

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

November 1970

Jaargang 69 / Aflevering 4

Met Nieuwsbulletin Aflevering II

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Dr. Ir.

C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

C. J. Du Ry, p.a. Korte Hoogstraat 31, Rotterdam, telefoon 010-135615.

N. LUNING PRAK

De Van Nelle fabriek te Rotterdam

Blz. 123

N. LUNING PRAK

De bouw van het stadion Feijenoord

Blz. 137

DE VAN NELLE FABRIEK TE ROTTERDAM

DOOR

N. LUNING PRAK

Voorgeschiedenis

Het complex van de Van Nelle fabriek wordt in vrijwel elk boek over de ontwikkeling van de moderne architectuur afgebeeld. Het wordt beschouwd als een mijlpaal, als een monument van de hedendaagse bouwkunst. Tracht men echter wat meer over het ontstaan van dit ruim veertig jaar oude monument te weten te komen, dan zijn de resultaten teleurstellend. Er zijn kort na de bouw een paar waarderende kritieken geschreven, door Van der Steur, door Zwiers en door Yerbury¹; enige gegevens over de planning en de bouwtechnische uitvoering worden verstrekt in twee artikelen van C. H. van der Leeuw en in een anoniem stuk, dat van een van de architecten afkomstig lijkt te zijn². In dit artikel zal ik trachten om voor zover mogelijk in de leemte te voorzien.

Voor zover mogelijk; want ook de mogelijke vindplaatsen van authentieke bronnen leveren maar weinig op. Het archief van het architectenbureau Brinkman en Van der Vlugt is bij de overstromingen van 1953 onder water komen te staan en is daarna vernietigd, met uitzondering van de tekeningen. In het archief van Van Nelle is praktisch niets teruggevonden over de bouwgeschiedenis, behalve alweer een aantal bestektekeningen. Veel boeken en papieren welke op de bouw betrekking hadden, werden in de oude kantoorgebouwen van Van Nelle aan de Leuvehaven bewaard; deze zijn bij het bombardement van Rotterdam in 1940 verloren gegaan. Het archief van de Dienst van Gemeentewerken van Rotterdam is

eveneens in 1940 verbrand. In het huidige gemeente-archief zijn wel de ingediende bouwvragen met tekeningen nog aanwezig, omdat Van Nelle is gebouwd op het grondgebied van Overschie, en dit archief dus pas bij de annexatie van Overschie in 1941 naar Rotterdam is overgebracht.

Dit artikel is dientengevolge voor een belangrijk deel gebaseerd op de persoonlijke en mondeling weergegeven herinneringen van een aantal mensen die het ontstaan van het plan en het gebouw van nabij hebben meegemaakt: C. H. van der Leeuw; D. J. van Wijk, G. W. Baas en A. J. M. Buijs van het architectenbureau Brinkman en Van der Vlugt; ir. J. G. Wiebenga en mevrouw J. H. Laming-Middelburg, de weduwe van L. C. van der Vlugt³. In het besef dat herinneringen nog erger verkleuren dan foto's, zijn de verschillende mondelinge overleveringen zoveel als doenlijk aan elkaar, aan de tekeningen en aan andere archivalia getoetst.

De door Johannis van Nelle in 1782 begonnen koffie-, thee- en tabakshandel was in het begin van de 20ste eeuw uitgegroeid tot een vrij aanzienlijk en winstgevend bedrijf. Vooral naar Nederlands-Indië werd veel tabak verkocht. Het bedrijf was nog steeds gehuisvest in het pand aan de Schiedamsedijk, dat Van Nelle in 1782 had betrokken; men had door aankoop van belendende percelen in de groeiende ruimtebehoefte voor fabricage en verpakking voorzien⁴. Daarnaast bezat de firma in 1924 pakhuizen op acht ver-

¹ A. J. van der Steur, in *Bouwkundig Weekblad* 50 (1929), 97 e.v. — H. T. Zwiers, in *Wendingen*, 1930, nr. 2. — F. R. Yerbury, in *The National Builder* X, nr. 4, 176 e.v. — Het aantal vermeldingen in de literatuur is groot; zie G. Fanelli, *Architettura moderna in Olanda*, Florence 1968, maar ze brengen geen nieuwe gegevens.

² C. H. van der Leeuw, *Bouw eener nieuwe fabriek, Factoren bij de keuze van terreinen en fabriekstype*, Purmerend 1930 (hierna aangeduid als: v. d. Leeuw I). — C. H. van der Leeuw, „Cooperation of Engineers and Architects in Modern Buildings”, *Engineers and Engineering*, 48 (1931), 150-153 (v. d. Leeuw II). — Anoniem, „Fabrieksgebouwen van de Erven de Wed. J. van Nelle te Overschie”, *Bouwbedrijf*, 6 (1929), 129 e.v.

³ De schriftelijke bronnen bestaan verder uit: een getypt anoniem stuk, ongedateerd en zonder titel, over de geschiedenis van het bedrijf van Van Nelle met beschrijving van de nieuwe fabriek en het fabricageproces, aanwezig in de bibliotheek van Van Nelle (hierna aangeduid met *Geschiedenis Van Nelle*), en de brief van C. H. van der Leeuw aan J. B. Bakema opgenomen in: J. B. Bakema, *L. C. van der Vlugt*, Amsterdam 1968, 13-16 (aangeduid als v. d. Leeuw III). — De gegevens welke ik mondeling van C. H. van der Leeuw heb ontvangen worden aangegeven met v. d. Leeuw IV. De overige mondelinge mededelingen van D. J. van Wijk, A. J. M. Buijs, G. W. Baas, J. G. Wiebenga en Mevr. J. H. Laming-Middelburg worden verder alleen met de naam aangegeven.

⁴ *Geschiedenis Van Nelle en Van der Leeuw IV*.

schillende adressen, waarvan twee op de zuidelijke Maasoever ⁵. De verwerking van de producten was door de gebrekkige huisvesting in een aantal herhaaldelijk verbouwde panden allesbehalve efficiënt. Zowel bij het interne transport in de fabrieksgebouwen als bij het vervoer van en naar de verschillende pakhuisen ging veel tijd verloren. Daarom werd in 1913 besloten tot de bouw van een nieuw en praktischer fabrieksgebouw over te gaan ⁶.

De firmanten van Van Nelle waren allen Van der Leeuws, een geslacht dat zich in 1837 met een van de Erven van de Weduwe had geassocieerd. Zij belastten één hunner, C. H. van der Leeuw, met de zorg voor de bouw van de nieuwe fabriek. Deze firmant was aanvankelijk als kunst schilder begonnen; hij had daardoor de meeste belangstelling voor de ontwikkeling van dit project.

C. H. van der Leeuw was theosoof; op de bijeenkomsten van theosofen in Rotterdam had hij de architect Michiel Brinkman leren kennen. Brinkman werd om advies gevraagd over de aankoop van een geschikt terrein. Dit terrein moest bereikbaar zijn voor vrachtauto's en binnenvaartschepen, zo mogelijk ook voor spoorwagens; en het moest niet te ver van de stadsgrens van Rotterdam afliggen, in het bijzonder niet van de haltes van trams of bus, zulks in verband met het vervoer van personeel ⁷. Binnen Rotterdam werd geen groot bouwrijp terrein gevonden; de keuze viel tenslotte op een stuk grond in de gemeente Overschie.

Dit terrein lag in de Spaanse polder, naast de Delfgauwse Schie en de spoorlijn, vlak tegen de wijk Spangen aan. Daardoor zou het gebouw ook gebruikt kunnen worden voor reclame die uit de trein te zien zou zijn. Vanaf 1916 werden stukken grond aangekocht. De gemeente Rotterdam maakte plannen voor het graven van een verbindingskanaal naar de Rotterdamse Schie en het doortrekken van de wegen uit Spangen naar de Spaanse Polder. In 1922 wordt door de gemeente Rotterdam, met hulp van Overschie, de onteigeningsprocedure voor deze werken aangespannen ⁸. In 1925 is de vereiste wettelijke termijn verlopen en vinden de onteigeningen plaats. Van de gron-

den in het bezit van Van Nelle worden aan de zuid- en noordoostzijde terreinen onteigend ten behoeve van de wegaanleg; hiervoor wordt compensatie gegeven aan de noord- en westzijde. De geprojecteerde weg aan de noordoostzijde loopt langs de Delfshavense Schie, in het verlengde van de Spangense kade. Van Nelle koopt nog grond bij, waardoor het oppervlak van het huidige terrein van 9 ha wordt bereikt.

Het was de bedoeling van de directie om de architect M. Brinkman het ontwerp van de nieuwe fabriek op te dragen; er waren daartoe op zijn kantoor al enkele schetsen gemaakt voor de indeling van het terrein ⁹. Op 19 februari 1925 overlijdt M. Brinkman, nog maar 51 jaar oud. Zijn enige zoon, J. A. Brinkman, is op dat moment 22 jaar en derdejaars student in de wegen- en waterbouwkunde aan de T.H. te Delft. Hij is de directe erfgenaam van het bureau, maar hij wordt nog niet in staat geacht om deze opdracht uit te voeren. Er wordt dus gezocht naar een opvolger in het bureau. Eerst nodigt Van der Leeuw J. J. P. Oud uit, die sinds 1918 stadsarchitect van de gemeente Rotterdam is. Een opdracht van de grootte van Van Nelle kan niet in dienst van de gemeente worden uitgevoerd, en Oud zou dus de gemeentedienst moeten verlaten. Hij vraagt Van der Leeuw om zekerheid: kan hem worden gegarandeerd dat aan hem niet alleen het schetsontwerp, maar ook de uitvoering wordt opgedragen? Van der Leeuw stelt hiertegenover dat de opdrachtgever het recht heeft om de verbintenissen te verbreken, indien het ontwerp hem om enigerlei reden niet bevalt. Oud durft dit niet aan ¹⁰.

Jacques Jongert, hoofdleraar in de decoratieve kunst en kunstnijverheid aan de Rotterdamse Academie voor beeldende kunsten, had op uitnodiging van Van der Leeuw ontwerpen gemaakt voor nieuwe verpakkingen en reclamebiljetten voor Van Nelle. Jongert adviseerde Van der Leeuw om ook eens naar het werk van L. C. van der Vlugt te kijken ¹¹. Jongert kende Van der Vlugt, omdat beiden lid waren van de Rotterdamse architectenvereniging „Opbouw” ¹². Vooral de Middelbaar Technische School in Groningen, die Van der Vlugt tezamen met ir. J. G.

⁵ *Algemeen Adresboek met uitvoerige kaart der Gemeente Rotterdam*, Rotterdam 1924.

⁶ v. d. Leeuw IV.

⁷ v. d. Leeuw I.

⁸ Correspondentie en stukken in het gemeentelijk archief van Overschie 1925.

⁹ G. W. Baas.

¹⁰ v. d. Leeuw IV en mevr. J. H. Laming-Middelburg.

¹¹ v. d. Leeuw IV.

¹² Blijkens de presentielijsten van de bijeenkomsten van de „Opbouw” d.d. 28-2-1921 en 21-9-1921, in de collectie van R. Blijstra.

Wiebenga c.i. had ontworpen, maakte een goede indruk op Van der Leeuw¹³. Van der Vlugt werd uitgenodigd voor een gesprek, accepteerde de condities, die Oud had verworpen, en werd per 1 mei 1925 compagnon van J. A. Brinkman in het architectenbureau Brinkman en Van der Vlugt.

Ontwerp en uitvoering

Voor een goed begrip van de opzet van de fabriek is een korte beschrijving van het fabricageproces noodzakelijk¹⁴. Tabak wordt aangevoerd in bundels van 6 tot 8 gedroogde bladen, welke zelf weer tot grotere pakken zijn samengevoegd. De bladen worden t.b.v. het losmaken bevochtigd, gesorteerd, vervolgens in kerfmachines tot draden gesneden. Daarna wordt de tabak d.m.v. stoom gedroogd, gekoeld, van stof ontdaan, machinaal gewogen en machinaal verpakt. Koffiebonen worden in balen aangevoerd. De slechte bonen worden met de hand uitgesorteerd; vervolgens worden bonen van verschillende partijen gemengd in meleertrommels. Deze gemengde partijen bonen worden op kleur gebrand, gewogen en daarna machinaal verpakt. De ruwe thee komt bij het bedrijf aan in kisten; zij wordt gebroken, met de hand ontdaan van ongerechtigheden, gemengd in meleertrommels, gewogen en machinaal verpakt.

Hieruit blijkt dat het aantal bewerkingen die tabak, koffie en thee ondergaan — in vergelijking met andere fabricageprocessen — vrij beperkt is. Weging en verpakking hebben daarin een groot aandeel. De relatief kleine ingrepen, samen met de grote hoeveelheden materiaal welke door de fabriek gaan, maken dat het intern transport bijzonder belangrijk wordt. Door het geringe gewicht en de verdeelbaarheid van tabak, koffie en thee kan dit transport gemakkelijk gemechaniseerd worden, en kan dit zowel horizontaal als verticaal plaatsvinden.

Besloten werd om de grondstoffen boven in de fabriek in te voeren, waardoor zij tussen sommige bewerkingen in door hun eigen gewicht naar beneden zouden kunnen vallen, in trechters. Dientengevolge kwamen de laatste bewerkingen, wegen en verpakken, op de begane grond. Dit maakte het mogelijk om de gevoelige weegmachines voor koffie en thee op afzonderlijke palen te funderen, waardoor trillingen in het gebouw niet op deze machines konden worden overgebracht¹⁵.

Tabak, koffie en thee zouden elk in een afzonderlijke fabriek worden bewerkt. Deze drie fabrieken werden achter elkaar geprojecteerd, met schachten voor het verticale verkeer op de naden en de uiteinden. Door deze ligging konden de fabrieksgebouwen onafhankelijk van elkaar in de diepterichting worden uitgebreid.

Naast de drie fabrieken waren nog andere gebouwen nodig: pakhuizen, een expeditiegebouw, een ketelhuis,

een garage, een personeelskantine, een fietsenstalling en een kantoor. Het kantoorgebouw werd bij de ingang gelegd; deze ligging is voor fabriekskantoren gebruikelijk, omdat het kantoor de meeste bezoekers trekt en deze dan niet het fabrieksterrein behoeven over te steken.

De overige gebouwen werden achter elkaar gelegd, evenwijdig aan het fabrieksgebouw. Het verschil in karakter tussen de fabrieken en de overige gebouwen maakte deze scheiding een voor de hand liggende oplossing¹⁶. Bovendien werd het hierdoor mogelijk om beide reeksen gebouwen vanaf de er tussen liggende weg te bereiken en voldoende daglicht in de begane grond van de fabriek te brengen. De gezamenlijke lengte van deze gebouwen maakte het noodzakelijk om deze bouwstrook haaks om te zetten aan de noordzijde van het terrein, zodat de personeelskantine achter de thee-fabriek kwam te liggen.

Gelijktijdig met het algemene plan voor de indeling van het terrein werden de gedetailleerde plannen gemaakt voor de tabaksfabriek, die het eerste zou worden gebouwd¹⁷. De machines zouden dwars op de lengteas van het gebouw worden opgesteld; dit bepaalde de bouwdiepte van de fabriek: 19 m¹⁸. De tabak wordt met stoom gedroogd; om deze stoom buiten de rest van het gebouw te houden werden de droogtrommels opgesteld in een uitbouw, met sheddaken afgedekt, aan de achterzijde van de tabaksfabriek.

Voor het intern transport van grondstoffen en producten wordt gebruik gemaakt van een systeem van bakken, lopend langs een rail aan het plafond. Deze transporteurs maken het tevens mogelijk om naar pakhuizen en expeditie te transporteren, zonder de weggelijkvloers te kruisen. Daartoe werden de transporteurs door de beglaasde luchtbruggen gevoerd welke zo karakteristiek zijn voor het uiterlijk van de Van Nelle fabriek. Tussen de verdiepingen lopen de transporteurs in een speciale schacht in het trappen- en liftenhuis. Dit laatste bevat ook de was- en kleedlokalen en de toiletten; door samenvoeging van al deze bijzondere ruimten konden de fabrieksruimten ononderbroken worden doorgezet, hetgeen een eenvoudiger constructie oplevert en een grotere vrijheid bij herindeling laat. Om dezelfde redenen zijn de trappehuizen c.a. buiten de gevels geplaatst¹⁹. De trappehuizen en was- en kleedlokalen werden om en om voor mannen en voor vrouwen bestemd.

Ook voor het voetgangersverkeer werden kruisingsvrije wegen ontworpen. Onder langs de fabriek, half in de grond, kwam een gang waardoor kantoorpersoneel dat monsters moest trekken, de koffiefabriek binnendoor kon bereiken zonder door de tabaksfabriek te gaan. Tussen kantoor en tabaksfabriek werd een luchtbrug over de weg ontworpen.

De draagconstructie van de tabaksfabriek is een be-

¹³ v. d. Leeuw III.

¹⁴ Ontleend aan: Geschiedenis Van Nelle, en aan een bezichtiging van de fabriek.

¹⁵ Geschiedenis Van Nelle, 5, en het palenplan.

¹⁶ v. d. Leeuw IV.

¹⁷ G. W. Baas, A. J. M. Buijs.

¹⁸ v. d. Leeuw I en IV. In de oude fabriek aan de Leuvehaven stonden verschillende machines aan één zijde tegen de muur, wegens ruimtegebrek.

¹⁹ v. d. Leeuw IV.

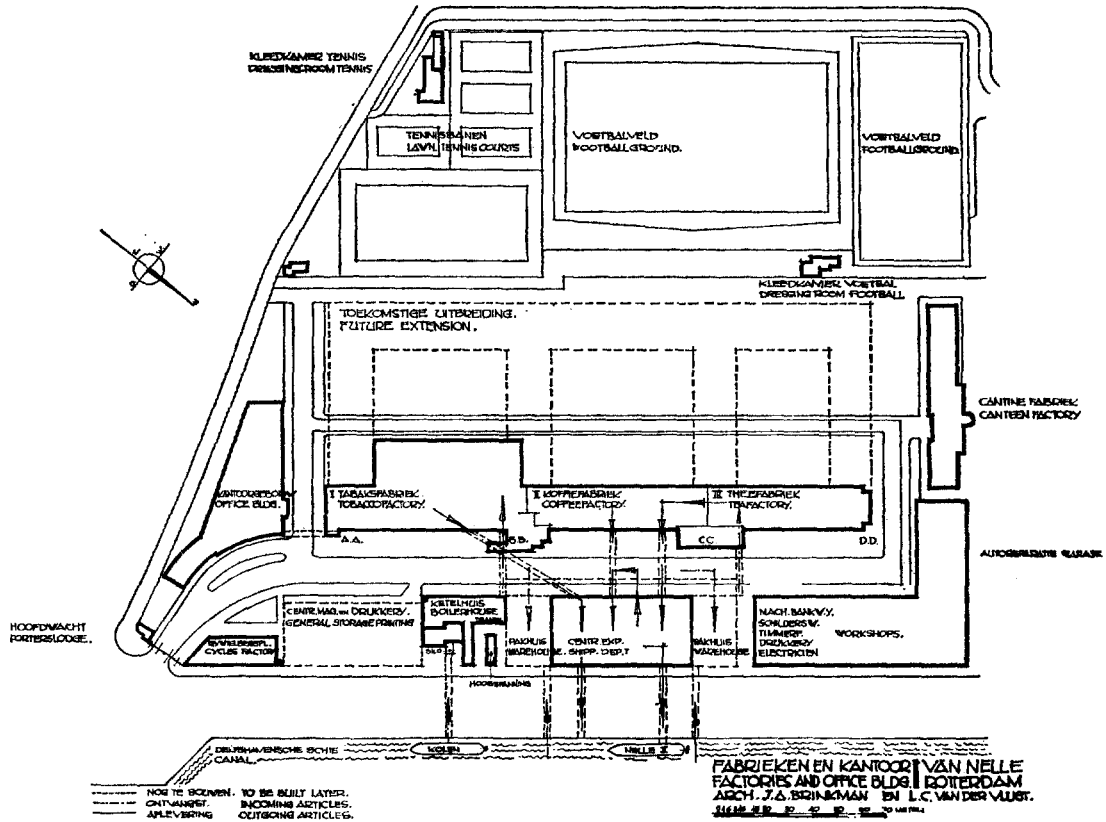

Fig. 1. Indeling van het terrein. Bovenste rij gebouwen, van links naar rechts: kantoor, tabaks-, koffie- en thee-fabriek, cantine. Onderste rij: fietsenstalling (geprojecteerd centraal magazijn en drukkerij), ketelhuis, (pakhuis), centrale expeditie, (pakhuis), werkplaats, garage.

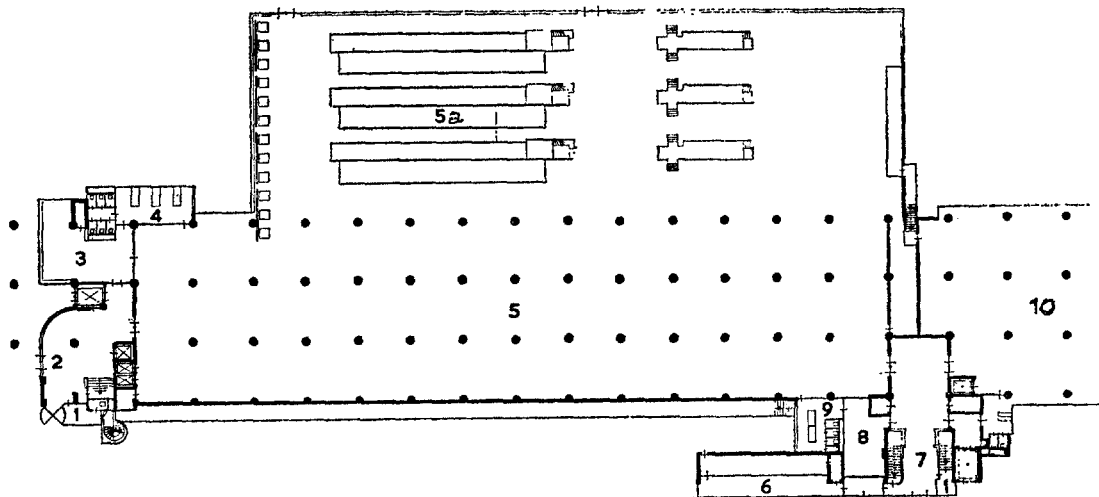
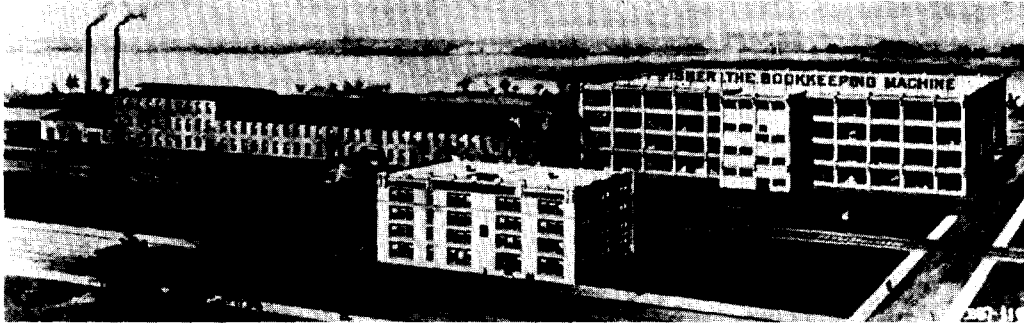
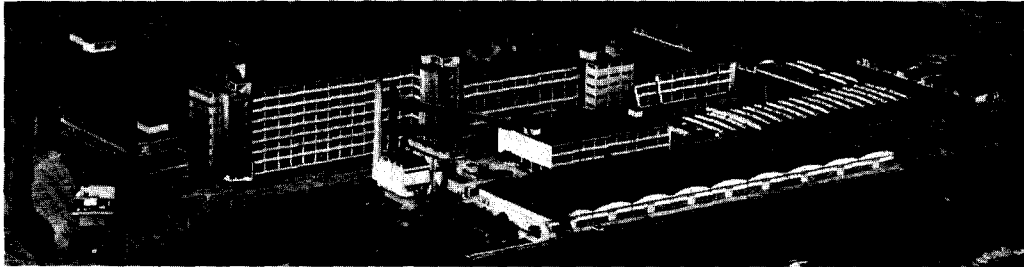

Fig. 2. Begane grond van de tabaksfabriek. 5: tabaksverwerking; 5a: eesten van de tabak; 10: koffiefabriek; 2,7: personeelsingangen; 3,8: kleedruimten; 4,9: toiletten; 6: schakelruimte.

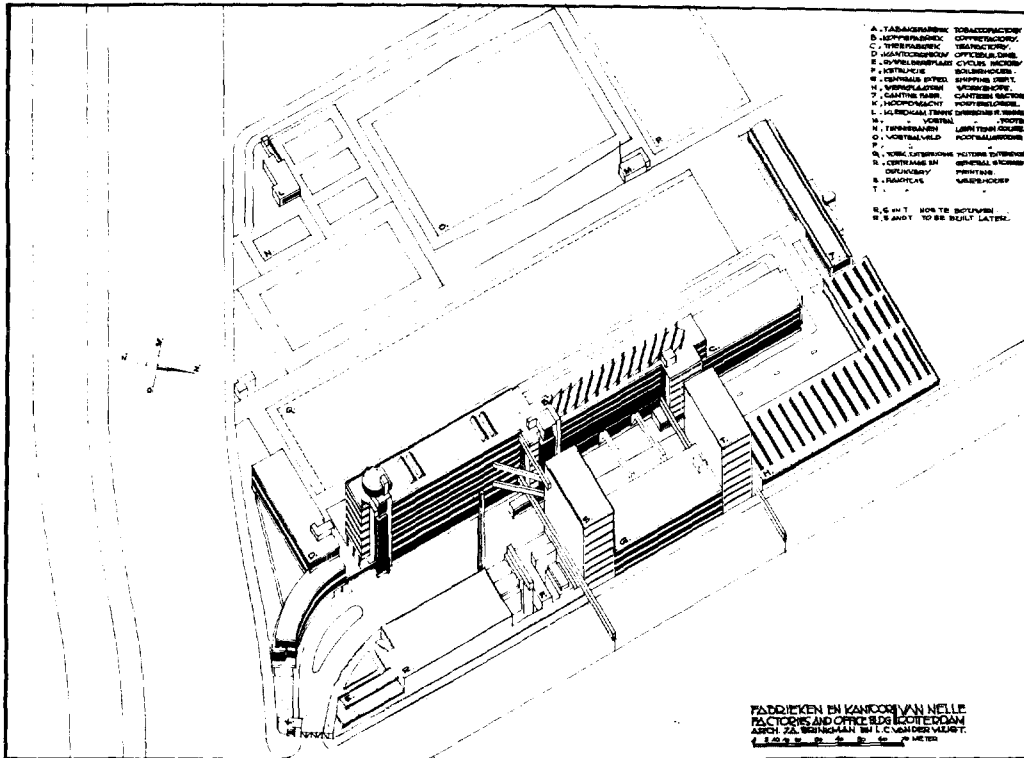
DE VAN NELLE FABRIEK TE ROTTERDAM

Afb. 1. Een oud en een nieuw fabrieksgebouw.
(Uit M. Kahn, *The design and construction of industrial buildings*, Londen 1917)

Afb. 2. Overzicht van het hele complex. (Foto KLM aerocarto)

Afb. 3. Axonometrisch aanzicht van het ontworpen complex, vermoedelijk uit \pm 1930. De hoge pakhuizen zijn niet uitgevoerd.

DE VAN NELLE FABRIEK TE ROTTERDAM

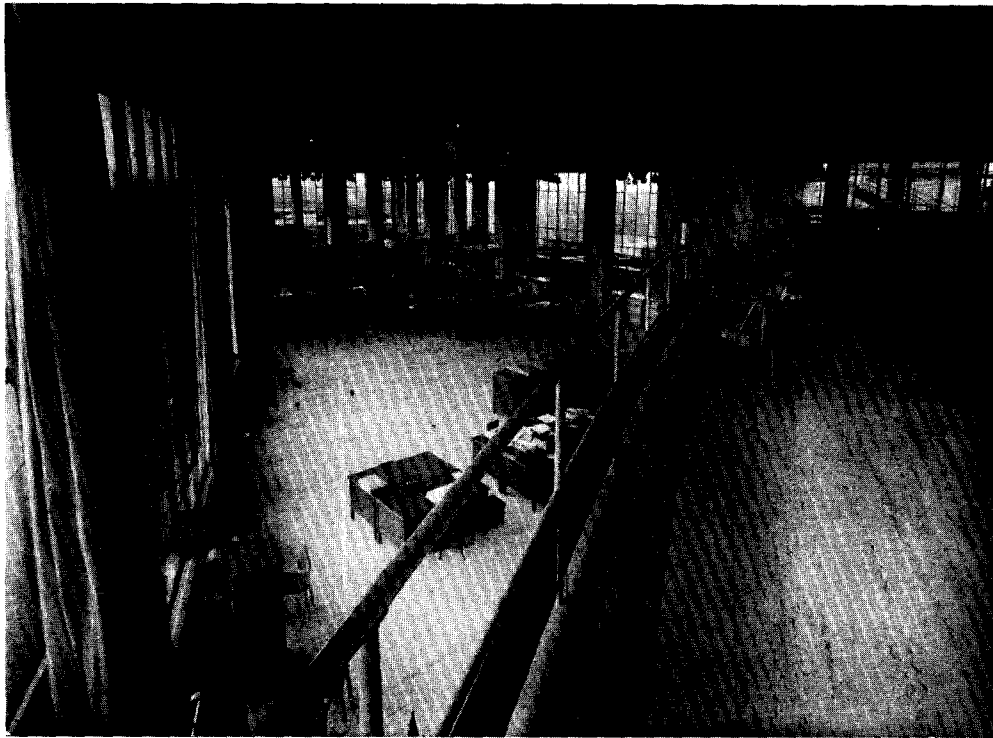

Afb. 4. De koffiebrandrij in het oude gebouw aan de Leuvehaven.

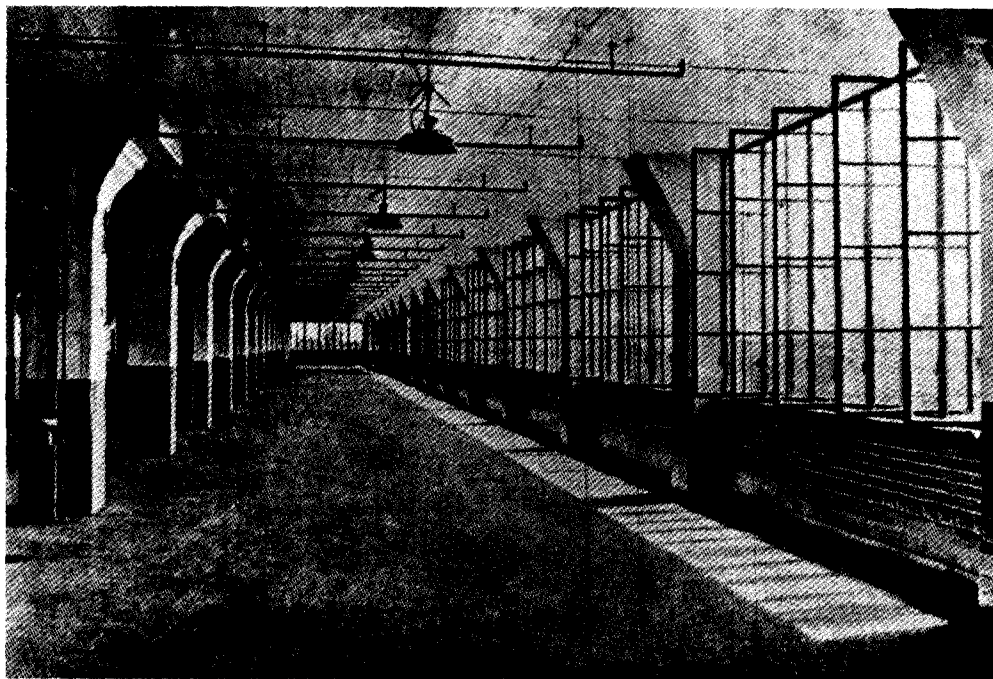

Afb. 5. De theepakkerij in het huidige fabriekscomplex, met de transportbaan. (Foto C. Kramer)

DE VAN NELLE FABRIEK TE ROTTERDAM

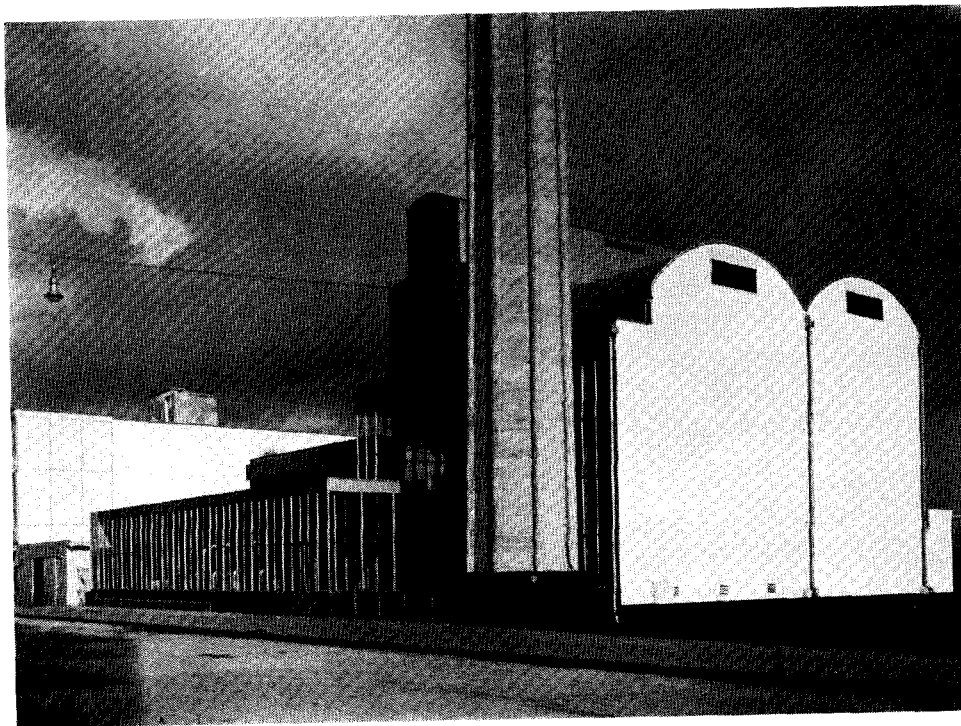

Afb. 6. Blik vanaf de galerij op de eerste verdieping van het kantoor in de grote kantoorzaal op de begane grond. (Foto Kamman)

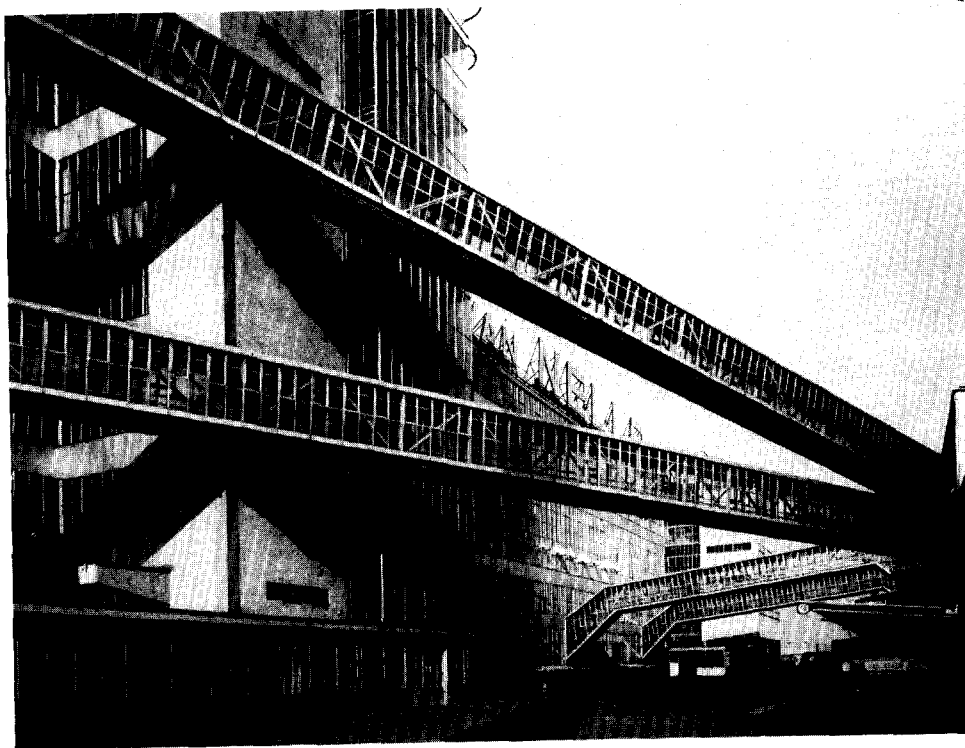

Afb. 7. Interieur van de Ford fabriek te Detroit. Vergelijk met afb. 5. (Uit M. Kahn, *The design and construction of industrial buildings*, Londen 1917)

DE VAN NELLE FABRIEK TE ROTTERDAM

Afb. 8. Het ketelhuis. De dakopbouw in het midden is de kolenbunker; links de beglaasde pompenkamer. (Foto van Ojen)

Afb. 9. De transportbanen tussen fabriek en expeditie over de weg. Links onderaan de beglaasde schakelruimte. (Foto T. Kroeze)

tonskelet. Aanvankelijk was dit skelet uitgerekend door ir. Wiebenga met balken en kolommen²⁰. Van der Leeuw maakte bezwaar tegen de onrustige en lelijke aanblik van de plafonds, waarop door Van der Vlugt paddestoelvoeren werden voorgesteld²¹.

Op nog een punt heeft de principaal ingegrepen. De gevels waren boven de borstweringen over de volle hoogte bezet met de toentertijd voor fabrieken usantiële beglazing van ruiten van liggend formaat, 100 cm breed en 50 cm hoog²². Van der Leeuw wilde dat het uitzicht, of men nu zat te werken of stond, niet door een horizontale raamroede werd verstoord. Daarop werden de ramen verticaal ingedeeld, 50 cm breed en 120 cm hoog²³. Daarbij werd ook besloten om de oorspronkelijke zware stenen borstweringen te vervangen door staalplaat met een isolatievulling, welke als onderdeel van de beglazing zou worden uitgevoerd. Hiermede zou een wijziging in de gevel later op eenvoudige wijze tot stand gebracht kunnen worden, door het wegnemen van een of meer van de verdiepinghoge panelen²⁴. Boven de toiletten en kleed- en wasruimten kwamen slechts smalle horizontale raamstroken, om inkijs te vermijden. De stenen borstweringen bleven hier gehandhaafd; wijzigingen in dit gedeelte waren immers onwaarschijnlijk.

In de oude fabriek aan de Leuvehaven struikelde men over een wirwar van pijpen en buizen. Daarom stond Van der Leeuw erop dat het leidingstelsel in aparte ruimten werd ondergebracht. Hiervoor werden, naast stijgschachten op de 4 hoeken van de fabriek, gangen langs de buitengevels geprojecteerd. Deze 70 cm brede ruimten bevatten naast leidingen, c.v. buizen en verkeersruimte ook een binnenzonwering, „Aeroshade”, welke een eind achter de gevel ligt. Door het openen van de ramen zou de warme lucht tussen deze zonwering en de gevel moeten worden afgevoerd. Deze smalle gang maakte het tevens mogelijk om de laatste kolommenrij normaal uit te voeren en enig negatief moment te geven.

Om het achteraf hakken van gaten voor de bevestiging van machinerieën of leidingen te vermijden, werden de betonnen plafonds voorzien van doken om de 80 cm en werden in de kolommen aan vier zijden staande kanaalijzers ingestort.

De tabaksfabricage vereiste — zowel door de omvang als door het groter aantal bewerkingen — de meeste ruimte; daarna de koffie en dan de thee. De tabaksfabriek werd daarom in 8 lagen ondergebracht, de koffiefabriek in 6 en de theefabriek in 3. De hoogte van de koffiebranders overtrof de geprojecteerde vrije verdiepinghoogte van 3.47 m; daarom werd een gedeelte van de vloer van de 3de verdieping langs de zuidgevel weggelaten. Omdat de 3 bovenste verdiepin-

gen van de koffiefabriek minder diepte en oppervlak vereisen springt de gevel ter plaatse aan de achterzijde in.

De bestektekeningen waren in oktober 1926 gereed. Voordien moet er al uitvoerig overleg zijn geweest met bouw- en woningtoezicht van Overschie, want het heien voor de tabaksfabriek ving reeds op 23 augustus 1926 aan. De tabaksfabriek was 3 mei 1928 glas- en waterdicht en kon begin 1929 in gebruik worden genomen. Toen Van der Leeuw en een neef in 1928 op het gereedgekomen dak van de 8ste verdieping van het weidse uitzicht over Rotterdam en over de polder genoten, kwam bij hen de gedachte op om ook de vele bezoekers aan het bedrijf dit uitzicht te tonen. Daarop ontwierp Van der Vlugt de ronde ontvangstkamer boven op de eerste liftschacht van de tabaksfabriek.

In maart 1928 zijn de bestektekeningen voor de koffie- en theefabriek gereed; reeds op 3 maart wordt met heien begonnen. Deze fabrieken zijn al op 6 september 1929 klaar en worden eind 1930 in gebruik genomen.

Inmiddels was ook een aanvang gemaakt met de bouw van het ketelhuis, dat de benodigde stoom voor het drogen van de tabak moest leveren, en de fabriek in de winter verwarmen. Op de bestektekeningen van september 1927 heeft het gebouw nog een vrij eenvoudige vorm²⁵. Het bestaat uit een lage ruimte voor pompen en laagspanningstransformatoren aan de noordzijde (links van de ingang), en een hoger ketelhuis aan de zuidkant. De twee blokken grijpen in elkaar, op een soortgelijke wijze als bij het door Van der Vlugt ontworpen huis voor notaris Vink in Zuidhorn. De ketels in het ketelhuis werden volgens een destijds ultramodern systeem automatisch gestookt: uit een kolenbunker boven op het gebouw werden de kolen op bewegende roosters tot in de ketels gevoerd. De pompen dienen voor de circulatie van het warme water. Tussen de ketelruimte en de laagspanningscellen staat de hydrofoorinstallatie voor de opvoering van het drinkwater naar de hoogste etages van de fabriek.

Achter het ketelhuis is een hoogspanningsgebouwtje geprojecteerd. Het ketelhuis wordt in 1928 (mogelijk nog ten dele in 1929) uitgevoerd. Direct na de bouw blijkt de hydrofoorkelder te klein; deze wordt in de winter van 1929 naar achteren verlengd²⁷. In 1929/1930 wordt achter de eerste twee ketels een ruimte bijgebouwd voor twee extra ketels, waarschijnlijk omdat ook deze installatie onderschat was in de grootte. In 1931 wordt de ruimte tussen het hoogspanningsgebouwtje en het ketelhuis gedicht zodat één gebouw ontstaat. De eigenaardige plattegrond van het huidige ketelhuis wordt uit de bouwgeschiedenis verklaarbaar.

De voorzijde van het ketelhuis c.a. is van onder tot

Overschie (bewaard op het Rotterdamse archief) bij de bouwaanvragen.

²³ v. d. Leeuw I en Geschiedenis Van Nelle.

²⁴ v. d. Leeuw I, D. J. van Wijk.

²⁵ v. d. Leeuw III en IV.

²⁶ Aanwezig in het archief Overschie genoemd in noot 22.

²⁷ D. J. van Wijk.

²⁰ J. G. Wiebenga, D. J. van Wijk. Volgens Wiebenga waren balken boven balkloze paddestoelvoeren gekozen op aandringen van J. A. Brinkman, die aanvankelijk het rekenwerk zelf hoopte te verrichten.

²¹ v. d. Leeuw I en IV.

²² Een afdruk van dit gevelontwerp is nog aanwezig in het archief van Bouw- en Woningtoezicht van

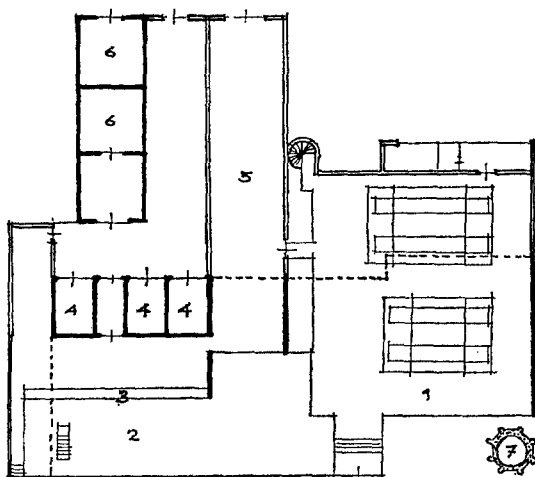

Fig. 3. Ketelhuis (oorspronkelijke muurwerk is zwart aangegeven) 1: ketelruimte; 2: pompenkamer; 3: schakelpaneel; 4: transformatoren; 5: hydrofoorroimte; 6: hoogspanningsruimten.

boven beglaasd. Aan de opstelling van de pompen en de indeling van het schakelbord erachter is grote zorg besteed; er is een soort etalage van de technische voorzieningen gemaakt. Ook de schakelborden aan de fabriek zijn op een dergelijke wijze onderaan de trappehuizen achter glas en direct vanaf de centrale weg zichtbaar opgesteld.

De bouw van het kantoor werd tegelijk met de bouw van de koffie- en theefabriek en het ketelhuis ter hand genomen. De bestektekeningen zijn gedateerd op juli 1928. Het heiwerk werd uitgevoerd tussen 8 mei en 16 juli van dat jaar; op 5 juli 1929 was het kantoorgebouw glas- en waterdicht.

Op de begane grond werden naast de ingang de portier, een wachtkamer, een spreekkamer en de tekenkamer geprojecteerd. De rest van de spie-vormige ruimte bevat de schrijfkamer, de binnen- en buitenlandse expeditie, de boekhouding en kas, reclame en een algemeen fabriekskantoor, gegroepeerd rondom een centrale hal. Deze grote en vrij diepe kantoorruimte werd 7.20 m hoog (6.5 m tussen vloer en onderkant balken) gemaakt. Aan de noordoostzijde, boven de ingang, de tekenkamer en de op het uiteinde liggende drie garages werd een insteek-verdieping gelegd voor de directie. Vanaf de gang van deze insteek-verdieping kijkt men in de grote kantoorzaal op de begane grond. Er ontstaat een wederzijdse zichtbaarheid en controle tussen directie en kantoorpersoneel welke tot de door de principaal gesteldt uitgangspunten van het ontwerp behoorden²⁸. Ook de waslokalen in de fabriek „zijn door glazen wanden van de werkruimten gescheiden, zodat te allen tijde

een ongedwongen toezicht wordt uitgeoefend, hetgeen tevens bevorderlijk is voor de reinheid van de wasruimte en de inrichting”²⁹. Eenzelfde geest spreekt uit de glazen verbindingsgang tussen kantoor en fabriek, wellicht ook uit het beglazen van het ketelhuis en van de transportbanen tussen expeditie en fabrieksgebouwen. De onoverzichtelijkheid van de fabrieken aan de Leuvehaven was mogelijk een aanleiding hiertoe.

Boven de grote kantoorzaal zijn aan de noordzijde nog twee kantoorverdiepingen gelegd. De bovenste bevat de lunchroom voor kantoorpersoneel en de bibliotheek; de daaronder gelegen verdieping gaf huisvesting aan de telefooncentrale, statistiek en typisten. Deze verdieping sloot aan op een drietal monsterkamers voor tabak, koffie en thee welke boven de directievlugel liggen.

Aan de zuidzijde is de vorm van het kantoor door de ligging van de Schuttevaerweg bepaald. De noordoostelijke vleugel werd in een bocht gelegd; deels om de weg vanaf de ingang op de hoek van het terrein te volgen (deze ingang zou n.l. moeten aansluiten op de door te trekken Spangense kade), deels omdat Van der Vlugt het steeds maar rechthoek-richtaan vervelend vond³⁰.

Achter de theefabriek werd een houten kantine gebouwd voor het fabriekspersoneel. Volgens de herinnering van Van der Leeuw werd hout gekozen, omdat men nog onzeker was over de toekomstige uitbreiding; zou deze in de lengterichting van de fabriek plaatsvinden, dan moest deze kantine worden afgebroken.

Aanvankelijk was het de bedoeling om twee hoge pakhuizen te bouwen, ter weersijden van de centrale expeditie. Deze pakhuizen zouden met hooggelegen luchtbruggen worden verbonden met de fabriek en via lagere luchtbruggen, over de Spangensekade heen, de producten in de schepen kunnen brengen³¹. In de oorlog werden door de gemeente Rotterdam plannen gemaakt voor het graven van insteekhavens aan de Delfhavense Schie achter het terrein van Van Nelle. Het doortrekken van de Spangense kade was daarmee zinloos geworden. Van Nelle kocht het destijds van haar voor deze weg onteigende stuk grond weer op. In februari 1942 werd door het architectenbureau Brinkman en Van den Broek een studieplan voor pakhuizen in laagbouw op dit terrein gemaakt. In april volgde de bestektekening. Directie en architect waren bevreesd dat de Duitsers geen toestemming zouden verlenen voor de bouw. Daarom werd in 1942 eerst een 10 m hoge muur gezet, waarachter in 1942/43 de bouw werd uitgevoerd³².

Van der Leeuw verlangde de beste hygiënische condities voor het personeel van de fabriek³³. Dat was de achtergrond o.a. van de overvloedige beglazing. Daarom ook werd de strook aan de zuidwestzijde van het terrein voor sportvelden bestemd: voetbal- en korfbalvel-

²⁸ v. d. Leeuw III en IV.

²⁹ Geschiedenis Van Nelle, 5 en 6.

³⁰ v. d. Leeuw IV.

³¹ v. d. Leeuw II, D. J. van Wijk.

³² v. d. Leeuw IV, D. J. van Wijk en mondelinge bevestiging door J. H. van den Broek.

³³ v. d. Leeuw I, Geschiedenis Van Nelle, G. W. Baas.

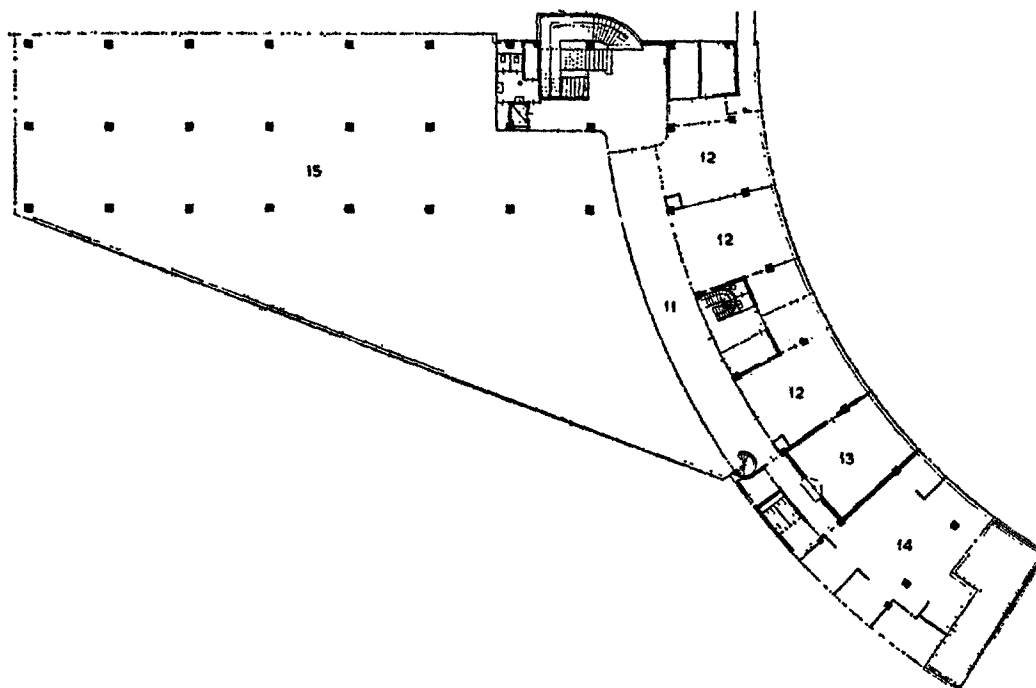

Fig. 4. Kantoorgebouw, eerste verdieping. 11: open galerij; 12: kantoor; 13: vergaderzaal; 14: directie; 15: vide kantoor begane grond.

den voor het mannelijk en vrouwelijk fabriekspersoneel, en tennisbanen voor het kantoorpersoneel. Bij deze velden en banen werden kleedkamers gebouwd.

In 1929/1930 zijn de hoofdwaacht en de rijwielstalling ter weerszijden van de hoofdingang gebouwd. De rijwielstalling is in de oorlog afgebroken. Een plan voor een badhuis kwam niet tot uitvoering, evenmin als een in 1930 geprojecteerde uitbreiding van de tabakskerverij³⁴.

Bij de bouw zijn een aantal constructies toegepast die voor Nederland, in die tijd nieuw waren: de paddestoelvloeren in de fabriek, de vliesgevels, een glazenwasserskabine volgens Amerikaans patent, rijdend langs de gevels en opgehangen aan een rail op het dak. Betrekkelijk nieuw was ook de fundering op betonpalen, toegepast vanwege de grote belastingen en de lage grondwaterstand.

Ook nu, in 1970, treden nog regelmatig gebreken op in vliesgevels; het is daarom begrijpelijk dat de vliesgevel van Van Nelle uit 1929 niet goed functioneerde. In 1931 begonnen zich aan de onderkanten van ettelijke panelen op de zuidzijde van de tabaksfabriek roestvlekken af te tekenen. Het weinige van nature aanwezige vocht in de torfoleum-isolatie verdampte door de verhitting van de stalen borstweringplaat in de

zon. Dit deed het paneel opbollen. Bij afkoeling na zons-
ondergang zoog het paneel door minuscule openingen op de naad weer vochtige lucht aan, die dan de volgende dag weer verdampte, enz. De panelen zijn daarop vervangen³⁵. Dit was echter de enige ernstige schade; op een project van zulk een omvang, in vorm en constructiewijze van het gangbare afwijkend, moet deze tegenslag van geringe betekenis worden geacht.

De architect

In Reyner Banham's *Theory and Design in the first Machine Age* wordt het ontwerp van de Van Nelle fabriek aan Mart Stam toegeschreven. In een voetnoot staat: „The normal attribution to the firm of Brinckmann and Van der Vlugt is legally accurate, but Mart Stam headed the design team within the office that produced the main block, and that part is, apparently, entirely his own in inspiration — it has obvious affinities with the Königsberg project, in spite of the different structure — and largely his in detail”³⁶. Uit het verso van het schutblad blijkt dat Banham met Stam heeft gesproken en dus deze mede-

³⁴ Af te lezen uit de tekeningen, gestaafd met mededelingen van D. J. van Wijk, A. J. M. Buijs en G. W. Baas.

³⁵ Dossier met rapporten over de gebreken en het verhelpen daarvan in het archief van Van Nelle.

³⁶ R. Banham, *op. cit.*, Londen 1960, 288.

deling waarschijnlijk van Stam zelf heeft gekregen.

In Bakema's boekje over Van der Vlucht is een brief van Stam afgedrukt, waarin deze schrijft: „Ik werkte op het bureau van Brinkman en Van der Vlucht als ontwerpend tekenaar en maakte de ontwerpen voor:

- de fabriek Van Nelle
- een hoekpand Van Nelle (in Leiden — of is het in Delft?)
- een bankfiliaal aan de Mathenesserlaan
- het gebouw van de Theosofen (Tolstraat, Amsterdam)
- een woonhuis aan de Plas — voor Kees v. d. Leeuw

.....

Daar Van der Vlucht de verantwoordelijke man was en daar de besprekingen met de opdrachtgevers ook steeds door hem werden gevoerd, heb ik me nooit als architect van deze projecten naar voren geschoven³⁷. Daarna stelt Stam dat hij tegen de „bonbondoos” op het dak van de tabaksfabriek gekant was, evenals tegen de holle wand van het kantoorgebouw.

Indien de veronderstelling juist is dat Bahams voetenoot direct aan mededelingen van Stam is ontleend, dan heeft Stam zich (tenminste eenmaal) wèl als *ontwerper* van het gebouw naar voren geschoven.

De toeschrijving van het ontwerp van de Van Nelle fabriek aan Stam verscheen geruime tijd na het overlijden van Van der Vlucht in 1936. In de publikaties over de fabriek tijdens en direct na de bouw wordt Stam nooit genoemd. Evenmin is tijdens de bespreking van Van Nelle in „de Opbouw” — waarvan Van der Vlucht en Stam beiden lid waren — een aandeel van Stam in het ontwerp ter sprake gekomen. Voor zijn associatie met Brinkman had Van der Vlucht slechts de bescheiden opdrachten gekregen die een jong en beginnend architect toevallen: verbouwingen, een enkele villa, gevels voor eigenbouwerswoningen; alleen de Groninger M.T.S. vormde daar een uitzondering op. Toen Van der Leeuw hem uitnodigde om de plaats van Michiel Brinkman in te nemen, was dit zijn eerste grote kans. Het lijkt daarom uiterst onwaarschijnlijk dat een getalenteerd en ambitieus architect als Van der

Vlucht voor de realisatie van een dergelijke geboden mogelijkheid een beroep deed op een ander.

Volstrekte zekerheid over de rollen van de verschillende mensen die aan het totstandkomen van het ontwerp hebben meegewerkt valt niet meer te verkrijgen. Brinkman en Van der Vlucht zijn beide overleden en kunnen zich tegen de claims van derden niet meer verdedigen. Door deze claims is de auteurskwestie in een emotionele sfeer geraakt, waarin het moeilijk is om objectief ieders aandeel te bepalen. De ontwerp-tekeningen zijn alle verloren gegaan, op een enkel perspectief na. Achtereenvolgens zullen hieronder de argumenten voor de visie van Banham, en voor een andere kijk erop worden gegeven.

Voordat Stam in de herfst van 1925 op het kantoor van Brinkman en Van der Vlucht kwam, had hij al een belangwekkende loopbaan achter de rug³⁸. In 1922 werkte hij op de bureaux van Poelzig en Van Taut in Berlijn en ontmoette hij El Lissitzky. In 1923-'24 werkte hij bij Werner Moser in Zürich, in 1924-'25 bij architect A. Itten in Thun. In Zwitserland richtte hij tezamen met H. Schmidt en E. Roth het avantgarde architectuurblad ABC op, waarin zijn ontwerpen voor een kantoorgebouw in Königsberg en voor een tweetal uitbreidbare woonhuizen werden afgebeeld. Afbeeldingen van het ontwerp voor het kantoorgebouw en voor een van de woonhuizen werden ook opgenomen in Gropius' *Moderne Architektur*, dat in 1925 als deel 1 van de Bauhausbücher verscheen. In een viertal artikelen in ABC had Stam een programma voor de nieuwe architectuuropvatting geformuleerd. Hierin bekritiseerde hij de persoonlijke kunststopvattingen van architecten, en stelde de eisen van de techniek en de collectiviteit hier tegenover. Hij pleitte een rationele architectuur, waarin een maximum nuttig effect met een minimum aan materiaal werd bereikt, een architectuur die zou uitgaan van de eisen van de opgave, van de techniek en van de economie i.p.v. een esthetische traditie. Stam pleitte voor het betonskelet en tegen de ambachtelijke bouwwijze; voor normalisatie van verdiepinghoogten en voor dunne, niet-dragende buitenwanden; voor het intekenen van het leidingnet op de werktekeningen opdat hieruit een overzichtelijk leidingsstelsel kon worden

³⁷ J. B. Bakema, *L. C. van der Vlucht*, Amsterdam 1968, 17.

³⁸ Over Mart Stam: *Bouwkundig Weekblad* 87 (1969) nr. 25; gegevens bijeengebracht door R. Blijstra, W. van Dam, J. Niegeman, G. Oorthuys,

R. Saariste, L. Stam-Beese en D. van Woerkom.

³⁹ M. Stam, „Kollektive Gestaltung”, *ABC* 1 (1924), 1. — Dezelfde, „Modernes Bauen” 1, *ABC* 2 (1924), 4. — Dezelfde, „Modernes Bauen” 2 en 3, *ABC* 3, 4(1925), 3, 4, 5.

DE VAN NELLE FABRIEK TE ROTTERDAM

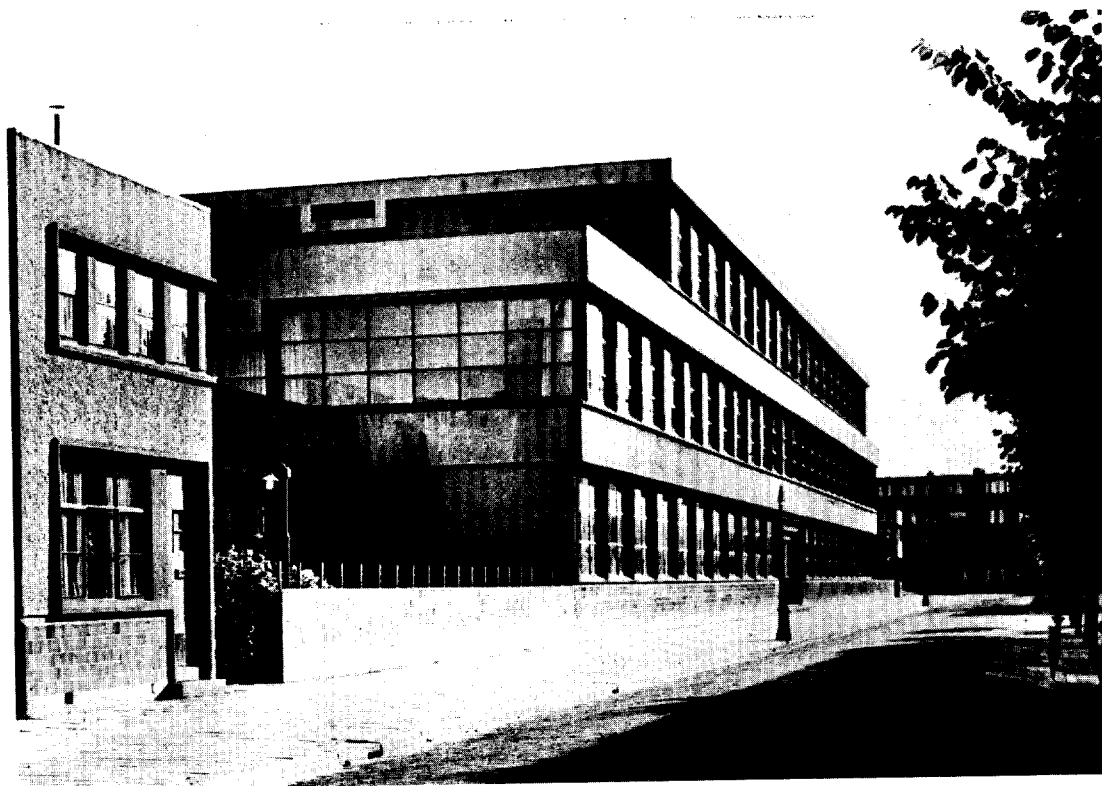

Afb. 10. Perspectieftekening van het ontwerp van de fabriek met hoge bruggen voor de transporteurs, vermoedelijk uit 1926; vergelijk afb. 11.

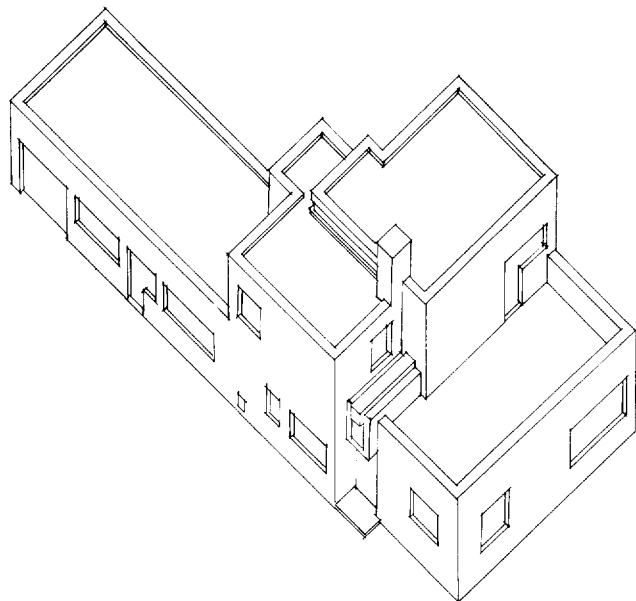

Afb. 11. Foto vanaf de ingang. Links het kantoorgebouw, in het midden de tabaksfabriek met het ronde uitzichtspaviljoen op het dak, rechts de schoorsteen van het ketelhuis. (Foto van Ojen)

DE VAN NELLE FABRIEK TE ROTTERDAM

Afb. 12. De M.T.S. te Groningen van 1922. Architecten ir. J. G. Wiebenga en L. C. van der Vlugt.

Afb. 13. Axonometrisch aanzicht van het woonhuis van notaris Vink in Zuidhorn van 1924. Architect L. C. van der Vlugt. (Tekening van de schrijver)

gemaakt en hak- en breekwerk zou worden uitgesloten. In de vormgeving zou de bouwkunst beheerst worden door het contrast tussen de actieve verticale en de passieve horizontale richting.

Dit laatste denkbeeld had Stam ongetwijfeld aan de Stijl ontleend. Zijn opvattingen over de rol van de moderne techniek, over de onpersoonlijke vormgeving, en zijn stellingname tegen het ambachtelijke en individualistische bouwen zijn gerelateerd of ontleend aan de publikaties en voordrachten van Oud, Le Corbusier, El Lissitzky en vooral Mies van der Rohe. Ontwerpen van deze laatste werden door Stam als illustraties bij zijn artikelen gebruikt, voorzien van diagrammen ter verduidelijking van de constructieve principes.

Door zijn persoonlijke bekendheid met een aantal van de pioniers van de moderne beweging, door zijn activiteiten als auteur en ontwerper, en vooral ook door zijn compromisloze stellingname in woord en tekening had Stam al een verdiende reputatie voor hij bij Brinkman en Van der Vlugt in dienst trad. De gedachte dat Stam een belangrijk aandeel in het totstandkomen van het ontwerp van Van Nelle gehad zou hebben berust — behalve op zijn eigen mededelingen — vooral op deze voorgeschiedenis. Een aantal details van de fabriek komen ook in de tekeningen die Stam voor ABC maakte al voor: horizontale glasstroken, vliesgevels en het nadrukkelijk gebruik van gewapend beton voor de draagconstructies. De groepering van de trappehuizen en toiletten en hun plaatsing buiten het bouwlichaam komen in principe overeen met de trap- en toiletgroep van Stams ontwerp voor een gymnasium in Thun van 1925⁴⁰. Uit dergelijke overeenkomsten is bij sommigen de mening ontstaan dat Van der Vlugt pas door het contact met Stam volledig tot het nieuwe bouwen werd bekeerd en een diepgaand inzicht in de principes van het functionalisme verwierf.

Hiertegenover kan worden gesteld dat de ge-

⁴⁰ Afbeelding in het nr. van het *Bouwkundig Weekblad*, zie noot 38.

⁴¹ Volgens J. G. Wiebenga, A. J. M. Buijs; ook een kleinkind van Buskens herhaalde de bewering dat Buskens in zijn latere jaren het ontwerp aan de tekenaars overliet. Buskens had een zeer omvangrijke praktijk.

⁴² Volgens Wiebenga's herinnering had Van der Vlugt slechts weinig aan het ontwerp bijgedragen. Deze herinnering is echter onjuist. In het Gemeentearchief van Groningen zijn aanwezig: de gevoerde correspondentie, een aantal rapporten over de bouw van de school en enkele rekeningen. Het plattegrondscha- ma komt voor in een rapport van Wiebenga aan het ge-

noemde details ook aan andere en vroegere voorbeelden te zien waren en reeds een zekere algemene bekendheid genoten onder de progressieve architecten. Het horizontale raam werd door Berlage, Van 't Hoff en de Klerk toegepast. In fabrieksgebouwen waren grote glasvlakken niets bijzonders, en op een plaatje uit Kahns boek over fabrieksbouw van 1917 (afb. 1) blijkt ook het plaatsen van toiletgroepen tegen het bouwlichaam al veel eerder voor te komen. Hoewel in 1925 veel minder werk van Van der Vlugt is gepubliceerd dan van Stam, had Van der Vlugt veel meer zelf gebouwd en was hij duidelijk bezig zich in de moderne richting te ontwikkelen. De gedrukte stukken uit de jaren twintig worden nu gemakkelijk aanleiding tot een overwaarding van Stam en een onderwaarding van Van der Vlugt.

Evenals Stam was Van der Vlugt een ambitieuze man. Na zijn opleiding aan de Academie te Rotterdam had hij als tekenaar bij Michiel Brinkman en daarna bij de architect P. G. Buskens gewerkt. Het ontwerp voor de St. Lucia kweekschool te Rotterdam, gebouwd in 1917, werd waarschijnlijk door Van der Vlugt gemaakt⁴¹. Kort daarop begon Van der Vlugt met een zelfstandig kantoor. Aanvankelijk bestond zijn werk uit verbouwingen die hij ten dele via zijn vader, een kleine Rotterdamse aannemer, in opdracht verkreeg. Het betonwerk van St. Lucia was uitgerekend door ir. J. G. Wiebenga, toentertijd leraar aan de Rotterdamse Academie. Wiebenga werd in 1921 tot directeur van de juist opgerichte M.T.S. te Groningen benoemd en kreeg in 1922 de opdracht om een nieuw schoolgebouw te ontwerpen; nog voor het afkomen van de opdracht werd Van der Vlugt door Wiebenga bij de plannen betrokken. Het plattegrondscha- ma van deze school en de constructieve opzet zijn van Wiebenga afkomstig; de uitwerking en de opstanden zijn het werk van Van der Vlugt⁴².

De symmetrische opzet van het plan voor de gemeentebestuur van 3 februari 1922. Volgens een schrijven van Wiebenga heeft hij Van der Vlugt over dit gebouw geraadpleegd op 15 februari 1922; de opdrachtbrief van de gemeente (aan Wiebenga alleen) dateert van 20 februari. Op 8 april geeft Wiebenga een specificatie van de gemaakte kosten: f 10 760.— voor „Architect L. C. van der Vlugt” (waarvan f 3000.— voor honorarium en f 5955.— voor salarissen personeel van de architect) en f 2208.27 voor door Wiebenga persoonlijk gemaakte kosten. Dat Van der Vlugt het ontwerp grotendeels had gemaakt en geheel had uitgewerkt, wordt ook bevestigd door D. J. van Wijk.

M.T.S. wortelt nog geheel in de traditie. Vooruitstrevend — en anticiperend op Van Nelle — is het overvloedige glasgebruik en de droge, utilitaire detaillering (afb. 12). In zijn transparantie, soberheid en horizontaliteit vertoont het gebouw veel verwantschap met Mies van der Rohe's ontwerp voor een betonnen kantoorgebouw, dat eveneens in 1922 ontstond.

Het woonhuis voor notaris Vink in Zuidhorn (afb. 13), gebouwd in 1924, getuigt van een andere en vrijere instelling. De massa's van dit eenvoudige huis-met-praktijkruimte zijn in verschillende hoogten uitgevoerd, zodat het gebouwtje lijkt te bestaan uit een aantal in elkaar geschoven blokken. De grootte en positie van de ramen hangt meer samen met de functies van de vertrekken dan met een uitwendig ordeningsprincipe. Het huis lijkt uitwendig veel op het bekende ontwerp van Van Doesburg en Van Eesteren voor Léonce Rosenberg van 1923, en op de werkstukken welke op de „Stijlcursus” aan het Bauhaus in 1921-'22 o.l.v. Van Doesburg werden gemaakt. Evenals in deze ontwerpen komen er in het huis Vink hooggeplaatste horizontale raampjes voor, meestal boven sanitair, en worden ramen om een hoekkolom gevoerd. Boven de overloop is een omde-hoek lopend glas-in-lood raam aangebracht.

Uit de M.T.S. blijkt dat Van der Vlucht zich had losgemaakt van de sobere versie van de Amsterdamse School architectuur die hij in 1917 nog aanhing en in staat was tot een strakker en zakelijker benadering. Het huis Vink toont aan dat hij ook de academische symmetrie op zij had gezet. Beide gebouwen geven er blijk van dat Van der Vlucht goed op de hoogte was van de meest moderne ontwikkelingen in zijn tijd, en zelfstandig tot deze ontwikkeling bijdroeg.

Van der Vlucht kende Stam uit de bijeenkomsten van de Rotterdamse architectenvereniging „de Opbouw” in 1919-1922⁴³. Het is niet bekend of Stam aan Van der Vlucht om tewerkstelling heeft gevraagd, of dat Van der Vlucht Stam heeft uitgenodigd op grond van diens speciale, uit publikaties gebleken talenten. Toen Stam in de herfst van 1925 op het bureau kwam, waren een aantal schetsen van de voorlopige indeling van het terrein gemaakt; de centrale weg stond reeds vast. Ook de plattegrond van de tabaksfabriek was in zijn huidige vorm al gereed geko-

men⁴⁴. Stam werd opgedragen om ontwerptekeningen te maken. Vóór de komst van Stam was dit werk van T. Burger; na Stams vertrek in 1928 werd dit werk gedaan door ir. Redela en vervolgens door ir. Kammer. Zowel voor de komst als na het vertrek van Stam bestond deze taak uit het uitwerken op grotere schaal van potloodschetsen van Van der Vlucht⁴⁵; het lijkt aannemelijk dat dit ook tijdens Stams aanwezigheid het geval was. Deze tekeningen werden op het privé kantoor van de architecten met de tekenaar besproken; hoewel Van der Vlucht openstond voor suggesties, was hij bij zijn personeel bekend als iemand die op het gebied van de vormgeving weinig aan anderen overliet⁴⁶. De ervaring die Van der Vlucht bij Buskens met St. Lucia had opgedaan, zal hem toch waarschijnlijk voorzichtig hebben gemaakt met het uit handen geven van ontwerpbeslissingen. Vele van deze besissingen werden door Van der Vlucht tezamen met Van der Leeuw genomen, buiten aanwezigheid van Stam⁴⁷.

De ontwerpen die Stam tijdens en na zijn Rotterdamse periode maakte, zijn alle strakker en dogmatischer dan de Van Nelle fabriek. De vrijheid in dat ontwerp schuilt niet alleen in de door Stam bekritiseerde „bonbondoos” op het dak en in de bocht in het kantoor, maar ook in de losse rangschikking van de ruimten rond de trappehuizen, in het doorsteken van één hoek van het kantoor over een andere, in de gang onderlangs, in de plastische en ondogmatische behandeling van het ketelhuis en in het speelse beloop van de trap in het kantoor. Deze lijn zet zich ongebroken voort in de ontwerpen die na het vertrek van Stam tot stand kwamen: de woonhuizen Boevé en Sonneveld en het vliegveld Ypenburg⁴⁸.

De kwaliteit van het werk van Van der Vlucht na 1928 is niet minder dan daarvoor; bij een groot aandeel van Stam in de door hem opgesomde werken zou na zijn vertrek een terugslag zichtbaar zijn geworden. Tegenover de uitspraak van Stam dat hij het huis voor C. H. van der Leeuw heeft ontworpen, kan de uitspraak van de principaal gesteld worden dat Van der Vlucht het plan in zijn bijzijn schetste⁴⁹.

Zowel uit het werk van voor 1925 als dat van na 1928 blijken de grote gaven van Van der Vlucht als architect; deze zijn trouwens ook nooit

⁴³ Blijkens presentielijsten van de bijeenkomsten van de Opbouw, zie noot 12.

⁴⁴ A. J. M. Buijs, G. W. Baas.

⁴⁵ Volgens ir. H. Kammer, D. J. van Wijk, G. W. Baas en A. J. M. Buijs.

⁴⁶ Volgens de personen genoemd in noot 45.

⁴⁷ V. d. Leeuw III en IV.

⁴⁸ Zie: J. B. Bakema, *L. C. van der Vlucht*, Amsterdam 1968.

⁴⁹ v. d. Leeuw III en IV.

in twijfel getrokken. Uit zijn vroegere werk blijkt dat Van der Vlugt het kon; zijn persoonlijkheid en de situatie waarin hij met zijn eerste grote werk verkeerde, maken het waarschijnlijk dat hij het ook geheel zelfstandig ontwierp. Het was immers *zijn* werk en *zijn* grote kans. Het is mogelijk dat de theoretische denkbeelden die Stam in ABC met grote scherpte had ontwikkeld invloed op Van der Vlugt hebben gehad. Dit betekent helemaal niet dat Stam ook de ontwerpen maakte. Wat zich tussen Stam en Van der Vlugt op het privékantoor heeft afgespeeld, valt niet meer te achterhalen. Misschien heeft Stam, die als principieel en ongemakkelijk bekend stond, kritiek op de schetsen van Van der Vlugt uitgeoefend, en heeft deze ze dientengevolge soms gewijzigd. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat de man „die zelfs het profiel van een koplát niet aan de tekenaars overliet”⁵⁰, zijn levenswerk door een ander liet ontwerpen. Allen die het proces van ontwerpen en bouwen van de fabriek van nabij hebben meegemaakt, ontkennen dat Stam daarin enig aandeel van betekenis zou hebben gehad — met uitzondering van Stam zelf. Het algemene indelingsschema voor het terrein en de plattegrond van de tabaksfabriek stonden vast voor Stam in het bureau kwam. Stam heeft een deel van de ontwerptekeningen gemaakt naar principeschetsen van Van der Vlugt, die waarschijnlijk weinig ruimte overlieten voor eigen interpretatie.

Zowel Van der Vlugt als Stam waren maar weinig in de technische verwezenlijking geïnteresseerd⁵¹. Van der Vlugt bepaalde de vorm, maar liet de detaillering aan anderen over. Het is de grote verdienste van A. van der Linden en D. J. van Wijk, dat zij dit onconventionele ontwerp op zulk een technisch-perfekte wijze wisten te realiseren. Aan hun inventiviteit en zorgvuldigheid is het te danken dat Van Nelle er nog in zijn oude glorie staat, terwijl een aantal andere experimentele gebouwen, zoals Zonnestraal, het Bauhaus of de vroege werken van Le Corbusier spoedig na hun voltooiing in verval geraakten.

Het historische kader

Aan de architectonische onbevangenheid waarmee het ontwerp van de Van Nelle fabriek tot stand kwam, ging een lange en ingewikkelde geschiedenis vooraf, waarvan hier slechts enkele

hoofdlijnen geschetst kunnen worden. In 1930 is het zichtbaar dat zich een nieuwe richting in de architectuur heeft gevormd; in 1925 is deze echter nog bezig te ontstaan en ligt alles veel minder duidelijk.

Het eerste opvallende kenmerk van het Van Nelle complex is de rationaliteit van het ontwerp. Er komen wel een aantal door vormwil bepaalde details in voor (de bocht in het kantoor, de beblaasde blokken van het ketelhuis), maar de praktische eisen hebben toch verre de overhand. Deels was dit het gevolg van de kritische instelling van Van der Leeuw en de wens om alle gebreken van de oude fabriek nu in één keer te overwinnen. Maar ook de instelling van Van der Vlugt en het klimaat waarin zijn opvattingen zich konden ontwikkelen leidden tot een dergelijke benadering. Van Doesburg en Van Eesteren schreven in 1924: „De nieuwe architectuur is *economisch*, d.w.z. zij organiseert hare elementaire middelen zoo zakelijk en spaarzaam mogelijk . . . De nieuwe architectuur is *functioneel*, d.w.z. zij ontwikkelt zich uit de nauwkeurige vaststelling der praktische eischen welke zij in een helder grondplan vastlegt. De nieuwe architectuur is *vormloos* en toch bepaald, d.w.z. zij kent geen a priori aangenomen esthetische vormschema's . . .”⁵². Deze uitspraken zijn een uitwerking en verscherping van wat Van Doesburg stelde in zijn voordracht *Der Wille zum Stil* van 1921: „Kein Schmuck, nichts Ueberflüssiges, nichts Künstlerisches im Sinne nachträglich ausenangebrachter Schönheitsakzente. Nur die Wahrhaftigkeit der Sache selbst. Vor allem Wahrheit, Funktion, Konstruktion”⁵³. Evenals de titel zouden deze regels door Berlage geschreven kunnen zijn⁵⁴.

De onbevangen en rationele benadering werd ongetwijfeld vergemakkelijkt doordat het een fabriek betrof. De fabrieken waarmee Le Corbusier zijn *Vers une architecture* illustreerde waren ook pretentieloze gebouwen die veel meer gemeen hadden met zijn eigen ontwerpen dan de eveneens opgenomen plaatjes van het Parthenon en de St. Pieter. In de lezing die Oud in 1921 hield voor de „Opbouw” kwam eveneens een dergelijke fabriek voor⁵⁵. Tenslotte bevat het boekje *The Design and Construction of Industrial Buildings* van M. Kahn van 1917 een hele reeks van zulke voorbeelden. Al deze fa-

⁵⁰ A. J. M. Buijs.

⁵¹ J. G. Wiebenga, G. W. Baas, A. J. M. Buijs.

⁵² „Tot een beeldende architectuur”, *de Stijl*, 6de jrg, nr. 6-7, serie XII (1924), 78-83.

⁵³ *De Stijl*, 5de jrg, nr. 3 (1922) 33.

⁵⁴ Zie bijv. H. P. Berlage, *Studies over bouwkunst, stijl en samenleving*, Rotterdam 1910.

⁵⁵ Afbeelding in *Bouwkundig Weekblad*, 1922, 155.

brieken zijn rechthoekige dozen met grote glasoppervlakken.

In Kahns boek werd een krachtig pleidooi gevoerd voor aantrekkelijke, lichte en ruim geventileerde werkruimten, een royale hoeveelheid sanitair en badruimten en kantines voor het personeel als deel van de uitrusting van de moderne fabriek. Ook in dit opzicht was de Van Nelle fabriek op haar tijd vooruit door de bijzondere zorgen aan de personeelsvoorzieningen besteed. Vooral Van der Leeuw heeft hierbij op een surplus aangedrongen; in zijn programma van eisen staan licht, lucht, reinheid en de sportvelden hoog genoteerd ⁵⁶.

Samenhangend met deze zorg voor het personeel was de poging om een sfeer van onderling vertrouwen te scheppen door een zo groot mogelijke openheid te betrachten, bijv. in de balkonachtige gang in het kantoor, de beglazing van de verbindingsbrug en de doorzichtigheid van alle fabrieksruimten.

De Van Nelle fabriek wordt gekenmerkt door een geheel andere houding t.o.v. de techniek dan in die tijd gebruikelijk was. Deze houding komt zowel in de uitvoering en detaillering als in de algemene opzet tot uiting. Knelpunten bij de oude fabriek waren het extern en intern transport; het was dus begrijpelijk dat van de zijde van de principaal hieraan veel aandacht werd besteed, zoals in de transporteurs en de interne weg door het complex te zien is. De transportbanen door de lucht tussen gebouwen komen ook op de afbeeldingen van fabrieken in *Vers une architecture* voor ⁵⁷.

Van der Vlugt kon op het transportvraagstuk zijn voorbereid, omdat er in de moderne stromingen zulk een grote aandacht aan werd geschonken. In *Vers une architecture* komt een hoofdstuk gewijd aan stoomschepen, vliegtuigen en auto's voor, dat geïnspireerd was door het futuristisch manifest. De futuristen hadden de gemechaniseerde mens en de betovering van de snelheid bezongen. Als onderdeel van deze cultus van de beweging werden ook de trappehuizen en liftschachten door Sant'Elia aan de buitenkant van zijn ontwerpen geplaatst, om de beweging zichtbaar te maken. Ook in Gropius' en Meyers

Werkbund paviljoen stonden beglaasde trappehuizen op de hoeken. Het motief werd overgenomen door Le Corbusier, door de Russische constructivisten, door Stam en het werd ook in Van Nelle toegepast.

De „Mechanische Aesthetik” ⁵⁸ is waarschijnlijk ook debet aan de ligging en beglazing van de elektrische schakelwachten en aan een deel van het ontwerp van het ketelhuis met zijn demonstratieve tentoonstelling van afsluiters, pompen en ketels.

Bij de „Mechanische Aesthetik” behoorde de voorkeur voor chroom, glas en staal als bouwmaterialen en het contrast tussen het nieuwe, ijle en het oude, massieve bouwen. In 1921 had Oud al geponeerd: „Zuivere toepassing van ijzer en spiegelglas . . . zal het open element in de architectuur zoodanig kunnen versterken dat de toekomstige bouwkunst — op volkomen rationele wijze — haar uiterlijke zwaarte in hoge mate zal kunnen overwinnen” ⁵⁹. De scheiding tussen skelet en niet-dragende buitenwand was door Le Corbusier in zijn „Domino” ontwerpen van 1915 al aangegeven, en consequenter en nadrukkelijker in Mies' bekende theoretische kantoorontwerpen van 1919 en 1922 uitgewerkt ⁶⁰. Van der Vlugt had met Wiebenga een dergelijke scheiding in de M.T.S. in Groningen toegepast, en gebruikte deze ervaring bij de Van Nelle fabriek. Het overvloedige glasgebruik kwam voort zowel uit de eisen van de opdrachtgever als uit de voor fabrieken gebruikelijke royale dagverlichting, als tenslotte uit de algemene tendens, die het duidelijkste uit de programmatische ontwerpen van Mies spreekt. Mies' glazen wolkenkrabber is zelf slechts de consequente doorzetting van de lijn die loopt van Labrouste's bibliotheek, over Paxtons Crystal Palace, de glazen stationsoverkappingen, Scheerbarts boeken en de tentoonstellingsgebouwen van Taut, Gropius en Meyer van 1914.

Was het „ijle” bouwen in 1925 nog iets nieuws, de horizontale raamstrook was dat al niet meer. Vele architecten hadden het „fenêtre en longueur” overgenomen van Wright ⁶¹: Le Corbusier, Mendelsohn, Sant'Elia, en in Nederland: Van 't Hoff, De Klerk, Wijdeveld, Dudok, Dui-

⁵⁶ v. d. Leeuw I.

⁵⁷ Le Corbusier, *Vers une architecture*, Parijs 1923, afbeeldingen op blz. 26 en 27.

⁵⁸ Term van Van Doesburg uit: *Der Wille zum Stil*.

⁵⁹ J. J. P. Oud, *Over de toekomstige bouwkunst en haar architectonische mogelijkheden*, (lezing in 1921

gehouden voor de „Opbouw”) herdrukt in J. J. P. Oud, *Ter wille van een levende bouwkunst*, Den Haag-Rotterdam z.j., 27.

⁶⁰ Gepubliceerd in *G*, juli 1923, in *Frühlicht* nr. 4 (1922) en in *ABC* nr. 3/4 (1925).

⁶¹ Uit de Wasmuth-publikatie: *Frank Lloyd Wright, ausgeführte Bauten und Entwürfe*, Berlijn 1910.

ker en Bijvoet. Van der Vlucht had het motief op grote schaal toegepast in de M.T.S. en nogmaals in het klein in het huis Vink.

Het compositieprincipe van in elkaar geschoven blokken van dit huis werd bij Van Nelle toegepast aan de beëindigingen van de trappehuizen en bij het ketelhuis. Als voorbeelden dienden waarschijnlijk de ontwerpen van Van Doesburg en Van Eesteren, die zelf weer door het kubisme beïnvloed schijnen te zijn ⁶².

De bocht in het kantoor is mogelijk geïnspireerd door de proefbaan op het dak van de Fiat-fabriek (gereproduceerd in *Vers une architecture*) die volgens Banham ⁶³ ook voor de afronding op de begane grond van Le Corbusiers villa Savoye model heeft gestaan. Het dakpaviljoen is ongetwijfeld rond uitgevoerd vanwege het uitzicht rondom. Dakpaviljoens komen bij de avant-garde architectuur van de jaren twintig vaker voor: op Rietvelds Schröderhuis (1924), op de woningen van Le Corbusier in Pessac ⁶⁴ en later in de Weissenhofsiedlung in Stuttgart.

De grote architectonische verdiensten van de

⁶² Zie: H. Sting, *Der Kubismus und seine Einwirkung auf die Wegbereiter der modernen Architektur*, diss. Aken 1965.

Van Nelle fabriek liggen naar mijn mening eendeels in de heldere en praktische algemene opzet, anderdeels in de vrijheid waarmee deze opzet is uitgewerkt. In de afgelopen veertig jaar zijn slechts zeer ondergeschikte wijzigingen noodzakelijk gebleken. De gebouwen staan er nog vrijwel zoals ze werden opgeleverd; een treffend bewijs van de juistheid van de functionalistische uitgangspunten!

Door de kwaliteit, maar ook door de grootte en de geëxponeerde ligging van het complex kreeg het direct een algemene bekendheid. De naam van Van der Vlucht was gemaakt. Maar tevens heeft het complex zowel binnen als buiten onze grenzen als voorbeeld en bron van inspiratie gediend. Met het werk van Brinkman en Van der Vlucht, Duiker, Bijvoet, Van Loghem, Stam, Boeken, Merkelbach en Karstens heeft Nederland een bijdrage kunnen geven aan de internationale ontwikkeling van de architectuur. Zonder Van Nelle was de ontwikkeling in Nederland zelf nooit goed op gang gekomen.

⁶³ R. Banham, *Theory and Design in the first Machine Age*, 324.

⁶⁴ Uitgevoerd in 1925, maar al afgebeeld in 1923 in *Vers une architecture*.

SUMMARY

VAN NELLE FACTORY IN ROTTERDAM

In 1782 Johannis van Nelle founded a coffee, tea and tobacco shop in Rotterdam. This flourishing business tried to find room for its expanding activities by buying houses, some adjacent to the original building, and the other ones preferably in the vicinity. The old buildings could not be adapted satisfactorily for installing modern machinery, and a great amount of time was lost in the transportation between the different addresses. Therefore, the board of directors decided to build a new plant on the outskirts of Rotterdam.

The processing of tobacco, tea and coffee is relatively simple. Tobacco is cut and dried, coffeebeans are burned and ground, tea has to be broken. After this process they have to be weighed and packed. Transportation of large amounts of light material is a major characteristic of the production process. The transportation problem had played a rôle in the decision to build a new factory; consequently special attention was paid to its solution.

Internal transport is carried out by containers, running on rails suspended from the ceilings. Operations start on the upper floors; the material is weighed and packed on the ground floor and the packages are carried in containers through glassed-in passages over the central street to the warehouses.

The width of the factory was determined by the length of the largest machine. Stair- and elevatorshafts were combined with wash- and cloakrooms and located on the outside of the factory tract in order to obtain an unbroken interior space. Originally the concrete construction had been designed with beams. Because the client objected to the apparent lack of simplicity, this was changed to mushroomfloors, a novelty for Holland.

The tobacco, coffee and tea factories were laid out in a row, and could be expanded laterally. All other activities were housed in a separate row of buildings, laid out parallel to the first, with a road in between to ensure ease of access. The

boilerhouse had to be expanded already during construction. The city of Rotterdam had intended to put a road in front of the factory. The warehouses were consequently designed as towers, adjacent to the expedition building, with passages across the road to ships in the canal. The plan for the road was abandoned during the war. In 1943 low warehouses were built on the site of the road.

The office building was designed with a curve, partly to accentuate the curve of the internal road, partly because the architect Van der Vlugt disliked a rigid rectangularity (It would have made the office block more conspicuous had the original external road been executed). The members of the board reach their offices on a mezzanine over a balcony projecting in the main space on the ground floor. They wanted an (informal) kind of control through mutual visibility between personnel and directors.

Many provisions were made to ensure the well-being of the personnel: canteens, large and airy washrooms, and sports fields behind the factory. A bathhouse was planned but was never built.

The site had been bought after consultations with the architect Michiel Brinkman. At the very moment that serious planning could go ahead, Brinkman died. His 22-year old son, a student in civil engineering in Delft, did not have sufficient experience to handle such a job. First J. J. P. Oud, at that time city-architect of Rotterdam, was approached. Oud asked whether he could be certain that he would be also commissioned with the execution before he gave up his job as city-architect. C. H. van der Leeuw, the director in charge of the project, refused to give this assurance and Oud withdrew. L. C. van der Vlugt was then called in, on the recommendation of J. Jongert, the designer of the packages and advertising of Van Nelle.

The design of the Van Nelle factory has been made, according to Reyner Banham, by Mart Stam, who worked in the office of Brinkman and Van der Vlugt from 1925 to 1928. However, Banham got this information evidently from Stam himself. Although it is impossible to

establish the respective roles of Stam and Van der Vlugt with certainty, it seems more probable that Stam only made the precise design-drawings from pencil sketches by Van der Vlugt. This was the procedure before Stam came and after he left; Van der Vlugt was known to his draughtsmen as an architect who left little to the free interpretation of his personnel. His Polytechnic School in Groningen of 1922 and his house for Mr. Vink have many details in common with the Van Nelle factory (the light and airy structure of the school with its large windows, the shifting of blocks in the Vink house), and show that Van der Vlugt was quite familiar with the most advanced architectural thinking of his time. It is possible that he was influenced by the theories developed by Stam, rather than by actual designs. The freedom shown in the design of the Van Nelle factory (in the irregular stair towers, the curved office-block, and the boiler-house) are far more typical for Van der Vlugt than for the work of Stam. Many of the important decisions on design were taken between C. H. van der Leeuw and Van der Vlugt, and Stam was never present at these conferences. At one of these meetings in 1928, when van der Leeuw and a relative were standing on the 8th floor of the recently finished concrete skeleton of the tobacco-factory, they decided to build the round pavillion on top of the elevator-shaft. It was inspired by the magnificent view over the city from that point, which can now also be enjoyed by visitors.

The accent on transportation, and the demonstrative display of machinery in the boilerhouse and switch rooms, show the influence of futurism. The interpenetrating blocks of the boilerhouse and the stair towers, the light and airy architecture and the use of white, are due to the influence of *de Stijl*. The importance of the Van Nelle factory lies particularly in the consistent application of functionalist principles. Changes in production and machinery have been assimilated with ease and no alterations have been necessary. To build a factory between 1925-1930 for a thriving firm, and find it still up to date in 1970 is truly a major achievement.

DE BOUW VAN HET STADION FEIJENOORD

DOOR

N. LUNING PRAK

Voorgeschiedenis

Bouwen, op het initiatief van één, met het geld van een ander, naar ontwerp van een derde, volgens veiligheidsvoorschriften en -eisen van een vierde, met de mankracht van een vijfde, enz., is een ingewikkeld sociaal proces. Wel zelden zal dit zo duidelijk naar voren komen als bij de geschiedenis van het Feijenoord stadion. Dit „Rotterdamse Colosseum” is gebouwd door een particuliere voetbalvereniging van ca. 600, deels werkeloze, leden midden in de crisistijd van de jaren dertig. Hoe was dit mogelijk? Hierbij moeten de ontwikkeling van de stad Rotterdam, van de economie en van de sport ter sprake komen, want deze hebben alle een rol gespeeld.

De bebouwde kom van Rotterdam had in het midden van de 19de eeuw nog vrijwel dezelfde omvang als op het eind van de 17de ¹. De huidige stadswijk Feijenoord was nog praktisch geheel agrarisch gebied, behorende tot de gemeente IJsselmonde. Pas in 1863 gaf het college van burgemeester en wethouders gehoor aan de reeds zoveel eerder gegeven suggesties om gebiedsuitbreiding te zoeken op de zuidelijke Maasoever. In 1870 wordt Feijenoord bij Rotterdam gevoegd. Het vredige akkerland wordt daarna in hoog tempo omgegraven tot een haven- en industriegebied; daarmee wordt een begin gemaakt met die stormachtige economische ontwikkeling van Rotterdam die pas sinds kort met wat meer argwaan wordt bekeken.

Aanvankelijk is de ontsluiting geheel toevertrouwd aan Pincoffs Rotterdamse Handelsvereniging; het particulier initiatief geniet bij de liberale stadsbestuurders veel meer vertrouwen dan de overheid. Na Pincoffs speculaties en bankroet in 1879 moet de stad de exploitatie zelf ter hand

nemen ². Door de gunstige ligging aan de havens, en aan de in 1878 doorgetrokken spoorlijn gaat het goed; er komen rederijen, entrepôts, een bierbrouwerij, een gas- en een margarinefabriek. Tussen de gronden uitgegeven aan bedrijven blijven stroken over die met woningen worden bebouwd; de volkshuisvesting in het nieuwe stadsdeel is niet meer dan de sluitpost van het grondbedrijf ³.

De nieuwe wijk is dan ook als woonstad verre van geliefd: „De Rotterdamsche bevolking gaf destijds en nog lang daarna zeer uitgesproken de voorkeur aan de rechteroever; al vonden ook duizenden hun werk aan gene zijde van de Maas, toch wilde men liefst niet „over de tweede brug” wonen, waar letterlijk alles ontbrak wat het gezin van den werkman behoefde of dit aangenaam kon zijn . . .” ⁴. Sociale voorzieningen ontbreken nagenoeg geheel. Wel had de nota van B. en W. van 1863 de stichting van gebouwen voor het openbaar nut en welzijn (met als voorbeeld: een leeskabinet) als argument voor de annexatie gebruikt, maar dit waren woorden, die nu eens geen daden tot gevolg hadden ⁵. Nog in 1935 heeft Zuid slechts één bioscoop.

De arbeidersbevolking zoekt haar ontspanning in café's en op straat. Jongelui trappen een balletje „van wat oude couranten samengeperst en daaromheen gewikkeld een stevig stuk pakpapier . . . Slechts het touw dat men tot versteving nodig had, werd dan gekocht, maar hiertoe werd nog beraadslaagd om den goedkoopsten winkel te ontdekken . . .” ⁶. Door zulk een groepje voetballende jongens dat op de Oranjeboomstraat voor de Wilhelminakerk speelde, wordt op 19 juli 1908 de voetbalclub „Wilhelmina” opgericht ⁷.

Het speelterrein wordt spoedig hierna naar het

¹ Voor de annexaties: J. Nieuwenhuis, *Van poort tot poort*, Rotterdam, z.j., Hfst. II.

² L. J. Rogier, *Rotterdam in het derde kwart van de negentiende eeuw*, Rotterdam 1953.

³ Voor de toestanden op Feijenoord: C. te Lintum, *Rotterdam in de loop der eeuwen*, I, Rotterdam 1919, 380 en L. J. C. J. van Ravesteijn, *Rotterdam in de negentiende eeuw*, Rotterdam 1924.

⁴ L. J. C. J. van Ravesteijn, *Rotterdam in de twintigste eeuw*, Rotterdam 1948, 227.

⁵ J. Nieuwenhuis, *o.c.*, 21.

⁶ L. A. van Heesakker, in: 1908-1933. *Gedenkboek uitgegeven t.g.v. het 25-jarig bestaan van de R.V.A.V. „Feijenoord”* Rotterdam, 1933, 23.

⁷ De archieven van Feijenoord zijn in de oorlog door de Duitsers meegenomen. De gegevens over de geschiedenis van de voetbalclub zijn geput uit: 1908-1933 (zie noot 6), 1908-1948, 1908-1958 (gedenkböeken) en een gestencild stuk „*De geschiedenis van sportclub Feijenoord*”, op papier van de sportclub, anoniem, uit 1963.

Afrikaanderplein verplaatst. Er wordt hard gewerkt, en reeds in het seizoen 1911/1912 zijn de drie elftallen van de jonge club elk kampioen in hun klasse in de Rotterdamse Voetbalbond. Het ontbreken van een scala van mogelijkheden voor ontspanning in Zuid heeft waarschijnlijk zowel de wil om zich in te zetten als de toeloop van leden gunstig beïnvloed. In 1912 wordt de vereniging toegelaten tot de derde klasse van de Nederlandse voetbalbond en omgedoopt in „R.V.V. Feijenoord”; reeds in het eerste seizoen eindigt zij op de derde plaats. In 1916 is het aantal leden 56; na een fusie met D.C.S. in 1916 zijn het er 94. In 1916 wordt de club tot de tweede klas toegelaten, in 1920 promoveert zij naar de eerste klas van de N.V.B. „Success breeds success”; door de behaalde resultaten nam de belangstelling voor de club toe, zowel van aspirantleden als van toekijkers en supporters. In 1917 verhuisde de vereniging daarom naar een terrein aan de Kromme Zandweg, met drie velden en een kleine overdekte tribune. Het blijft Feijenoord goed gaan: tussen 1923 en 1933 wordt het achtmaal afdelingskampioen en tweemaal kampioen van Nederland. Aangetrokken door deze successen komen steeds grotere aantallen toeschouwers naar de wedstrijden kijken. Het bestuur van Feijenoord moet accommodatie vinden voor deze belangstelling. Bij een voorzichtig beleid zoals gevoerd door de meeste voetbalclubs, was een permanente tribune voor 10-15 000 bezoekers de eerstvolgende fase geweest. Maar de voorzitter, L. van Zandvliet, stond een veel gedurfder plan voor ogen. Op weg naar een wedstrijd in Groningen vertelt hij zijn ideeën aan de sportredacteur van de Nieuwe Rotterdamse Courant, C. J. Groothoff, die hiervan op 20 april 1931 aan de lezers verslag uitbrengt. Na gewag te hebben gemaakt van de moeilijkheden voor Feijenoord om steeds grotere aantallen bezoekers een plaats te bieden, schrijft deze: „In verband hiermede kunnen wij nog mededeelen dat ons van deskundige zijde wordt verzekerd, dat exploitatie van een voetbalterrein, dat ruimte biedt voor 60 à 75000 toeschouwers, practisch zeer goed mogelijk is, mits zoo'n stadion wordt geëxploiteerd door een der groote clubs, die zoo krachtig georganiseerd is, dat men zekerheid heeft dat wedstrijden van deze club zelf geregeld 20 à 25000 toeschouwers trekken... Men zou dan, aldus onze zegsman, niet moeten bouwen

een luxueus stadion als in de hoofdstad, doch een zeer eenvoudig stadion, in hoofdzaak van beton, dat slechts ten deele overdekt behoeft te zijn. Men moet daarbij in alle opzichten aan de practische bruikbaarheid denken en niet aan uiterlijk schoon”⁸.

Begin mei 1931 wordt in het bestuur gesproken over het zoeken naar een nieuw terrein⁹. Penningmeester C. R. J. Kieboom werkt als procuratiehouder bij de reder-cargadoor J. J. W. M. de Poorter, die een groot terrein heeft liggen aan de Varkenoordse weg. De Poorter, die haast wil maken met de plannen, belt met Jan Wils, de architect van het Amsterdamse Olympische stadion (1928 in gebruik genomen) en vraagt hem om de eerste besprekingen mee te maken. Met voorzitter Van Zandvliet, secretaris Van der Slik, Kieboom, De Poorter en Wils wordt medio mei het terrein van De Poorter bezichtigd en afgesproken dat er een ontwerp-schets voor een stadion op dit terrein door Wils zal worden gemaakt. Op 19 juni worden de tekeningen van Wils besproken met ir. W. G. Witteveen, gemeentearchitect van Rotterdam. Na bestudering van de plannen ontraadt Witteveen begin juli het gebruik van de grond van De Poorter, wegens onvoldoende parkeer-ruimte, te smalle aanvoerwegen en het komend verlies van een deel van het perceel aan emplacementsuitbreiding van de spoorwegen. Hierna stelt Witteveen een terrein aan de Smeetslandse dijk en de Dordtse straatweg als alternatief voor. Het bestuur voelt hier veel voor en er worden nieuwe ontwerpen voor dit terrein gemaakt: voor een stadion met 60 tot 65000 plaatsen en voor één met 25 tot 30 000 plaatsen. Deze twee plannen worden tezamen met het plan op het terrein van De Poorter eerst aan burgemeester Droogleeuw Fortuyn en vervolgens aan het college van B. en W. voorgelegd. Het bestuur van Feijenoord onderstreept de betekenis van dit plan voor heel Rotterdam en zelfs voor heel Nederland i.v.m. de internationale wedstrijden, en vraagt daarom een gemeentelijke garantie op aflossing en rente. De burgemeester vindt het plan te duur en gelooft niet in een rendabele exploitatie.

De onderhandelingen met de gemeente hebben een nogal moeizaam verloop. Ook de gemeente heeft het in de crisisjaren zwaar te verduren; in 1931 worden verschillende diensten ingekrompen, ambtenaren ontslagen en de salarissen met 3% verlaagd¹⁰. In dergelijke omstandigheden is het heel natuurlijk dat het gemeentebestuur niet bijzonder geneigd is om een geweldig groot project voor recreatie financieel te steunen.

In 1932 wordt een gemeentelijke commissie ingesteld die zich, in overleg met het bestuur van Feijenoord, met de terreinkeuze bezig houdt. In september is de commissie gereed; zij zal een terrein aan de Kreekweg (het huidige terrein) als geschikt bij het gemeentebestuur aanbevelen. Nu beginnen de onderhandelingen

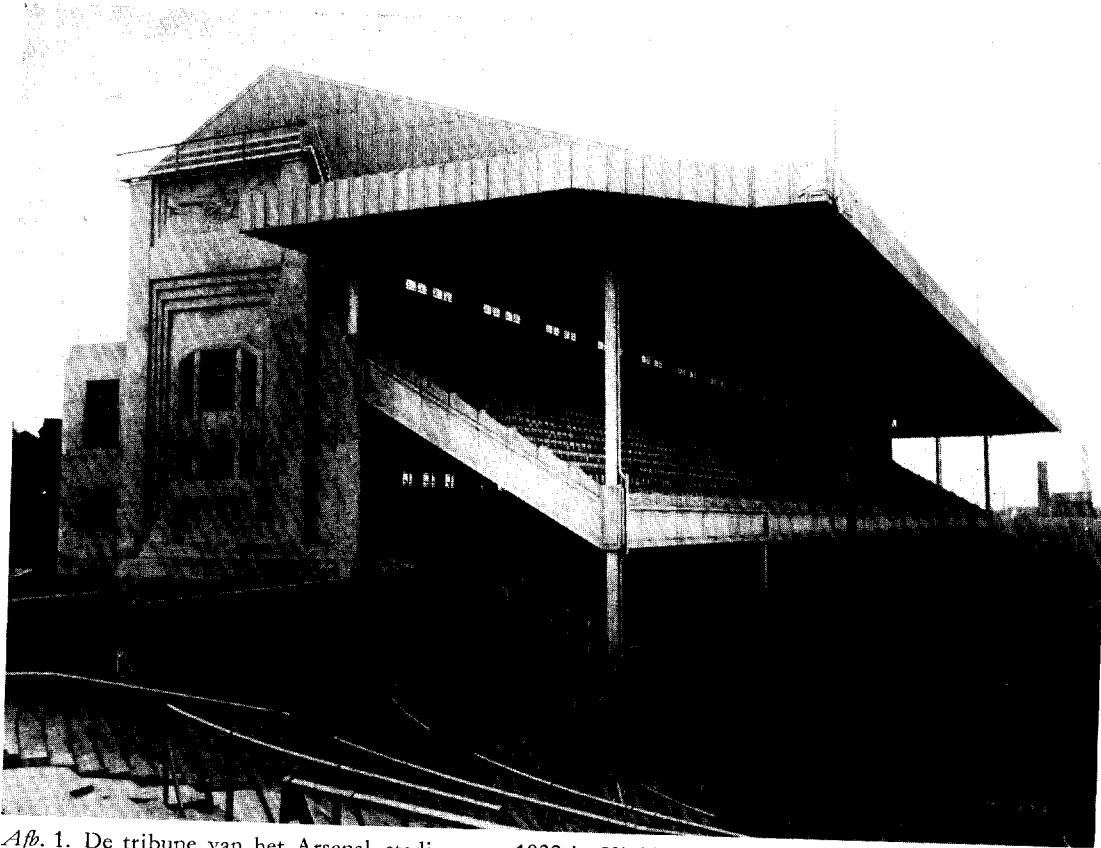
noord en mondelinge mededelingen van C. R. J. Kieboom en C. A. Pijl.

¹⁰ Notulen B. en W. vergaderingen van 1931.

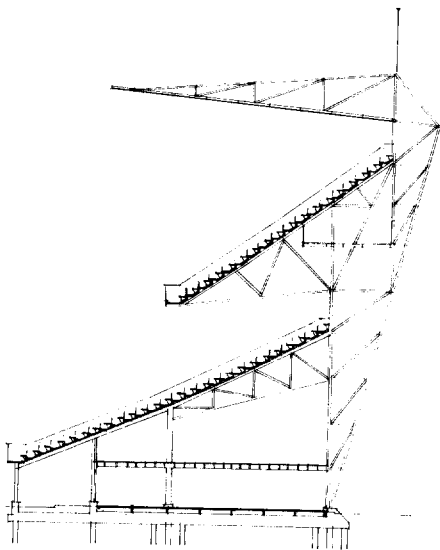
⁸ N.R.C. 20.4.1931.

⁹ Bronnen voor deze alinea: getypt verslag van L. van Zandvliet. *Rapport betreffende voetbalterrein Feije-*

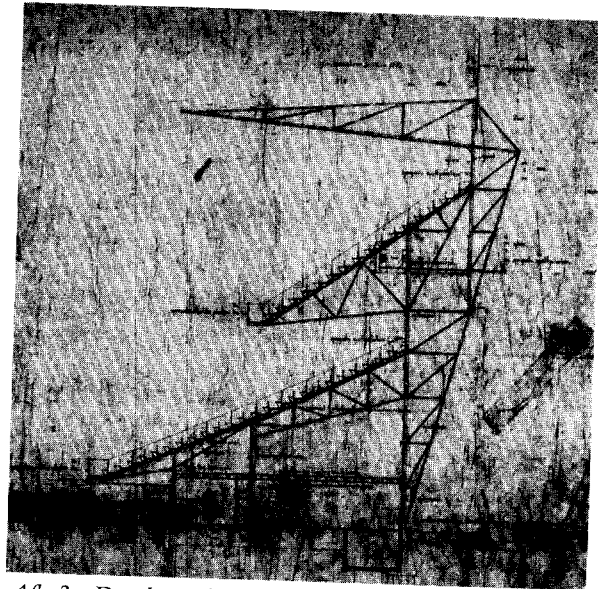
DE BOUW VAN HET STADION FEIJENOORD

Afb. 1. De tribune van het Arsenal stadion van 1932 in Highbury, Londen, die als voorbeeld voor het Feijenoord stadion heeft gediend. De bovenste tribune ligt teruggeschoven t.o.v. de onderste. Uit de dakvorm en de zwaarte van de kolommen blijkt dat dit ook een staalconstructie was.

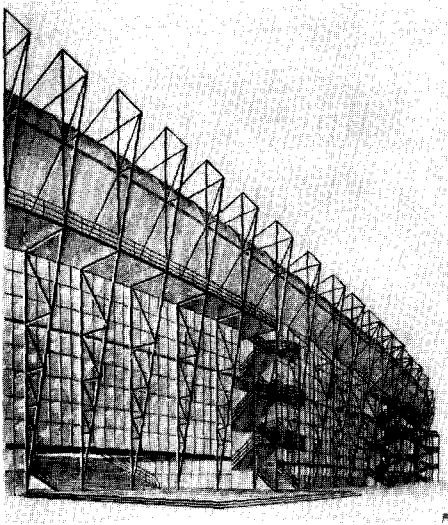

Afb. 2. Dwarsdoorsnede volgens de bestektekeningen voor de besteding. Alle vakwerkstaven even dik getekend, dus naar een spant-schema van Braat en niet naar een constructietekening (overgetekend van bestektekning 5383 vl. 1. 1935).

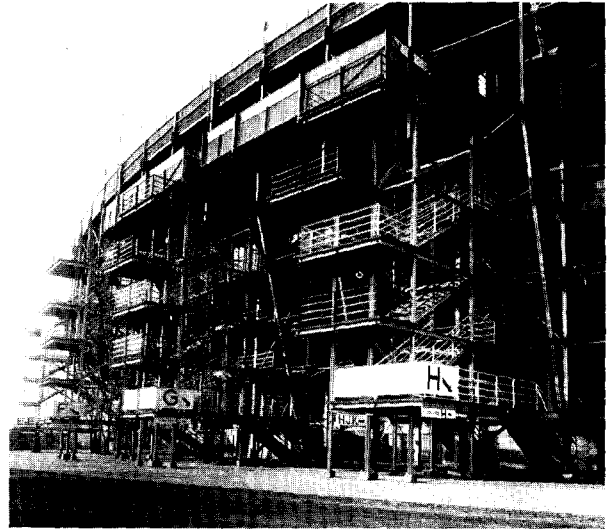

Afb. 3. De dwarsdoorsnede na de aanbesteding, met weglating van de binnenste rij palen en kolommen.

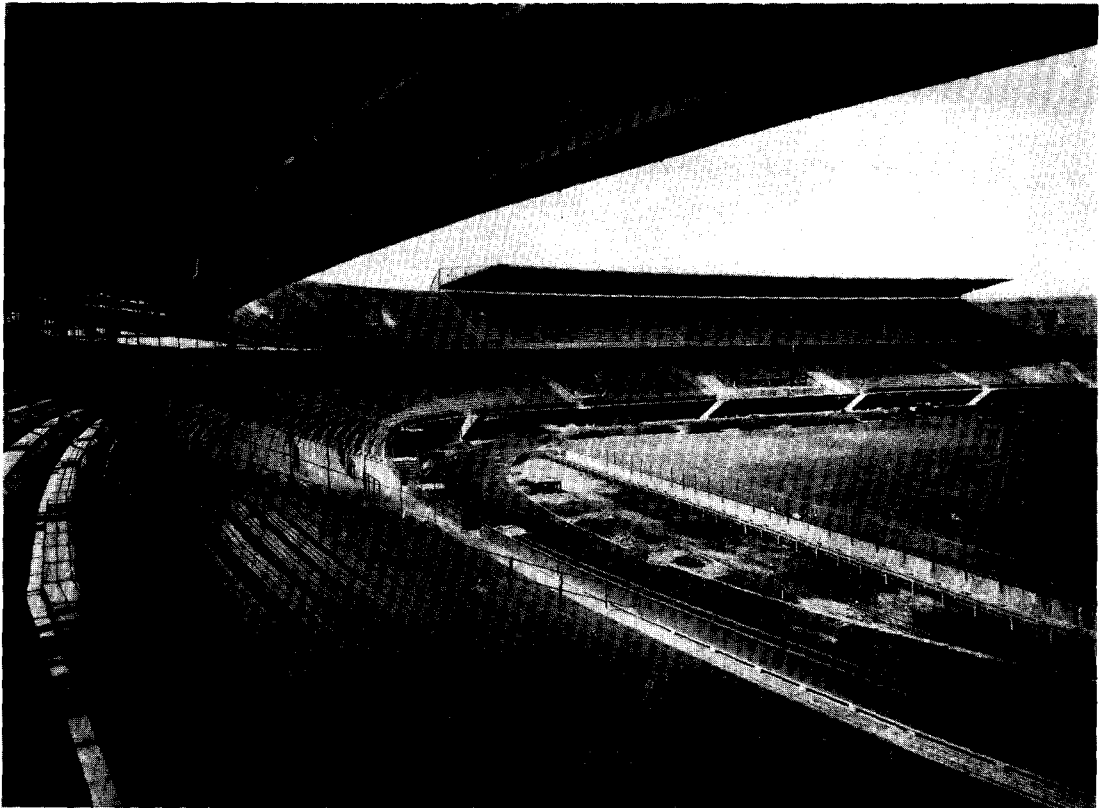
DE BOUW VAN HET STADION FEIJENOORD

Afb. 4. Exterieurperspectief volgens de ontwerpschetsen van 17 oktober 1934. Spanten volgens ontwerp van het architectenbureau; een dwarsverbinding tegen uitknikken bovenaan ontbreekt. Trappehuizen met ronde bordessen.

Afb. 5. Foto van het exterieur, nu niet, als de tekening van figuur 4, bij de luifel genomen. Trappen met rechthoekige bordessen.

Afb. 6. Interieur van het stadion; de (relatieve) intimiteit blijkt hieruit.

over de voorwaarden welke bij de aankoop en de bouw zullen worden gesteld. Op de dienst gemeentewerken is men er zich wel van bewust dat de stroom toeschouwers speciale eisen zal stellen aan de toevoerwegen en de parkeergelegenheid. Daarom wordt op 22 december 1932 door de directeur een brief aan Feijenoord verstuurd, waarin als voorwaarden worden vermeld dat Feijenoord de gronden voor wegeaanleg kosteloos aan de gemeente moet afstaan, en dat het voor bestratingen f 88 500.— en voor riolering f 50 000.— moet betalen¹¹.

In een ledenvergadering van maart 1933 dient een lid (mede op aandrang van de voorzitter) een motie in, waarin afkeuring wordt uitgesproken over de houding van het Rotterdamse gemeentebestuur en waarin het bestuur van Feijenoord wordt aanbevolen om desnoods met een aangrenzende gemeente tot overeenstemming te komen¹². Deze motie was duidelijk bedoeld om pressie uit te oefenen; de kansen op vestiging in de naastliggende gemeenten waren immers miniem. In mei 1932 had het bestuur reeds de gemeente IJsselmonde benaderd. B. en W. van IJsselmonde voelden toen wel voor een stadion, maar de raad stemde het voorstel af, omdat voetbal op zondag tegen de Christelijke beginselen indruiste¹³. Een soortgelijke poging om met de gemeente Barendrecht tot overeenstemming te komen had hetzelfde resultaat.

In het college van B. en W. van Rotterdam wordt de zaak op 10 maart 1933 besproken. Door de te verwachten inkomsten van de vermakelijkheidsbelasting en de mogelijk spoediger tot standkoming van het spoorstation in Rotterdam Zuid bij de bouw van een stadion vindt het college dat er „aanleiding bestaat ten aanzien van de voorwaarden eenigszins faciel te zijn”¹⁴.

Op 29 maart 1933 wordt door C. van Hasselt, voorzitter van de commissie voor de uitreiking van de zilveren voetbal, een bijeenkomst belegd in de Kamer van Koophandel te Rotterdam. Van Hasselt kende een groot aantal van de Rotterdamse notabelen en had deze weten te bewegen om aan de bijeenkomst deel te nemen¹⁵. Van Zandvliet beschrijft de moeilijkheden bij de onderhandelingen met de gemeente; verschillende aanwezigen wijzen op het belang van de uitvoering van het werk voor de bestrijding van de werkeloosheid. Van Zandvliet legt een petitie aan Burgemeester en Wethouders van Rotterdam voor, waarin de ondertekenaars „verzoeken . . . Uw college het daarheen te leiden dat Feijenoord hare plannen op de gronden van de Mij.

Varkenoord ten uitvoer kan brengen, zonder dat haar van Gemeentewege verdere lasten of verplichtingen opgelegd worden en aanleg van straten, pleinen, riolering en alles wat verder voor de uitvoering noodig is niet ten laste van Feijenoord gebracht zullen worden”. De petitie wordt door een groot aantal Rotterdamse zakenmensen ondertekend: o.a. door Van Beuningen, Chabot, Jamin, Kars, Kolff, Kröller, Van der Leeuw, Van der Mandele, Mees, De Monchy, Ruys, Van Stolk, Van der Vorm en Zijlker. Aan deze petitie heeft de gemeente in november 1933 gehoor gegeven.

Hierna volgt nog een jaar van onderhandelen met de gemeente en van financiële voorbereiding. Op 21 maart 1934 legt Van Zandvliet twee plannen aan een ledenvergadering van Feijenoord voor: plan A: voor de bouw van een stadion van 50 tot 60 000 plaatsen, geraamde kosten f 1 100 000.— en plan B: een stadion van 25 tot 30 000 plaatsen, geraamde kosten f 850 000.—¹⁶. Het zijn voorstellen gebaseerd op vergelijking met andere stadions en tribunes; tekeningen zijn er nog niet gemaakt. De kosten van het kleine plan (B), waar het bestuur niet veel voor voelde, zijn opzettelijk wat te hoog geraamd; de kosten van het grote plan zijn geflatteerd. Uit vele vragen blijkt dat een aantal leden zich goed bewust is van het enorme risico dat wordt genomen; alles wat Feijenoord tot nog toe heeft bereikt wordt nu op het spel gezet. Op vragen over de controle welke Feijenoord met een bezit van een ton kan houden over een stadion van over het miljoen, wordt geantwoord dat er gedacht wordt aan een N.V. met aandelen en obligaties; indien Feijenoord maar de helft van de aandelen bezit, behoudt zij de alleenzeggenschap. Het bestuur belooft te trachten zoveel mogelijk werkloze leden van de vereniging bij de bouw te werk te doen stellen. Op voorstel van de voorzitter wordt het plan B niet in behandeling genomen, omdat dit toch onaanvaardbaar is. Daarna wordt plan A aangenomen met 127 voor, 28 tegen en 5 blanco.

Het probleem van de financiering is natuurlijk veruit de grootste hindernis. Door de crisis is de rentevoet laag en het bouwen goedkoop; maar tevens zitten de bedrijven bij wie men zou kunnen aankloppen in een heel benarde positie en valt er niet veel in de hoed waarmee men bij groot en klein rondgaat.

Bij de onderhandelingen over het terrein aan de Kreekweg hadden Van Zandvliet, Van der Slik en Kieboom een bezoek gebracht aan D. G. van Beuningen, oprichter-directeur van de S.H.V., die belangen had in

¹¹ Stenografisch verslag van de bijeenkomst op woensdag 29 maart 1933 in het gebouw van de Kamer van Koophandel te Rotterdam (getypt, bewaard in archief van L. van Zandvliet) en: „Het Nederlandse Colosseum”, ondertekend door: „Red”. (dat was L. A. van Heesakker) in *De Feijenoorder* 21 (1937) nr. 4.

¹² Notulen van de algemeene leden-vergadering van de voetbalvereniging Feijenoord 8 maart 1933.

¹³ Adres van Feijenoord aan gemeenteraad van IJsselmonde op 30 mei 1932; verzoek afgewezen op 24 juni 1932. Bronnen: notulen Gemeenteraad IJsselmonde,

Corresp. gemeentebestuur IJsselmonde.

¹⁴ Notulen B. en W. vergadering Rotterdam, 10 maart 1933.

¹⁵ Stenografisch verslag (zie noot 11). Verder: *De Feijenoorder* 21 (1937), nr. 4, en: Lezing van B. van Krimpen, oud-bestuurslid en oud-directeur van het Stadion, voor de Rotary Rotterdam, over het stadion, in 1953 (handgeschreven tekst in bezit van B. van Krimpen).

¹⁶ Notulen van de algemeene leden-vergadering van 21 maart 1934, en mededelingen van C. R. J. Kieboom.

de Mij. Varkenoord. Hier werd de financiële steun gevonden die de bouw van het stadion mogelijk zou maken. Van Beuningen had wel eens een interlandwedstrijd in het Amsterdamse stadion meegemaakt en kende dus de attracties van zulke wedstrijden uit eigen aanschouwing¹⁷. De snelle groei van Feijenoord en vooral ook het opgespaarde kapitaal van f 125 000.— maakten indruk. Van Beuningen zegde zijn medewerking toe. Hij steunt Feijenoord krachtig in de bijeenkomst in de Kamer van Koophandel. Hij brengt het bestuur binnen bij de Rotterdamse Bank waarvan hij president-commissaris is. In samenwerking met de bank wordt een financieringsplan ontwikkeld.

Er wordt een N.V. opgericht met een aandelenkapitaal van f 400 000.— verdeeld in 2000 aandelen A van f 100.— en 2000 aandelen B van f 100.—. De rest wordt gedekt door een lening van f 800 000.— à 3%, verdeeld in 8000 obligaties van f 100.—. Feijenoord neemt alle aandelen A. Gegadigden voor de aandelen B moeten bij elk aandeel vier obligaties afnemen¹⁸. De directeur van de Rotterdamse Bank, Van der Mandele, vindt het aandeel van f 100 000.— voor Feijenoord te laag; daarop heeft Van Beuningen Feijenoord nog een ton geleend¹⁹.

Alvorens tot emissie over te gaan, moet de afname worden gegarandeerd, opdat geen aandelen worden verkocht van een stadion dat toch niet kan worden gebouwd. Weer is het Van Beuningen die helpt, door zijn kapitaalkrachtige vrienden te bewegen om de afname van een deel van het aandelen- en obligatiënpakket te garanderen. De emissie volgt op 21 mei 1935; hij wordt slechts voor 15% voltekend, wat in deze crisistijd nauwelijks verbazing kan wekken²⁰. De garantie moet dus worden nagekomen. Er zit een zekere historische rechtvaardigheid in, dat het stadion voornamelijk is gefinancierd door de nazaten en opvolgers van die welgestelde liberale Rotterdamse regenten die zich destijds zo weinig gelegen lieten liggen aan de opbouw van een woonbaar stadsdeel op de zuidelijke Maasoever.

Bouwgeschiedenis

In maart 1934 worden de architecten Brinkman en Van der Vlugt uitgenodigd om een ontwerp te maken voor het stadion. Wils was er destijds bij gehaald door De Poorter; nu het als een Rotterdamse aangelegenheid wordt gezien valt hij af. De vele kritiek op zijn Amsterdamse stadion (o.a. in de ledenvergadering van 21 maart nog eens

geuit) zal er ook wel toe hebben bijgedragen. Brinkman en Van der Vlugt worden genomen omdat men hun Van Nelle fabriek „een mooi stuk werk” vindt²¹.

Van Zandvliet brengt in de eerste besprekingen met de architecten zijn idee naar voren, dat hij in een droom heeft gezien: het stadion moet in twee verdiepingen worden uitgevoerd. In mei 1934 worden studiereizen naar stadions in het buitenland gemaakt, om ideeën op te doen en van de ervaringen van anderen te profiteren. Van Zandvliet, Van der Slik en Van der Vlugt bezoeken stadions in Parijs, Genève, Milaan, Florence, Rome, Napels, Bazel, Keulen en Düsseldorf: de bestuursleden L. J. Gauke, C. A. Pijl en architect Brinkman bezichtigen de stadions van Wembley, Chelsea, Tottenham en Highbury in Engeland²². Vooral het Arsenal stadion in Highbury maakt veel indruk. In 1932 was hier een nieuwe tribune in twee etages gebouwd, zoals Van Zandvliet voor Rotterdam ook had voorgesteld (afb. 1). Door deze opstelling zitten veel bezoekers vrij dicht bij het speelveld, terwijl tevens de mensen op de onderste tribune tegen regen en zon worden beschermd. De algemene opzet van de tribune in Highbury wordt ook voor het Feijenoord stadion aangehouden. Bij de fotomap over stadions in het archief van Brinkman en Van der Vlugt bevindt zich ook een plaatje geknipt uit de New York Times van 22 april 1934, waar een dubbeldeks stadion op staat afgebeeld. Dit plaatje toont aan dat ook de architecten zich reeds vóór de reizen met het idee van de twee etages bezig hielden.

Nog een ander detail is van het Highbury stadion overgenomen. Het speelveld ligt 80 cm hoger dan het omringende terrein. Daardoor konden de tribunes met een geringere helling worden gebouwd, wat een besparing geeft op de totale hoogte, en dus ook op de bouwkosten.

In de volgende maanden wordt op het architectenbureau aan de plannen getekend. Brinkman heeft na afloop in het Bouwkundig Weekblad de eisen opgesomd welke het ontwerp van het stadion bepaalden:

¹⁷ D. G. van Beuningen, in: *1908-1948 (gedenksboek)*, 13 en 14.

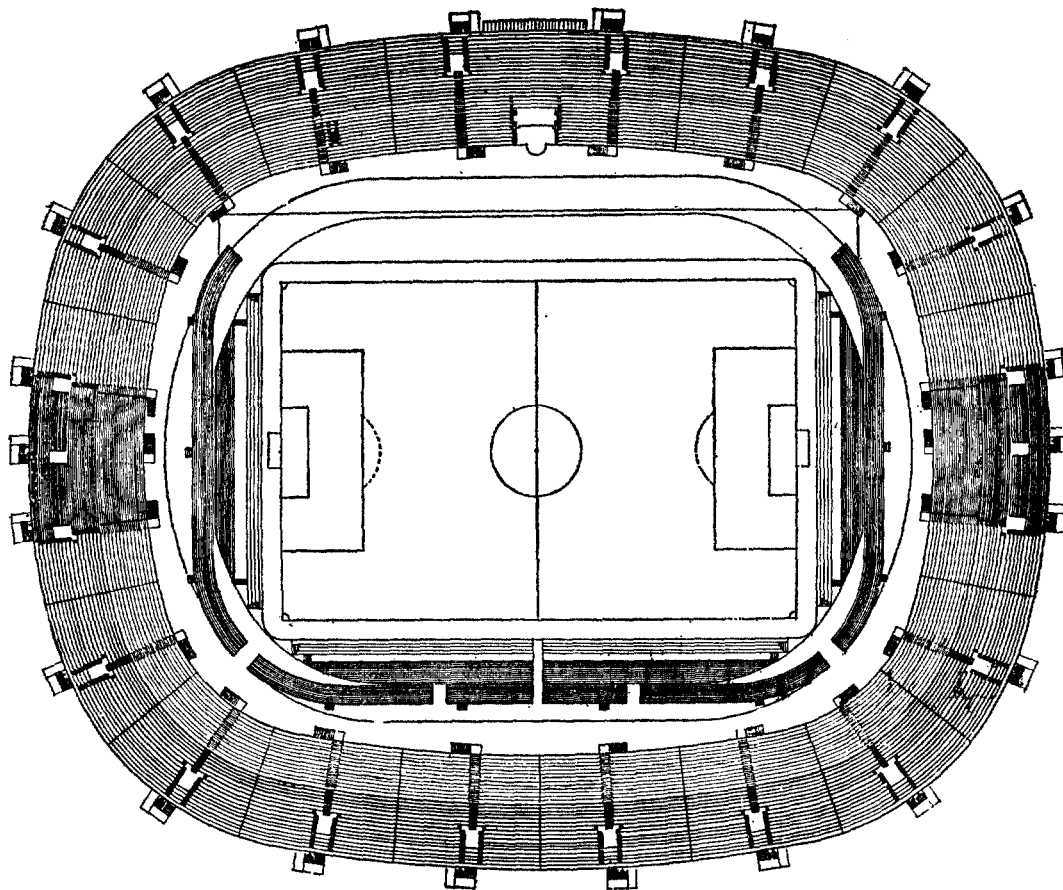
¹⁸ Prospectus Stadion Feijenoord N.V. Rotterdam, 21 mei 1935.

¹⁹ Mededelingen C. R. J. Kieboom en B. van Krimpen. Feijenoord bezat nog de velden en de tribune aan de Zandweg ter waarde van f 75 000.—.

²⁰ Mededeling J. P. van Eesteren.

²¹ Mededelingen C. R. J. Kieboom en B. van Krimpen.

²² De bezoeken van Van Zandvliet, Van der Slik en Van der Vlugt worden beschreven in het *Dagblad van Rotterdam*, 1 juni 1934. De bezoeken in Engeland, en de daar opgedane ervaringen, zijn gereconstrueerd uit herinneringen van C. A. Pijl en het fotoarchief over het stadion in het bureau Van den Broek en Bakema.

Plattegrond van het stadion Feijenoord. De iets zwaarder getekende rijen aan de buitenkant zijn de zitplaatsen op de bovenste tribunes. Op de sintelbaan staan een aantal wegschuifbare staan-tribunes. (Naar de afbeelding in het Bouwkundig Weekblad d.d. 21-11-1936, 483).

- „A. De gezichtslijn of het gezichtsveld
- B. Het vullen en ledigen van de tribunes
- C. Een voetbalveld van internationale afmetingen
- D. Een sintelbaan met vlakke bochten

Vervolgens zijn de volgende punten te overwegen:

- a. De toeschouwers zoo dicht mogelijk om het veld, zoodat de afstand niet te groot wordt
- b. Nergens een hindernis in het gezichtsveld
- c. Elke plaats, zonder uitzondering, moet het geheele veld met uitloopen kunnen overzien.

Uit een en ander blijkt, dat de bepaling van de doorsneden het belangrijkste vraagstuk is bij een Stadionbouw²³.

Voor het bepalen van deze doorsnede wordt uitgegaan van de zichtlijnen, volgens het onder c genoemde. Het blijkt al spoedig dat de bovenste tribune steiler moet worden gemaakt naarmate de voorkant dicht bij de rand van het veld komt (om de dichtstbij liggende rand en uitloop nog van boven af te kunnen zien) en flauwer van helling naarmate deze voorkant naar achteren wordt geschoven. Dit leidt tot het besluit om de tribunes verschoven t.o.v. elkaar te leggen, weer net zoals in het Highbury Stadion²⁴.

²³ J. A. Brinkman, „Het stadion Feijenoord te Rotterdam”, *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 21 nov. 1936, 481.

²⁴ Mededelingen van A. A. van der Linden, destijds chef-de-bureau van het architectenbureau.

Vervolgens wordt de ondersteuning van de tribunes en van de luifel (over de overdekte tribune) bepaald. Het bouwstaal wordt in deze crisistijd onder de kostprijs op de markt gebracht, tegen 4 ct per kg²⁵. Dit maakt een uitvoering in staal goedkoper dan in beton (vandaag, in 1969, zou een betonnen stadion weer goedkoper zijn, omdat het constructiestaal nu ca. 16 maal zoveel kost als in 1934 en beton ca. 10 maal). Er wordt een stalen vakwerkspant ontworpen; de bovenste tribune en de luifel kragen vrij uit. Een voordeel van het terugschuiven van de bovenste tribune t.o.v. de onderste is dat de uitkraging veel minder groot hoeft te zijn. Aan de binnenzijde wordt het spant opgelegd op een pendelstijl, die tevens de balken onder het laagste gedeelte van de tribune ondersteunt. In dit laatste gedeelte kan geen vakwerk worden toegepast, omdat dan de vrije doorloophoogte te veel zou worden beperkt. Het spant is het breedste van doorsnede op de plaatsen waar het grootste buigend moment optreedt: bij het begin van de uitkraging, bij de aanhechting van de onderste tribune tegen de achterste kolom, in de knik van de luifel.

Einde 1934 wordt contact gezocht met Braat constructiewerkplaatsen in Rotterdam, voor advies over het ontwerp van de staalconstructie²⁶. De heren Steklenburg en Mooy van Braat wijzigen het beloop van de vakwerk staven, met behoud van de omtrek van het spant, om een economischer constructie te krijgen; o.a. alle diagonalen aan de buitenzijde (afb. 2) worden anders getrokken, waardoor deze van druk- in trekstaven veranderen.

De spanten worden gedimensioneerd met behulp van Cremona's; een methode waarbij het krachtenbeloop door een tekening i.p.v. een berekening wordt vastgesteld. Zowel voor de nuttige belasting als voor wind belasting — afzonderlijk voor wind van binnen uit en van buitenaf — worden Cremona's getekend. Om tot de laagst mogelijke prijs te komen worden, ook bij kleine verschillen in de belastingen (bijv. bij toiletten op de verdieping), nieuwe berekeningen opgezet en speciale spanten ontworpen; daardoor komen er 18 verschillende spanttypen voor. Indien het gebouw nu, in 1970, werd gebouwd, zou het aantal spanttypen tot ongeveer zes beperkt blijven, omdat het meerdere loon de besparing op het materiaal geheel teniet doet²⁷.

Over de spanten worden gordingen gelegd, om de spanten onderling te verbinden en om de tribunedekken van gewapend beton te ondersteunen. Deze betonnen dekken worden ontworpen als geprefabriceerde treden.

Treden, gordingen en spanten vormen op zichzelf nog geen stijf geheel; alle spanten kunnen nu nog zijdelings omvallen. Voor de dwarsstijfheid worden

windkruizen aangebracht tussen twee spanten, naast de trappehuizen, om de zes spanten. De horizontale kracht wordt door Braat volgens een vuistregel op 2% aangenomen. Deze aanname wordt later door het bouwtoezicht aangevallen, maar een dientengevolge door ir. J. K. van Genderen Stort gemaakte, uitvoerige berekening toont de aanvaardbaarheid aan²⁸.

Een groot probleem bij alle stadions is het interne verkeer: de toegangstrappen en gangen. Voor een zo bijzonder object als een stadion geeft de bouwverordening geen bepalingen. Daarom neemt het bouwtoezicht een proef in de bioscoop „Grand Theater" aan de Goudse singel. Na een uitverkochte voorstelling werden de 900 bezoekers op het balkon verzocht om het gebouw via de noodtrappen te verlaten. Dit leverde een maat op voor het aantal en de grootte van de trappen van het stadion; er zijn in totaal 22 trappen gemaakt, en het stadion kan in 6 minuten leegstromen²⁹.

De architecten hadden ronde bordessen aan deze trappen getekend, in overeenstemming met de gebruiken van de nieuw-zakelijke architectuur. De trappen zijn echter met rechthoekige bordessen uitgevoerd, omdat zij zo eenvoudiger, en dus goedkoper te maken zijn. Achteraf is dit een voordeel voor het gebruik gebleken, omdat deze trapbordessen nu ook gebruikt worden als 'loges' om uit te zien over wedstrijden op de oefenvelden naast het stadion.

Met het verschaffen van 41 081 zitplaatsen en 20 464 staanplaatsen heeft men nog niet alles gemaakt wat 61 000 mensen nodig hebben. Een voetbalwedstrijd duurt tweemaal drie kwartier, met een pauze er tussen; de bezoekers moeten wat te drinken kunnen krijgen en ook hun spanningen kwijt kunnen. Daarom zijn er zowel onder de lage als onder de hoge tribune buffetten en toiletten tussen de stalen spanten ingebouwd. Verder liggen onderin de kleed- en vergaderlokalen, de administratie, kamers voor de scheidsrechter, de dokter en de politie, en daarboven een viertal woningen³⁰.

Einde mei 1935 is het geheel besteksklaar. De Kondor, Boersma, De Hollandse Beton Mij. en Boele en Van Eesteren, allen grote aannemers, worden uitgenodigd om in te schrijven; ze krijgen 4 weken om het uit te rekenen. Twee weken later wordt ook nog J. P. van Eesteren gevraagd om een offerte te maken³¹. Dit is in 1935 nog een vrij kleine aannemer, die pas drie jaar tevoren voor eigen rekening was begonnen en woonhuizen, enkele gebouwen in de haven en een zwembad had gebouwd. Hij kent Van der Slik van de sociëteit en heeft juist een goede beurt gemaakt bij Feijenoord door in de recordtijd van 6 dagen een houten noodtribune voor 10 000 plaatsen te bouwen op

²⁵ Mededeling J. P. van Eesteren.

²⁶ Mededelingen van A. J. Mooy.

²⁷ Mededelingen van A. J. Mooy.

²⁸ Mededelingen van A. J. Mooy.

²⁹ Vnl. brief van C. van Baaren, oud-hoofdinspecteur van de bouwpolitie te Rotterdam d.d. 28-9-1969.

³⁰ J. A. Brinkman in *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 21 nov. 1936, 481-483 en: *Feijenoord Stadion Rotterdam*, fotoboek uitgegeven t.g.v. het gereedkomen van de bouw, z.j. ca mei 1937.

³¹ Deze en de volgende alinea's gebaseerd op mededeling verstrekte gegevens van J. P. van Eesteren, W. Vermeer en I. van Herwaarden.

het terrein aan de Zandweg, voor een kampioenswedstrijd tegen Ajax op 10 maart 1935. Het bestuur van Feijenoord had hem een uitnodiging beloofd, maar Van Beuningen betwijfelde of hij het wel aankon; daarom krijgt hij de uitnodiging later dan de anderen.

Bij de besteding blijkt J. P. van Eesteren de laagste inschrijver te zijn. Het bestek liet de aannemer aanzienlijke vrijheden toe in het voorstellen van alternatieve constructies. Van Eesteren maakte daarvan gebruik, door op voorstel van zijn adviseurs voor betonwerk, irs. W. Vermeer en I. van Herwaarden de binnenste ring van betonpalen met de daarop rustende kolommen weg te laten. Het onderste stuk van de tribune kraagt bij dit (uitgevoerde) voorstel vrij uit boven het veld; er ontstaat een soortgelijke wip-constructie als voor de bovenste tribunes. De balk moet weliswaar verzwaaard worden, maar toch geeft dit voorstel een aanzienlijke besparing, die veel aan het succes van Van Eesteren heeft bijgedragen.

Na het bekend worden van de prijzen wordt niet direct gegund. Er moet nog getracht worden om tot verdere bezuinigingen te komen, en van allerlei onderdelen moeten de juiste vorm en prijs nog nader worden bepaald, omdat zowel in het bestek als in de offerte nog verschillende interpretaties mogelijk zijn. Bovendien heeft Van Beuningen nog steeds zijn twijfels over de capaciteit van Van Eesteren; wel wordt alleen met deze laatste verder onderhandeld.

Op Braat wordt aandrang uitgeoefend om de staalhoeveelheid verder te reduceren: de aanvankelijk vrijstaande trappehuizen worden nu als trekkokken benut. Op het terrein van Braat wordt een stukje proeftribune gebouwd, dat met geprefabriceerde betontreden wordt belegd en belast. Het blijkt dat de treden bij het open neerspringen van het publiek langs elkaar schuren, zodat er betongruis op de onderliggende tribunes of ruimten valt³². Daarom wordt besloten de tribunes in het werk te storten; ze mogen slechts 7 cm dik worden.

Aan het einde van de besprekingen, in juli 1935, wordt Van Eesteren meegedeeld dat hij het werk kan krijgen, mits hij genoegen neemt met een uitkering op het totaal bedrag van f 850 000.— van f 600 000.— in contanten en f 250 000.— in aandelen B en obligaties. Hiermee wordt de garantie gevonden die Van Beuningen verlangde, en tegelijkertijd een deel van het slecht verkopende aandelenpakket geplaatst. Ook de architecten werden voor een deel in aandelen B en obligaties betaald. Van Eesteren belegt een bijeenkomst met alle onder-aannemers en legt hen de vraag voor of zij blijven meedoen indien ze, naar rato van hun aanbieding, een gedeeltelijke betaling in aandelen krijgen. Het lukt hem om hen daartoe over te halen³³. De slechte economische toestand zal daaraan veel hebben bijgedragen; iedereen wilde dolgraag het werk hebben.

Zo kan de bouw in augustus worden gegund. Eerst worden de palen gestort, die een maand op het veld moeten liggen te verharderen. Omdat de spoorwagons 18 m lang zijn, is ook het aangevoerde wapeningsijzer 18 m lang. De palen zouden volgens het bouwtoezicht, op basis van de grondboringen, 19 m lang moeten zijn; maar dan moest in elke paal een kostbare las in de wapening worden gemaakt. Volgens de betonadviseurs Vermeer en Van Herwaarden, was het ook best te doen met palen van 18 m lengte. Echter zouden hierbij dan de palen tot op de vereiste diepte moeten worden weggeslagen met een opzetstuk — het z.g. hoerejong — een procédé dat voor 60 tons beton palen nog niet eerder was toegepast en dat zeker een andere kalendering zou geven. In de hieruit voortkomende controverse tussen ir. W. Valderpoort, hoofd van het bouwtoezicht, en de betonadviseurs besluit men advies te vragen aan de bekende betonconstructeur, dr. ir. A. Emmen. Deze adviseert gunstig over de kortere paallengte; ir. Valderpoort heeft zich bij dit advies neergelegd³⁴.

Op 16 september wordt de eerste paal geslagen. Hierna worden in hoog tempo de kespren bekist en gestort. Op 4 november kan het eerste spant worden geplaatst. Nu gaat het snel vooruit; Van Eesteren had met de houten noodtribune al laten zien wat hij organisatorisch kon; elke werkdag gaat er nu één spant over-eind, dat met behulp van de gordingen aan de voorgaande wordt gekoppeld. De staalontage wordt maar net voorafgegaan door het storten van de funderingsbalken en direct gevolgd door het bekisten en storten van de betonnen tribunedekken. Voor winst op dit werk had Van Eesteren vooral op de voordelen van een uitvoerige planning en goede organisatie gerekend.

Op 23 juli 1936 wordt het stadion opgeleverd. Helaas kan het toch niet voor het komende voetbalseizoen 1936-1937 worden gebruikt, want de omgeving is niet klaar. Per brief van 17/18 december 1935 deelden Gedeputeerde Staten aan Het Gemeentebestuur van Rotterdam mee: „dat de minister van financiën hun had bericht dat de regeering niet voornemens is door het verstrekken van kasgeld aan de financiering van het Stadionplan mede te werken”³⁵. Deze gelden waren nodig voor de aanleg van wegen en riolering rondom het stadion, waarom in de petitie van 29 maart 1933 is gevraagd en waarop door de gemeenteraad in november 1933 goedgunstig is beschikt. Weer is het de crisis die de voltooiing van het plan belemmert, en weer is het Van Beuningen die de impasse doorbreekt, door het verstrekken van een lening van zes ton aan de gemeente³⁶.

Noch in de petitie, noch in de briefwisseling tussen Feijenoord en de gemeente wordt gerept over de parkeer gelegenheid. Als tenslotte de wegen tegen het

³² Mededeling W. Vermeer.

³³ Mededeling J. P. van Eesteren.

³⁴ Mededeling W. Vermeer.

³⁵ Voorwaarts 21.1.1936 en N.R.C. 2.3.1936; uitnodiging Gewoone Jaarlijksche Algemeene Vergadering

van Aandeelhouders op 15-10-1936 van de stadion Feijenoord N.V.

³⁶ Mededelingen C. R. J. Kieboom en B. van Krimpen.

einde van 1936 klaarkomen, blijft het stadion toch nog dicht, omdat de N.V. Stadion Feijenoord en de gemeente het er niet over eens zijn wie de parkeerterreinen moet aanleggen³⁷. Tenslotte wordt hiervoor een compromis bereikt; de gemeente legt de parkeerterreinen aan, maar Feijenoord betaalt er aan mee. Ze worden op de goedkoopst mogelijke manier uitgevoerd als koolasbestrating³⁸.

Op verzoek van het hoofd van het bouwtoezicht, ir. W. Valderpoort, wordt in de tijd van leegstand een proefbelasting op het stadion uitgevoerd. Een 1500 mariniers en werkelozen sprongen en dansten op 15 oktober 1936 op de tribunes op en neer. De vervormingen van de staal- en de betonconstructies bleken aanzienlijk beneden de berekende waarden te liggen³⁹. Dit is te verklaren uit het verschil tussen de berekening, die op draaibare verbindingen tussen de stalen onderdelen is gebaseerd, en de uitvoering waarbij alles relatief stijf met elkaar wordt verbonden.

Op 27 maart 1937 kan tenslotte de eerste wedstrijd worden gespeeld. Voorzichtigheidshalve wordt niet geopend met een interland, maar met een vriendschappelijke wedstrijd, die niet het maximum aantal toeschouwers zou trekken. Op die manier konden parkeerplaatsen, toegangen, buffetten, etc. worden beproefd. Toch kwamen er nog 40 000 mensen om Feijenoord met 5-2 van Beerschot (België) te zien winnen⁴⁰.

Op 2 mei 1937 volgt dan Holland-België. De aanvragen stromen binnen en de kaartjes zijn spoedig uitverkocht. Van Eesteren maakt van de gelegenheid gebruik om het grootste deel van zijn aandelen B (met de daaraan verbonden obligaties) tegen de koers van 85% bij sigarenhandelaren en kiosken te verkopen; een aandeel geeft immers recht op een aandeelhoudersplaats⁴¹.

Na enige succesvolle jaren gaat het stadion met de oorlog een moeilijke tijd in. De interlands worden niet meer gehouden; in 1943 wordt het gebouw op last van de Duitsers gesloten. Vele aandeelhouders zijn bang dat het t.b.v. omsmelting in de oorlogsindustrie zal worden afgebroken en verkopen hun aandelen voor de helft van de nominale waarde. Pas na de oorlog begint de N.V. Stadion Feijenoord winst te maken. Nu, in 1969 staat een aandeel B op 1600%⁴².

Evaluatie en morfologie

De voetbalclub Feijenoord is ontstaan zoals nog dagelijks clubs ontstaan: een aantal jongens die samen een balletje trappen, richtten hem op. Omdat er een paar goede spelers in zaten, en omdat ze samengingen met andere kleine clubs met goe-

de spelers, hadden ze succes in de competitie. Het ontbreken van andere recreatieve voorzieningen in deze wijk van Rotterdam droeg bij tot de bloei en uitbouw van de vereniging; hoevéél dit bijdroeg valt natuurlijk niet te bepalen.

Het stadion is ontstaan doordat één man, Van Zandvliet, een droom had en een grandioos gebouw voor zich zag. Die droom kwam voort uit het gedrang om plaatsen bij de wedstrijden (en dat gedrang was weer het gevolg van de voetbal-successen), maar werd ook gevoed door lokaal chauvinisme. Amsterdam moest worden overtroffen, en Feijenoord moest iets bijzonders krijgen. Een voorstel van wethouder De Zeeuw van Rotterdam om het stadion op de Noordelijke oever te bouwen werd door het bestuur verontwaardigd van de hand gewezen⁴³.

Van Zandvliet had zijn droom nooit kunnen realiseren zonder de steun en het ingrijpen van Van Beuningen. Van Beuningen was, als self-made man, iemand die de authenticiteit van een stoutmoedige visie ook in anderen herkende; tevens was hij onder de indruk gekomen van het degelijke financiële beheer. Ook hij maakte gebruik van het Rotterdams chauvinisme bij het betrekken van zijn kapitaalkrachtige vrienden in het plan. Maar bovenal heeft hij met eigen middelen aan de verwerkelijking bijgedragen, door op de kritische momenten leningen te verstrekken aan Feijenoord en aan de gemeente.

De crisis maakte de uitvoering van het plan zeer veel moeilijker — bijna onmogelijk. Zij beïnvloedde de goedgeefsheid van supporters en geldschieters, de intekening op de emissie van aandelen en de houding van het gemeentebestuur. Anderzijds veroorzaakte de crisis ook een gretigheid bij de aannemers om in te schrijven tegen lage prijzen, en onder condities die men nu niet zou accepteren, zoals de betaling in aandelen. Door de crisis werd het stadion goedkoop, en werd het gebouwd in staal. Door de druk op de prijs werd het gebouwd volgens voor die tijd revolutionaire methoden, met een maximaal aantal geprefabriceerde onderdelen, met een planning gericht op uiterste beperking van het aantal manuren en door dit alles binnen een recordtijd⁴⁴.

In vergelijking met andere Europese stadions

³⁷ *Rotterdamsch Nieuwsblad* 16.10.1936 en mededelingen C. R. J. Kieboom.

³⁸ Mededeling C. R. J. Kieboom.

³⁹ *Rotterdamsch Nieuwsblad* 16.10.1936 en mededelingen van A. J. Mooy en W. Vermeer.

⁴⁰ *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 30.3.1937.

⁴¹ Mededeling J. P. van Eesteren.

⁴² Lezing B. van Krimpen (zie noot 15) en mededelingen van B. van Krimpen en C. R. J. Kieboom.

⁴³ Mededelingen C. R. J. Kieboom en B. van Krimpen.

⁴⁴ Naar de mening van J. P. van Eesteren, W. Vermeer en A. J. Mooy.

vertoonde het stadion Feijenoord een aantal nieuwe aspecten. Meer dan de andere was het speciaal voor voetbalwedstrijden gebouwd; de wielervedbaan van Amsterdam ontbrak. Daardoor zitten de bezoekers dicht bij het veld. Ook het rondom doorzetten van de twee tribunedekken kwam elders in Europa niet voor, evenmin als de voorziening van de tweede laag van eigen buffetten en toiletten. De grotere nabijheid van de bezoekers tot het veld en het volledige gesloten zijn van beide ringen maakt het Rotterdamse stadion intiemer en gezelliger dan vele andere. Voor de vaste bespelers of de Oranjeploeg zal de nabijheid van zoveel supporters wel een steun betekenen; voor de uit-spielende club mogelijk een mentale bedreiging.

De keuze van Brinkman en Van der Vlugt als architecten was een bijzonder gelukkige greep. Waarschijnlijk waren zij bijna even onmisbaar voor de realisatie als Van Zandvliet en Van Beuningen. Hoe groot was niet de verleiding voor een architect om te trachten een dergelijk gebouw toch de allure en de monumentale aankleding te geven die bij de enorme maten en mensenmassa's vanzelf in de gedachten komen. Alleen architecten die principiëel anti-monumentaal ingesteld waren, konden zulk een verleiding weerstaan.

Brinkman en Van der Vlugt waren lid van de „Opbouw”, de architectengroep die samen met hun Amsterdamse collega's van „de 8” het bekende tijdschrift *de 8 en opbouw* als spreekbuis hadden. In sommige regels van het oprichtingsmanifest van „de 8” komt de anti-monumentale gezindheid duidelijk naar voren:

„De 8 wil geen weelde architectuur ontsproten aan de vormenwellust van getalenteerde individuen.

De 8 wil rationeel zijn in den waren zin, d.w.z. dat alles moet wijken voor de eischen van de opdracht

De 8 is a-aesthetisch

De 8 is a-dramatisch

De 8 is a-romantisch”⁴⁵.

Pogingen om van het stadion toch „iets monumentaals” te maken hadden zonder enige twijfel de kosten verhoogd. Het nieuw-zakelijke streven om te bouwen met het tonen van de constructie

en van de functionele onderdelen heeft daarentegen kostenverlagend gewerkt. Brinkman en Van der Vlugt plaatsten de trappehuizen in het zicht, buiten tegen de omtrek van het stadion. Daardoor konden deze trappehuizen worden geprefabriceerd en behoeftte de bouw van het stadion zelf niet te worden onderbroken voor afwijkende delen in het skelet of de tribunedekken.

Dit nadrukkelijk tonen van de verticale verbindingen komt ook in ander werk van het architectenbureau voor: bij de Van Nelle fabrieken, bij het woonhuis Boevé en bij de Bergpolderflat⁴⁶. Het is tot de dag van vandaag een typisch kenmerk van het werk van de opvolgers, Van den Broek en Bakema (woningbouw, plan Ludwigham, Girodienst Arnhem, aula T.H. Delft). In de jaren dertig was het een van de cliché's van de moderne architectuur; het werk van Le Corbusier en van Mendelsohn zit vol van naar voren springende trappehuizen, hellingbanen en liftschachten. De formele inspiratiebron ligt in het glazen trappehuis van de modelfabriek van Gropius en Meyer op de Werkbund tentoonstelling van 1914 in Keulen, en verder bij de futuristische projecten van Sant' Elia en de constructivistische ontwerpen van de Russen (het Prawda gebouw van de gebroeders Wjesnin, het restaurant aan de rotswand van het atelier Ladowski en de „Wolkenbügel” van El Lissitzky⁴⁷. Trappehuizen en liftschachten zijn plaatsen van beweging door de ruimte en van verbinding van ruimten onderling. De ideologische achtergrond van het accentueren van stijgpunten ligt deels in de futuristische theorie, die het bewegen als essentieel beschouwde, en deels in de theorie van de allesdoordringende, kosmische ruimte van de Stijl, die de onderlinge verbinding tussen ruimten vooropstelde⁴⁸.

Het accent op de beweging bracht vele architecten in deze periode er toe om de trappen een vloeiend beloop te geven, als wenteltrappen of met ronde bordessen: aldus bijv. Mendelsohn en Chermayeffs de la Warr pavillion in Bexhill-on-sea, Duikers Zonnestraal in Hilversum en Groenewegens Montessorischool in Bloemendaal.

Brinkman en Van der Vlugt maakten vloeiend verlopende trappen in het kantoor van de Van Nelle fabriek en in de woonhuizen van Van der

⁴⁵ *Wat is de 8?* afgedrukt in *i 10*, (1927), 126. De bescheiden houding van Brinkman t.o. de opgave is te vinden in een verslag van een toespraakje tot de pers in de *Wereldkroniek*, 27.3.1937, 458.

⁴⁶ Zie: J. B. Bakema, *L. C. van der Vlugt*, Amsterdam 1968.

⁴⁷ Zie: R. Banham, *Theory and Design in the first*

Machine Age, Londen 1960. — El Lissitzky, *Russland: Architektur für eine Weltrevolution*, Wenen 1930. — L. Caramel en A. Longatti, *Antonio Sant' Elia*, Como 1962.

⁴⁸ Th. van Doesburg (en C. van Eesteren) „Tot een beeldende architectuur”, speciaal punten 7, 9 en 10, *de Stijl* 6 (1924) nr. 6-7, serie XII, 78-83.

Leeuw en Boevé. De bordessen voor de trappen van het stadion waren ook halfcirkelvormig ontworpen, maar terwille van de besparing in kosten zijn zij rechthoekig uitgevoerd.

Ook de spanten zijn alle in het zicht gekomen. Dit was het logisch gevolg van de gekozen constructie, maar Brinkman en Van der Vlugt zullen deze verschijningsvorm met vreugde hebben aangegrepen. Door het beloop van de staven en de breedte van het spant werd immers iets van de krachten welke in de doorsnede optraden, tot uitdrukking gebracht. Mèt Oud zullen zij van mening zijn geweest „dat het karakteristieke van een ijzerconstructie juist gelegen is in de mogelijkheid om met een minimum van materiaal een maximum van kracht weerstand te bieden, zoals dit in het vakwerk tot hoogste uitdrukking komt. In zijn meest geëigende vorm van toepassing is de verschijningskarakteristiek van het ijzer dan ook doorzichtig, meer open dan gesloten. Zijn bouwkunstige waarde ligt dientengevolge in het uitbeelden van leegte, niet van volheid, d.w.z. in het scheppen van tegenstelling tot de geslotenheid van het muurvlak, en niet in het samenhangend uitbreiden daarvan”⁴⁹.

De theoretische achtergrond van de architectonische interesse voor de draagconstructie gaat terug op Perret, Berlage en Choisy en van deze weer op Viollet le Duc. De stamboom van voorbeelden is ook lang en afwisselend: eerst komen de ijzeren stationskappen, dan de tentoonstellingsgebouwen (Eiffeltoren en Galerie des Machines te Parijs in 1889), dan Berlage's beurs, waarin zulke stationskappen zijn verwerkt, vervolgens de slachthal te Lyon van Tony Garnier en de Jahrhunderthalle van Max Berg in Breslau, en daarna de constructivistische fantasieën van El Lissitzky en Tatlin.

Aan de achtergevel van het huis van Van der Leeuw aan de Kralingse Plaslaan van Brinkman en Van der Vlugt komen reeds buiten de gevel staande spanten voor. Vooral Le Corbusiers project voor het Sovjetpaleis in Moskou van 1931 toonde op spectaculaire wijze wat er met spanten buiten in plaats van binnen kon worden bereikt. Ook dit aspect komt nog een enkele maal in het werk van Van den Broek en Bakema voor: bij de

spanten van de Hervormde kerk in Schiedam en bij de buiten de gevel geplaatste kolommen van het Montessorilyceum.

Het tonen van de draagconstructie is een onderdeel van het streven naar zuiverheid en eerlijkheid, in reactie op de eclecticistische periode. Berlage stelt het in 1910 al heel duidelijk: „Dus, voorlopig de studie van het skelet, d.i. de nuchtere constructie in al hare naaktheid, om daarna weer tot het volle lichaam te komen, maar dit lichaam zonder omhulling van kleeren. Zelfs de laatste bedekking, ook het vijgeblad moet weg, want de waarheid die wij willen is naakt”⁵⁰.

Door de openheid van de spanten en de ranke structuur van het gehele zichtbare staalskelet, kon aan de buitenzijde de indruk ontstaan van een relatief „luchtig” gebouw, ondanks de grote afmetingen. Ook dit aspect is stellig door de architecten positief gewaardeerd en zelfs nagestreefd. De nieuw-zakelijke architecten verkozen een indruk van openheid en gering gewicht boven de schijnbare afgeslotenheid, soliditeit en zwaarte die de toen usantiële architectuur kenmerkten. Van Loghem heeft het aldus beschreven: „was een gebouw vroeger een samenstelling van muren met ramen, thans is een gebouw tot iets geheel anders geworden, meestal tot een ijl skelet van ijzer of gewapend beton met lichte vullingen . . .”⁵¹ en: „wanneer meer en meer in de nieuwe architectuur door de ijelheid en openheid der constructies gezocht wordt naar een groote ineenvloeiing van interieur en exterieur . . .”⁵² en tenslotte lyrisch en visionair: „wanneer dus onze op steenklompen gelijkende huizenblokken zullen verdwijnen om plaats te maken voor zuiver geproportioneerde glazen torens, zoodat de arbeid der menschen niet langer in donkere of electrisch verlichte ruimten behoef plaats te hebben, maar als het ware in de open lucht geschiedt tusschen planten, boomen of in wolken — in volkomen stilte — dan zal er toch wel iets ten goede aan het stadsbeeld en het stadsleven zijn veranderd”⁵³.

In veel van hun werk tonen Brinkman en Van der Vlugt dat zij streven naar deze ijle, transparante en immateriële architectuur; bijv. in de achtergevel van de Van Nelle fabriek, in de pui van

⁴⁹ J. J. P. Oud, „Over de toekomstige bouwkunst en haar architectonische mogelijkheden”, lezing voor „de Opbouw” in 1921, afgedrukt in *Bouwkunst* 1 (1925) nr. 5 en herdrukt in *Ter wille van een levende bouwkunst*, Den Haag-Rotterdam, z.j., 27.

⁵⁰ H. P. Berlage, *Studies over bouwkunst, stijl en samenleving*, Rotterdam 1910, 60. Berlage, hoewel hij

niets moest hebben van de nieuw-zakelijke opvattingen, was voor de nieuw-zakelijke architecten de vereerde voorganger op de weg naar de vernieuwing.

⁵¹ J. B. van Loghem, *bouwen - holland - nieuwe zakelijkheid*, Amsterdam 1932, 26.

⁵² Van Loghem, *o.c.*, 25.

⁵³ Van Loghem, *o.c.*, 45.

de Rotterdamse Kunstkring of in het luchthavengebouw op Ypenburg. Ook het door hen zo vaak gebruikte wit is volgens Van Loghem „te verklaren als een middel om de laatste rest van zwaarte... voor oog en gevoel tot het uiterste te reduceren”⁵⁴. Alweer is dit een algemeen voorkomend aspect van de nieuw-zakelijke architectuur (voorbeelden: Health house van Neutra, de Cité de Réfuge van Le Corbusier, de Cineac van Duiker), dat afstamt van Paxtons Crystal Palace.

De grootste architectonische verdienste van het stadion Feijenoord is dat het zo nuchter en eenvoudig is gehouden. In dit stadion komen Brink-

man en Van der Vlugt heel dicht bij die utilitaire constructies als silo's en stoomschepen, die Le Corbusier in „Vers une architecture” als voorbeelden aanbeval. Het stadion is een gebouw als een brug of een sluis; daardoor is het in zijn uiterlijk veel minder sterk aan zijn tijd gebonden dan Dudoks Bijenkorf in Rotterdam, maar óók minder dan de Van Nelle fabriek. Op het stadion is Van Loghems lofprijzing van Boekens Apollohal geheel van toepassing: „... een belangrijk bouwwerk... een bouwwerk dat geen architectuur is”⁵⁵.

⁵⁴ Van Loghem, *o.c.*, 25.

⁵⁵ J. B. van Loghem, „Tennishal 'Apollo' in plan Zuid”, *de 8 en opbouw*, 1934, 209.

SUMMARY

THE BUILDING OF FEIJENOORD STADIUM

The district of Rotterdam, after which the footballclub and the stadium were named, is a rather dreary 19th century neighbourhood. It was built, together with the first harbours on the south bank, between 1870 and 1910, and because of its lack of amenities, it remained unpopular for a long time. Teenagers from the working-class population founded the footballclub in 1908. Because it had several good players on its teams, the new club was quite successful: between 1923 and 1933 it won eight times the championship of its district and twice the national championship. Partly through this success and partly because of the lack of other recreational facilities on the south bank, the games of the Feijenoord footballclub drew bigger and bigger crowds. The board of the club started therefore thinking about a stadium in 1931, in the hardest years of the financial crisis.

The huge stadium was built on the vision and conviction of one man, Leen van Zandvliet, president of the club. Many of the 600 members of his club were out of work; few shared his optimism and practically none his dog-like tenacity.

An appeal to the city council for financial guarantees was turned down. The city was itself in dire straits, and had reduced the number of its employees. The city required the footballclub to pay for the streets and sewers around the stadium as a condition for the issuing of a building permit. Van Zandvliet then got outside help. A petition by the leading merchants and industrialists of Rotterdam to the city council caused this condi-

tion to be revoked. One of the more powerful merchants, D. G. van Beuningen, gave strong support to the plan, by giving a loan to the footballclub and by inducing his friends to guarantee the sale of shares of the new stadium; as only 15% of the shares were sold at the emission, they had to take the rest. The contractor and the architects were partly paid in shares.

The first sketches for the stadium were made in 1931 by Jan Wils, the architect of the Amsterdam stadium of 1928. Local chauvinism, and criticism of the stadium at Amsterdam, led to the choice of a Rotterdam architectural firm in 1934. J. A. Brinkman and L. C. van der Vlugt were chosen because the board of the footballclub liked the Van Nelle factory.

Van Zandvliet proposed to build the entire stadium with two decks. Other board-members and the architects became enthusiastic for this idea when they saw the new stand at the Arsenal stadium in Highbury, London. Another feature of this stadium was also adopted in Rotterdam: the level of the field was raised app. three feet in relation to the groundfloor of the stadium, in order to reduce the slant of the decks.

The architects belonged to the functionalist school, which put the practical requirements of the brief first and foremost. Consequently, Brinkman and Van der Vlugt aimed at designing a stadium where one could have an uninterrupted view of the whole field from everyone of its 61 000 seats. Sketches of the section soon showed that the upper deck would have to move back

from the lower one, in order not to get too steep a slant. Interior columns were avoided because they would obstruct vision.

The stadium was designed in steel, which was less expensive than concrete at that time. The architect's design for the steel trusses was maintained in outline, but the position and direction of the members was changed by the steel construction firm (see the differences between the drawn perspective and the photograph). Although a second deck of seats had been used before, the carrying of such a deck all round the field was something new. Another innovation was the provision of toilets and refreshment-bars just below this deck.

The delight in showing the trusses and staircases is due to the current functionalistic idiom. Exterior trusses had been used by the architects

on the house for the director of the Van Nelle factory and most spectacularly by Le Corbusier in his project for the Soviet palace of 1931; they derive from the visible trusses in Berlage's Amsterdam Exchange and ultimately from the great railroad sheds. Exterior staircases were greatly en vogue in the twenties; they were used by Mendelsohn, Le Corbusier, Breuer and Duiker, and by Brinkman and Van der Vlugt in the Van Nelle factory. They go back to the designs of Sant' Elia and beyond that to Gropius' and Meyer's Werkbund factory of 1914. The immaterial, "light" appearance of the building is partly due to economy, but it was also deliberately sought after. Its formal sources are the train sheds again, the Eiffel tower, and ultimately that monument of anti-monumentality, the Crystal Palace.

**KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899**

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Peningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

*Mr. P. J. W. Beltjes, Drs. C. Boschma, Drs. H. Halbertsma, Dr. M.
Elisabeth Houtzager, Mr. G. J. Kalf, Mr. J. Korf, Prof. Dr. C. J. A. C.
Peeters, Mr. H. E. Phaff, Drs. I. L. Szénássy, Dr. Ir. C. L. Temminck
Groll, P. L. de Vrieze*

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond f 20.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van De Museumdag f 12.50, voor verenigingen f 25.—, en voor student-leden f 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vier afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met f 10.— per tekstpagina. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. f 6.— en f 1.— per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWSBULLETIN

VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Inzending van kopij: Archeologisch Nieuws, Kleine Haag 2, Amersfoort; Museum-Nieuws en De Museumdag, Kazernestraat 3, Den Haag; redactie-secretariaat, p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHE

Hijken. In het kader van de ruilverkaveling rond het dorp Hijken kon met medewerking en financiële steun van de Cultuurtechnische Dienst naast de reeds eerder vermelde opgravingen in het Hijkerveld (*Arch. Nieuws* 1969, afl. 11, 119-20) eveneens het onderzoek van een rijengrafveld op de Hijkeres, z.o. van het dorp aan de Beilerstraat, worden voortgezet, waarvan het bestaan reeds in 1957 aangetoond was. De toen door het B.A.I. uitgevoerde archeologische werkzaamheden (W. A. van Es) moesten echter na ca. twee weken wegens agrarische belangen worden beëindigd (*Arch. Nieuws* 1957, afl. 5, kol. 93; afl. 6, kol. 106).

Aan weerszijden van het in 1957 opgegraven gedeelte werd de bovengrond machinaal verwijderd, waarna de schep gehanteerd werd. Het grafveld waarin zowel inhumaties als crematies voorkomen, is gebonden aan een zich noord-zuid uitstreckende zandrug, die zich heden nog maar flauw tegen zijn omgeving aftekent. Het tegenwoordige reliëf van de es verschilt van dat van voorheen. Menselijke activiteiten (ploegen) zowel als natuurfenomenen (verstuiwingen) zullen aan deze veranderingen debet zijn geweest. Het leesbare niveau van de begraafplaats bevond zich onder een zwarte bovenlaag van maar 20 à 30 cm dikte, die als bouwvoor dienst deed; de graven reikten slechts zelden dieper dan 40 cm en soms nog maar ca. 10 cm. De bedrijvigheid van 1957 bleek in het centrale gedeelte van

het grafveld te hebben plaatsgevonden. Het toen ten behoeve van zandwinning gegraven gat — de hierbij aangetroffen keramiek benevens een tweetal crematies vormden de onmiddellijke aanleiding tot het onderzoek — nam ca. $\frac{1}{3}$ gedeelte van het totale in 1957 onderzochte areaal in beslag.

Het grafveld (ca. 100 x 40 m) bestaat ogenschijnlijk uit een gedeelte met inhumatiegraven (ca. 60 x 40 m) en uit een part waarin crematiekuilen overheersen. Deze laatste bevinden zich vooral aan de noord- en zuidzijde van het inhumatiegebied en treden verspreid op, in tegenstelling tot de inhumaties waarvan de groepering de naam „rijengrafveld” eer aandoet. Enkele crematies komen echter eveneens tussen de inhumatiegraven voor terwijl in meerdere graven gecalcineerde beenderresten werden aangetroffen, overblijfselen van oudtijds verspitte crematies.

Het aantal crematies (ca. 20) is gering t.o.v. het getal der inhumaties (220). De oriëntering van deze graven is zowel west-oost (of oost-west) als zuid-noord (of noord-zuid); in enkele gevallen was het mogelijk de plaats, waar de schedel zich had bevonden, met zekerheid vast te stellen.

De z-n (of n-z) gerichte graven kwamen in het bijzonder in het centrum voor, dat aan de noord- en westzijde door een rij van op een denkbeeldige rechte lijn gelegen graven met een w-o (of o-w) oriëntatie werd ingesloten. Deze afsluiting vormt hier tevens de

begrenzing van het grafveld, dat aan de zuidzijde overigens minder geordend is en aan de oostzijde eveneens enkele inbreuken op een strenge afbakening toereert. Aan de zuidkant van dit centrum „schommelen” de begravingen enigszins (w.z.w.-o.n.o.). Ook waren aan de z.o.-flank van de begraafplaats enkele korte en relatief brede inhumatiegraven gesitueerd. Enkele van de z-n (of n-z) graven werden gesneden door w-o (of o-w) gerichte graven, doch nimmer was het omgekeerde het geval.

De bodemgesteldheid is er voor verantwoordelijk dat zelf lijksilhouetten nauwelijks voorkwamen en dat kisten, indien aanwezig, zich slechts als verkleuringen aftekenden. De inhumatiegraven laten zich in vier soorten onderscheiden:

- a) kuilen zonder meer,
- b) kuilen met kist; mede gezien hun lengte (gem. ca. 2.25 m) werd de indruk gewekt, dat de zijden van de kist waren opgebouwd uit ter plaatse in elkaar gezette schotten,
- c) kuilen met boomkist,
- d) een viertal kuilen waarvan de kist gevormd werd door verticaal naast elkaar geplaatste planken, in één geval met zekerheid voorzien van een bodem. Hun vorm is relatief kort en breed (gem. ca. 1.75 x 1 m).

Andere immobiele vondsten:

- a) een zevental vier-palenconfiguraties (tempeltjes?), vooral maar niet altijd langs de gesupponeerde rand van het grafveld gelegen,
- b) een „hoefijzervormig grondspoor”,
- c) een aantal niet nader te definiëren kuilen, waarvan één met veel houtskool,
- d) een hutkom,
- e) een waterput.

De onder c), d) en e) opgesomde ontdekkingen lagen in de z.w.-hoek van het grafveld. Een op ca. 20 m afstand vandaar gemaakte werkput leverde naast kuilen een aantal paalgaten op, die een incompleet huis weergaven; dat zich aan de z.w.-kant van het opgegraven areaal een nederzetting bevindt lijkt dan ook waarschijnlijk.

Op grond van de relatief geringe hoeveelheid mobiele vondsten menen wij het grafveld als arm te moeten kwalificeren. De conservatietoestand van in het bijzonder de ijzeren voorwerpen, was miserabel. De inhumatiegraven waren in enkele gevallen vondstloos. Het merendeel bevatte echter wel een mes en/of gesp en/of één of enkele kralen; sleutels kwamen weinig voor. Zij zullen grotendeels als

dagelijkse gebruiksvoorwerpen moeten worden beschouwd. De kleine (kinder)graven waren relatief het rijkst van voorwerpen voorzien. Enkele grote snoeren kralen van verschillende type kwamen uit de onder punt d) genoemde categorie tevoorschijn. Een dergelijk graf bevatte eveneens een zwaard, een dolk, een lanspunt en riembeslag. Fibulae zijn schaars terwijl ook aardewerk als grafvondst zeldzaam is, doch in enkele gevallen voorkomt. Een gecombineerde vondst bestaande uit een kralensnoer en een komvormige pot kan mogelijk een meer exacte datering voor dit soort graven geven. De crematies waren, op een potbodem van aardewerk na, vondstloos.

Verspreid over het terrein en secundair in de graven werden keramische produkten aangetroffen, die van de 2e helft van de eerste eeuw tot in de vierde eeuw gedateerd moeten worden. Enkele Angelsaksische aardewerkscherven ontbreken evenmin. Een kuil in het nederzettingsgebied leverde een bodemfragment van terra nigra-achtig draaischijfaardewerk op.

De indruk bestaat, dat de nederzettingssporen chronologisch aan het rijngrafveld voorafgaan. Dat crematie de begraafwijze uit de tijd van deze nederzetting vormt, is mogelijk. De vondsten uit het merendeel der inhumatiegraven maken de indruk jong te zijn, ca. 7de-9de eeuw.

Het onderzoek, dat door het invallen van de winter tijdelijk gestaakt is, zal hopelijk in 1970 met dezelfde prettige medewerking van de Cultuurtechnische Dienst kunnen worden voortgezet.

Biol. Arch. Inst. (J. W. Boersma).

GELDERLAND

Angerlo. Enige jaren geleden is in het stroomdal van de Oude IJssel tussen Angerlo en Doesburg een fragment van het gewei van een edelhert (*Cervus elaphus* L.) gevonden met onmiskenbare sporen van menselijke bewerking. De vondstomstandigheden zijn helaas niet bekend.

Het fragment is het kroongedeelte van de linker stang, dat onder de kroon is gebroken, al dan niet opzettelijk. Eén zijtak is zorgvuldig afgesneden. Zo ook de uiterste top. Een tweede zijtak is geheel vrij van bewerkingsporen. Aan de basis van de lange top bevinden zich aan twee tegenoverliggende zijden snedesporen, die

vermoedelijk met vrij zwaar vuursteengereedschap zijn aangebracht.

Mogelijk gaat het hier om een halffabrikaat, dat nochtans al wel voor één en ander kan zijn gebruikt.

De determinatie en een uitvoerige beschrijving van het voorwerp danken wij aan de heer G. Elzinga, Fries Museum, Leeuwarden.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Druuten. De heer A. J. Jansen te Druuten vond op 18 oktober j.l. in een slootprofiel bij de Van Heemstraweg een geëmailleerde schijffibula von brons. De schijf is rond en 37 mm groot. Op de schijf is een ringversiering aangebracht met een inleg van groene en rode emaille.

De vindplaats maakt deel uit van een te weerszijden van de Van Heemstraweg gelegen woongrond. De nederzetting dateert blijkens de vondsten, waarbij ook bouwpuin wordt aangetroffen, uit de 2de en de 3de eeuw na Chr.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Tiel. Bij de bouw van een fabriekshal op het terrein van de N.V. Hardmaas te Tiel werd in oktober j.l. een tot dan onbekende woongrond, daterende uit de Romeinse tijd, ontdekt.

Het bij de bewoning behorende maaiveld vindt men terug in een op 0.50 m diepte gelegen blauwzwart gekleurde horizont op stroomgrond. Van een merkbare natuurlijke terreinverhoging is geen sprake.

De meeste vondsten zijn afkomstig uit deulling van een kuil of greppel, met andere sporen aangesneden in een rioolsleuf nabij de westelijke rand van het terrein. Belangrijk is vast te stellen dat het aardewerk van inheemse makelij vrijwel geen betekenis schijnt te hebben gehad: het ontbreekt bijna geheel. De fragmenten van de geïmporteerde waar dateren, althans de gevonden overblijfselen van deze woongrond, in het einde van de 2de eeuw en het begin van de 3de eeuw.

De directie van de N.V. Hardmaas te Tiel verleende welwillende medewerking. De naam van de heer mr. C. Kalkman, werkzaam bij deze N.V., mag hier dankbaar gememoreerd worden.

De woongrond ligt op de westelijke oever van het Amsterdam-Rijnkanaal. Frappant is nu dat recht tegenover deze plaats vlak bij de andere oever van het kanaal in het verleden eveneens bewoning uit de Romeinse tijd is geconstateerd (cf. P. J. R. Modderman, *O.M.R.O.L.*,

nieuwe reeks XXX, 1949, 88, nr. 116). De afstand, ca. 450 m, sluit de mogelijkheid niet uit dat deze beide vindplaatsen van één woongrond deel uitmaken. Een deel van de woongrond zou dan verloren zijn gegaan bij het graven van het kanaal.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Zuilen. Het kasteel Zuylen, dat zich in de bijzondere aandacht van de Rijksuniversiteit Utrecht mag verheugen, zal in een reeks van jaren het onderwerp zijn van een archeologisch, architectonisch en archivalisch onderzoek.

In de zomer van 1968 vond een beperkte opgraving plaats met behulp van studenten; de betrekkingen tussen het klooster Oostbroek en Zuylen werden belicht in een scriptie met rechtshistorische aspecten.

In november vond een tweede opgraving met beperkt doel plaats, wederom uitgevoerd door studenten en onder de dagelijkse leiding van twee studenten met opgravingservaring. Een sleuf van omstreeks 20 m in het gazon vóór het ruime plein van het hoofdgebouw moest het mogelijk maken antwoord te geven op de vraag, of het hoofdgebouw ook aan deze zijde eenmaal omgeven was door een singel en een buitengracht.

Inderdaad toonde het profiel onweerlegbaar het voormalig bestaan van een buitengracht met een breedte van omstreeks 10 m aan. Uit een dieper uitgegraven „kijkgat“ bleek, dat het natuurlijk bodemprofiel een kleilaag omvat, afgezet op een zware veenlaag. Door wateroverlast kon de onderzijde van het veen niet bereikt worden. In ieder geval werd geconstateerd, dat het veen nog op 3 m onder het huidige oppervlak aanwezig is.

De grachtvulling bevatte schervenmateriaal, afkomstig van soms vrij laat te dateren ceramiek. Waarschijnlijk is de singel pas geslecht en de gracht dichtgeworpen tijdens de verbouwingen, die onder leiding van Jacob Marot omstreeks 1750 zijn uitgevoerd. Wijzigingen in de opzet van het gebouw, die o.a. het verleggen van de ingang van de noordzijde naar de oostzijde, alsmede de aanleg van het huidige plein tot gevolg hadden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

NOORD-HOLLAND

Medemblik. Door de heer K. Kooijman te Medemblik werd in de zomer van 1969 op het in

aanleg zijnde industrieterrein ten westen van Medemblik, ca. 250 m ten noordwesten van het opgravingsterrein van 1968 aan de Schuivenvoerderslaan, een aantal prehistorische cultuursporen ontdekt, waaronder ploegkrassen van een eergetouw en greppelvullingen. Deze sporen bevonden zich op ca. 50-70 cm diepte en wel aan de bovenkant van de uit de richting Hoogwoud-Aartswoud komende hoofd-kreekkrug, die volgens P. du Burck en L. W. Dekker bestaat uit Westfrieze I afzettingen (*Boor en Spade* XVI, 1968, 131-156).

Voor hun verdwijnen, ten gevolge van de snel voortschrijdende werkzaamheden in het uitbreidingsplan, zijn de sporen door de heer Kooijman gefotografeerd en nauwkeurig op een schetskaartje gesitueerd.

Tot de bij deze waarnemingen gevonden mobilia behoort een gedeelte van een grote, dubbelconische prehistorische pot (ter restauratie op het I.P.P.), qua vorm en maaksel te vergelijken met aardewerk, bekend van de nederzetting te Hoogkarspel (Bakker en Brandt, *Westfrieze Oudheden* IX, 1966, 176-224).

De datering voor genoemde cultuursporen kan op grond hiervan gesteld worden in de Late Bronstijd.

I.P.P., Amsterdam (J. Slofstra).

— Het in 1967 en 1968 vanwege het Instituut voor Prae- en Protohistorie verrichte bodemonderzoek naar bewoningssporen uit de Bronstijd ten zuidwesten van Medemblik in het uitbreidingsplan Randwijk (zie *Nieuwsbullet. K.N.O.B.* 1967, 121-122; 1968, 137-139, en *Westfrieze Oudheden* XL 1968, 201-210) maakte een aanvullende opgraving noodzakelijk, die plaatsvond tussen 21 oktober en 26 november 1969.

Het doel van deze derde campagne was in de eerste plaats een onderzoek naar de eventuele voortzetting van het in 1968 gevonden gedeelte van de plattegrond van een drieschepige boerderij uit de Bronstijd en wel aan de oostzijde van de sloot, die het opgravingsterrein van 1968 begrenste. Inderdaad werden in het verlengde van de staanderrijen van deze plattegrond nog twee rijen van drie paalgaten gevonden. Deze vormen de oostelijke afsluiting van de plattegrond. De totale lengte van de betreffende prehistorische boerderij kan nu berekend worden op ca. 25 m, hetgeen overeenkomt met de doorsnee lengte van de te Hoog-

karspel gevonden huizen (Bakker, Woltering en Manssen, *Westfrieze Oudheden* XI, 1968, 193-199).

Van de buitenwanden werden geen sporen aangetroffen, evenmin konden ten gevolge van versterking van het leesbare kreekruigniveau door de huidige en een middeleeuwse opstrekende kavelsloot, alle tussenliggende paalgaten van de staanderrijen worden teruggevonden. Van de met de buitenwand evenwijdig lopende greppeltjes, die in 1968 zijn aangetroffen, werd alleen een gedeeltelijk vervolg aangetoond aan de zuidzijde van de plattegrond.

Een uitbreiding van de werkputten van 1968 naar de noordkant bracht zeer waarschijnlijk sporen van een tweede drieschepige bronstijd-behuizing aan het licht, die niet geheel parallel loopt met de eerste.

Tot deze sporen behoren de vier paalgaten, die in 1968 tot een spieker gerekend werden, een of twee nieuwe, met deze in verband te brengen paalgaten en aan de vermoedelijke richting der paalrijen evenwijdig lopende afvalgreppels, die aan de westzijde naar elkaar toe buigen, maar een opening vrijlaten. In de afvalgreppels werd opnieuw onversierd, dikwandig en met graniet gemagerd prehistorisch aardewerk aangetroffen. De lengte van deze eventuele tweede plattegrond bedraagt ca. 17 m.

In de omgeving van het oostelijke uiteinde van de eerste plattegrond zijn voorts enkele cirkelvormige kringgreppen en een vermoedelijk achtvormige kringgreep vastgesteld. Ook werden prehistorische ploegsporen aangetroffen.

De datering van deze nederzettingssporen is mede door het ontbreken van daterende mobilia nog niet nader te bepalen dan tussen ca. 1300 en 600 v. Chr. (*Nieuwsbullet. K.N.O.B.* 1968, 138). De C-14 meting van afvalkuilen (1968) en het brandskeletgraf van 1967 wordt nog afgewacht.

Het onderzoek aan de Schuivenvoerderslaan werd dit jaar verricht onder supervisie van drs. H. H. van Regteren Altena, terwijl de dagelijkse leiding berustte bij J. Slofstra. Technische assistentie werd verleend door H. N. Donker (tech. ass. I.P.P.) en G. P. Nes, voorgraver-waarnemer van het Westfries Museum te Hoorn.

I.P.P., Amsterdam (J. Slofstra).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN DE IN 1969 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

- Aardenburg.* Markt 26
Aarle-Rixtel. Kapel O.L. Vrouwe in 't Zand
Abcoude. N.H. pastorie
Adorp (Gr.). Toren N.H. kerk
 — Paddepoelsterweg 5
Alblasserdam. Molen polder Kortland
Alkmaar. Kooltuin 20
Amerongen. Hof 7
 — Nederstraat 7
 — Overstraat 2, 14, 17
Amersfoort. Havik 16
 — Kamp 77
 — Krommestraat 44, 46, 70
 — Muurhuizen 153-155, 177
Amsterdam. Orgel St.-Augustinuskerk
 — Amstel 284
 — Begijnhof 45, 46
 — Bloemgracht 47, 86
 — Bloemstraat 32, 42
 — Brouwersgracht 52, 200-202, 286
 — Durgerdammerdijk 42, 133
 — Egelantiersgracht 23
 — Egelantiersstraat 38-50
 — Hartenstraat 15
 — Herengracht 46, 91-95, 158, 271, 390, 431
 — Herenstraat 13, 22, 29, 31-33
 — Keizersgracht 12-14, 43, 184, 222, 238, 252, 276, 278, 312, 353, 542, 552, 614, 790, 822
 — Kerkstraat 150, 263-267, 445-447
 — Kloveniersburgwal 81, 103
 — Korte Leidsedwarsstraat 93
 — Kromboomssloot 59-61, 69
 — Langestraat 96
 — Lauriergracht 12, 57
 — Leidsegracht 38-40, 42, 66
 — Muiderstraat 14-16
 — Nieuwe Keizersgracht 28-44, 66, 68
 — Nieuwe Leliestraat 8, 84
 — Nieuwe Spiegelstraat 49
 — Nieuwezijds Voorburgwal 46, 75
 — Nieuwendammerdijk 315
 — Noordermarkt 15, 17, 29
 — Oude Hoogstraat 22
 — Oude Spiegelstraat 7
 — Oudezijds Achterburgwal 175
 — Oudezijds Voorburgwal 66
 — Palmgracht 6-8, 10
 — Passeerdersdwarsstraat 24-30
 — Prinsengracht 10, 25, 79-81, 83, 126, 215-217, 320, 979, 1101
 — Prins Hendrikkade 176
 — Rechtboomssloot 61
 — Reguliersgracht 22, 24
 — Rokin 134
 — Singel 83, 132, 417, 486
 — Thorbeckeplein 8, 10
 — Tweede Weteringdwarsstraat 14
 — Warmoesstraat 7
 — Westermarkt 21
 — Westerstraat 130, 266
 — Zandhoek 11-12
 — Zeedijk 5
Bakel. Standerdmolen
Batenburg. Kerkstraat 3
Beilen. Orgel N.H. kerk
Beneden-Leeuwen. Korenmolen
Bergen op Zoom. Bosstraat 18
 — Catharinaplein 9
 — Engelsestraat 16
 — Fortuinstraat 15
 — Lievevrouwestraat 24, 31
Berlicum. Inrijpoort Assendelftseweg 10
Beusichem. Markt 31
Blaricum. Fransepad 8-10
Blitterswijk. N.H. kerk
Bocholtz (Lb.) Sandberg 20
Bolsward. Bagijnestraat 11
 — Kerkstraat 32
Breda. Grote kerk en toren
Brielle. Langestraat 9
 — Maarland 17, 24
 — P. van der Wallendam
 — Voorstraat 43
Broek in Waterland. Leeteinde 2-6
Brouwershaven. Haven Noordzijde 1
Bunde. Poort boerderij 't Höfke
Buren. Peperstraat 5
Burgerbrug (N.H.). Poldermolen „Zuider-G” van de Zijpe
Burum (Fr.). Korenmolen
Cadzand. Toren N.H. kerk
Cornwerd (Fr.). Molen waterschap Cornwerd
Culemborg. Barbarakerk
 — Everwijnstraat 1

— Kleine Kerkstraat 1
— Markt 23, 24

Dalfts. Korenmolen
Delfshaven (Rotterdam). Voorhaven 57
Delft. Poort Prinsenhof

— Boterbrug 5
— Brabantse Turfmarkt 88
— Koornmarkt 67
— Oude Delft 180
— Voorstraat 50

Delfzijl. Biessum F 71

Den Haag. Kloosterkerk
— Lange Voorhout 10 (Engelse Ambassade)

Deurne. Klein Kasteel

Deventer. Bergschild 7, 9, 14

— Bergstraat 37-39, 41-43
— Brink 54, 60
— Grote Kerkhof 2
— Kleine Poot 8
— Muurhuisjes tegen de Mariakerk
— Noorderbergstraat 17-19
— Roggestraat 16, 18, 22

Diessen. Gijsselstraat 4

— Julianastraat 29

Doesburg. Gasthuisstraat 8

Dokkum. Korenmolen Zeldenrust

Dordrecht. Korte Engelenburgerkade 5-7

— Munt 9

— Vleeshouwersstraat 17

Dreischor. Ring 22

Dussen. Molen v.m. polder Het Noordeveld

Edam. Gemeenlandshuis

— Breestraat 8
— Nieuwvaartje 13
— Scheepmakersdijk 1
— Voorhaven 108

Ede. Standerdmolen

Elburg. Beekstraat 49

— Smedestraat 12

Enkhuizen. Bocht 7

— Koltermanstraat 1

— Oosterhavendijk 1

— Westerstraat 34, 80, 218

Epen (Lb.). Boeienstraat 1-3

Etten. Toren N.H. kerk

— Korenmolen de Toekomst

Eysden. Bat 8

Formerum (Terschelling). Zuid 6

Franeker. Planetarium

— Groenmarkt 2-3

— Hertog van Saksenlaan 1

— Raadhuisplein 5

— Zilverstraat 19

St.-Geertruid. Hoeve Liebeek
Geertruidenberg. Zonnewijzer aan toren N.H.
kerk

— Stadhuis

— Vishal

— Brandstraat 4

— Dordtsestraat 1, 41

— Elfhuizen 7

— Markt 18, 20, 30, 38, 62

— Venestraat 17

Geesteren (Ov.). Boerderij E 672

Geldermalsen. N.H. kerk

Gemert. Kromstraat 1

Gouda. Markt 8

— Westhaven 40

Grave. Stadhuis

's-Grevelduin-Capelle. N.H. kerk

Groenekan (U.). Korenmolen Gesina

Groningen. Koor Martinikerk (1e fase)

Haarlem. Toren Grote kerk

— Grote Houtstraat 144

— Kerkstraat 16

Haren (Gr.). Molen waterschap Onnerpolder

Harlingen. Bildtstraat 21

— Lanen 40

— Noordijs 21

— Voorstraat 42, 89

— Zoutsloot 53

Hattem. Achterstraat 38

Heemskerk. Kasteel Marquette

Heemstede. Oude Slot

— Bosbeek

Heenvliet. Stationsstraat 14

Heerlen. Hoeve de Doom

— Kloosterkensweg 17

Helvoirt. N.H. kerk

— Kasteel Zwijnsbergen

's-Hertogenbosch. Luchtbogen St.-Jansbasiliek
noordzijde

— Lutherse kerk

— Plafond raadzaal

— Karrenstraat 9

— St.-Jorisstraat 4, 6, 24

Herveld. Standerdmolen

Heukelum. Orgel Hervormde kerk

Heusden. Breestraat 27, 29

— Putterstraat 42

— Wallen en grachten, zuidwestelijk ged.

Hilvarenbeek. Orgel R.K. kerk

— N.H. kerk

- Holwerd (Fr.)*. N.H. kerk
Hoogeveen. N.H. kerk
Hoorn (Terschelling). N.H. kerk
Hoorn. Noorderkerk
 — Oosterkerk
 — Kuil 32
 — Nieuwstraat 20
Huybergen. Staartsestraat 37
- Ingen*. N.H. kerk
- Jutfaas*. Kasteelboerderij Oudegein
- Katwijk*. Korenmolen de Gerechtigheid
Koog aan de Zaan. Zuiderkerkstraat 1
Krommenie. N.H. kerk en toren
 — Noorderhoofdstraat 74
Kuinre. Orgel N.H. kerk
- Lage Mierde*. Wellenseind 6
Langerak. N.H. kerk
Leende. Dorpsstraat 99
 — Leenderstrijp 38
Leeuwarden. Waag
 — Luilekkerland
 — Doelenstraat 8 (stoep)
Leiden. Breestraat 139
 — Herengracht 62
 — Lange Diefsteeg 10-12
 — Rapenburg 29, 49
Lierop (Lb.). Hoeve Jongenhof
Limmen. N.H. kerk
Lopik. Cabauwsekade 92
Lutkewierum. N.H. kerk
- Maarsse*. Koepel Doornburg
 — Koetshuis Huis ten Bosch
 — Langegracht 41, 42
St.-Maartensdijk (Zld.). Torenklok N.H. kerk
Maastricht. Bonnefantenstraat 5
 — Bouillonstraat 4
 — Grote Looiersstraat 30
 — Groote Staat 58
 — Jodenstraat 22
 — Kleine Gracht 31
 — Kleine Looiersstraat 12
 — Spilstraat 8-8a
 — Witmakersstraat 23
Marken. Havenbuurt 10
 — Kerkbuurt 28
 — Rozenwerf 12
Marrum (Fr.). Molen waterschap Marrum
Mechelen (Lb.). Bommerigerweg 22
 — Elzeterweg 4
- Megen (N.Br.)*. Reconstructie plein Kloosterstraat
 — Dr. Baptiststraat 9, 23, 29, 31, 37
 — Kloosterstraat 10, 14
 — Torenstraat 17
Mesch. R.K. kerk St.-Pancratius
Middelburg. Bogardstraat 6
 — Brakstraat 2, 8, 26
 — Dam 31, 36
 — Hoogstraat 3
 — Kloveniersdoelen
 — Korte Delft 12
 — Lange Viele 79
 — Londensekaai 37
 — Pijpstraat 11, 32
 — Rouaansekaai 11
 — Wagenaarstraat 14
Middelstum. Bakkerij Mendels
Middenbeemster. Hervormde kerk
Monnickendam. Grote kerk
 — Damsluis
Munstergeleen. Huize Abshoven
 — Hoeve Wintraak 1
- Nederhorst den Berg*. Hinderdam 15
Nes (Ameland). Rixt van Doniaweg 13
Nieuwe Niedorp. Toren N.H. kerk
Nieuwe Schans. Voorstraat 14
Nieuw-Vossemeer. N.H. kerk
Noordwijk aan Zee. Orgel N.H. kerk
 — Jan Kroonsweg 23 (museum)
Noordwolde (Gr.). N.H. kerk en toren
Nijeveen (Dr.). Boerderij Kolderveen 24
Nijmegen. St.-Stevenskerk
 — Steenstraat 24
 — Vossendijk 40 (huis Hatert)
Nuenen. Berg 40
- St.-Oedenrode*. N.H. kerk
 — Kerkhofmuur
Oirschot. Straten 7
Ommen. Beerzerweg 15
Oostelbeers. Toren
Oosterend (Tessel). O 76
Oosterhout. Arendstraat 32
Ootmarsum. N.H. kerk
 — Tuinhuis Hazelrot 3
Oterleek. Korenmolen de Otter
Oud-Alblas. Peilmolen
Oud-Gastel. Heinsbergseweg 1
Oude Niedorp. N.H. kerk
Oud-Vossemeer. Dak N.H. kerk
Overschild (Gr.). Korenmolen

- Purmerend.* Bierkade 10
- Ravenstein.* Kasteelseplaats 1, 2
— Kol. Wilsstraat 2
— Landpoortstraat 1
— Marktstraat 9, 33
- Ritthem.* N.H. kerk
- Roden.* Boerderij Winsinghof
- Roermond.* Meerstraat 11
- De Rijp.* N.H. kerk
— Kralingerbrug
— Rechtestraat 58, 67, 76-78
- Rijpwetering.* Molen Akkerslootpolder
- Schalkwijk (U.).* Koor N.H. kerk
- Schiedam.* Tuinlaan 24
- Schijndel.* Oetelaarsestraat 2
- Schoonhoven.* Dam 8
- Schraard.* N.H. kerk en toren
- Silvolde (Gld.).* Korenmolen
- Slikkerveer.* Huis te Woude
- Sneek.* Klokkestoel bij de N.H. kerk
- Solwerd (Gr.).* N.H. pastorie
- Souburg.* Abeelseweg 9
- Spaarndam.* Visserseinde 63-67
— IJdijk 35
- Spijkenisse.* N.H. kerk
- Steenbergen.* N.H. kerk
- Stramproy.* Standerdmolen St.-Jan
- Terheyden.* Toren N.H. kerk
- Thorn.* Beekstraat 10
— Hofstraat 2
- Tilburg.* Tongerlosehoef
- Twisk.* K 171
— K 199
- Uitgeest.* Dak N.H. kerk
- Ulvenhout.* Orgel R.K. kerk
- Urmond.* Maasstraat 3
- Utrecht.* Achter St.-Pieter 14 (1e fase)
— Drift 23 (1e fase)
— Nieuwegracht 157
— Oudegracht 299
— Pausdam 1-2
- Valkenburg.* St.-Gerlach 16
- Veere.* Kade 23, 93, 105
— Markt 12, 30
— Oudestraat 15
- Veghel.* Biezendijk 32
- Velsen.* N.H. kerk
— „Beeckesteyn”
- Vierhuizen (Gr.).* Korenmolen
- Vlissingen.* Bellamijpark 22
- Vlijmen.* Haarsteegsestraat 76
- Voorburg.* Huis de Werve
- Vorstenbosch (N.Br.).* Korenmolen
- Vrouwenpolder.* N.H. kerk
- Waalre.* St.-Willibrorduskerk
— Loon 14
- Warffum.* Vrouw Franssengasthuisje (uit Groningen overgeplaatst)
- Warmond.* Molen v.m. Veerpolder (Padox)
- Warnsveld.* Korenmolen
- Werkendam.* Molen v.m. Vervoornsepolder
- West-Terschelling.* Torenstraat 33
- Wognum.* Westeinderweg 23
- Woudenberg.* Huize Geerestein
- Wouw.* Verrijzenisraam in St.-Lambertuskerk
- Ylst.* Eebracht 59-60
- Zaltbommel.* Kerkplein 13
- Zeddam.* Orgel N.H. kerk
- Zeist.* Het Slot
- Zierikzee.* Lutherse kerk
— Havenplein 6
— Karsteil 1
— Nieuwe Haven 91
— Oude Haven 10-12, 35
— Verrenieuwstraat 32
- Zulphen.* Lange Hofstraat 5
— Rodetorenstraat 12
— Vestingmuur ten noorden van de Berkelpoort
- Zwolle.* Buitenkant 6, 14, 15-16
— Celepoortje
— Korte Kamperstraat 10
— Melkmarkt 53
— Praubstraat 8 III
— Sassenstraat 54

IN 1969 AANGEVANGEN RESTAURATIES

- Abcoude.* N.H. kerk
— Poldermolen Broekzijdsch
- Alkmaar.* Achterdam 31
— Fnidsen 66, 72
— Luttik Oudorp 61-63
- Amerongen.* Hof 11
- Amersfoort.* St.-Aegtenkapel
- Amsterdam.* Orgel Museum Amstelkring
— Begijnhof 2, 3
— Goudsbloemstraat 79-83

- Heintje Hoeksteeg 24
- Herengracht 82, 569
- Leidsegracht 54
- Lijnbaansgracht 334
- Nieuwendijk 24
- Noordermarkt 1
- Oude Schans 18, 20
- Prinsengracht 578, 971
- Prins Hendrikkade 129
- Rapenburgerstraat 159
- Reguliersdwarsstraat 31
- Singel 423
- Voetboogstraat 24
- Anjum (Fr.)*. Korenmolen

- Bergen op Zoom*. N.H. kerk
- Bergharen*. N.H. kerk
- Berlicum (Fr.)*. Molen Berlicumerpolder
- Blokker*. Boerderij de Barmhartige Samaritaan
- Oosterblokker 39
- Boekel*. Standerdmolen
- Den Bommel*. Korenmolen
- Borger*. Toren N.H. kerk
- Boxmeer*. 't Kasteel
- Breda*. Begijnhof
- Huize Weilust
- Brielle*. Provoost
- Langestraat 22
- Maarland Z.Z. 23
- Voorstraat 25
- Broek in Waterland*. Havenrak 21
- Leeteinde 12
- Roomeinde 41
- Bronkhorst*. Bovenstraat 3, 5, 8
- Budel*. V.m. gemeentehuis

- Cadier*. Rijksweg 87
- Clinge (Zld.)*. Orgel R.K. kerk

- Delft*. Orgel Nieuwe kerk
- Kerkstraat 5-6-7
- Kolk 1-7
- Markt 62
- Koornmarkt 36
- Oude Delft 52, 51-53, 94-98
- Denekamp*. De Brecklenkamp
- Den Haag*. Boerderij Meer en Bosch
- Wassenaarseweg 66
- Deventer*. Bergstraat 45-49, 51, 53, 44-46, 48-50
- Menstraat 20
- Dieden*. Toren N.H. kerk
- Dirksland*. Orgel N.H. kerk
- Doesburg*. Paardenmarkt 16-20
- Dordrecht*. Augustijnenkerk

- Groothoofdspoort
- Voorstraat 217
- Dwingelo*. Brink 36

- Edam*. Stenen Wal 24
- Eefde*. Boedelhofweg 42
- Eext*. Gieterstraat 3
- Elburg*. Ellestraat 20
- Havenkade 33
- Elsloo*. Toren R.K. kerk
- Enkhuizen*. Wierdijk 22
- Etenaken (Lb.)*. Tuinstraat 13
- Eysden*. Kerkstraat 31
- Ezumazijl (Fr.)*. Molen polder Damus

- Fleringen (Ov.)*. Havezathe Herinckhave
- Franeker*. Cammingastate
- Voorstraat 55

- Gasselternijveeen*. Korenmolen
- Geertruidenberg*. Dordtsestraat 23
- Koestraat 4
- Markt 19-21
- Geesteren*. Denekamperweg 14
- Geldrop*. Korenmolen
- Goedereede*. Noordzijde Haven 4
- Goes*. Stadhuis
- Bierkade 9
- Goirle*. Korenmolen
- Gouda*. Westhaven 52
- Gramsbergen*. Toren N.H. kerk
- Grave*. Rogstraat 6-8

- Haarlem*. Bakenessertoren
- Hofje van Noblet
- Bakenessergracht 15, 16
- Frankestraat 13-15
- Kleine Houtstraat 9
- Zijlstraat 3
- Haarlemmermeer*. Gemaal Cruquius
- Haelen (Lb.)*. Hoeve Waerenberg
- Hall (Gld.)*. N.H. kerk
- Harderwijk*. Vispoort
- Vestingmuur bij Smeepoort
- Haren (Gr.)*. Herbouw poldermolen Helpman
- Harlingen*. Franekereind 30, 32
- Havenplein 14
- Zoutsloot 34-36, 40
- Hattem*. Markt 3, 4
- Korenmolen de Fortuin
- Heer (Lb.)*. Schoolstraat 26
- 's-Heerenberg*. Boetselaersborg
- Heinenoord*. N.H. kerk
- 's-Hertogenbosch*. Korte Putstraat 21
- Snellestraat 28

- Verwersstraat 13, 53
Heusden. Commiezenhuis
 — Breestraat 13
 — Drietrompetterstraat 18
 — Hoogstraat 9, 11
 — Ridderstraat 5
 — Vismarkt 2
Hindeloopen. Hidde Nijlandstichting
Hoogmade. Molen Blauwepolder
Hoorn. Achterom 3-5-7
 — Bierkade 13
 — Kerkstraat 10
 — Nieuwstraat 21
 — Veermanskade 5, 6
 — St.-Pietershof
Hulst. Steenstraat 1, 14
- Kerkrade*. Oud Ehrenstein
K'loetinge. N.H. kerk
Koewacht (Zld.). Orgel R.K. kerk
Kortenboef. Molen v.m. polder Kortenhoef
- Leenwarden*. Prinsessehof
 — Boshuizingasthuis
Leiden. Hogewoerd 34, 82-82a
 — Hooigracht 81
 — Oude Rijn 44
Liessel (N.Br.). Korenmolen
Limmel. Kasteel Bethlehem
Loenen (U.). Hek huis Vreedenhoff
Loppersum. Korenmolen de Stormvogel
Luttenberg (Ov.). Jachthuis de kleine Hof
- Maasdam*. Korenmolen
Maastricht. Dinghuis
 — Grote Looiersstraat 8
 — Kesselskade 62
 — Stenenwal 23, 24
 — Vijfkoppen 3
Macharen. Orgel R.K. kerk
Mede. Korenmolen Hoop doet Leven
Marken. Kets 14
 — Moen'swerf 7-8
 — Wittewerf 23
Marum (Gr.). Coendersborg
Medemblik. Toren Bonifaciuskerk
Meerssen. Oude Rijksweg 85-89
 — Raar 37
Megen. Toronstraat 19, 21, 23
Mheer. Kasteel Mheer
Middelburg. Markt 85
 — Molenwater 109
 — Nieuwstraat 24
 — Spanjaardstraat 37, 39, 52
- Mierlo*. Korenmolen
Neede. Boerderij de Meyer
St. Nicolaasga (Fr.). R.K. kerk
Nieuwe Tonge. Korenmolen
Nigtevecht. Pastorie N.H. gemeente
Norg. Toren N.H. kerk
Nuth. Kasteelhoeve Reimersbeek
 — Terstraten 6
Nijmegen. Commanderie St. Jan
- Oirsbeek*. Grachtstraat 16
Oirschot. Koestraat 21
Oldeberkoop. Wolvegaasterweg 61
Oldeboorn. Waag
Oldenbove. N.H. kerk
Oldenzaal. Tuinhuis Paradijsstraat 2a
Oldetrijne (Fr.). Poldermolen Helomavaart
Oosternijkerk (Fr.). Toren N.H. kerk
Ootmarsum. R.K. kerk
 — Kerkplein 9-12
Orvelte. Flintenweg 4
Oudehaske (Fr.). Jousterweg 140
Oudewater. Leeuweringerstraat 40
Oud-Zevenaar. R.K. kerk St.-Martinus
- Peize*. Orgel N.H. kerk
Prinsenbeek. Huize Burgst
- Raalte*. N.H. kerk
Ravenstein. N.H. kerk
Rhenen. Korenmolen
Rotterdam. Prinsenmolen
Rouveen. Oude Rijksweg 251, 348
De Rijp. Vlaander 8
Rijssen. Wierdensestraat 25
- Scharn-Heer*. Bergerstraat 105
Schimmert. Hofstraat 1-3
Schoonhoven. Voorhaven 6
Sellingen (Gr.). Borgerweg 3
Silvolde (Gld.). N.H. kerk (2de fase)
Sloten (Fr.). N.H. kerk
Sommelsdijk. Kerkstraat 2-4-6
Spaarndam. Orgel N.H. kerk
Stad aan 't Haringvliet. Korenmolen
Staphorst. Korenmolen de Leyen
Snaoude. Zuiderend 31
Terheyden. Korenmolen de Arend
Terwolde (Gld.). Avernoordseweg 9
Texel. Zuidhaffel B 74
Thorn. Bogenstraat 16
 — Hofstraat 7
 — Hoogstraat 32

- Uitwijk (N.Br.).* N.H. kerk
Ulestraten. Vliek 3-4
Utrecht. Vijf N.H. kerken in de binnenstad
 — Achter St.-Pieter 11
 — Heerenstraat 27
 — Hoogt 4-10
 — Keistraat 5
 — Slachtstraat 1, 3

Vasse. Watermolen van Frans
Veere. Kade 57
 — Warwijksestraat 6
Velsen. Zuiderdorpstraat 2
Venlo. Herungerweg 170
Vessem. Korenmolen
Vianen. Korte Kerkstraat 5-9, 11
Vlierden (N.Br.). Korenmolen
Vollenhove. N.H. kerk
Voorschoten. Hek huize Bijdorp

 — Veurseweg 125
Witmarsum (Fr.). Menno Simonsstraat 30
Workum. Súd 5
 — Ybema-molen Brouwersdijk
Woudrichem. Hoogstraat 33-39
Wouterswoude. Toren N.H. kerk
De Wijk. Schiphorsterweg 33

Zaltbommel. Gamersestraat 62
Zeist. Broederplein 1|Lageweg 3
Zevenaar. Torenmolen
Zierikzee. Havenpark 9
Zuidlaren (Dr.). Oliemolen de Wachter
Zuidvelde (Dr.). Reeweg 2
Zutphen. Broederenkerkplein 19
 — Groenmarkt 39
Zwolle. Doopsgezinde kerk

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet.* Twee jaar
 aanwinsten tekeningencollectie -1 mrt.
 — *Amsterdams Historisch Museum.* „Weg-
 wezen”, vrijetijdsbesteding in Amsterdam in
 de loop der eeuwen -16 feb.

DELFT

- *Museum Het Prinsenhof.* „Een glasie van
 Vriendschap”, verz. van glazen -16 feb.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum.* „Ter Braak, du Perron en
 hun Forum” -9 feb.
 Mart Stam -8 feb.
 Musici, gezien door Paul Citroen -1 feb.

DEN HELDER

- *Marinemuseum.* Zeeschilderijen uit Noordhol-
 lands bezit -1 feb.

DEURNE

- *Museum Dinghuis.* „Hommage aan Hendrik
 Wiegersma” -31 jan.
 — *Kunsth. Tjerk Wiegersma (Kasteel).* Haagse
 School en Ned. impressionisten

DORDRECHT

- *Dordrecht's Museum.* Ikonen en Koptische
 kunst uit Recklinghausen -2 feb.
 — *Museum van Gijn.* Kerstvoorstellingen op
 Ned. prenten, 16de-17de eeuw -1 feb.

DÜSSELDORF

- *Kunsthalle.* Fernand Léger -8 feb.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum.* „Volendam” -1 mrt.

GOUDA

- *Sted. Museum „Het Catharina Gasthuis”.*
 Goya: „De verschrikkingen van de oorlog”
 -26 jan.

HAARLEM

- *Kunsth. J. R. Bier.* Vroeg-Chinese kunst

LEIDEN

- *Sted. Museum De Lakenhal.* Joh. Jelgerhuis
 Rzn. (1770-1836) -1 feb.

LONDEN

- *Queens Gallery.* Leonardo da Vinci
 — *Tate Gallery.* The Elisabethan Image Ex-
 hibition -8 feb.

MAASTRICHT

- *Natuurhistorisch Museum.* Vuursteen in alle
 tijden -21 jan.

MIDDELBURG

- *Rijksarchief.* Het Zeeuwse dorp -28 feb.

PARIJS

- *Musée National d'Art moderne.* Paul Klee
 -16 feb.
 — *Grand Palais.* Hommage à Chagall -8 mrt.

VOORBURG

— *Museum Swaensteyn*. Stijlvernieuwing in Nederland rond 1900

ROTTERDAM

— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. „De fiere waterleeuw”, tentoonstelling over de vierde Engelse oorlog (1780-1784) -15 mrt.

MEDEDELINGEN

WINTERVERGADERING K.N.O.B.

De wintervergadering van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond is vastgesteld op *zaterdag 21 februari 1970*, des middags te 2 uur, in het *Slot te Zeist*.

In de ochtenduren zal een bezoek worden gebracht aan de gebouwen van de Evangelische Broedergemeente.

Een gedetailleerd programma wordt de leden in februari toegezonden.

Leden van „De Museumdag” en introducés zijn welkom.

BULLETIN

Te beginnen met de jaargang 1970 zullen er vier in plaats van vijf afleveringen van het Bulletin verschijnen. De redactie streeft er echter naar de totale omvang niet te verminderen.

Het Nieuwsbulletin blijft verschijnen in maandelijkse afleveringen.

WERK GROEP RESTAURATIE TE DELFT

Reeds geruime tijd organiseert de Werkgroep Restauratie een lezingenprogramma met onderwerpen op het gebied van restauratie en sanering.

Het komende programma is als volgt samengesteld:

10 febr. *dr. F. Gorissen* (stadsarchivaris van Kleef, Duitsland) over o.a. *historische stedenbouw* (een lezing in colloquiumvorm).

10 mrt. *ir. R. Meischke* (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) over het *Nederlandse Woonhuis van 1300-1800*.

19 mrt. *prof. dr. R. M. Lemaire* (Leuven, België) over *internationale monumentenzorg* (Icomos).

14 apr. *ir. H. J. J. Engel* over *technische problemen bij grote restauraties*.

De lezingen worden in principe gehouden in het gebouw Oude Delft 75 te Delft.

Aanvang: 20.00 uur; *Einde*: ± 22.30 uur.

Alle belangstellenden zijn van harte welkom!

VACATURE

Bij het „Provinciaal Museum van Drenthe” te Assen kan worden geplaatst een

ASSISTENT VAN DE DIRECTEUR

belast met het toezicht op alle verzamelingen, die niet tot de afdeling prehistorie behoren. Hij houdt de inventarissen daarvan bij. Voorts is hij belast met het voorbereiden van wisselende tentoonstellingen. Hij vervangt op dit terrein de directeur bij diens afwezigheid.

Voor deze functie komen in aanmerking zij die een opleiding aan een van de inrichtingen voor hoger kunstonderwijs dan wel de cursus voor museum personeel van de Rijksuniversiteit te Utrecht hebben gevolgd, alsook zij die zich in de praktijk de nodige kennis en ervaring hebben eigen gemaakt.

Eigenhandig (niet met ballpoint) geschreven sollicitaties binnen veertien dagen na het verschijnen van dit blad te richten aan: de directeur van het Provinciaal Museum van Drenthe, Postbus 134, Assen.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEEDE MUSEUMDAG 1969 GEHOUDEN OP VRIJDAG 12 DECEMBER IN HET HAAGSE GEMEENTEMUSEUM

De voorzitter, prof. dr. A. Klasens, opent de vergadering in de volgende bewoordingen:

Ik open deze 54ste Museumdag met U allen van harte welkom te heten in het gastvrije Gemeentemuseum in Den Haag, en met de dank uit te spreken voor deze gastvrijheid aan onze gastheer, mr. drs. L. J. F. Wijsenbeek en bovendien voor de gelegenheid die hij ons schenkt om zijn prachtige Farastentoonstelling te bezichtigen.

Een bijzonder woord van welkom richt ik tot de vertegenwoordigers van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, mr. drs. R. Hotke, plaatsvervangend directeur-generaal voor culturele zaken, dr. mr. F. J. Duparc, raadadviseur van het directoraat-generaal voor Culturele Zaken, P. J. Ijperlaan, Hoofd Afdeling Oudheidkunde, J. Karsten, chef van de Onderafdeling Musea.

Ook een woord van welkom tot het bestuurslid van de CHA, mr. dr. L. Margadant. Voorts onze ereleden, mr. F. P. Th. Rohling en dr. H. C. Blöte. Tenslotte onze spreker van hedenmorgen, de heer G. Heymenberg en de leden van het forum en alle genodigden, niet-leden van onze vereniging, deelnemers van Musement.

Wij zijn thans aan het einde van een veelbewogen museumjaar, belangrijk door de activiteiten van de musea zelf, waarbij ik noem de Rembrandttentoonstelling in het Rijksmuseum, de Erasmustentoonstelling in Rotterdam, de Farastentoonstelling hier in Den Haag, de Nederlandse beeldhouwkunst in het Centraal Museum te Utrecht, de opening van het eerste deel van het Historisch Museum in Amsterdam, maar belangrijk ook door de activiteit van de musea gezamenlijk, Musement I in de Jaarbeurs in Utrecht.

Musement had als opzet een nieuw publiek voor de musea te bereiken en te werven, de veelheid en verscheidenheid van het museale bezit te tonen, vooral ook aan die museumbezoekers die slechts enkele bekende musea plegen te bezoeken, het publiek op de hoogte te stellen van de activiteiten, die de musea ontplooiën.

Musement is geworden een ontmoeting van de Nederlandse musea en tevens een ontmoeting

tussen de musea en het publiek en de publiciteit.

Een ontmoeting van elkaar, aanvankelijk op regionale en lokale basis en naar het bestand der collecties en daarna van de musea, gelijkelijk, van welk bestand en van welke regionen en van welke omvang dan ook, langs de straten en pleinen van de museumstad, Musement geheten.

Een ontmoeting van de musea op het gebied van de presentatiemethoden, in de verkooptechniek van de museale koopwaar, in alle mogelijkheden van museale activiteiten in deze tijd.

Zo werd Musement een bron voor ideeën en ideeetjes, een stimulans en leidraad ook voor de ontplooiing van het museale bedrijf in Nederland, tot voorbeeld ook voor het buitenland zoals ik sindsdien heb bemerkt, en tenslotte ook een ontmoeting in het persoonlijke vlak. Ik meen dat Musement ook bijgedragen heeft tot het gevoel van saamhorigheid, van solidariteit onder de Nederlandse musea, van het besef dat gemeenschappelijk optreden nodig is om in het culturele patroon van Nederland en in de cultuurpolitiek die plaats voor de musea te veroveren die aan de musea in hun totaliteit toekomt.

Musement was ook een ontmoeting met het publiek en juist Musement gaf de mogelijkheid dit publiek en die ontmoeting te meten op een wijze zoals voordien niet mogelijk was, omdat hier de verscheidenheid van de musea in hun presentaties aanwezig was.

Zo is „*Musement gemeten*”, in opdracht van het Ministerie van CRM, en op een voortreffelijke wijze uitgevoerd door de N.V. Inter/View, onder leiding van de heer G. Heymenberg, aan wie ik straks gaarne het woord zal verlenen.

Het is dan de bedoeling dat over Musement I vragen gesteld kunnen worden aan de heer Heymenberg en anderen, leden van het forum, waarbij ook Musement II aan de orde wordt gesteld, waarover ik hedenmiddag enkele mededelingen zal doen.

Maar eerst nog enkele mededelingen van het Bestuur:

1. De Voorzitter doet een voorstel tot statutewijziging i.v.m. de naamsverandering van de

Museumdag in Nederlandse Museum Vereniging. De oude naam, daterend uit 1926, wekt nogal eens verwarring en herinnert b.v. aan het woord Rijksdag, vermoedelijk afgeleid van het Duitse „Tagung” dat tenslotte niet als zodanig gebruikt kan worden. Vooral voor de buitenlandse zusterverenigingen is de term Nederlandse Museum Vereniging gemakkelijker herkenbaar. Daarbij komt dat de ondertitel Vereniging van Nederlandse Museumdirecteuren bij de nieuwe betiteling automatisch kan vervallen.

2. Het Museumboekje. Het laatste museumboekje is verschenen in 1963 en is sindsdien niet bijgewerkt. Teneinde niet in onnodige extra drukkosten te vervallen wordt gedacht het volgende museumboekje losbladig in een ringband uit te geven zodat alleen de mutaties jaarlijks behoeven te worden gewijzigd.

3. Voorts deelt de Voorzitter mede dat het bestuur tot haar vertegenwoordiger uit de sector der particuliere musea in de Rijkscommissie voor de musea voorstelt mr. H. C. Wesseling, voorzitter van het bestuur van het kasteel-museum Syptesteyn te Loosdrecht.

Na de rondvraag niets meer aan de orde zijnde nodigt de voorzitter de heer G. Heymenberg uit zijn bevindingen over Musement uiteen te zetten.

De heer G. Heymenberg, zeer nauw betrokken bij het opinie-onderzoek naar aanleiding van de eerste gezamenlijke presentatie van de Nederlandse musea dat werd uitgevoerd in opdracht van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk door de N.V. Inter/View, stelt enige problemen uit zijn rapport „Musement gemeten”.

Van de zijde van het ministerie van C.R.M. werden vragen gesteld over de resultaten van Musement, die het bureau Inter/View moest verhalen in termen van het onderzoek. Derhalve was het van belang dat het verzamelde materiaal zo overzichtelijk mogelijk werd gepresenteerd. Een dergelijke volledige en duidelijke presentatie impliceerde echter geen garantie voor scherp omlijnde conclusies. Het resultaat is een synthese van meningen en interpretaties.

Verder dient men rekening te houden met het feit dat uitkomstpercentages van bepaalde deelonderzoeken sterk gerelateerd zijn aan de instelling sec of aan een groep. Zeer bewust werd geen exploitatie-overzicht gegeven.

Uit de gesprekken die werden gehouden met een geselecteerde groep vóór en na Musement kwamen drie hoofdvragen naar voren:

1. Hoe groot was de bekendheid met Muse-

ment en hoe was de attitude ten opzichte van deze en dergelijke tentoonstellingen vóór en na Musement?

2. Hoe lag de houding ten opzichte van museumbezoek (bezoekfrequentie, soort musea en museum-attitude) vóór en na Musement?

3. Wat zijn de typerende kenmerken van degenen, die frequent musea, galeries en tentoonstellingen bezoeken?

Het onderzoek gaf dus een beeld van de situatie vóór en na Musement en leverde daarnaast gegevens op, die konden dienen als vergelijkingsmateriaal, om vast te stellen op welke punten de Musement-bezoekers afweken van het landelijk gemiddelde.

Iedere interpretatie moet zorgvuldig van alle kanten op zijn merites bekeken worden. De rapporteur moet beschikken over subjectieve museumgegevens om daarmee een beeld van dat museum en zijn objectiviteit in het totaalbeeld der Nederlandse musea te kunnen schetsen.

Met als uitgangspunt de primaire vraag wat de taken van een museum zijn, kunnen de gegevens over het museumbezoek verzameld worden. Het museum dankt zijn functie aan het samenspel der componenten: conservatie, catalogisatie en administratie.

De heer Heymenberg ziet de dienstbaarheid der musea in vier vormen van functies:

1. emotionele functie; hierbij gaat het om de algehele presentatie van het museum.

2. amusements-functie, waarbij het gaat om het recreatieve element, dat het publiek wordt voorgezet.

3. activerende functie, waardoor de mensen geprikkeld moeten worden tot zelfwerkzaamheid.

4. explicatieve functie, die een solide educatie in de hand werkt.

Ieder museum heeft een uitgesproken neiging tot een of meer van de zojuist genoemde punten en dat heeft direct of indirect zijn weerslag in de beoordeling van de conservator, zowel als van het publiek.

Ongeveer de helft van de Nederlanders van 15 jaar en ouder geeft op nóóit naar een museum, galerie of kunsttentoonstelling te gaan. Van de 43% die opgaven wél naar dergelijke instellingen te gaan gaf 20% op dat zij dit tenminste 1 keer per half jaar doen, 13% tenminste 1 keer per jaar en eveneens 13% minder dan 1 keer per jaar.

We kunnen dus stellen dat 1 op elke 5 Nederlanders een tamelijk frequente bezoeker is van musea e.d. (althans tenminste 1 keer per half

jaar er naar toe gaat), dat ongeveer $\frac{1}{4}$ een minder frequente bezoeker is en dat ongeveer de helft nooit gaat.

Er moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat deze opgaven enigszins geflatteerd zijn, omdat de kans bestaat dat een aantal personen (bijvoorbeeld om „status-redenen”) een hogere bezoekfrequentie heeft opgegeven dan met de werkelijkheid overeenstemt.

Over de attitude ten opzichte van musea, tentoonstellingen en galeries bleek het volgende: ongeveer $\frac{1}{3}$ van de ondervraagden maakt kenbaar dat zij een negatieve houding hebben ten opzichte van musea e.d., ca. 30% geeft antwoorden, waaruit een matig positieve houding afgeleid kan worden en ongeveer 40% toont een zéér positieve houding.

Ook hier moeten we opmerken dat er géén garantie is dat deze percentages volkomen met de werkelijkheid overeenstemmen: het is mogelijk dat een aantal ondervraagden zich positiever heeft uitgelaten dan met hun werkelijke gevoelens overeenstemt. Dit soort gegevens heeft dan ook een beperkte waarde: men kan de bovenstaande uitkomsten slechts interpreteren als „de publiekelijk kenbaar gemaakte attitude”. Dit materiaal wordt dan ook pas van wezenlijk belang als we het vergelijken met de antwoorden die de Musement-bezoekers bij soortgelijke vragen gaven. Hierop wordt in paragraaf 3 van deze samenvatting nader ingegaan.

De metingen voor en na Musement gaven geen verschil te zien, dat wijst in de richting van een positief effect van Musement op de landelijke bezoekfrequentie van musea en op een positiever worden van de attitude ten opzichte van musea.

Met andere woorden: de drie weken durende manifestatie heeft géén direct landelijk effect gehad. Het zou ons inziens onjuist zijn om hieraan de conclusie te verbinden dat Musement niet aan zijn doel heeft beantwoord.

Alhoewel het niet uitgesloten geacht moest worden dat een effect op korte termijn zichtbaar zou zijn (en dat was de reden waarom kort voor en kort na Musement een onderzoek werd gehouden), kon men redelijkerwijs verwachten dat een dergelijk landelijk effect pas op langere termijn en na herhaling van dit soort manifestaties zichtbaar zou kunnen worden. Dat thans blijkt dat er nog geen verschillen zichtbaar zijn tussen de houding van het publiek voor en na Musement, kan dan ook geen aanleiding geven tot negatieve conclusies over het effect van deze manifestatie.

De bezoekfrequentie van musea, tentoonstellin-

gen e.d. blijkt het grootst te zijn bij: personen die in de grote en middelgrote steden wonen, personen met een middelbare of hogere opleiding, personen uit de hogere sociale lagen van de bevolking en personen uit de leeftijdsgroep van 15 tot 24 jaar.

Er is géén relatie tussen de bezoekfrequentie van musea, tentoonstellingen e.d. en geslacht, godsdienst en bezit van radio of t.v. gevonden.

De attitude ten opzichte van musea, tentoonstellingen e.d. is het meest positief bij degenen met een hogere opleiding en een hoger inkomen. Verder blijkt nog dat de oudste leeftijdsgroep (65 jaar en ouder) relatief het minst enthousiast staat tegenover het bezoeken van musea e.d.

Deze gegevens zijn vooral interessant als we ze vergelijken met de hierboven gesignaleerde relatie tussen bezoekfrequentie en een aantal persoonsgegevens: alhoewel de bezoekfrequentie het grootst was bij de stedelingen en de jongste leeftijdsgroep blijkt de houding van de plattelanders en de wat ouderen, behalve de oudste groep, even positief te zijn als die van de andere groepen.

Uit de combinatie van deze gegevens kunnen we het volgende afleiden: de bewoners van de verschillende regionale gebieden en de bewoners van agrarische en stedelijke gemeenten hebben allen een even positieve houding tegenover het bezoeken van musea, tentoonstellingen, galeries. Dat de bezoekfrequentie van de stedelingen het hoogst is moet dan ook niet geweten worden aan een positievere houding, maar eerder aan praktische omstandigheden: men heeft meer mogelijkheden bij de hand.

Alle leeftijdsgroepen hebben een ongeveer even positieve attitude ten opzichte van musea, maar de jongste groep gaat vaker. Dit laatste zal mede verklaard kunnen worden uit het feit dat jongeren in het kader van hun opleiding nog wel eens naar musea e.d. gaan (bijvoorbeeld via een schooluitstapje) terwijl dit voor ouderen niet geldt.

De belangrijkste variabele die bij het museumbezoek een rol speelt lijkt ons de schoolopleiding (en de hiermee verband houdende variabelen: sociale klasse en inkomen). Het blijkt dat een langere schoolopleiding gepaard gaat met een positiever attitude én met een hogere bezoekfrequentie van musea.

Dit hoeft echter niet persé het gevolg te zijn van de inhoud van de opleiding: het is best mogelijk dat alleen de duur van de opleiding een rol speelt. Daarbij zou men dan de volgende rede-

nering kunnen volgen: hoe langer de opleiding hoe groter het aantal keren dat men — in schoolverband — een museum bezoekt, en hoe meer kans men heeft om de smaak van het museumbezoek te pakken krijgen.

Er is nog een andere verklaringmogelijkheid: personen met een hogere opleiding komen relatief vaak uit gezinnen van een wat hogere sociale klasse. Het is mogelijk dat niet de opleiding zelf, maar het milieu waar men uit voortkomt de variabele is die de belangrijkste rol speelt bij het bepalen van de houding ten opzichte van musea e.d.

Welke van deze verklaringmogelijkheden juist zijn, zal nader onderzoek moeten uitwijzen.

Vóór de aanvang van Musement bleek 19% van de Nederlanders van 15 jaar en ouder bekend te zijn met het bestaan van deze manifestatie, na de sluiting bleek dit bij 37% het geval te zijn. De betrokkenen hadden vooral van Musement gehoord via dagbladen en T.V., en slaagden er meestal in om deze manifestatie min of meer correct te beschrijven.

Vóór de aanvang van Musement bleek dat 9% van de bevolking van 15 jaar en ouder serieus geïnteresseerd was in een bezoek aan Musement. Ná de sluiting van deze manifestatie gaf 17% op dat zij in de toekomst een dergelijke tentoonstelling zouden willen bezoeken. Deze stijging kan verklaard worden uit de publiciteit die aan deze manifestatie gewijd is.

Beperken we ons tot de groep, die van Musement gehoord had, dan blijkt dat bij de 1ste meting 24% van deze groep van plan was er naar toe te gaan en bij de 2de meting 30%.

Kortom: Na Musement wisten méér mensen van het bestaan van deze manifestatie dan ervoor. Degenen die ervan af wisten stonden er ook positiever tegenover dan vóór Musement het geval was.

Er is dus zowel een bekendheidsvergroting als een attitude-verbetering opgetreden als gevolg van de publiciteitsgolf.

Op grond van de bovenstaande gegevens kan nog berekend worden dat voor de aanvang van Musement ongeveer 5% van de bevolking van 15 jaar en ouder (namelijk $\frac{1}{4}$ deel van de 19% die van Musement gehoord had) plannen had om deze manifestatie te bezoeken. Uiteindelijk heeft ca $\frac{1}{2}$ % van de bevolking van 15 jaar en ouder deze tentoonstelling bezocht.

Het verschil kan zeker deels verklaard worden uit praktische belemmeringen (afstand, vakanties

e.d.), waardoor de plannen niet in werkelijkheid omgezet werden.

Degenen die positief stonden tegenover een bezoek aan Musement kwamen in hun motivering in het algemeen niet verder dan dat zij er belangstelling voor hadden.

Interessanter zijn dan ook de motieven, die naar voren gebracht worden door degenen die er niet voor voelden om naar Musement te gaan. Gebrek aan interesse en praktische motieven (te ver, ga met vakantie, te duur), waren de vaakst genoemde redenen voor een negatieve houding. Praktische motieven werden vooral naar voren gebracht door degenen die normaliter wél vaak naar musea gaan, en „geen interesse” werd vooral gezegd door degenen die zelden of nooit musea bezoeken.

Slechts 1% van de musement-bezoekers had een uitgesproken negatief oordeel over deze tentoonstelling, 11% een matig positief oordeel en 88% een zéér positief oordeel. De Musement-bezoekers die gewend waren om tamelijk frequent musea te bezoeken oordeelden even positief als de groep die zelden of nooit naar musea gaat. Kortom, voor beide soorten bezoekers bleek Musement even aantrekkelijk te zijn.

Er was echter toch nog dit verschil:

Zij die positief ten opzichte van musea staan en vaak musea bezoeken, blijken merendeels (ondanks een positieve houding ten opzichte van Musement) het orthodoxe museum te prefereren: 53% van deze groep prefereert een gewoon museum, 35% Musement en 12% heeft geen voorkeur. Voor de groep die zelden of nooit naar musea gaat geldt precies het omgekeerde: deze groep prefereert in meerderheid (65%) Musement, terwijl 25% gewone musea prefereert en 10% geen voorkeur heeft.

Kortom, de frequente museum-bezoekers vonden Musement erg aantrekkelijk maar prefereren toch de gewone musea en de groep voor wie Musement in feite bestemd was (de minder frequente museum-bezoekers) prefereert inderdaad deze vorm van tentoonstelling. We kunnen dus stellen dat Musement er in geslaagd is om aan diegenen die niet makkelijk naar gewone musea gaan een alternatief te bieden, dat voor hen aantrekkelijk is. Dat het echter moeilijk is om deze groep naar een dergelijke manifestatie te krijgen blijkt uit het in punt b geconstateerde feit dat slechts een minderheid (26%) van de Musementbezoekers behoort tot de categorie die zelden of nooit naar musea gaat.

Het probleem concentreert zich dus vooral op

de vraag hoe men deze categorie naar een manifestatie als Musement krijgt. Als ze daar eenmaal zijn, blijkt de waardering groot te zijn.

Rijst tenslotte de vraag: Is Musement geslaagd? Hierop valt in eerste instantie positief te antwoorden. De „ecologische” omstandigheden leken favorabel. De ligging (Utrecht) was centraal, doch wierp anderzijds protesten op zoals: de reis is te duur, zeker voor een heel gezin. Toch is juist komen vast te staan dat 56% der bezoekers in gezinsverband, soms met kinderen gebruik kon maken van een crèche en rustig de manifestatie beleven. De gemiddelde bezoekduur is vrij hoog uitgekomen n.l. op 3 uur.

Van de Musementbezoekers blijkt 70% te behoren tot de categorie personen die tenminste éénmaal per half jaar een museum, galerie of kunsttentoonstelling bezoekt (landelijk behoort slechts 20% tot deze categorie).

Wij kunnen dus stellen dat Musement vooral bezoek gehad heeft van „ervaren” museumbezoekers. Toch is er nog een vrij grote groep naar Musement gekomen die zelden (14%) of nooit (12%) een museum e.d. bezoekt.

De attitude van de Musement-bezoekers ten opzichte van Musea blijkt aanzienlijk positiever te zijn dan landelijk het geval was. Dit is een logisch gevolg van het feit, dat Musement vooral bezocht werd door personen, die gewend waren om regelmatig naar musea e.d. te gaan.

Spreker besluit met de conclusie dat door deze manifestatie 25% der bezoekers voor het eerst in een museum komt. Deze groep is enthousiast geworden door de presentatie, een gevolg van de concurrentiestrijd in de opbouw van Musement.

Hierin schuilt een groot gevaar n.l. dat de tijdelijke presentatie op Musement beter zou zijn dan die in het eigen museum en dat zou nadelige gevolgen kunnen hebben bij secundair bezoek. Derhalve rijst de vraag: moet er niet een soort constante relatie blijven tussen presentatie op Musement en opstelling in Museum?

Dit is slechts een van de essentiële belangen, waarmee bij een eventueel volgende manifestatie rekening gehouden moet worden. De heer Heymenberg adviseert aan de hand van het rapport een grondig zelfonderzoek te houden gericht op het komende Musement.

De voorzitter bedankt de heer Heymenberg voor zijn boeiende uiteenzetting en ziet aanleiding tot veel discussie. Daartoe is thans geen gelegenheid, aangezien eerst de inwendige mens moet worden versterkt. De voorzitter stelt dat de

voordracht veel verwachtingen heeft gewekt en zegt dat in zijn stilzwijgende opinieonderzoek het publiek hierbij voor 100% betrokken is geweest.

De voorzitter heropent de middagsessie met een woord van welkom aan de heer en mevrouw Rohling, ereleden, die de Museumdag met hun aanwezigheid hebben willen vereren. Onmiddellijk hierna stelt de voorzitter Musement II aan de orde waarvoor drie voorwaarden gelden. 1. De principiële bereidheid der musea zich andermaal voor een dergelijke manifestatie in te spannen. 2. Materieel in staat zijn te participeren. 3. Zich verzekerd weten van overheidssteun.

Wat het eerste punt betreft moge ik verwijzen naar mijn schrijven aangaande Musement aan alle nederlandse musea met de vraag of men in principe bereid was aan Musement II deel te nemen in 1971. 127 musea hebben hierop positief geantwoord. Onder hen waren ook musea die op Musement I ontbraken. 42 musea hebben negatief geluid laten horen. Onder hen waren enkele musea die aan Musement I hadden deel genomen. 14 musea hebben hun beslissing aangehouden. Enkele adviezen die werden ingewonnen bij het Nationaal Bureau voor Toerisme en bij de heer G. Heymenberg van het Bureau Inter/View hebben mij duidelijk gemaakt dat 1971 als datum voor Musement II wellicht te vroeg is en het beter ware ons te richten op 1972.

Voorts leek het wenselijker Musement II niet meer in de Jaarbeurs te Utrecht te houden, tenzij wij op zijn minst op een kwart miljoen bezoekers zouden kunnen rekenen. Het verdient daarom voorkeur uit te zien naar een andere ruimte zoals b.v. de Europahal in het Rai-gebouw te Amsterdam. De periode waarin Musement II gehouden zal worden moet volgens mij vallen tussen eind mei en midden juli. Aan de publiciteit zal daarbij veel meer aandacht besteed moeten worden.

Na deze korte opmerkingen geeft de voorzitter het woord aan dr. G. D. van Wengen, die zich bereid heeft verklaard het tweede gedeelte van de vergadering als forumleider voor de discussie over Musement I en II te willen optreden. De heer van Wengen begint te stellen dat hij zich gelukkig prijst met deze forumformule. Hij onderstreept de voordelen van onderlinge samenwerking der musea en indirect de gunstige samenwerking met het publiek. Hij verzoekt de volgende spelregels in de forumdiscussie in acht te willen nemen. 1. Slechts een vraag tegelijk te willen stellen, 2. de motivering kort en bondig te willen houden. 3. De spreker zich te laten voorstellen.

Voorts stelt de forumleider het gezelschap achter de tafel voor: de heer Vonk, tentoonstellings-architect van Musement I, dr. L. Gans, organisator en directeur van het Bureau Stichting Musement, Otto Treumann, publiciteitschef van Musement I, prof. dr. A. Klasens, voorzitter Stichting Musement, G. Heymenberg, socioloog, ir. J. P. Tichelaar, als representant van de gezamenlijke Friese musea van Musement I, ir. J. Lodewijks, als adviseur voor museumtechnische zaken, de heer P. Tania, televisiemedewerker van de Vara en auctor intellectualis van Musement.

Hierna wordt de discussie geopend. Als eerste meldt drs. P. van der Star, directeur van het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden, dat hij zich principiëel tegen Musement II op korte termijn kant. Hij ziet het meedoen als een zware belasting voor zijn eigen museum want hij verwacht eerder het omgekeerde resultaat dan wat in feite wordt beoogd, omdat hij vreest dat de mensen liever zijn presentatie op Musement zullen gaan zien, dan zijn eigen museum zullen bezoeken. Als Musement toch gehouden moet worden, dan zal dat eens in de 5 jaar moeten zijn. Hierop antwoordt Prof. Klasens dat de heer van der Star in zijn jaarverslag moet zetten dat hij 70.000 bezoekers heeft gehad, immers dat is het bezoekersaantal dat door de bank genomen zijn stand in de Jaarbeurshallen heeft bezocht. De heer van der Star vervolgt met de opmerking dat hij door de voorbereidingen van tijdelijke tentoonstellingen, die juist met opzet en niet zonder moeite in de zomermaanden worden voorbereid, liever het publiek naar zijn museum wil trekken dan het te zien wegstromen naar Musement. Prof. Klasens ziet toch een noodzaak in de presentatie van minder grote musea op Musement. Hiertoe dienen belangen te worden afgewogen: a. Wil men effect bereiken bij het publiek op korte termijn dan maakt men een tijdelijke tentoonstelling, b. Wil men effect bereiken op langere termijn dan moet men meedoen aan Musement.

Hij belooft bij de autoriteiten voorstellen te doen ter verlichting van de inspanning der kleinere musea. Van hun kant verwacht hij echter dat zij zich met het rapport „*Musement gemeten*” in de hand zullen bezinnen en zich desnoods het offer der participatie aan Musement moeten getroosten.

Drs. J. Bosman van het Mauritshuis snijdt het kostenprobleem aan en ziet bezwaar in de verdeling der kosten c.q. besteding. Hij denkt dat de gelden, voor Musement beschikbaar, aan hem

voor directe publiciteit gegeven, meer effect zouden sorteren.

De heer Heymenberg antwoordt dat het moeilijk is in dit stadium „überhaupt” een uitspraak te doen over het geldelijk nut van Musement. Hij vindt dat na Musement II pas iets van meetbaar vergelijkend materiaal ter tafel kan komen. In ieder geval kunnen kleine musea in het bestel van Musement volgens hem toch profiteren van de activiteit der grote musea.

De heer Tania refereert aan de gedachte van een verhevigde propaganda voor het museumbezoek. In het zoeken naar een oplossing hiervoor is in die sfeer de beslissing genomen niet te wachten op het publiek, doch de zaak om te draaien en zich gezamenlijk te willen manifesteren op de plaats waar het publiek komt. Om die reden zoekt het museum zich op een onorthodoxe manier kenbaar te maken en tracht als het ware het exclusieve gebeuren, dat zich binnen zijn muren voltrekt, ter discussie te stellen in de publieke opinie.

De heer D. H. Couvée van het Rijksmuseum verklaart zich gaarne bereid aan Musement II te willen meedoen. Na ontvangst van het rapport „*Musement gemeten*” en zijn conclusies daaruit getrokken hebbend, maakt hij enkele kanttekingen die een vergelijkend beeld met Musement I geven. De opzet van Musement I was het winnen van nieuw museum-publiek. De cijfers van het Rijksmuseum geven het volgende beeld te zien: 65% van het jaarbezoek kwam voor de eerste maal in het museum, 40% van de bezoekers van de Rembrandt-tentoonstelling kwam voor het eerst in het Museum. Bij Musement I kwam 12% voor het eerst in een museum. Hij vraagt zich af of niet andere vormen om het doel te bereiken gekozen dienen te worden. Is het niet mogelijk Musement in een andere opzet te laten aansluiten bij b.v. een huishoudbeurs in de Rai en zou het niet wenselijk zijn soortgelijke operaties provinciaal te regelen? Wil tenslotte de stichting coute que coute Musement II voorbereiden of is uiteindelijk uitbreiding van het museumbezoek haar doel?

De heer Gans antwoordt hierop dat hij zich het probleem stelt hoe hij zijn gulden gaat besteden. Hij acht de vergelijking met het bezoek aan de Rembrandt-tentoonstelling in-adequaat; bovendien is 12% als raming voor het aantal eerst-bezoekenden van Musement I onjuist. De heer Heymenberg rectificeert dit en wijst op een totaal aanbod van 25% van publiek dat een eerste bezoek aan Musement bracht. De tentoonstel-

ling van Frans Hals vertoonde een enorme piek in het Museumbezoek, maar dit voorbeeld laat zien dat bij zulke tentoonstellingen de curve slechts incidenteel wordt verhoogd.

De heer Treumann motiveert zijn opdracht wat betreft de verzorging van publiciteit, affiche en folders. Gaarne had hij deze activiteiten in ruimere mate willen uitbreiden als hij budgetair de kans daarvoor had gekregen. Hij ziet de grote uitwerking van musement eerst optreden na de volgende manifestatie en indien hij beschikking krijgt over de middelen, die hij zich voorstelt, kan Musement II zeker het gewenste resultaat opleveren. Dr. P. H. Pott directeur van het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden, wil Musement als een soort offer-manifestatie zien. Sprekend van Musement II maken we van een experiment een instelling, een constitutie die telkens gaat terugkeren, hetgeen niet vol te houden is indien geen versterking van krachten en adequate hulpmiddelen worden geboden. Indien wij onder de bestaande omstandigheden en alleen met eigen middelen moeten werken is het slechts de termijn, de periode, die soulaas kan brengen. Spreker trekt de vergelijking met de antiekbeurs, die als het ware het belang van het eigen museum overvleugelt.

Dr. D. Hillenius van het Zoologisch Museum te Amsterdam, vindt dat bij de term experiment het woord al inhoudt dat de gedachte aanwezig is de manifestatie voort te zetten of te herhalen. Men dient derhalve te trachten hiermee rekening te houden en zijn jaarbeleid aan te passen.

De heer van der Eede van de Dienst Tentoonstelling te 's-Hertogenbosch vraagt zich af of het effect van bezoek aan Musement merkbaar zou zijn op het bezoek op het eigen museum. Dr. G. W. van Wengen stelt dat ook climatologische problemen van invloed kunnen zijn. Zo stimuleert een lange, warme zomer het museumbezoek bepaaldelijk niet.

De heer Heymenberg wil via een enquêteformulier te weten komen hoeveel museumbezoekers ieder museum afzonderlijk heeft getrokken en hij wil in dat enquêteformulier een vraag over Musement laten opnemen. De heer van der Eede wil van aanwezige museumdirecteuren horen of er direct effect is geweest.

Dr. D. G. Montagne, directeur van het Natuurhistorisch Museum te Maastricht. Hij ziet dat een manifestatie als Musement in het Westen of in het Centrum des lands voor hem betrekkelijk nutteloos is. Hij stelt zelfs dat de eerste 6 Musementen het publiek uit de periferie van het

land niet zullen trekken. De afstand Maastricht-Utrecht is te groot, bovendien is het vervoer te duur daardoor geldt de stelling: hoe verder weg hoe minder groot mijn verwachtingen. De musea in de randstad, voor het merendeel grotere musea met grotere staven, hebben het makkelijker. Indien de frequentie niet te hoog is wil ik de manifestatie gaarne blijven volgen, doch liever eens in de vijf dan eens in de drie jaar.

Drs. G. W. Locher van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage stelt dat wij ons moeten bezinnen over de gedachte of op orthodoxe manier propaganda voor onze musea kan worden gemaakt.

Is het niet beter een grote perscampagne te voeren of zendtijd van de t.v. te kopen om langs deze weg de musea te propaganderen. De heer Tania antwoordt dat de Nederlandse t.v. in zijn geheel verstek heeft laten gaan ten aanzien van Musement I. Hierop repliceert de heer Locher: „Er moet geen t.v. over musement zijn, maar musement in de t.v.”

De heer Visser van de Werkplaats tot herstel van antieke textiel te Haarlem wijst nog eens op het belang van de gezamenlijke activiteiten en inspanningen die tot zulke goede resultaten op Musement I hebben geleid. Hij acht het van groot belang dat gelegenheid is geboden demonstraties van oude nijverheidsambachten te geven. Spreker wil dan ook nog eens onderstrepen dat behalve het weven van wandtapijten, dat op Musement I getoond is, bij een volgende manifestatie in deze richting meer zou kunnen gebeuren zoals b.v. tingieten en boekdrukken. Hij ziet geen heil in een algemene campagne voor de t.v. Musement moet juist de mensen uit de huiskamer halen.

Drs. G. R. Kruissink, directeur van het Rijksmuseum „Zuiderzeemuseum” te Enkhuizen kan zich niet met de laatste gedachte van de vorige spreker verenigen. Het museum moet zich zelf op de t.v. presenteren, dan is in ieder geval het profijt groter dan bij een gezamenlijke inspanning als Musement.

Dr. G. D. van Wengen zegt dat een bundeling van krachten voor een t.v. uitzending in principe mogelijk is. „Als er 15000 museumdirecteuren waren”, zegt de heer Tania, „kon U een eigen zendvergunning vragen”.

Mr. R. Hotke van het Ministerie van CRM wijst op andere mogelijke publiciteitskanalen om Musement en Museum in de publieke aandacht te brengen. Hij wil in dit verband de radio niet uitsluiten.

Dr. S. H. Levie, directeur van het Historisch

Museum te Amsterdam, heeft tot zijn spijt veel negatieve reacties gehoord. Hij is daardoor niet onder de indruk gekomen van de resultaten van Musement I. Hij betreurt er zijnerzijds nog een negatieve reactie aan toe te voegen want zo vraagt hij zich af: „Als ik de reacties van Maastricht goed beluisterd heb, waarbij het nut van die museumsolidariteit betwijfeld werd, heeft het dan nog zin het op een Musement II te laten aankomen?”

Ir. J. P. Tichelaar maakte talrijke notities in de wandelgangen van de diverse musea en concludeerde daaruit dat de directies aanvankelijk als een berg hadden opgekeken naar Musement I en wellicht nog hoger opkijken naar Musement II. Hij voelt voor het standpunt van de heer Montagne. Hoogstens als vaststaat dat Musement II beter zal kunnen worden dan Musement I, moet Musement een instituut worden, en daartoe moet het niet alleen kwantitatief worden uitgebreid, maar moet juist de kwaliteit uitsluitend voorop staan. Hij vraagt zich af of de gezamenlijke musea wederom in staat zouden zijn een zelfde of betere prestatie te leveren. Hij vreest dat bij zo'n grote krachttoer de kleinere musea zullen afvallen en door deze basis-versmalling het effect zullen verzwakken. Spreker vraagt zich tenslotte af of de werkelijke kosten bij Musement I gemaakt, die volgens een algemeen geldende rekenfactor moeten uitkomen op zevenmaal het begrote bedrag, onder deze omstandigheden nog evenredig zijn aan de inspanning.

Mr. R. Hotke neemt hierna plaats achter het spreekgestoelte en verklaart:

„Het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk is de bron van alle goeds, waaruit Musement II gefinancierd zou moeten worden. Dienaangaande zou ik enkele opmerkingen willen maken. 1. De directe bezoekerijfers als resultaat van Musement I zijn op zich zelf nog niet zo heel interessant. Musement is een begin geweest van een poging, de omgekeerde drempel-vrees te overwinnen. Die poging is geslaagd en wel naar twee zijden. Naar de zijde van het publiek en tussen de mensen van de musea zelf.

Ik vraag me af of telkens weer een „eenmalige” manifestatie Musement moet worden ge-

maakt. Moet hier niet een zekere sequentie groeien in een geest van bezinning op hetgeen uit voorafgaande activiteiten werd geleerd. Zo was Musement I niet 100% eerlijk. Sommige musea deden zich beter voor dan ze in werkelijkheid zijn. Omgekeerd waren de stands van de heren Van der Star en Pott op Musement I tamelijk slecht behuisd en zijn ze in werkelijkheid beter, dan ze zich op Musement hebben kunnen voordoen. Een ander voorbeeld is de crèche, die het Centraal Museum van Utrecht bij zijn stand had, doch die in werkelijkheid toch niet in het museum te vinden is. Dit zijn slechts enkele punten ter overweging. Musement moet een instrument worden. Wij moeten ons gezamenlijk beraden over het museumbeleid. De plaats der musea in de samenleving moet een diepere functie krijgen. Op die problemen moet men in deze kring terugkomen en in dit licht gezien een deugdelijk hulpmiddel als instrument gebruiken. Dat is mijns inziens Musement en dan kan men nog twisten over de vraag, of dat een nationale of een regionale manifestatie moet worden.

Hier wil ik iets over de financiering zeggen. Musement heeft de musea ondanks de gegeven subsidies toch veel gekost. Ik vrees dat dit het geval zal blijven, indien men Musement als een steeds weerkerend incident zal blijven beschouwen. Indien echter door U het incident tot een instrument kan worden omgesmeed, dan kan het Rijk voor haar musea voortgang garanderen en de mogelijkheid van een aparte begrotingspost in overweging nemen”. Hierop sluit dr. G. D. van Wengen de forumdiscussie en geeft het woord aan prof. dr. A. Klasens.

De voorzitter sluit De Museumdag en prijst zich gelukkig met de woorden van de heer Hotke. Hij apprecieert het buitengewoon dat een ieder zich zo intensief met de problemen heeft willen bezighouden. Hij richt nog een woord van dank aan de voorzitter en de leden van het forum voor hun welwillende medewerking en spreekt nog een bijzonder dankwoord uit aan de heer L. F. J. Wijsenbeek voor de gastvrijheid, die de leden van De Museumdag in het Haagse Gemeentemuseum mochten genieten.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHE

Dwingeloo. Van een zowel door de burgemeester van Dwingeloo, mr. W. W. Hopperus Buma als door de heer S. Cancrinus te Dwingeloo gemelde urnvondst, werden op 28 augustus 1969 door de heer A. Meijer (B.A.I.) de vondstomstandigheden nagegaan.

De urn was aangetroffen door de landbouwer A. Greveling bij het uitgraven van een put voor een mestkelder op het erf van zijn boerderij aan de Lheeweg te Dwingeloo. De urn, intact op het moment dat hij werd aangetroffen doch bij de werkzaamheden beschadigd, bevond zich rechtstandig in de grond; de bovenrand op ± 1.00 m onder het maaiveld, in de oerbank. Boven dit niveau bestond het profiel uit een ± 60 cm dik esdek waarop een ± 30 cm dik pakket aanvulgrond tegen de boerderij. In het profiel van de kuil, alsmede op één plaats in het vlak, werden sporen van een kringgreppel waargenomen.

De urn, van omgekeerd, afgeknot-peervormig model (gr. h. 34 cm, gr. \emptyset 34 cm), bezit een rechte, iets uitstaande, 4,5 cm hoge Hals (\emptyset rand 25,5 cm, \emptyset aan de basis van de Hals 24 cm) en een naar verhouding smalle voet (\emptyset 13,5 cm).

Een ongewoon karakter krijgt de vondst door de associatie met een bronzen scheermes. Hoewel dit bij het uitzeven van de crematieresten door de tweede melder nog verder is beschadigd, valt te betwijfelen of het eertijds in complete toestand is meegegeven. Wat thans nog rest is een 9,1 cm lang, zeer dun bronzen plaatje, waarvan de snede en beide uiteinden geheel zijn verdwenen. Van de oorspronkelijke omtrek zijn nog slechts de bovenrand van het blad, merkwaardigerwijs omgeslagen en tegen het blad gehamerd, en de aanzet van de steel, gevormd door het oplopen van de snede, aanwezig.

De aanwezigheid van een uitgestrekter urnenveld uit de Late Bronstijd, gelegen op de noordrand van de Noord Lheeder es, mag worden aangenomen.

De bovengenoemde vondsten zijn verworven door het Provinciaal Museum van Drenthe te Assen.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Provinciaal Museum van Drenthe (O. H. Harsema).

Emmen. Dank zij een mededeling van mej. A. Boelens, lerares aan de Vakschool voor Meisjes te Coevorden, kon door het Provinciaal Museum van Drenthe te Assen in december 1969 een geoorde bronzen kokerbijl worden aangekocht. De bijl was door de vader van één van haar leerlingen, de heer J. Oost te Nieuw Amsterdam in 1967 aangetroffen in een vracht aardappels, bestemd voor een aardappelmeelfabriek in Nieuw Amsterdam.

Wat betreft de primaire vindplaats was nog slechts te achterhalen dat de bewuste vracht aardappels — en daarmee de bijl — vermoedelijk afkomstig was uit de omgeving van Noord- of Zuidbarge, gem. Emmen.

De bijl behoort tot het type van de kokerbijlen met rijk-geprofileerde mond, vlg. Butler, en wel tot het doorsnee type (cf. *N.D.V.*, 1961, 199-233). De eenvoudig versierde bijl bezit een dubbele, verdikte lijst onder de rand en draagt flauwe facetten op het lichaam.

De bijl mag op grond van bovengenoemde studie beschouwd worden als een, rond de 8ste eeuw v. Chr. vervaardigd, produkt van de inheemse „Hunze-Eems” bronsindustrie.

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Provinciaal Museum van Drenthe (O. H. Harsema).

Hooghalen, tumulus III. Gedurende enkele dagen in oktober 1969 vond het onderzoek plaats van een ten z.w. van Hooghalen in een akker gelegen grafheuvelzool.

Het object, dat was opgevallen tijdens de dagelijkse gang naar de opgravingen te Hijken, tekende zich als een duidelijk geelzandige, ronde plek af tegen de omringende, donkere bouwvoor.

Na verkregen toestemming van de eigenaar, de heer H. J. Talens te Hooghalen, ving op 13 oktober het onderzoek aan. Het schoonmaken van een vlak in het door de voorgraver A. Meijer (B.A.I.) bepaalde centrum van de door de omringende veroering beschreven cir-

kel, gaf al spoedig de zekerheid dat inderdaad een grafheuvelzool werd onderzocht. Een korte doch brede, afgeronde rechthoekige grafkuil kwam aan het licht, in het centrum van een heuvel die, op grond van de verowering, een maximale doorsnee heeft gehad van 15 m.

De afmetingen van het vrijwel zuiver w-o gerichte graf bedroegen 1,70 x 1,30 m; de diepte van de kuil was nog 0,20 m. Binnen de kuil tekende zich door zijn donkerder vulling een kist af (afmetingen 1,60 x 1,10 m), waarbinnen onduidelijke sporen van een lijksilhouet met schedel aan de westzijde. Resistente grafgiften waren aan de dode niet meegegeven.

In het geheel schoongemaakte noordelijke kwadrant van de heuvel vond men in de bouwvoor verwerkte crematies. Van een randconstructie werden geen sporen gevonden.

Tumulus III stemt in velerlei opzicht (ontbreken van een randconstructie, vorm en richting van het graf etc.) treffend overeen met de reeds in 1930 partieel onderzochte heuvels I en II, beide geïsoleerd gelegen op resp. 1200 en 800 m ten z.w. van de nu onderzochte heuvel III.

Een datering van de drie heuvels in de Vroege Bronstijd is waarschijnlijk, zowel op grond van de structurele verschijnselen, als op grond van de bijgift uit tumulus I: een late strijdhamer, van een type dat ook in tumulus I bij Zuidvelde, gem. Norg is aangetroffen (cf. *N.D.V.* 1939, afb. 10).

Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen en Provinciaal Museum van Drenthe (O. H. Harsema).

OVERIJSSSEL

Haaksbergen. In het afgelopen jaar hebben leden van de Nederlandse Jeugdbond ter bestudering van de Geschiedenis, in een kamp op het terrein van de „Bleek” te Haaksbergen verenigd, de opgraving op het in 1552 verdwenen Huis Blankenburg voortgezet. Er waren enige percelen grond aangewezen voor nader onderzoek. Op het westelijk gelegen terrein werd een smal grachtgedeelte onderzocht. Er is een tiental palen blootgelegd, die in noord-zuid richting een rij vormden. Verspreid liggend hout werd op een diepte van 1.60 m beneden het maaiveld aangetroffen.

Er is een leren schoen van laat-middeleeuwse vorm gevonden. Enige tientallen meters ten noorden en ten oosten van het centrale gedeelte van de vermoedelijke ligging van de Blanken-

borg zijn proefsleuven gegraven om het verloop van de gracht(en) te volgen, evenwel zonder noemenswaardig resultaat. Hoewel er enige aanwijzingen voor reconstructie van het grachtenstelsel aanwezig zijn, blijft een planmatige opzet nog onverantwoord.

Ter plaatse van de voormalige boerderij Borghuis, waar thans een garage in aanbouw is, is een vlak van ongeveer 15 x 10 m uitgezet. Op een diepte van ca. 70 cm beneden het straatniveau zijn enkele paalgaten, paalresten en grondverkleuringen geconstateerd. Een aanwijzing voor de middeleeuwse bewoning was de vondst van enige grote scherven Siegburger en inheems blauwgrijs aardewerk.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

Ootmarsum. In verband met de restauratiewerkzaamheden aan de R.-K. kerk is de gelegenheid geboden om een onderzoek voort te zetten naar de mogelijke aanwezigheid van laat-12de-eeuwse graven, die in 1964 bij de aanleg van een verwarmingskelder zijn aangetroffen (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1964 *267-*269).

Nadat afgelopen zomer een gedeelte van de fundering van de zuidelijke kerkmuur door de aannemer was blootgelegd, is op grond van een aangetroffen uitstulpend funderingsfragment, bestaande uit grote zwerfstenen van ca. 1 m breedte en 1½ m lengte, loodrecht op de zuidelijke gevel van de kerk het uitgegraven gedeelte verruimd en verdiept, waarbij vele beenderresten werden opgehaald. Op ongeveer 1.60 m beneden het maaiveld werd een niet nader te dateren gaaf skelet gevonden zonder kist of andere grafresten. Het geraamte lag vanaf het hoofd in west-oostrichting.

De voeten ontbraken. De reden daarvan is waarschijnlijk, dat tijdens de aanleg van een nieuwe steunbeer omstreeks 1870 de werkkuil het voeteneinde van het graf heeft gestoord.

In de aardlaag rondom het geraamte werden geringe houtskoolresten gevonden. De grond bestond uit groenachtige, sterk zandhoudende leem.

In dezelfde kuil is een bandvormige grondverkleuring aangetroffen, die te voorschijn trad bij de zuidmuur van de kerk, langs de westzijde van de gemelde zwerfkeien liep en vervolgens omhoog in oostelijke richting.

Eén scherfje, vermoedelijk uit de IJzertijd, is zonder juiste plaatsbepaling opgeraapt. De bodem onder het skelet bestond uit een dikke

leemlaag. Stukken ijzeroer vulden de openingen tussen de grote zwerfkeien.

Het fundament van de zuidmuur van de kerk tussen de uitstulping van veldkeien en de omstreeks 1870 aangebrachte steunbeer was in vrij nieuwe baksteen uitgevoerd. Bij restauratiewerk omstreeks de eeuwwisseling zijn ter plaatse zwerfkeien verwijderd en naar de Kuiperberg buiten Ootmarsum, ter hoogte van het PTT-centrum, gevoerd. Dit laatste naar een mededeling van een oude inwoner.

In de herfst hebben de graafwerkzaamheden ten oosten van het nieuwe verwarmingshuis, dat tussen de zuidzijde van het koor en de oostgevel van het ca. 1503 aangebouwde transept is gelegen, positieve resultaten opgeleverd. Bij het verdiepen van de kuil zijn wederom veel skeletresten uit de laatste eeuwen verwijderd. Op ca. 1.70 m beneden het maaiveld werd in de zuidhoek een aantal zwerfkeijes zichtbaar, dat in kleine hoeveelheden bij elkaar liggend een nog niet uitgemaakte doelmatigheid weergaf.

Ca. 2.50 m t.o. van het verwarmingshuis op ongeveer 1.75 m beneden de huidige oppervlakte stuitte men in de noord-oosthoek op een harde kalklaag, vermoedelijk ontstaan tijdens de werkzaamheden, die de vergroting van de kerk tussen 1491 en 1503 ten doel hadden. Onder deze laag kwam het dekfel van een sarcofaag te voorschijn. Na het schoonmaken bleek, dat hier wederom een graf was blootgelegd uit dezelfde periode als voorheen genoemd. De kist, conisch van vorm en zonder bodem, was samengesteld uit randstukken van blokken aan elkaar gemetselde Bentheimer steen en een enkel blok oersteen. Het dekfel bestond uit twee vastgemetselde, niet bij elkaar behorende fragmenten van Bentheimer steen en sloot 2/3 van het graf. Het middelste gedeelte had een kruis in laag-relief als versiering. Het hoofdeinde werd bedekt door een zelfde steen, ongeveer gelijk van vorm, met een klein fragment van het voeteneinde van een kruis, eveneens in laagrelief uitgevoerd. Dit stuk is oorspronkelijk een voeteneindgedeelte van een sarcofaagdekfel geweest; het was geen onderdeel van het andere hoofdeindefragment.

Ter verduidelijking moge dienen:

a. het dekselfragment (sierstuk kruis voeteneinde) lag met een kwart slag gedraaid op het hoofdeinde van het gevonden graf.

b. het dekselfragment (sierstuk kruis hoofdeinde) lag op het midden van het gevonden graf.

c. onbedekt was het voeteneinde van het gevonden graf.

De steenkist was binnenwerks ca. 2 m lang, het hoofdeinde ca. 60 cm, het voeteneinde ca. 50 cm breed. De maten van het dekselfragment aan het hoofdeinde zijn: 64 x 56 x 70 x 50 cm.

De maten van het dekselfragment op het middengedeelte zijn: 81 x 73 x 76 x 56 cm.

De dikte van de dekselfragmenten is ca. 9 cm.

In de oorspronkelijk ca. 40 cm diepe kist lag het bijzonder gave skelet van een man, die naar schatting 35 jaar is geweest (vastgesteld door de artsen Durville te Ootmarsum en De Jong van Lier te Denekamp).

Het hoofd, oorspronkelijk tussen twee blokken steen gelegen, is enigszins scheef in de richting van de borstkas gegleden. Ook is geconstateerd, dat het spaakbeen van de linkerarm onder het linkergedeelte van het bekken schuin omhoog uitstak. Gezien dit feit en de ligging van het hoofd bestaat de mogelijkheid dat het graf vele eeuwen geleden is gestoord. Van het geraamte is zoveel mogelijk geborgen. Grafgiften werden niet aangetroffen.

Na verwijdering van de steenkist en het skelet werd op dezelfde plaats verder gegraven. Een ca. 30 cm brede leemlaag van groene en bruinige kleur, rechthoekig van vorm, duidde op de aanwezigheid van een ander graf. Na voorzichtig de grond binnen de rechthoek afgeschaafd te hebben werd een omranding van houtskool zichtbaar, die na verder onderzoek zich verbreedde.

De grondverkleuring, de houtskoolrand en -resten hebben tot de conclusie geleid dat men te maken heeft met een boomkist. Deze was dus pal onder de steenkist gelegen. In de boomkist werd een skelet in vrij gave staat aangetroffen. De ligging was ca. 2.25 m beneden het huidige oppervlak ter plaatse. Het geraamte was ca. 1.60 m lang en mannelijk van geslacht. De resten zijn geborgen. Er zijn geen grafvondsten gedaan. Na verwijdering van de overblijfselen van het graf zijn in de noordelijke wand van de kuil op dezelfde diepte enkele skeletresten, waaronder een armgedeelte, van een tweede vermoedelijk identiek graf te voorschijn gekomen. Door de opstelling van werkmateriaal voor de restauratie van de kerk

naast de kuil, moest dit onderzoek worden gestaakt.

Een voortgezette egalisering van de begravingsslaag in zuidelijke richting leverde weer geelgroene grond op. In oostelijke richting lagen enkele brokken ijzeroer. Zuidoostelijk van het eerst aangetroffen boomkistgraf lag wederom een rechthoekige verkleuring. Bij een verdieping tot ca. 12 cm binnen de rechthoekige verkleuring werd groenige modder aangetroffen waaronder wederom een skelet zichtbaar werd.

Door het grondwater was dit skelet zeer doorweekt en grijsachtig zwart van kleur. Het lag ca. 2.40 m beneden het huidige oppervlak. Aan de westzijde waren enkele veldkeien waartussen het hoofd lag.

Alle aangetroffen graven zijn west-oost georiënteerd. Het laatste had evenwel, wat het hoofdeinde betreft, een afwijking naar het zuiden. Wegens de grondwaterstand is dit graf niet verder onderzocht, maar weer dichtgedekt. Het bevindt zich nog in situ.

Wat de datering betreft valt bij de aangetroffen steenkisten, gezien de vorm en het oudste type bewerkte dekselfragmenten van Bentheimersteen, te concluderen dat we met graven uit de 12de eeuw te maken hebben. De boomkistgraven zouden uit de eerste eeuwen na de kerstening kunnen zijn, toen de natuursteen uit de naaste omgeving nog niet in exploitatie was genomen.

De graafwerkzaamheden zijn door enkele leden van de werkgroep geschiedenis van de Stichting Heemkunde te Ootmarsum uitgevoerd. Veel medewerking is verleend door de uitvoerder van de kerkrestauratie.

Bij het onderzoek van de boomkistgraven is assistentie verleend door dr. C. C. W. J. Hijszeler te Enschede.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

Wierden. Met behulp van enkele bestuursleden van de Nederlandse Jeugdbond ter bestudering van de Geschiedenis en van enige grondwerkers van de gemeente Wierden is in augustus van het vorige jaar het onderzoek op de huisplaats van de voormalige havezate Grimberg voortgezet.

Evenals in 1968 werd de aandacht gericht op de oost-noordzijde van het terrein.

Aan de grachtkant oostzijde bleek, dat van de parallellopende muren de binnenste niet bij

14.60 m ophield, maar oorspronkelijk tot 20 m en wel tot de hoek oost-zuidzijde heeft doorgelopen (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968 *116). Dit was waar te nemen, doordat de houten funderingsplaat van 1 m breedte, waarop het metalen werk oorspronkelijk werd aangevangen, nog aanwezig bleek te zijn.

Aan de oostzijde op 16 m vanaf de hoek noord-oost bevinden zich nog twee lagen baksteen (27 x 6 x 14 cm) ter breedte van 1 m en ter lengte van 45 cm. Loodrecht hier vandaan loopt een restgedeelte van een muur (eveneens twee lagen baksteen) over een lengte van 90 cm en een breedte van 1-1.20 m in westelijke richting.

Aan de oostzijde op 4.50 m tot 6.50 m vanaf de hoek noord-oost bevindt zich op respectievelijk 2.10 m en 1 m westelijk van de binnenrand van de binnenste muur een achttal beschoeiingspalen (diameter 10-15 cm) in dubbele rij, waartussen horizontaal liggend hout van 20-25 cm breedte, die een duidelijk rond verloop hebben.

In het oost-west en noord-zuid georiënteerde profiel tekent zich wit-geel stroomzand af ter hoogte van de beschoeiingspalen.

Op 30-50 cm hoogte vanaf het horizontale vlak ziet men in het profiel oost-west duidelijk een plagenstructuur tussen het wit-gele zand. Waarschijnlijk heeft men hier te maken met een rond verloop van de gracht, die tot de oudste bouwfase van de 14de eeuw behoort. De plagenstructuur behoort dan bij een oplopend talud naar de oorspronkelijke verhoging van de oudste bewoning.

Ook het hier gevonden schervenmateriaal getuigt van deze periode. De muur, die aan de noordzijde over een afstand van 5.30 m in westelijke richting doorloopt, gaat daarna over in een zware paalfundering.

Tussen 5.30 en 6.40 m aan de noordzijde van de huisplaats staan eveneens zware palen (diameter ca. 30 cm) ongeveer in rijen van drie loodrecht op de noordzijde in zuidelijke richting over een afstand van 1.80 m. Over het algemeen valt te zeggen, dat de diepe ligging van de funderingssporen ca. 1.75 m beneden het huidige maaiveld de werkzaamheden bemoeilijkt, waardoor alleen in droge zomers een onderzoek mogelijk is.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

NOORD-BRABANT

Laag Spul. Van 9 september tot 12 november 1969 vond een onderzoek plaats op enige percelen akkerland aan het Laag Spul te Hilvarenbeek. Hiermee werd de opgraving welke door de R.O.B. in 1957 op dit terrein werd gedaan, voortgezet (P. J. R. Modderman, in *Ber. R.O.B.* 1957 (1958, 26-30).

Onder een pakket bruine enkeerdgrond van gemiddeld 70 cm dikte, lag een urnenveld begraven. Het werd aangelegd op een natuurlijke hoogte in het landschap. Door de eeuwenlange beakkering van het terrein is deze verhevenheid grotendeels geëgaliseerd, waarbij de grondsporen op de hoogste delen vrijwel geheel verdwenen.

Deze grondsporen behoren tot gesloten kringgreppels en lange bedden. Ook hier slo-ten beide typen monumenten op elkaar aan, zodat de plattegrond reeds duidelijk maakte dat ze gelijktijdig werden aangelegd.

De afmetingen van de lange bedden variëren; de lengte ligt tussen 17 en 25 m, de breedte tussen 2,5 en 5 m. Binnen een aantal kringgreppels en lange bedden lagen bijzettingen. Ook buiten de monumenten had men ge-

cremeerde doden begraven. In totaal werden 71 bijzettingen geborgen; hiervan waren 11 in een urn begraven, terwijl 60 zonder urn werden aangetroffen.

Van deze laatste groep waren er tenminste 8 vergezeld van een klein bijpotje. Uit de vulling van de greppels kwamen op een aantal plaatsen fragmenten van kleine potjes.

De monumenten en het aardewerk dateren het grafveld in de Late Bronstijd. Hiermee in overeenstemming is de reeds eerder verkregen C 14-datering van 900 ± 50 BC (GrN — 1764).

Tijdens het onderzoek werden ook bewoningssporen aangetroffen, welke bestonden uit een groot aantal paalgaten. Ondermeer waren fragmenten van twee rechthoekige huisplattegronden herkenbaar. Beide behoorden tot het tweeschepige type. Zij zijn tot nu toe niet te dateren.

Verder onderzoek, ondermeer van stuifmeel en C 14-monsters, levert hopelijk nadere gegevens omtrent grafveld en bewoning.

Instituut voor Prehistorie, Leiden. (G. J. Verwers).

TENTOONSTELLINGEN

BRUSSEL

— *Paleis voor Schone Kunsten.* Het Goud van de Vikings

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum.* Musici, gezien door Paul Citroen -1 mrt.

DEURNE

— *Kunsthandel Tjerk Wiegersma (Kasteel).* Haagse School en Nederlandse Impressionisten

DORDRECHT

— *Dordrechts museum.* '25-'50, een greep uit de Nederl. kunst uit de jaren 1925-1950 -28 apr.

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum.* „Volendam” -1 mrt.

LONDEN

— *Hayward Gallery.* Rodin, tekeningen en sculpturen -5 apr.

— *Queens Gallery.* Leonardo da Vinci

— *Royal Academie.* 1000 Jaar Poolse kunst -1 mrt.

MIDDELBURG

— *Rijksarchief.* Het Zeeuwse dorp -28 feb.

PARIJS

— *Grand Palais.* Hommage à Chagall -8 mrt.

ROTTERDAM

— *Gemeentearchief.* Rotterdam in de 19de eeuw -31 mrt.

— *Maritiem Museum Prins Hendrik.* De vierde Engelse oorlog: „De fiere Waterleeuw” -16 mrt.

VESSEM

— *Galerie Vaesheim.* Oude kunst uit diverse particuliere collecties

ZEIST

— *Slot.* Kastelenexpositie -21 mrt.

MEDEDELINGEN

BOERDERIJENDAG

De Zesde Boerderijendag, georganiseerd door de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek in samenwerking met de Groninger Heerdencommissie, zal worden gehouden op zaterdag 23 mei a.s. te Groningen.

Aan de Boerderijendag is een excursie door het Hogeland verbonden. Nadere mededelingen volgen.

VACATURES

DEN HAAG

Voor het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie wordt gevraagd een

DIRECTEUR

Dit Rijksbureau heeft tot taak: Documentatie, wetenschappelijk onderzoek en publicaties op het gebied van de Nederlandse Beeldende Kunst.

De Directeur is belast met de leiding in wetenschappelijke en organisatorische zin.

Vereisten: doctoraal examen kunstgeschiedenis met gespecialiseerde kennis op het gebied van de Nederlandse Beeldende Kunst.

Salaris: Afhankelijk van ervaring, max. f 3372,— bruto per maand.

Schriftelijke sollicitaties te richten vóór 15 maart tot de Directeur van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Korte Vijverberg 7, Den Haag.

DEN HAAG

Bij het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten kan worden geplaatst een

HOOFD VAN DE AFDELING TENTOONSTELLINGEN

wiens taak zal bestaan uit: het ontwerpen en uitwerken van reizende tentoonstellingen op het gebied van beeldende kunst en kunstnijverheid; de organisatie van de desbetreffende reisschema's; het voeren van de daaruit voortvloeiende correspondentie en administratie.

De aanstelling geschiedt afhankelijk van ervaring en leeftijd in de rang van wetenschappelijk ambtenaar, resp. wetenschappelijk ambtenaar 1e klasse.

Gewenst is een academische studie, bij voorkeur Kunstgeschiedenis. Enige museumervaring strekt tot aanbeveling.

Sollicitaties met uitvoerige gegevens en referenties binnen 14 dagen na het verschijnen van deze oproep te richten aan de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Kazernestraat 3, Den Haag.

DEN HAAG

De bouw- en restauratiecommissie van de Ned. Hervormde Kerk, die adviezen geeft over alle zaken betreffende bouw, verbouwing, restaureren en inrichten van kerken en andere gebouwen, een en ander met inachtneming van de ontwikkelingen op dit gebied, ook ten aanzien van de samenwerking met andere kerkgenootschappen, zoekt voor zo spoedig mogelijk een

SECRETARIS (bij voorkeur jurist)

Gezocht wordt naar iemand met belangstelling voor kerkelijke zaken, in staat om met een grote mate van zelfstandigheid besprekingen te voeren met kerkelijke colleges en namens de Kerk contact te onderhouden met verschillende overheidsorganen (Monumentenwet, toepassing wet Premie Kerkenbouw, enz.). Salaris nader overeen te komen. Sollicitaties zo spoedig mogelijk te richten aan genoemde Commissie, Nassauplein 14, Den Haag.

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

JAARVERGADERING IN DE AULA VAN HET GEMEENTEMUSEUM TE DEN HAAG

OPENINGSREDE, OP 4 FEBRUARI 1970 UITGESPROKEN DOOR DE SECRETARIS,
PROF. TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER

UITREIKING VAN DE CAREL VAN MANDER-, BUCHELIUS- EN FREDERIKSPRIJZEN

Namens het bestuur heet de secretaris de aanwezigen welkom. In het bijzonder begroet hij dr. mr. F. J. Duparc, als vertegenwoordiger van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, drs. H. J. Wilzen, wethouder van onderwijs en kunstzaken van de gemeente Den Haag, de Belgische gasten dr. A. Monballieu en dr. E. Duverger, prof. dr. A. Klasens, de voorzitter van „de Museumdag”, mej. dr. E. Frederiks en de drie voor deze bijeenkomst uitgenodigde studentengroepen: de tentoonstellingswerkgroep, de interuniversitaire werkgroep en het IKON-bestuur.

Voor de gastvrijheid in het Haagse Gemeentemuseum zegt hij de directeur bij voorbaat dank. In die dank betreft hij ook de sprekers van de middag.

In het afgelopen jaar ontvielen ons de volgende personen. Op zeer hoge leeftijd overleed mr. H. F. W. Jeltens. Hij studeerde rechten en legde al vroeg grote belangstelling voor muziek en beeldende kunsten aan de dag. Zijn studieterrain vond hij voornamelijk bij onze 19de eeuwse schilderkunst en zijn monografieën van Gerard Bilders en Piet Meiners gaven van zijn nauwgezet kennerschap blijk. Johanna Hintzen, die in 1918 op een proefschrift „De kruistochtplannen van Philips de Goede” promoveerde, maakte zich vooral verdienstelijk bij de oprichting van het Lichtbeeldeninstituut. Lange jaren gaf zij daaraan al haar krachten, met name toen de aanmaak van lichtbeelden elders nauwelijks voorkwam en het lichtbeeldeninstituut groot wetenschappelijk nut afwierp.

Tot droefheid stemt ook het overlijden van mevrouw J. Lugt-Klever, die in een lang harmonieus leven haar echtgenoot, Frits Lugt, van zo grote steun was bij het ontwikkelen en realiseren van diens talrijke voor de kunstgeschiedenis zo verstrekkende initiatieven.

Bij het vele dat aldus tot stand kwam, denken wij met name aan het Institut néerlandais, dat in het hart van Parijs gelegen centrum van Nederlandse kunst en cultuur, waarop mevrouw Lugt zo sterk haar stempel heeft weten te zetten.

Jhr. dr. R. E. P. de Beaufort, die steeds van belangstelling in ons vak getuigde, was een dier figuren, die zich bij voorkeur op de achtergrond houden. Zijn dissertatie over het graf van Prins Willem I in Delft vormt een waardevolle bijdrage tot de geschiedenis van onze beeldhouwkunst. Ook zijn medewerking aan het in 1968 aan de Betuwe gewijde deel van de geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst dient gememoreerd te worden.

Een bijzondere plaats onder onze kunsthistorici nam Frithjof van Thienen in. Hij was als een arabesk, die ons wel eens al te rechtlijnige patroon met gratie wist te verlevendigen. Costuumgeschiedenis en theatergeschiedenis hadden zijn grote liefde. Hij promoveerde in 1929 op een dissertatie over het Nederlandse 17de eeuwse kostuum en nog kort voor zijn dood verscheen zijn „Het doek gaat op”. Talrijk zijn de leerlingen die hij door zijn wijze van voordracht, waarbij ook de tekenstift niet ontbrak, wist te inspireren. Voor het Nederlandse Costuummuseum, zowel als voor het Toneelmuseum zijn zijn verdiensten talrijk geweest.

Nog slechts enige weken geleden overleed dr. H. A. Wetzlar. Deze veelzijdige figuur, zakenman en verzamelaar beide, verdient onze grote erkentelijkheid voor de wijze waarop hij jaarlijks voor 2 kunsthistorische echtparen, ieder gedurende een maand en onder bestrijding van alle kosten zijn huis in Cannero aan het Lago Maggiore beschikbaar stelde. Zijn verzameling stond voor belangstellenden steeds ter beschikking. Ook bij de Stichting van de Criterion theaters, die talrijke

werkstudenten een nevenwerkzaamheid verschaffen, was Wetzlar nauw betrokken, terwijl hij in verschillende bestuursfuncties de beoefening van ons vak met raad en daad bevorderde. Ik verzoek u voor deze overledenen een ogenblik stilte in acht te nemen.

In het afgelopen jaar bereikte prof. dr. J. Q. van Regteren Altena de pensioengerechtigde leeftijd. In de voorrede van de indrukwekkende feestbundel, die hem bij zijn afscheid is aangeboden, zijn zijn verdiensten met de beknoptheid, maar ook de duidelijkheid van een Romeinse tekst vastgelegd. Hier past het ons hem dank te zeggen voor wat hij gedurende vele jaren voor onze vereniging als voorzitter deed. Het valt ons moeilijk hem in de trant der ouden een *otium cum dignitate* toe te wensen. Niet dat wij de „dignitas” niet zouden zien, maar het „otium” kunnen wij moeilijk met zijn persoon verenigen. Daarom wensen wij hem liever nog vele jaren onverminderde activiteit.

Twee nieuwe hoogleraren heten wij hier welkom: R. W. Scheller, die in Amsterdam speciaal middeleeuwse kunst zal doceren en A. W. Reinink, die in Utrecht de leerstoel in de architectuur heeft bezet.

Het is verheugend in dit jaaroverzicht te kunnen vaststellen, dat de Nederlandse kunsthistorici zich in 1969 bepaald gewerd hebben. Er zagen dit jaar niet minder dan vijf dissertaties het licht, terwijl ook de oogst aan andere geschriften rijker is dan andere jaren wel eens het geval geweest is. Van de proefschriften noem ik nu reeds die van A. W. Vliegthart over de *Galleria Buonarrotti* en die van P. J. J. van Thiel, de eerste kunsthistorische dissertatie in ons land, samengesteld uit vijf reeds eerder verschenen opstellen. Bij de publikaties in boekvorm dienen enige werken van leden van de oudere generatie in het bijzonder vermelding. Zo verscheen van de hand van L. J. Bol *Holländische Maler des 17. Jahrhunderts nahe den grossen Meistern*. Mevrouw mr. H. van Dam van Isselt liet, daarin bijgestaan door mej. drs. A. E. van Schendel, een van vele toelichtingen voorziene vertaling van Cellini's biografie verschijnen. Van Jos de Gruyter zag het tweede deel over *De Haagsche school* het licht.

De architectuurgeschiedenis werd verrijkt met het belangrijke standaardwerk van ir. R. Meischke, *Het Nederlandse woonhuis van 1300 tot 1800*. P. A. Scheen's eerste deel van zijn *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1800* doet ons met verlangen naar het tweede deel, het

sluitstuk van dit monumentale werk, uitzien.

Het is verleidelijk ook enige van de in 1969 verschenen artikelen te noemen, ze zijn er belangrijk genoeg voor, maar tijdgebrek dwingt ons hier tot beperking. Wel wil ik in dit verband erop wijzen, dat het afgelopen jaar duidelijk getoond heeft, dat vergroting van de publikatiemogelijkheden het gehalte van de bestaande media niet hoeft te beïnvloeden. Zo kon de door talrijke bijdragen van Nederlanders verrijkte bundel voor Van Regteren Altena verschijnen zonder dat een der bestaande tijdschriften iets te kort gedaan werd. Verschillende auteurs van wie anders zelden pennevruchten verschijnen, traden nu naar voren. Het blijkt dat deze gemakkelijker hun weg vinden naar het land der feestbundels, bereikbaar als dit immers is door een fraai versierde poort, getooid met de symbolen van vriendschap en toegenegenheid, dan naar het gebied, door onze tijdschriften bestreken, dat langs prozaischer wegen benaderd pleegt te worden.

Maar, dames en heren, wij zouden bijna vergeten dat 1969 ook nog het Rembrandt-jaar is geweest en dit feit heeft uiteraard ook veel invloed gehad op de kunsthistorische produktie. *Oud Holland* verscheen met een meer dan dubbelnummer aan Rembrandt gewijd, met artikelen, die nieuwe wegen openden als dat van H. van de Waal, over „Rembrandt and the Feast of Purim” en Scheller over „Rembrandt en de encyclopedische kunstkamer”. Ook *Delta* liet een speciaal Rembrandt-nummer het licht zien. Ware „Magna opera” publiceerde Horst Gerson. Beziel door een oprechte saneringsgeest heeft Gerson onvervaard het kapmes in het eerbiedwaardige Rembrandtwoud gezet. Er zijn twijgjes gevallen, maar ook oude, schijnbaar stoere bomen zijn geveld en dat waarlijk niet zonder dat de echo's tot in wijde omtrek waarneembaar waren. Daar is grote kennis van de materie, maar ook moed voor nodig.

Het is niet zeker of Napoleon op een vraag naar de krijgskansen in de slag bij Waterloo, toen de overmacht der vijanden hem duidelijk werd, geantwoord zou hebben: „Il y en a trop”. Wel staat vast, dat de laatste paar jaar woorden van gelijke strekking in onze Kunsthistorische instituten tot een veelvuldig herhaald refrein geworden zijn. Het aantal der studielustigen in de kunstgeschiedenis is van dien aard geworden, dat er bij de wetenschappelijke staf zowel als bij de studenten verontrusting is ontstaan omtrent de toekomstmogelijkheden, die de studie hun in de nabije toekomst kan bieden.

„De Kunsthistoricus en zijn brood” is het thema geworden van het IKON congres 1968 en in het afgelopen jaar is deze verontrusting aanleiding geworden tot het opstellen van een uitvoerig rapport, dat door een interuniversitaire werkgroep werd samengesteld.

Dit rapport wil niets meer of minder zijn dan een basis voor een fundamentele discussie over alle aspecten van de kunsthistorische studie. Het is een bewonderenswaardig werkstuk, niet in die zin als zou het voorheen nimmer aangevoerde vraagstukken aan de orde stellen, maar wel om de systematische wijze waarop dit is geschied. Het verzamelde materiaal berust op recente uitspraken van verschillende kunsthistorici en op een aantal enquêtes, waarbij ook die van prof. Scheller, zijnde een prognose omtrent de plaatsingsmogelijkheden van de kunsthistoricus, moet worden genoemd.

In het rapport wordt uiteraard veel aandacht besteed aan de beroepen, waarin de kunsthistoricus werkzaam kan zijn. Achtereenvolgens worden mogelijkheden geanalyseerd ten opzichte van de verschillende vormen van onderwijs, de museale werkzaamheden en de culturele diensten. De doelstellingen van de kunsthistorische studie worden onder de loep genomen. Ook de positie van de Archeologie komt uitvoerig ter sprake. De huidige studieprogramma's worden doorgelicht en aan de taken van de kunsthistorische instituten, zowel als aan de problemen van bestuur en overleg op die instituten wordt aandacht besteed. Een hoofdstuk over landelijk overleg besluit het rapport.

Wanneer men de wensen, de eisen, de mogelijkheden en de moeilijkheden, zoals die zich hier als in een panorama aan ons voordoen, overziet, dan zullen er zeker onder ons zijn, die bij het zoeken naar een oplossing onwillekeurig aan de kwadratuur van de cirkel worden herinnerd. Maar zo'n overweging mag ons natuurlijk niet doen versagen. Er is echter tijd voor bezinning nodig en ook al is het ongeduld bij de opstellers van het rapport begrijpelijk, indien ergens dan is het in hun kring duidelijk, dat voortgezet, open overleg per plaatselijke sectie allereerst noodzakelijk is. Daarna kan dit, indien daar in brede kring behoefte aan bestaat, op interuniversitair niveau voortgang vinden.

Bij dit alles is echter wel een ding duidelijk. Hoe de structuur van ons kunsthistorisch onderwijs zich ook zal gaan manifesteren, de mogelijkheden voor onze kunsthistorici om in de nabije toekomst aan de slag te komen zijn, indien de

stroom van studenten onze kunsthistorische secties blijft overspoelen als in de afgelopen jaren, uiterst gering.

De prognose van prof. Scheller spreekt wat dit betreft duidelijke taal. Iedereen, die bekend is met de moeilijkheden, die met het vergroten van het aantal posten bij een overheidsdienst gepaard gaan, zal beseffen dat dit ook in de gunstigste omstandigheden weinig zal betekenen, vergeleken bij de vele tientallen kunsthistorici, die in de komende jaren zullen afstuderen. Ons bestuur is dan ook van mening, dat het niet langer verantwoord is op dit punt werkeloos toe te zien en dat het noodzakelijk is de sombere prognose zo spoedig mogelijk in brede kring bekend te maken. Zij stelt zich voor dit te doen door het zenden van een circulaire, waarin de toestand geschetst wordt, aan alle instellingen van onderwijs, wier eindexamen recht geeft op universitaire studie. Ook de pers zal hierbij ingeschakeld worden. Het blijft de vraag of een dergelijke actie uitwerking zal hebben, maar de omstandigheden dwingen ons het middel althans te beproeven.

Zoals kunstwerken ons krachtens ons beroep interesseren, zo dient ons ook hun behoud en restauratie ter harte te gaan. De nieuwsmidia delen ons mede dat Venetië kraakt. Wij kunnen er aan toevoegen, dat dit „mutatis mutandis” ook voor vele van onze eigen binnensteden geldt. Naast stedenbouwkundige en architectonische vraagstukken doet zich daarbij ook in steeds duidelijker vorm het aspect der leefbaarheid, het sociale aspect dus, gelden. Meer dan tot nu toe zou de kunsthistoricus ook in deze sector een essentiële taak dienen te vinden.

Voor goede restauratie van kunstwerken zijn goede vaklieden nodig. De opleiding hiertoe kan ons niet onverschillig zijn en daarom is het verheugend dat de overheid op dit punt voorbereidingen treft. Op dit gebied lopen wij in Nederland beslist niet voorop. Wij beschikken over een aantal goede krachten in de restauratiesector, maar deze groep is te klein en het is hoogst noodzakelijk dat deze regelmatig met jongeren wordt aangevuld. Het valt dan ook te hopen, dat een opleidingsinstituut, in broederlijke samenwerking van alle betrokkenen, spoedig een feit gaat worden.

Het afgelopen jaar heeft in de Utrechtse Jaarbeurs een manifestatie plaats gevonden, die de welluidende titel *Musement* droeg en als gezamenlijke prestatie van de Nederlandse Musea was opgezet. Deze vorm van tentoonstellen was in het bijzonder met kracht door de heer Pier Tania be-

pleit. Dr. L. Gans kreeg de leiding bij de realisatie. De presentatie van de verschillende inzendingen lag op nogal verschillend niveau. Maar kennelijk beantwoordde de gedachte, een zo groot mogelijke variatie van objecten onder één dak samen te brengen en deze groepswijze als het ware ongemerkt in elkaar over te laten lopen, aan een bij het publiek — gewend aan antiqbeurs en supermarket — levende wens.

Een volgend Musement wordt inmiddels voorbereid en het ziet er dus naar uit dat wij naast onze musea een tweede periodiek weerkerende, geheel nieuwe vorm van museale presentatie zien ontstaan. Zelfs indien deze manifestaties om de twee jaar zouden gaan plaatsvinden, zou men een dergelijke activiteit niet van de bestaande museumstaven kunnen eisen. Extra financiële middelen dienen te worden beschikbaar gesteld, niet alleen ter bestrijding van alle aan zulke manifestaties verbonden kosten, maar ook ter aantrekking van de zo noodzakelijke extra krachten.

Naar aanleiding van Musement, dat in drie weken tijd 70.000.— bezoekers trok, heeft een belangwekkend opinie-onderzoek plaats gevonden, dat ons onder de titel *Musement gemeten* een schat van gegevens omtrent de reacties van het publiek op de tentoonstelling brengt. Onlangs heeft ook een dergelijk opinie-onderzoek voor het Stedelijk Museum te Amsterdam plaats gehad. Het wordt hoog tijd dat ook andere musea dergelijke opinie-onderzoeken laten verrichten. Het publiek heeft er recht op en de instellingen zullen er hun voordeel mee kunnen doen.

In de sector van de musea heeft het in 1969 evenmin aan activiteit ontbroken. In het najaar werd in Amsterdam een deel van het nieuwe Amsterdams Historisch Museum geopend met een tentoonstelling, getiteld *Weg wezen*, die recreatie tot thema had. Het museum zette al dadelijk zijn deuren wijd open naar het verleden, maar ook naar de verre toekomst. Het ziet er naar uit, dat deze nieuwe instelling — uiteraard ook door zijn gunstige ligging — een der drukst bezochte musea van Amsterdam zal worden.

Heel stil, zo stil dat nauwelijks iemand er iets van gewaar werd, ging aan het Waterlooplein in Amsterdam nog een museale instelling open, die voorlopig feitelijk meer als archief dan als museum kan worden aangemerkt: het architectuurmuseum. Er was wel reden voor deze stilte, want het Nederlandse volk heeft er, voorzien als het toch is van al die voortreffelijke eigenschappen, die een klein volk groot kunnen maken, zegge en schrijve ruim 50 jaar over gedaan, voordat het

deze loot aan zijn toch bepaald niet onvruchtbare museumstam tot wasdom kon brengen. Dat het zover kwam, danken wij aan mr. R. Hotke, die ten slotte als enige bereid bleek de collecties onder zijn beheer te nemen. Zijn opvolger als hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de monumentenzorg, mr. J. Korf heeft ze thans bij zijn dienst geïncorporeerd, terwijl de voorzitter van de Stichting Architectuurmuseum, architect A. A. Komter, grote lof toekomt voor de offers, die hij zich getroost heeft de organisatie van de grond te krijgen. Voorlopig mag men van de instelling geen spectaculaire activiteiten verwachten. De hoofdzaak is dat nu de her en der verspreide collecties een goed onderdak kunnen krijgen en met hun inventarisatie kan worden begonnen. Ook hier wacht vroeger of later werk voor gespecialiseerde kunsthistorici.

Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden kon in september een grote reeks nieuw ingerichte zalen openen. Wij mogen prof. Klasens gelukwensen met het resultaat. De heer A. Verhoeven heeft op de hem eigen verfijnde en discrete wijze de ruimtes vorm weten te geven, zodat de collecties, die in zoveel opzichten van internationaal niveau zijn, nu ook in hun presentatie aan dat peil beantwoorden.

Ook in de tentoonstellingssector hebben de musea zich in 1969 weer geducht gewaard. Men vindt daarvan weer de neerslag in de tentoonstellingsagenda van het R.K.D. Slechts enkele van deze tentoonstellingen kan ik hier noemen. Het Stedelijk Museum in Amsterdam bracht de grote Bauhaustentoonstelling. Achtereenvolgens in Eindhoven en in Den Haag kon men werk van Theo van Doesburg bewonderen. Het Rijksprentenkabinet wijdde in zijn ononderbroken reeks tentoonstellingen ook bijzondere aandacht aan Toorop. De voor ons land unieke tentoonstelling *Het wonder van Faras* was in het Haags Gemeentemuseum te zien. Het Rijksmuseum Kröller Müller toonde ons werk van Louise Nevelson en Kenneth Snetson.

Een grootse tentoonstelling wijdde het Museum Boymans-Van Beuningen aan Erasmus en zijn tijd. Maar nergens gonsde het zo doorlopend van leven als in het Rijksmuseum dat met ruim 1.400.000.— bezoekers het grootste jaarbezoek in de geschiedenis van de Nederlandse musea wist te verwerven. Men zou wel over een analyse van dit getal willen beschikken en willen vernemen hoeveel schoolkinderen, volwassenen, vaste bezoekers, buitenlanders en andere categorieën hierin begrepen waren.

Natuurlijk hebben ook de voor- en najaarstentoonstellingen met name de Rembrandt-tentoonstelling aanzienlijk aan dit succes bijgedragen. Maar hoe men het aantal ook wil beschouwen, het blijft er niet minder indrukwekkend om en het bewijst welk een prominente plaats een instelling als het Rijksmuseum in onze samenleving is gaan innemen.

Het aantal van meer dan 460.000 bezoekers, die de Rembrandt-tentoonstelling bezochten, vormde ook een absoluut record, zelfs ten opzichte van wat bereikt werd bij de herdenking van 1956, die toch ook reeds een hoogtepunt betekende. De waardering voor Rembrandt blijkt ook mondiaal gesproken nog steeds toe te nemen. Dit heeft tot gevolg dat het organiseren van een tentoonstelling van zijn werk een schier bovenmenselijke taak is geworden. De hoofddirecteur van het Rijksmuseum, dr. A. F. E. van Schendel en zijn naaste medewerkers, die er ondanks deze moeilijkheden in slaagden een tentoonstelling van zo hoog peil bijeen te brengen, past hier dan ook een woord van hulde en dankbaarheid.

Natuurlijk kende een zo grote manifestatie ook zijn „Schönheitsfehler“. Bij voorbeeld bij de opening, waar drie sprekers voor het voetlicht traden. Dat het sprekers waren, moesten wij althans opmaken uit het bewegen van hun lippen en de schaarse geluiden die tot ons doordrongen. Maar voor het overige was het weinig meer dan televisie met geluid af. Natuurlijk kunnen zelfs in het land van Philips dergelijke plaatselijke storingen voorkomen. Maar dit bracht mij wel weer aan het peinzen over de betrekkelijke waarde van zoveel gesproken woorden bij een opening. Er was hier zelfs een spreker uit Engeland overgekomen. Maar zijn tekst, die wij later in het Bulletin van het Rijksmuseum konden lezen, wettigde deze reis toch nauwelijks. De spreker betoonde zich vereerd door de uitnodiging, maar in zijn hart zal hij er ook wel enigszins verbaasd over geweest zijn. Men mag zich immers afvragen of ons land zelf, dat toch waarlijk wel enige Rembrandt-kenners rijk is, niet de geschikte figuur had kunnen opleveren. Maar ook hier zal wel uitvoerig over gediscussieerd zijn en misschien heeft ook het feit, dat zulke openingen steeds opgeluisterd plegen te worden door een parterre van ambassadeurs, die geacht worden de voorkeur te geven aan het Engels van Lord Clark boven het Phaidonian-English, dat wij plegen te spreken, hierbij wel de doorslag gegeven.

Was er dus voor het oor bij deze opening weinig te genieten, ook het oog kwam er nauwelijks

aan zijn trekken, daar de duizendkoppige menigte in de zalen meer ruimte opeiste voor zichzelf, dan voor Rembrandt.

Zij die dan ook vroeger dan hun aanvankelijke plan was het gebouw verlieten, werden buiten met een schouwspel van geheel andere aard geconfronteerd. Daar, op de Stadhouderskade, hel verlicht door de grote schijnwerpers, groepten talrijke protesterende kunstenaars bijeen. Het duurde niet lang of men werd aangeklampt. Maar het was niet zo zeer de gedachtenwisseling als de situatie zelf, die dit gebeuren zijn dramatische kanten gaf. Buiten, in het meedogenloze kunstlicht, de kunstenaars in protest verenigd, binnen een kunstzinnige voor een andere kunstenaar samengedromde menigte en beide groepen in de geest waarschijnlijk verder van elkaar verwijderd dan ooit in vroegere eeuwen het geval geweest was.

Zeker, er bestaat bij onze jongeren een verheugende belangstelling voor moderne kunst en het Stedelijk Museum in Amsterdam en het Kröller Müller Museum behoren zelfs tot de drukst bezochte musea van ons land. De overheid doet zijn best, maar wat blijft er in de praktijk bij voorbeeld bij sommige universiteiten, die toch geheel door het Rijk gefinancierd worden, over van de 1½% regeling? Zelden is het mogelijk de creatieve krachten van onze kunstenaars werkelijk organisch in onze samenleving in te passen.

Het gaat daarbij natuurlijk ook om geld — mogen kunstenaars soms nog leven? —, maar vooral ook gaat het om een mentaliteit, die impliceert, dat men de waarde van de dikwijls latente krachten herkent en deze aan de noden van onze tijd ten goede kan laten komen. Eerst in dat spanningsveld zal er voor beide partijen een bevredigende situatie kunnen ontstaan. Wij zijn daar nog al te ver van af. Ik zeg dit niet, omdat ik zou veronderstellen, dat onze kunsthistorici niet met deze beschamende situatie op de hoogte zouden zijn. Maar wel omdat het, zo ooit dan nu, nodig is deze andermaal onder de aandacht te brengen.

Zij die bij de recente manifestaties door het optreden van onze kunstenaars geschokt zijn, zou ik willen herinneren aan de woorden van de eenmaal zo verguisde Multatuli, waarmede hij aan het eind van zijn Max Havelaar de wijze, waarop hij de trom is gaan roeren, verdedigt door erop te wijzen, dat *iemand die roept „houdt den dief“ zich weinig bekommert over den stijl zijner geïmproviseerde toespraak aan het publiek, maar*

dat het er voor alles om gaat gehoord te worden en zo zijn doel te bereiken.

In het afgelopen jaar zijn de internationale banden tussen de kunsthistorici weer wat nauwer aangehaald bij gelegenheid van het Internationale Kunsthistorische Congres, dat in september te Budapest werd gehouden. Prof. van de Waal en uw secretaris werden daar tot vertegenwoordigers van ons land in het Internationale Kunsthistorische Comité benoemd, terwijl prof. Gerson tot plaatsvervanger werd aangewezen en prof. Van Gelder tot erelid werd benoemd.

Tenslotte wil ik u erop wijzen, dat ons bestuur zich voorstelt de volgende jaarvergadering in Amsterdam te houden en wel op een dag in de tweede week van januari 1971. Over plaats en onderwerp voor die vergadering zien wij gaarne uw suggesties tegemoet.

Thans moge ik overgaan tot het uitreiken van de Carel van Mander- en Bucheliusprijzen. Ik noem deze in het meervoud, want de jury prijst zich gelukkig dit jaar ieder der prijzen in tweevoud te kunnen toekennen.

Allereerst moge ik dr. H. W. van Os en dr. C. Peeters aan wie de Carel van Manderprijs is toegewezen, of hun vertegenwoordigers, verzoeken naar voren te komen. Uw beide studies, hoezeer ook in onderwerp uiteenlopend, hebben toch duidelijk punten van overeenkomst. Niet alleen hebt u beiden een onderwerp, dat een uitgesproken internationaal stempel draagt, ter hand genomen, maar ook in de benadering van uw materie zie ik een meer dan toevallige overeenkomst. Dr. Van Os schrijft, dat hij zich in het bijzonder bezig heeft gehouden met de functie van het kunstwerk op de plaats, waarvoor het bestemd was. Bij U, mijnheer Peeters was het uitgangspunt „de wezenlijke functies van de christelijke eredienst en de daaruit volgende wezenlijke functies van het kerkgebouw samen te vatten”.

De jury is van mening, dat u beiden in uw opzet geslaagd bent. Dr. Van Os heeft als direct uitvloeisel van zijn onderzoek ook nog met de studenten een tentoonstelling van Siense kunst in Nederland georganiseerd, een feit dat op zich zelf reeds vermeldenswaard is. U, mijnheer Peeters, heeft een gelukkige synthese weten te vinden tussen vroeg christelijke bouwkunsthistorie en de vroeg christelijke historie, die de dispositie van die bouwkunst bepaald heeft.

Vervolgens moge ik mevrouw dr. Bakker-Hefting en mevrouw dr. Th. A. G. Wilberg Vignau-Schuurman, aan wie de Bucheliusprijzen zijn toegekend, verzoeken naar voren te komen.

Mevrouw Bakker, leken hebben een merkwaardig idee omtrent publikatie van handschriften. Zij denken, geloof ik, dat een typiste ze persklaar maakt, een bode ze naar de drukkerij brengt, een assistent ze corrigeert en de kunsthistoricus tenslotte zijn naam op het titelblad laat verschijnen.

Insiders weten beter, zij beseffen wat het betekent, moeilijk leesbare brieven te ontcijferen, ze op hun intrinsieke waarde te schatten en aldus een bijdrage te leveren tot het inzicht in het leven en het werk van een figuur als Jongkind, ook internationaal gezien, een van onze grote kunstenaars van de 19de eeuw.

Mevrouw Wilberg, in uw studie van de beide in Wenen bewaarde handschriften van de Antwerpse schilder Joris Hoefnagel hebt u zin voor systematiek gepaard aan vermogen tot interpretatie. Veel duistere materie is, dank zij uw onderzoek, weer tot zinvolle materie geworden.

Tenslotte reikte mej. dr. E. Frederiks de Mr. J. W. Frederiksprijs uit.

Het bestuur van de Stichting Mr. J. W. Frederiksprijs, aldus het juryrapport, heeft eenstemmig besloten de prijs voor 1969 toe te kennen aan mejuffrouw drs. C. W. Fock voor haar gedegen publikatie in *Oud-Holland* „Nieuws over de tapijten bekend als de Nassause Genealogie”.

Deze tapijten — een serie van 8, rijk met zijde en gouddraad geweven — werden in 1531 door Hendrik III van Nassau in Brussel besteld. Zij gaven mannelijke en vrouwelijke leden van het geslacht Nassau te paard weer. Mej. Fock heeft kunnen vaststellen, dat er naast de oorspronkelijke serie een tweede bestond, die in opdracht van Frederik Hendrik werd nageweven en door hem en Willem III bovendien aangevuld.

De jury is van mening dat met dit artikel door de nog jeugdige schrijfster een bijdrage van betekenis is geleverd.

Het komt haar dan ook voor, dat zij bij uitsteking in aanmerking komt voor de Mr. J. W. Frederiksprijs, die met name als aanmoediging voor jonge auteurs, die zich met de kunstnijverheid bezig houden, is bestemd.

In een persoonlijk woord voegde dr. Frederiks aan de jury verklaring toe, dat het Bestuur van de Stichting Mr. J. W. Frederiksprijs met grote belangstelling de resultaten van verder wetenschappelijk onderzoek van mejuffrouw Fock zal volgen en hoopt dat deze tot een doctors-titel zullen leiden. Daarop reikte zij de prijs en het aandenken daaraan aan mej. Fock uit.

Bij de hierop volgende discussie merkte de

heer J. P. Filedt Kok op, dat hij het betreunde, dat het door de Interuniversitaire werkgroep samengestelde rapport nu niet ter discussie kon worden gesteld. Hij achtte het niet wenselijk los van deze discussie de genoemde circulaire aan de scholen te verzenden, daar hij vreesde, dat ook eventuele goede krachten erdoor zouden worden afgeschrikt.

Mr. drs. L. Wijsenbeek bracht vervolgens met nadruk naar voren het niet eens te zijn met de sombere prognose uit de enquête-Scheller. Volgens hem zou er in de toekomst geen sprake zijn van een teveel aan kunsthistorici. Hij meende dan ook, dat er voor het verzenden van de circulaire geen reden was.

De voorzitter merkte op, dat het programma van deze jaarvergadering het vorig jaar reeds in grote trekken was vastgesteld, zodat er voor een discussie nu slechts weinig tijd beschikbaar zou zijn.

Hij wees erop dat prof. Scheller en prof. Lunsingh Scheurleer op verzoek van het convent van hoogleraren, reeds contact hadden opgenomen om

nader over de wijze van behandeling van het rapport te overleggen. Hij stelde voor, dat zij die in deze materie belang stelden, hun naam zouden opgeven en dat het verzenden van de circulaire tot nader overleg zou worden opgeschort.

De vergadering kon zich met deze voorstellen verenigen.

Na de lunchpauze sprak prof. dr. H. van de Waal over „Wisselwerking tussen de fotografie en de schilderkunst”, drs. C. H. A. Broos over „De historische ontwikkeling van de fotografie” en drs. J. L. Locher over „De sociale functie van de fotografie in de 19e eeuw”.

In deze boeiende voordrachten werden in het bijzonder verschillende aspecten van de portretfotografie behandeld. Zij vormden een inleiding tot het bezoek, dat de leden tot besluit van de middag brachten aan de tentoonstelling *Fotoportret*, die door het Haagse Gemeentemuseum, in samenwerking met een staf lid van het Kunsthistorisch Instituut te Leiden en enige studenten in de kunstgeschiedenis aldaar, met grote zorg was georganiseerd.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Kollumerland c.a. Dank zij een melding van de aannemer J. Bijlstra te Westergeest aan de heer J. Minnema aldaar, die deze melding op zijn beurt weer doorgaf, kon in een woning in De Triemen perceel nr. 11, eigendom van F. Damstra, een waarneming aan een ca. 1.00 m in doorsnede grote, diep reikende, maar thans met puin gevulde put worden gedaan, die los was opgestapeld van brokken middeleeuwse baksteen (dikte 7 à 8 cm, breedte 13 à 15 cm, lengte ca. 30 cm?).

De put, waarop een pomp had gestaan, had een conisch toelopende kop en was kennelijk van afbraakmateriaal gemaakt, getuige de aanwezige kalkresten op de baksteen. Het is niet onmogelijk dat dit afbraakmateriaal afkomstig was van het voormalige slot Buma dat op hetzelfde terrein moet hebben gestaan maar reeds rond 1710 was afgebroken. Dateringsmateriaal werd niet aangetroffen.

Fries Museum, Leeuwarden en Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. De heer R. Jansen te Sneek

meldde dat tijdens een verbouwing van het achterhuis van het perceel aan de Bercoperweg 2 te Makkinga een brok lichtrode zandsteen met brandsporen was aangetroffen. Bij onderzoek bleek dat het hier waarschijnlijk een fragment van een sarcofaag of sarcofaagdeksel betreft, dat secundair als vloer van een haardvuur heeft gediend.

Fries Museum, Leeuwarden en Biologisch-Archeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Tietjerksteradeel. Aan de Stûkloane ten noordwesten van Garijp ontdekte en meldde de heer L. Atema te Leeuwarden op een 40 cm dikke veenafzetting boven dekzand een vermoedelijk 13de-eeuwse verhoogde woonplaats. Een zuidelijke uitloper hiervan kon in een slootprofiel nog over een lengte van ca. 20 m worden waargenomen, waarbij als grootste dikte van de ophoging, die uit klei- en veenkluiten bestond, een hoogte van 50 cm werd vastgesteld.

De indruk werd verkregen dat de woonplaats werd aangelegd op een Karolingische, over het veen afgezette kleilaag, welke laag ten

behoefte van de ophoging echter geheel werd vergraven. Het weinige gevonden scherfmateriaal bestond uit fragmenten van bolpotten met vrij sterk ontwikkeld randprofiel.

Fries Museum, Leeuwarden en Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Wonseradeel. Op een erf op de dorps terp van Exmorra werd tijdens verkenningen de helft van een grote middeleeuwse molensteen van bazaltlava aangetroffen. Een zijde was geheel vlak afgesleten, de andere zijde was ruw bekap.

Fries Museum, Leeuwarden en Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Ruilverkaveling „Zuiderpolder“. In deze ruilverkaveling, begonnen in 1969, en gedeelten van de gemeente Franeker, Franekeradeel en Hennaarderadeel omvattend, zijn reeds verschillende vindplaatsen van terpvaatwerk e.d. ontdekt. Sommige daarvan waren gelegen op ten dele al bekende terpzolen, andere op nog onbekende vindplaatsen.

In de gemeente Franeker kwamen nabij Lutjellum drie vindplaatsen aan het licht. De eerste leverde scherven van potten met streepbandornament, met gefacetteerde rand en met grove vingertopindrukken op de mondrand. De tweede bevatte fragmenten van 12de- à 13de-eeuwse bolpotten en steenwerkkannen, alsmede een stuk van een zware, ook in de Middeleeuwen te dateren trog. De derde leverde een benen schaats (glis), een brok huttenleem, alsmede scherven van soortgelijk terpvaatwerk als op de eerste vindplaats werd aangetroffen. Bovendien kwam hier ook enig 13/14de-eeuws aardewerk aan het licht.

In *Franekeradeel* werd nabij Tsjum ook een vindplaats van terpvaatwerk uit ca. 100 vóór tot ca. 300 na Chr. ontdekt, waarin naast de gebruikelijke typen ook schalen op hoge voet werden aangetroffen, zij het in fragmenten.

Tot het grondgebied van *Hennaarderadeel* behoort een vindplaats nabij Welsrijp, die een grote menigte scherven terpvaatwerk blootgaf, onder meer fragmenten van potten met kartelrand en van een pot die zowel een streepbandversiering had als een kartelrand.

Fries Museum, Leeuwarden en Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

GELDERLAND

Arnhem. In augustus 1969 werd in het kader van de werkzaamheden ten behoeve van de uitbreiding van de stad Arnhem de boerderijterp De Koppel afgegraven. De Koppel was één van de spaarzame punten van bewoning in de wijde Malburgsche Polder.

Tijdens de afgraving bestond gelegenheid te pogen enig inzicht te krijgen in de geschiedenis van de terp. De waarnemingen werpen weliswaar meer vragen op dan zij beantwoordden, maar toch kan de ontwikkeling globaal als volgt worden beschreven.

De oudste sporen van bewoning zijn nog aan het oude maaiveld gebonden (zogenaamde vlaknederzetting). Schervenvondsten uit enkele afvalkuilen, waaronder één met een laag schelpen op de bodem, dateren deze fase in de 12de eeuw.

Van een ophoging lijkt eerst in de 14de eeuw sprake te zijn geweest. De vondsten uit de vulling van enkele greppels en kuilen, die bij deze nog vrij bescheiden terreinverhoging horen, dateren uit de 14de en 15de eeuw. Uit dezelfde tijd stamt mogelijk ook een aantal paalkuilen, die voorzover waargenomen van één, rechthoekige, configuratie deel uitmaken.

De tweede en laatste ophoging kan op grond van de waarnemingen niet gedateerd worden. Zo is het helaas niet zeker waar de grote massa van 16de- en 17de-eeuwse vondsten thuishoort: voor of na deze ophoging.

Op basis van een in 1968 gedane waarneming (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968, *123-*124) betreffende een natuurlijke kleiafdekking ter dikte van 0.50 m van een maaiveld met 14de- en 15de-eeuwse bewoningsresten, zou men geneigd zijn de tweede ophoging in de 16de of 17de eeuw te dateren. Men zou dan tevens een verband kunnen zien tussen de op overstromingen wijzende kleiafzettingen en deze, stellig drastische, ophoging.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Vechten. Tot de vondsten uit de brandplek in de westelijke slootwand langs de Achterdijk (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, september 1969, *100-*101) behoren, naar eerst thans blijkt, vele aaneenpassende fragmenten van een door het vuur aangetaste amfoor (*M. H. Callender, Roman amphorae*, London, 1965, type 2).

De door Callender (p. 12) genoemde amforen van dit type dateren uit de tweede helft

van de 1ste eeuw voor — eerste helft van de 1ste eeuw na Chr. Enkele voorbeelden kunnen in 72 (Pompeii) en tussen 90-130 (Caerleon) gedateerd worden.

Tijdens een waarneming in december 1967 zijn onder meer enkele fragmenten van de amfoor, alsmede een fragment van een t.s.-bakje Drag. 35 (datering \pm 70-80) in het bewaard gebleven deel van de brandplek aangetroffen. Het merendeel van de scherven is door mevrouw M. de Bruyn en mevrouw P. M. Zwart (Bunnik) gevonden in uitgeworpen grond van de berm-sloot. De brandplek is waarschijnlijk grotendeels vergraven.

Archaeologisch Instituut der R.U., Utrecht (C. A. Kalee en C. Isings).

Vechten. De acht Romeinse munten van Claudius II Gothicus en Gallienus, alsmede „een vrijwel compleet glazen balsamarium”, waarvan door de „vinder” Vechten als vindplaats opgegeven was (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, augustus 1960, *166), blijken *niet* uit Vechten afkomstig te zijn.

Archaeologisch Instituut der R.U., Utrecht (C. Isings en C. A. Kalee).

NOORD-BRABANT

Bakel. Bij het witte ven werd in het profiel van een zandafgraving een met houtskool gevuld kuiltje aangetroffen, waarin ook vuursteenafslagen en een kerfspits.

Nabij de Hilakker werd een aantal mesolithische vuursteenartefacten in de rand van een zandafgraving aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Deurne. In 1968 vond ondergetekende langs de Kaweische Loop enige vuursteenafslagen, die wegens het geringe aantal niet voor vondstmelding in aanmerking kwamen. Thans is dit perceel gedeeltelijk afgegraven en in het profiel is een duidelijke Allerödlag zichtbaar terwijl de heer Herder nieuwe vuursteenvondsten verzamelde. Hoewel hierbij nog weinig gidsartefacten aanwezig zijn, mag men aannemen, dat de vondsten tot de Tjongercultuur behoren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Helmond. Op een zandweg naast een gedeeltelijk uitgezand perceel werd een concentratie van mesolithische vuurstenen werktuigen en afslag aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Heer. Door de heer A. E. L. van IJzendoorn te Bloemendaal is op 18 juli 1966 in de berm van een holle weg nabij het voogdijgesticht St.-Joseph te Heer een vuistbijl gevonden. Deze bevond zich tussen een aantal stenen, die door de regen waren schoongespoeld. Een vrijwel exact tegenstuk vormt de vuistbijl uit Rimborg (zonder top; van Haaren nr. 5), geclassificeerd als „Biface cordiforme allongé”.

Ons stuk vindt zijn beste parallel echter in de „Biface amygdaloïde tendant vers le cordiforme” uit Les Babots (Dordogne), welke mogelijk behoort tot het Moustérien de tradition Achéuléenne. De vuistbijl toont alle kenmerken, die door Bordes (p. 62) voor dergelijke „Bifaces amygdaloïdes” worden beschreven, zoals de geringe breedte-dikte verhouding (2, 24) en de grove bewerking. (*Bordes* 1961, Pl. 68, 1).

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

Horn. Tijdens het uitgraven van een bouwput voor een bungalow te Horn werd in mei 1968 een nagenoeg gave dubbelconische urn gevonden. De pot is over de buik met verticale regelmatige rijen nagelindrukken versierd; tussen deze rijen in is de pot extra glanzend gepolijst. De schouder is gladgepolijst en onversierd en eindigt in een enigszins verticaal aangezet randje zonder halspartij. Sporen van crematie of grafaanleg werden niet gevonden.

De urn kon beschreven worden door de medewerking van de dames Spaanjaars te Horn (eigenaressen) en de heer Th. H. Hendriks te Roermond (melder). Datering: La Tène.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

ZUID-HOLLAND

Rijswijk. Van 31 maart tot 27 november 1969 duurde de derde opgravingscampagne van de inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd op „de Bult” te Rijswijk. De technische leiding van het onderzoek berustte evenals in voorgaande jaren bij de heer R. Woudstra, bijgestaan door de heer K. Greving. In deze periode kon een aaneengesloten areaal van ca. 1.8 ha blootgelegd worden, zodat daarmee de nederzetting nagenoeg geheel ontgraven is. Daarnaast kon een ca. 20 ha groot gebied, waarin zich een groot verkavelingssysteem uit de Romeinse tijd uitstreekte, door middel van 6-10 m brede sleuven onderzocht worden. Afgezien

van nog enkele kleine additionele werkzaamheden in 1970 kan het onderzoek als afgesloten beschouwd worden.

25 m ten westen en in de as van de twee resp. in 1967 en 1968 opgegraven woonkernen (cf *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968 *94-*95 en 1969 *40-*42) lagen twee andere kernen. Het nederzettingpatroon in de latere bewoningsfasen bestaat dus uit vier in een rechthoek gegroepeerde woonkernen. De zuidwestelijke omvatte drie plattegronden over elkaar. Zij vertoonden dezelfde oriëntering als de huizen in de oostelijker gelegen kern, die in 1968 onderzocht werd. De twee oudste plattegronden (21 x 7 m) kenmerkten zich door palissadegreppels voor de buiten- en tussenwanden zonder dat een van beide een waarneembare binnenbouw ter ondersteuning van het dak had. In de oostelijke smalle zijde is in ieder geval een ingang geweest.

Dit type huis, dat gelijkt op plattegronden uit de Romeinse nederzetting te Ouddorp, is voor de bewoning te Rijswijk een nieuw verschijnsel.

De staanderpalen van de jongste periode, een drieschepig huis (1. 31 x 7.40 m), waren geplaatst in zeer grote kuilen, soms vastgezet met een steenblok, terwijl de wandgreppels slechts fragmentarisch werden aangetroffen. Een gedeelte van de staanderpalen is in latere tijd vervangen door nieuwe. Het huis heeft vermoedelijk aan weerszijden in de lange wanden een ingang gehad; een ingang in een der smalle zijden kan verondersteld, maar niet bewezen worden. Tussen de zuidoostelijke en zuidwestelijke woonkern lag nog een graanschuurtje, gevormd door drie 7 m lange standgreppels met elk een tussenafstand van ca. 2 m. In de greppels stonden rechthoekige palen. Dit eveneens nieuwe type graanschuur bleek in de noordwestelijke kern in een geëvolueerde vorm terug te keren. Hier lagen met een tussenafstand van 3 m drie noordzuid gerichte greppels (1. 9.40 m) en haaks hierop vier 11.60 m lange greppels, met een tussenafstand van 2-3.40 m. De aanwezigheid van grote hoeveelheden stukgeslagen dakpanresten in de greppels wekt de indruk, dat hier op zijn minst een soort fundering is aangelegd.

De gelijkenis met het reeds eerder genoemde in hout uitgevoerde graanschuurtje en een type Romeins horreum, dat bestaat uit een aanschakeling van parallel liggende greppels, maakt de interpretatie van deze sporen als

graanschuren aannemelijk. Niet alleen het gebruikte bouw materiaal, maar ook de vorm en de afmetingen van de graanschuren verschillen sterk van de in de spiekerplattegronden gebruikelijke inheemse traditie, zodat hier opnieuw een vorm van Romanisering van een gebouwvorm aangenomen zou kunnen worden. Naast dit complex lag een derde nieuw type plattegrond. Een rechthoekige standgreppel voor houten palen (10 x 5.50m) was aan weerszijden van de lange zijden op resp. 1.25 en 1.75 m afstand geflankeerd door een rij zware palen in afzonderlijke paalkuilen; de palen van de standgreppel en de buitenrijen alterneerden ten opzichte van elkaar. Het geheel wekt de indruk een centraal vertrek, omgeven door een soort galerij of porticus, geweest te zijn; de functie is nog onduidelijk.

Weliswaar in afwijking van de gangbare oriëntering der Romeinse gebouwen, maar parallel en direct grenzend aan de zuidwestelijke zijde van de daar ter plaatse enigszins anders georiënteerde 2de-eeuwse omheiningssloot lag nog een drieschepige boerderij met een ingang aan de smalle oostelijke zijde (17 x 5.40 m).

Door de omgevende sloten verder te ontgraven kon nagenoeg de gehele begrenzing van de nederzetting vastgesteld worden. Het is nu duidelijk geworden, dat er minstens drie fasen in de aanleg van de sloten zijn: een stelsel uit het midden van de 2de eeuw met een min of meer driehoekige vorm, dat later vervangen is door een stelsel met een nagenoeg rechthoekig patroon, wellicht uit het einde van de 2de eeuw daterend; het tracé van dit tweede stelsel is vermoedelijk in de eerste helft van de 3de eeuw voor het merendeel opnieuw uitgegraven, waarbij slechts in de zuidoost- en de noordwesthoek afgeweken is van het oudere systeem; aan de westzijde werd bovendien de sloot waarschijnlijk verdubbeld door buiten de eerste een parallelsloot te graven.

Een grote verrassing was de ontdekking van het ca. 20 ha grote verkavelingssysteem, dat aansluit op de 3de-eeuwse omheiningssloot en dat zich met dezelfde oriëntering als de nederzettingssporen naar het zuiden uitstrekt. De sloten van dit stelsel lieten zich over zeer grote afstanden vervolgen. Het systeem bestaat uit een drietal noordzuid gerichte hoofdsloten (1. ruim 500 m), die op een onderlinge afstand van ca. 100 m liggen. De aldus gevormde sloten worden onderverdeeld door dwarssloten, die echter niet altijd in elkaars verlengde lopen.

De blokken variëren in oppervlakte van 2-5 ha. Het binnenterrein van een van deze blokken is door middel van brede kruissleuven onderzocht, zonder dat daarbij bewonings- of akkersporen te voorschijn kwamen. Aangezien ook de sloten een vrij schone en vondstenarme vulling hadden, lijkt voorlopig de functieverklaring als weiland het aannemelijkst. Wel werd onder dit strak aangelegde stelsel een drietal zeer kronkelige en door hun zeer schone vulling uiterst moeilijk waarneembare slotjes gevonden, die mogelijk gedeeltelijk van natuurlijke oorsprong zijn.

In het najaar maakte de Gemeente Rijswijk een aanvang met het uitgraven van een vijver naast het opgravingsterrein. Hierdoor kon uiteindelijk een definitief inzicht in de geologische situatie in de Romeinse tijd ter plaatse verkregen worden. Aangezien het Romeinse verkavelingssysteem zich reeds enige honderden meters over de (in het vorige verslag foutief als zuidelijk genoemde) westelijke kreek uitstrekte, was het duidelijk geworden, dat deze evenals de zuidelijke reeds lang voor de Romeinse tijd verland was. De vraag resteerde nu nog hoe de oostwest gerichte rug in het maaiveld, die bepalend was voor de oriëntering van de Romeinse nederzetting, ontstaan was. Bij het ontgraven van de vijver bleek, dat ter hoogte van de rug op ca. 80 cm onder het maaiveld de top van een grote zandplaat ligt, waartegen zich later in het lagere gebied buiten de zandplaat een pakket van klei en verslagen veen heeft afgezet. Over dit klei/veenpakket en de zandplaat ligt een 80 cm dik kleidek, waarop de Romeinse bewoning gelegen is. Het verschil in klink tussen zandplaat met kleidek enerzijds en klei/veen met kleidek anderzijds heeft de rug in het maaiveld doen ontstaan.

Enkele van de vondsten verdienen aparte

vermelding. Dit jaar werd in tegenstelling tot 1967 en 1968 vrij veel compleet Romeins aardewerk gevonden. Opnieuw werd een waterput, vervaardigd van een wijnvat en voorzien van een merkwaardig brandstempel $\text{S} \text{E} \text{S} \text{E} \text{S} \text{E}$ (cf. G. Ulbert, „Römische Holzfässer aus Regensburg“, *Bayr. Vorgesch.* Bl. 24, 1959, Abb. 3.1) gevonden. Slechts 15 m verwijderd van het in 1968 gevonden hurkskelet werd een tweede volkomen gaaf hurkskelet aangetroffen. In de omgevende sloten lagen bovendien twee menselijke schedelfragmenten, zodat tot nu toe in totaal de resten van minstens vijf individuen uit de Romeinse tijd gevonden zijn.

Naar aanleiding van vondsten op een nederzettingsterrein uit de Romeinse tijd aan de Henri de la Fontainelaan te Rijswijk bij het graven van een singel is hier in het te ontgraven deel nog een klein onderzoek ingesteld. Hierbij werden een deel van een drieschepige boerderij en een Romeinse sloot aangetroffen. De vindplaats is in luchtlijn slechts een kilometer van „de Bult” verwijderd.

R.O.B., Amersfoort (*J. H. F. Bloemers*).

NOORD-HOLLAND

Velsen. Omstreeks 1963 werd door een dragline-machinist een la Tène-C fibula aangetroffen, welke momenteel in het bezit is van de heer A. Voortman te Rijssen (Ov.). Waarschijnlijk is de fibula een losse vondst uit de put van de Velder tunnel. Het betreft een bronzen, 81 mm lange, uit één draad getrokken fibula met teruggeslagen voet, die los aan de beugel is bevestigd. De teruggeslagen voet is verbreed en versierd met een tiental ingegraveerde puntcirkels. Van het bijna gave exemplaar is slechts de versiering enigszins gesleten.

R.O.B., Amersfoort (*A. D. Verlinde*).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Art Nouveau in de Nederlandse prentkunst -19 apr.
- *Rijksacademie.* Oskar Kokoscha, grafiek -27 mrt.
- *Toneelmuseum.* Johannes Jelgerhuis Rzn., acteur-schilder 1770-1836 -31 mrt.

BREDA

- *Bouvigne.* Kunst- en antiekbeurs -1 apr.

BERGEN OP ZOOM

- *Openbare bibliotheek.* Walvissen en walvisvaart -31 mrt.

BRUSSEL

- *Paleis voor Schone Kunsten.* Duizend jaar Japans Toneel -28 mrt.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum.* Nieuw Den Haag VII: Berlage-ontwerpen -10 mei

DEURNE

— *Kunstb. Tjerk Wieggersma*. Haagse School en Nederlandse Impressionisten

DORDRECHT

— *Dordrecht's museum*. '25-'50, een greep uit de Nederlandse kunst uit de jaren 1925-1950
-28 apr.

FINDHOVEN

— *Galerie de Zonnewijzer*. Van speeldoos tot cassettefoon
-31 mrt.

ENSCHEDE

— *Twents-Gelders Textielmuseum*. Zaans stikwerk en witwerk
-16 apr.

HILVERSUM

— *Centrum „De Vaart”*. Francisco Goya: „De verschrikkingen van de oorlog”
-31 mrt.

HOORN

— *Westfries Museum*. „Gezicht op Hoorn”. Drie eeuwen topografie
-13 apr.

LONDEN

— *Queens Gallery*. Leonardo da Vinci
— *Hayward Gallery*. Rodin, tekeningen en sculpturen
-5 apr.

PARIJS

— *Musée du Louvre*. Rembrandt en zijn tijd, tekeningen
-27 apr.

ROTTERDAM

— *Gemeentearchief*. Rotterdam in de 19de eeuw
-1 apr.

— *Maritiem Museum* „Prins Hendrik”. „De fiere Waterleeuw” (4de Engelse oorlog)
-5 apr.

MEDEDELINGEN

ORGANISATIE VLIEDBERG-SYMPOSION

Het Geografisch Instituut der Vrije Universiteit te Amsterdam deelt mee, dat een tweede, herziene en vermeerderde druk is verschenen van het indertijd als working-paper uitgegeven geschrift „De vliedbergen in het kustgebied van Vlaanderen, Zeeland en Zuid-Holland”.

Deze ca. 70 pagina's tellende studie bevat opstellen over de ligging, de vorm en de functie der vliedbergen, alsmede een samenvatting van het in het najaar 1968 te Middelburg gehouden symposion.

Een uitgebreide bibliografie en een lijst van deelnemers aan het symposion complementeren het geheel.

Exemplaren van dit geschrift zijn na storting van f 3,50, incl. verzendkosten: f 4,10 op postgiro 1716897 ten name van T. van der Meulen. Uilenstede 186, Amstelveen te verkrijgen.

WERKKRING IN MUSEUM GEZOCHT

Sollicitant, leeftijd 48 jaar, beschikkend over langdurige publicistische ervaring op cultureel terrein, alsmede over enige museumpraktijk (gedurende 2 jaar belast geweest met het inventariseren en beschrijven van moderne schilderijen in een Nederlands museum), momenteel werkzaam in het buitenland, zou gaarne in aanmerking komen voor een functie bij een streekmuseum of culturele instelling in ons land.

Brieven te richten aan het Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten, Kazernestraat 3 Den Haag t.a.v. mevrouw drs. O. L. Bouma.

VACATURE

DEN HAAG

Voor het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie wordt gevraagd een

WETENSCHAPPELIJK AMBTENAAR

die tot taak zal hebben toezicht op documentatiewerkzaamheden.

Vereisten: Doctoraal examen kunstgeschiedenis en kennis op het gebied der oude Nederlandse Schilderkunst.

Salaris: Afhankelijk van ervaring en dienstjaren tot max. f 2023,— bruto per maand.

Schriftelijke sollicitaties te richten vóór 15 april tot de Directeur van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Korte Vijverberg 7, 's-Gravenhage.

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING OP ZATERDAG 21 FEBRUARI 1970
IN DE CONGRESZAAL VAN HET SLOT TE ZEIST

De presentielijst is getekend door 198 leden en introducés. De voorzitter, dr. W. C. Braat, opent om 2 uur de vergadering en heet in het bijzonder welkom de heren Hotke, Duparc, Yperlaan en De Vries, die het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vertegenwoordigen. Hoewel het de gewoonte is aldus de voorzitter, de overleden leden te herdenken in de zomervergadering, wil hij bij wijze van uitzondering thans reeds de onlangs overleden H. Korswagen en C. W. Royaards in herinnering roepen, die beiden als architect de leiding hebben gehad van de restauratie van belangrijke historische gebouwen in ons land. De vergadering neemt staande enkele ogenblikken stilte in acht.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op 20 juni 1969 te Breda gehouden en afgedrukt in het Nieuwsbulletin van september 1969, *85 e.v., worden goedgekeurd, nadat de secretaris heeft opgemerkt dat hij op blz. 90, 2de kolom, de heer Henselmans ten onrechte de woorden in de mond heeft gelegd, dat de K.N.O.B. „gematigd optimistisch” kan zijn. Het is juist de heer Henselmans, die heeft aangedrongen op het aannemen van een meer strijdbare houding, zoals in het begin van de desbetreffende alinea wordt vermeld.

Onder de *ingekomen stukken* is een brief van burgemeester en wethouders van Utrecht, waarbij mededeling wordt gedaan van de benoeming van dr. ir. C. L. Temminck Groll tot lid van de gemeentelijke monumentencommissie in de vacature, ontstaan door het overlijden van prof. Ozinga. Inzake het nieuwe deel van het Repertorium zet de secretaris uiteen, dat het boek door de drukkerij Van de Garde in productie is genomen, een weinig zeggend begrip, maar er wordt naar gestreefd, het nog dit jaar te doen verschijnen.

Het woord is dan aan de penningmeester voor het afleggen van *rekening* en *verantwoording* van het geldelijk beheer over het jaar 1969. De heer Wit schetst de benarde financiële situatie van de Oudheidkundige Bond, nu enerzijds de kosten van het Bulletin steeds stijgen en anderzijds het

door het ministerie van C.R.M. jaarlijks te verlenen subsidie met een bedrag van f 20 000.— blijkbaar het plafond heeft bereikt. Noodgedwongen heeft het bestuur het besluit moeten nemen, het aantal jaarlijks te verschijnen afleveringen van het Bulletin terug te brengen van vijf op vier, maar het is de bedoeling, het totale aantal pagina's per jaargang geen vermindering te doen ondergaan. De uitgave van het Bulletin heeft in 1969 een som van rond f 43 000.— gevegd. Met inbegrip van het door het ministerie beschikbaar gestelde subsidie, dat bij wijze van voorschot is betaalbaar gesteld, bedroegen de inkomsten over dat jaar f 37 000.—, zodat het tekort op de exploitatie ruim f 6 000.— bedraagt. Dank zij de activiteit en het doorzettingsvermogen van de administrateur, de heer Kalf, kwamen de verschuldigde contributies in redelijk tempo binnen en de door hem gevoerde administratie, waaraan veel werk is verbonden, verdient alle lof. In de commissie tot het nazien van de rekening over 1969 van de penningmeester waren destijds benoemd de heren Haga en Korswagen, alsmede als plaatsvervanger de heer Van Hoogenhuyze. De heer Haga heeft zijn benoeming niet aanvaard en de heer Korswagen is overleden. De heer Van Hoogenhuyze, die uit naam van de commissie het woord voert, brengt hulde aan de administrateur voor de duidelijke rangschikking van de cijfers. Hij beklemtoont dat de financiën een bron van voortdurende zorg voor het bestuur zijn; een bezuiniging zou in de eerste plaats het Bulletin treffen en dat moet juist zoveel mogelijk in zijn huidige omvang gehandhaafd blijven. Op voorstel van de heer Van Hoogenhuyze verleent de vergadering de penningmeester décharge. De voorzitter verzucht nog eens, dat de K.N.O.B. zich voor een extra dotatie aanbevolen houdt.

Bij de *rondvraag* herinnert de heer Franken er aan, dat het in 1973 een eeuw geleden zal zijn dat Victor de Stuers zijn befaamde artikel in *De Gids* schreef. Hij vraagt zich af, of het jaar 1973 wellicht tot een internationaal monumentenbeschermingsjaar kan worden uitgeroepen, in na-

volging van het Europese natuurbeschermingsjaar N 70, dat wij nu beleven. De heer Hotke wijst er op, dat op de conferentie van de ministers van Cultuur van de Raad van Europa, die in november 1969 te Brussel is bijeengewees, in beginsel is besloten tot het uitroepen van een Europees monumentenjaar. Spreker acht het dus niet nodig dat de Oudheidkundige Bond thans terzake een dergelijk initiatief ontwikkelt: wèl zal hij mee moeten doen, zodra de plannen vaste vormen gaan aannemen. De heer Van Hoogenhuyze wil de aanwezigen graag opwekken, de door de Utrechtse Kastelenstichting in een der bovenzalen van het Slot ingerichte tentoonstelling te bezoeken, waarmede deze zojuist opgerichte stichting zich voor de eerste maal aan het publiek presenteert.

De voorzitter sluit dan het huishoudelijke gedeelte van de vergadering en geeft het woord aan ir. R. Meischke, die in het kort de plaats zal schetsen, die het Slot te Zeist temidden van de kastelen en landhuizen in den lande inneemt.

„De oorsprong van het Huis te Zeist moet — aldus de heer Meischke — gezocht worden in het verlangen van de gegoede Stichtenaren, buiten te wonen op niet te grote afstand van de stad Utrecht. Het Slot te Zeist is een dergelijk huis; het is nauw met het land verbonden. Na het einde van de tachtigjarige oorlog ontstaat een grote bouwactiviteit langs de Vecht, voornamelijk van Amsterdammers, en daarnaast een streven tot vernieuwing van de bestaande kastelen, b.v. Hardenbroek, Heemstede, Rijnhuizen. Het rampjaar 1672 brengt ook vele rampen over de Stichtse kastelen: Amerongen gaat in vlammen op, De Haar en Nijenrode hebben veel te lijden. Dan komt de orkaan, die de Utrechtse kerken teistert.

Wanneer in 1677 Willem Adriaan van Nassau-Odijk de heerlijkheid Zeist en het Huis koopt, koopt hij vermoedelijk een ruïne. Een grote bezitting vereist nu eenmaal een groot huis en dus moet een plan voor een dergelijk huis worden gemaakt. Het merkwaardige is, dat, hoewel de Nassau's alle toen bestaande grote huizen van het Sticht ongetwijfeld goed hebben gekend, van het nieuwe Slot te Zeist iets heel afwijkends is gemaakt. Het Zeister Slot is zeker niet geïnspireerd op de huizen aan de Vecht. Het is geen buitenhuis, maar het is ook geen kasteel met grachten. Uit de opzet blijkt de bedoeling, een vorstelijke residentie met een voorplein te scheppen.

Bij het trekken van een parallel komt men vanzelf bij de jachtsloten Soestdijk en Het Loo terecht. Het is niet te boud, de kastelen Soestdijk,

Het Loo en Zeist als drie broeders van één stam te beschouwen. Van deze drie is Soestdijk het oudste (1674); in 1685 wordt een begin gemaakt met de bouw zowel van Het Loo als van Zeist. Hun aanleg vertoont zoveel overeenkomst, dat met zekerheid Jacob Roman als de architect kan worden aangewezen. Anders dan Het Loo heeft het Slot Zeist in later tijd weinig wijzigingen ondergaan, zodat de oorspronkelijke opzet hier het beste is te bestuderen. Het hoofdgebouw werd door Roman van een voor die tijd modern venstertype, het schuifraam, voorzien.

Het zou te ver voeren, op de latere lotgevallen van het Slot hier uitvoerig in te gaan. De geschiedenis vertoont perioden van neergang, het huis wordt soms enigermate opgeknapt en op bescheiden wijze gemoderniseerd, dan weer sterk verwaarloosd en zelfs uitgewoond. Men mag het gemeentebestuur van Zeist dankbaar zijn voor de aankoop van het Slot omstreeks 1926 en onze grote bewondering gaat uit naar de architect van de restauratie, ir. J. B. Baron van Asbeck, die zich op voortreffelijke wijze heeft gekwetend van zijn eervolle, maar moeilijke taak, het Slot niet alleen bouwtechnisch weer gezond te maken, maar ook het inwendige meer allure te geven, dan het in zijn bestaan van bijna drie eeuwen ooit heeft bezeten”.

Na deze rede verspreiden de aanwezigen zich over de vele zalen in het Slot. In verband met de enorme toeloop is van een georganiseerde rondgang afgezien; in de grote zaal verstrekt architect Van Asbeck toelichting; de heer Temminck Groll treedt als explicateur op in de blauwe en de marmeren zaal en mejuffrouw Schimmel heeft zich in het trappenhuis en de hal opgesteld om de belangstellenden deskundig voor te lichten. Het minder gunstige weer — de regen valt in stromen — belet een wandeling door de tuinen, maar bij het afscheid nemen overheerst een gevoel van dankbaarheid jegens het gemeentebestuur van Zeist, dat het mogelijk heeft gemaakt deze vorstelijke bezitting in nieuwe glorie te doen herrijzen.

Die ochtend tegen half elf hadden meer dan 200 belangstellenden zich verzameld in de sfeervolle ruimte van de „zaal” van de Evangelische Broedergemeente aan het Zusterplein. Na een kort begroetingswoord van de voorzitter van de K.N.O.B., waarin hij dank brengt aan de Broedergemeente en de vertegenwoordigers van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, de burgemeester en de wethouder van Zeist welkom heet, schetst de beheerder van

de Broedergemeente, de heer H. B. Arkes, de geschiedenis van zijn gemeente.

„In 1722 — aldus de heer Arkes — nam een groot aantal in Moravië en Bohemen woonachtige Protestanten, die zich als volgelingen van Joh. Hus beschouwden en door de Katholieke Habsburgers werden vervolgd, de wijk over de Duitse grens. Zij genoten de bescherming en vestigden zich op het landgoed van de Graaf von Zinzendorf; zij leefden daar „unter des Herrn Hut”, waarmede de naam „Hernhutters” is verklaard. Als ambachtslieden verdienden zij de kost, zij zwermden uit over de gehele wereld, met name naar Amerika en Groenland. Daartoe gingen zij van Duitsland uit sloop, eerst via Hamburg en later vooral via Amsterdam.

In verband hiermede zochten zij een nederzetting in Nederland; een eerste poging daartoe op het huis Heerendijk bij IJsselstein had weinig succes door de tegenwerking van de plaatselijke overheid. De Amsterdamse ijzermagenaar Cornelis

Schellinger, die in 1745 het Slot Zeist had gekocht, bood de Hernhutters daar onderdak. De noordelijke zijvleugel werd tot kerk bestemd, maar spoedig bleken de ruimten toch te klein, zodat men besloot tot de bouw van een royaal opgezet complex op de tot het Slot behorende landerijen. In de loop der jaren kwam dit tot stand; de kerk, waarin wij ons nu bevinden, was in 1770 gereed”.

Na deze, met een warm applaus beloonde rede, is het woord aan dr. ir. C. L. Temminck Groll voor een uiteenzetting van de bouwgeschiedenis van het complex (zie het Bulletin van maart 1970).

Met een rondgang over het Zuster- en Broederplein onder leiding van mejuffrouw Schimmel en de heren Arkes en Temminck Groll wordt de ochtendbijeenkomst besloten, waarna de deelnemers zich in de kelders van het Slot verenigen voor de gemeenschappelijke koffiemaaltijd.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Glimmen. Tussen 3 nov.-9 dec. 1969 en 24-26 febr. 1970 werd door het Biologisch-Archaeologisch Instituut een vernield hunebed onderzocht op de Glimmeres, gem. Haren, dat op verzoek van Prof. Van Giffen G II genoemd zal worden.

Dit hunebed was ontdekt door J. E. Musch, en was in het bouwland herkenbaar als een gruisrijke baan met daarin scherven en stukjes vuursteen.

Direct onder de humuslaag tekende zich een langwerpige, donkergekleurde gruisplek af van ca. 15 x 5 m. Bij verder verdiepen tekende zich, in de vorm van recente gaten, het grondplan van het hunebed af. Gevonden werden de standplaatsen van beide sluitstenen en zes paar draagstenen. De oriëntering was ongeveer o.n.o.-w.z.w., met een afwijking van 20° van de o.w.-lijn. De afmetingen waren binnenkamers 10½ x 2 à 2½ m. De buitenmaten waren ca. 13 x 4 m. De ingang bevond zich waarschijnlijk tussen de 2de en 3de draagsteen aan de zuidzijde, vanaf het oosteind. Sporen van portaalstenen werden niet waargenomen.

Twee uitstulpingen van de gruisbaan op het

hoogste niveau, in het midden van de zuidzijde, bleken precies naast de 3de draagsteen van het oosteind te liggen en kunnen dus niets met een ingangsconstructie te maken hebben. Plaatselijk waren nog delen van de keldervloer intact, maar het grootste gedeelte bleek al uitgebroken. In de kelderinhoud werden scherven van naar schatting zo'n 150 stuks aardewerk gevonden, waaronder 2 maritieme klokbekers (beide met koördindrukken langs de kerfspatelmes en op de binnenrand) en een amfoor van de Standvoetbekercultuur. Tot dusver zijn scherven van acht kraaghalsflesjes en van twee lepels met holle steel gevonden. Opvallend zijn ook de scherven van een Drouwenschaal met binnenrandversiering. Van het vuursteenmateriaal kunnen o.a. 3 bijlen genoemd worden, en twee schrabbers die waarschijnlijk tot de Late Bekerculturen gerekend moeten worden. Verder zijn ca. 50 kleine discussvormige en cilindervormige barnsteenkrallen gevonden.

De vernieling van het hunebed kan door de vondst van een grote kogelpot-randscherf in de Middeleeuwen gedateerd worden.

In of aan de voet van de dekheuvel waren op 4 plaatsen 'offers' ingegraven. Bij de z.o.-

hoek van het hunebed werden gevonden: een verlopen, onversierd trechterbekertje, een kommetje, onder twee stenen, en twee laat-Havelte potten in een afgerond vierkante kuil die ook een hoeveelheid houtskool voor C14-datering opleverde. Een tweede kommetje werd ca. 2 m ten westen van de westelijke sluitsteen gevonden.

Twee meter n.o. van de oostelijke sluitsteen werd een vlakgraf van de Trechterbekercultuur gevonden. Het betrof een n.w.-z.o. gericht schachtgraf met afgeronde smalle zijden, met afmetingen van 2,10 x 0,70 m. Het graf reikte tot ca. 0,80 m onder het huidige maaiveld. In het z.o.-einde lag een rijtje van 6 veldkeien. In het midden van de beide lange zijden lag eveneens een veldkei. Aan de n.o.-kant stond een grote trechterbeker (hoogte: 23 cm, doorsnede van de mond: 22½ cm) op de kop. De versiering bestaat uit verticale lijnenbundels op de buik, gescheiden door groepjes korte groefjes vlak onder de overgang hals-buik. In de vulling van het graf werd verder nog een afslagje gevonden.

De ligging van dit graf t.o.v. de sluitsteen, en zijn diepte, maken het zeer waarschijnlijk dat dit graf werd gegraven vóór het opwerpen van de dekheuvel.

Het is inmiddels zeker dat de Glimmeres de resten van een tweede, en mogelijk zelfs een derde hunebed bevat.

Biol.-Arch. Instituut, Groningen (J. N. Lan-ting).

OVERIJSSSEL

Gem. Diepenheim. Dank zij een melding van de heer J. v. d. Veen uit Diepenheim werd de vondst van een benen glis bekend, die de heer J. A. Koop te Diepenheim het vorige jaar in de bouwput voor het pand Grotestraat 25 te Diepenheim had aangetroffen. De onderzijde van de glis is door gebruik vlak gepolijst, waarbij het bot tot in het grotendeels verdwenen, sponsachtige middenweefsel is afgesleten.

De glis is gemaakt van het linker spaakbeen van een koe (*Bos taurus* L.) en meet 23 cm. De beide beschadigde uiteinden bezitten een verticale doorboring van 10 mm doorsnede.

Uit Twenthe is ons slechts één andere glis bekend, welke in 1945 enige tientallen meters oostelijker werd gevonden. Deze, evenals de vorige onlangs door dr. D. P. Erdbrink uit Utrecht gedetermineerd, was vervaardigd van het linker middenhandsbeen van een paard

(*Equus caballus* L.) en meet 23 cm. Ook hier tonen de beide beschadigde uiteinden een verticale doorboring, en wel van 11 mm doorsnede.

Laatstgenoemde glis is in een circa 35 cm dikke, plaatselijk vergraven veenlaag aangetroffen, welke laag is afgedekt en gedeeltelijk vervangen door geroerd zand aan de huidige oppervlakte. In dit zand werden in 1945 Siegburg-scherven en slachtafval aangetroffen. Uit een oude kuil door de veenlaag kwamen de opengebroken schedel van een subadult wild zwijn (*Sus scrofa* L.), alsmede van het edelhert (*Cervus elaphus* L.) een fragment van het voorhoofdsbeen met een deel van het gewei. Het schedelfragment toont een aantal kerfspooren, terwijl de hoofdstang van het gewei 7 cm boven de rozenkrans een doorboring van 17 mm doorsnede bezit.

De in 1945 gevonden glis en de beenderen zijn het eigendom van de heer J. v. d. Veen. Zij zijn reeds door hem vermeld in het artikel „Een en ander uit het verleden en over de oorsprong van Diepenheim” in de *Versl. en Meded. v.b. Ov. Regt en Gesch.* 1952, 23-46 (zie pag. 38). Gelet op de historie van Diepenheim is het aannemelijk de genoemde glissen en beenderen te dateren in de late Middeleeuwen, of mogelijk nog later.

In en buiten het terpengebied zijn ook andere typen glissen bekend.

Van baggervondsten uit Deventer (collectie Butter) kennen wij een type zonder doorboringen en een type met een al dan niet doorlopende perforatie in de lengterichting van het been. Volgens mr. P. C. J. A. Boeles (zie zijn boek *Friesland tot de elfde eeuw*, 1951, spec. 534) hebben glissen met verticale doorboringen tot glijders onder sleden gediend. Over de toepassing van enige typen glissen als glijders of schaatsen in o.m. Ijsland, vindt men bij S. H. Hijlkema, *Het Nederlandsche handboek voor ijssport*, 1887, enige interessante gegevens. Samenvattend kan gesteld worden, dat glissen zowel tot schaats als glijder kunnen dienen en dat de hier te lande aangetroffen glissen mogelijk per type (en landstreek) een verschillende functie hebben gehad.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

UTRECHT

Baarn. In de tuin Dillenburglaan 34, op de westhelling van de Baarnse Berg vond A. Houben

een 3 cm lang stuk van de punt van een laat-neolithische dolk uit Limburgs-Belgische vuursteen. Het fragment heeft een D-vormige dwarsdoorsnede. De vlakke kant is niet bewerkt, de bolle kant geretoucheerd langs de randen en bovenop geslepen. Voor een datering komt de tijd der hybride bekers in aanmerking (ca. 2200-1900 v. C.).

Rond Baarn komen deze vrij veel voor (Van der Waals, *Prehistoric disc wheels*, 1964, fig. 14. Hieraan toe te voegen 1d-beker uit Zeven Bergjes te Laren en zigzagbeker op de Z.O. hoek van Gooiland). Een vergelijkbare dolk van Limburgs-Belgische vuursteen stamt uit de zandgroeve GTO-Koppel naast de Zeven Bergjes te Laren (bruikleen Farjon-Manssen in De Vaart te Hilversum).

Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam (J. A. Bakker), Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (R. R. Newell).

NOORD-BRABANT

De volgende vindplaatsen werden opgespoord door onze correspondenten Groels uit Best en Kuenen uit Meerveldhoven. Het betreft vindplaatsen te Bergeijk, Best, Eersel, Luyksgestel, Oirschot, Valkenswaard, Veldhoven en Vessem.

Bergeijk. Op een perceel langs de bovenloop van de Grote Beerze, dat voor enige jaren tot ontginning is gebracht, werden talrijke scherven van Romeins aardewerk aangetroffen. Waarschijnlijk betreft het bewoningssporen uit deze periode.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Best. Niet ver van elkaar en nog op het terrein der Batafabrieken werden mesolithische vuursteenartefacten en verspreide urnscherven aangetroffen. De urnscherven kunnen er op wijzen, dat hier mogelijk in de Late Bronstijd, een nederzetting is geweest. De plaats ligt precies midden tussen het bekende urnenveld van Best (Willems, 1935) en het urnenveld dat in het begin van deze eeuw werd ontdekt aan weerszijden van de Rijksweg Eindhoven-Best.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eersel. Op een helaas vergraven zandrug langs het Groot Goor werden vuursteenartefacten en afslagen gevonden.

Op vier andere plaatsen in de gemeente Eersel werden verspreide urnscherven aangetroffen, die wijzen op nederzettingen uit de Late

Bronstijd of IJzertijd. De vindplaatsen liggen bij de Voort, ten westen van Stokkelen nabij de boerderij de Heibloem, in de bossen tussen Steensel en Knegsel en tenslotte nog een ten oosten van Steensel.

Deze laatste vindplaats ligt slechts 500 meter van het bekende urnenveld tegenover de steenfabriek „de Heibloem” en er zou weleens een verband hebben kunnen bestaan tussen de nederzetting en dit urnenveld.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Leende. De heer J. Coenen uit Geldrop ontdekte dat in het klooster de Achelse Kluis enige Romeinse voorwerpen worden bewaard die reeds in de vorige eeuw in de tuin van dit gebouw (op het Nederlands gedeelte) werden gevonden. Het betreft een beschadigd rond bronzen plaatje, met cirkelvormige concentrische groeflijnen versierd. Het plaatje is enigszins gewelfd (schijffibula?).

Verder is er nog aanwezig een ivoren speelschijfje en een benen staafje. De voorwerpen zijn bevestigd op een stuk karton dat aanvankelijk tweemaal zo groot zal zijn geweest. Uit een in het Duits aangebrachte tekst blijkt, dat er ook nog een glazen ringetje op het karton bevestigd was. De rest van de tekst en ook de voorwerpen zijn verloren gegaan.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Pater W. Heesters meldde, dat ongeveer een kilometer ten zuidwesten van het centrum bij egalisatie van een terrein scherven uit de IJzertijd werden ontdekt, evenals een aantal paalsporen en afvalkuilen. Ongetwijfeld betreft het een nederzetting, die uit de IJzertijd dateert.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Luyksgestel. In het gebied ten zuidwesten van Luyksgestel, waar reeds eerder vuursteenvindplaatsen bekend waren en gedeeltelijk ook zijn onderzocht, hebben onze correspondenten Kuenen en Groels gedurende de laatste maanden weer zeven nieuwe concentraties ontdekt. Zij liggen verspreid in een uitgestrekt gebied rond de Zwarte Horsten en de Bossche Weyer.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oirschot. In een profiel met een fraai dubbelpodsol troffen onze correspondenten Kuenen en Groels artefacten van de Tjongercultuur aan.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Valkenswaard. Op een hoge zandrug langs het riviertje de Tongelreep trof onze correspondent Kuenen enige neolithische vuurstenen werktuigen aan, waarbij een fraai geretoucheerde grote kling. Over het terrein verspreid lagen ook veel kleine fragmenten van prehistorisch aardewerk, dat moeilijk dateerbaar is.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Veldhoven. Tussen Wintelre en het gehucht „Dode Uil”, maar nog juist binnen de gemeentegrenzen van Veldhoven, werden verspreid over een akker urnscherven aangetroffen die wijzen op een nederzetting uit de IJzertijd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

—. Op twee plaatsen in de omgeving van de Vlasroot en verder langs de Heerbaan werden vuursteenconcentraties ontdekt, die uit het Mesolithicum dateren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

—. Ten noorden van Zittard werden, verspreid over een akker, scherven van Romeins aardewerk aangetroffen. Vermoedelijk betreft het een nederzetting uit deze periode.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Vessem. In een ruilverkavelingsgebied tussen Vessem en Hoog Casteren werden op drie plaatsen, die ongeveer 700 m van elkaar liggen, sporen van nederzettingen uit de Romeinse tijd aangetroffen. Op gelijke afstand ligt ook de nederzetting bij Hoog Casteren die in 1968 werd ontdekt (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1968, *54-*55). De vindplaatsen liggen in een halve ring ten oosten van het bekende Romeinse grafveld „de Kaboutersberg” onder Hoogeloon. Aan de westzijde wordt deze ring rond de Kaboutersberg afgesloten door de twee nederzettingen te Hoogeloon langs de Hoogcasterseweg en bij het Koebos (*Brabants Heem*, 1964, 104-105). Ook deze laatste twee nederzettingen lagen op een afstand van ongeveer 700 m van elkaar af.

Tenslotte werden in dit gebied door de correspondenten Groels en Kuenen urnscherven aangetroffen langs het riviertje de Kleine Beerze dicht bij de plaats waar een nog kleiner riviertje „de Ezel” hierin uitstroomt. Vermoedelijk betreft het hier een nederzetting uit de IJzertijd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

—. Ten noordwesten van Wintelre werden twee nieuwe vindplaatsen van mesolithische vuursteenconcentraties ontdekt.

Ten oosten hiervan kwamen sporen van de Tjongercultuur aan het licht, terwijl ten westen van de eerste groep een vuursteenconcentratie van de Ahrensburgcultuur werd aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

NOORD-HOLLAND

Zwaagdijk. De heer N. Langedijk vond zomer 1969 bij het rooien van anemonen een 31.8 mm lang, spits-ogivaal, in dwarsdoorsnede biconvex, pijlpuntje van plekkerig beige-grijze vuursteen met concave basis (gr. br. 13.9 mm, h. kromming 3 mm) met iets ingebogen weerhaakjes; gr. di. 4.5 mm; fijne, regelmatige (ook oppervlakte)retouche. Het werd geschonken aan het Westfries Museum (inv. nr. N 1969/XI p).

Het artefact dat wel tot het ‘Sögeler type’ gerekend wordt, ontleent zijn naam aan het enkele malen met bronzen van dat type tezamen voorkomen (ook met ‘Wohlde’, vgl. R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäische Beziehungen*, 1957: bv. Taf. 41: 4-7) — in Nederland: ‘Sögeler’ krijgersgraf van Drouwen (laatstelijk afgebeeld in J. J. Butler, *Nederland in de Bronstijd*, 1969: 109). In associatie met andere vondsten is het te onzent voorts geregistreerd in Balloo (*N.D.V.*) 53, 1935: 79 & afb. 3: 5b-d); in W. Nederland is het type aangetroffen (geen associaties) op het Langeveld onder Noordwijkerhout (*Westerheem* 8, 1959: 26 & pl. VI: 1), in Monster (*Helinium* 5, 1965: 110 & fig. 14, Nr. 100) en te Medemblik (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968 *138).

Bij de vindplaats van het pijlpuntje liggen de afzettingen Westfrieze II aan de oppervlakte, evenals bij de 2 km NO ervan aangelegde Midden-Bronstijd nederzetting en vlakgrafveld te Zwaagdijk (1360 ± 60 v. Chr., *Ber. R.O.B.* 14, 1964: 27-52, spec. 34). Er zijn twee mogelijkheden:

1. het pijlpuntje is afkomstig van het niveau Westfrieze II: het type is lokaal gebruikt tot na het einde (1400 v. Chr.) van de Vroege Bronstijd;

2. het pijlpuntje is bij het uitbaggeren van sloten aan de oppervlakte geraakt en is afkomstig van het niveau der afzettingen West-

friese I; immers, in de ondergrond, boven tenminste 1.50 m beneden maaiveld, komen afzettingen Westfriese I voor (mededeling L. W. Dekker, Stichting voor Bodemkartering). Van een kreekrug van deze afzettingen was het exemplaar uit Medemblik afkomstig.

Van het niveau der afzettingen Westfriese I kunnen vondsten worden verwacht, daterend (vlak) na het droogvallen ervan ca. 1900 v. Chr. Voorzover zij niet door afzettingen Westfriese II zijn overslibd — in de Vier Noorder Koggen W. van de grafheuvelgroep bij de Eendenkooi te Wervershoof (*Boor en Spade* 16, 1968: 136, fig. 2) — kunnen deze vondsten reeds bij oppervlakkige grondbewerking te voorschijn komen.

In elk geval is enigerlei bewoning niet bij voorbaat uit te sluiten. Reeds bekend is de — op een kreekrug der afzettingen Westfriese I gesitueerde — Klokbeker occupatie te Oostwoud (*In het voetspoor van A. E. van Giffen*, 1966²: 66-71, 174-175).

Tot een dergelijke post-neolithische vondstgroep in Westfriesland kunnen, naast de beide bovengenoemde pijlpuntjes van Zwaagdijk en Medemblik nog de volgende vondsten gerekend worden:

- een fragmentje Wickeldraadceramiek uit Spanbroek (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1969 *63);
- een secundair als klopsteen gebruikt snede-deel van een vuurstenen Vlaardingebijl uit Venhuizen (*Helinium* 3, 1963: 101, note 53);
- de 'Zweifelsfälle' 1 en 13 (Andijk, Opperdoes) van Scandinavische vuurstenen dolken (*Ber. R.O.B.* 18, 1968: 101, 104);
- een niet in situ, buitendijks aan het IJsselmeer, N. van Enkhuizen, ca. 400 m W. van de Gelderse Hoek, aangetroffen doorboorde stenen hamerbijl (Westfries Museum, inv. nr. N 1956, And. S2).

Deze — tot nu toe zeven — vondsten zijn slecht in te passen in de cultuurverschijnselen van de bouwers der Westfriese grafheuvels (Midden Bronstijd) en/of de occupanten van de 'Hoogkarspel' nederzettingen (Late Bronstijd/Vroege IJzertijd) en zouden voorlopig de Vroege Bronstijd kunnen representeren, die het vacuum op moet vullen tussen de laatneolithische Oostwoudse Klokbekernederzetting en de

vroegste, Midden Bronstijd bewoning te Zwaagdijk na het droogvallen der afzettingen Westfriese II.

Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam en Westfries Museum, Hoorn (M. D. de Weerd).

ZUID-HOLLAND

Botlekgebied. Bij baggerwerkzaamheden kwamen Romeinse oudheden aan het licht, waaronder 9 munten: Tiberius, as; Claudius I, barbaars BMC 150 vv.; Domitianus, dupondius cf. BMC 352 A (na 85) en dupondius BMC 467 (92-94 na Chr.); Hadrianus, sestertius BMC 1111 (117 na Chr.); Hadrianus, sestertius BMC 1398 (119-138 na Chr.); Antoninus Pius, sestertius BMC 1613 (143-144 na Chr.); Septimius Severus, denarius; Caracalla, denarius BMC 507 (Determinatie J. H. Evers, Kon. Penningkabinet).

Verder o.a. een draadfibula, Van Buchem type 22 C en een fragment van een ronde, geëmailleerde schijffibula, Van Buchem type 30 A.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (P. J. J. Stuart).

Rozenburg. Bij baggerwerkzaamheden op het eiland Rozenburg werd een aantal bronzen voorwerpen te voorschijn gebracht, hoofdzakelijk daterend uit de Romeinse, voor een klein gedeelte uit de Frankische tijd.

De belangrijkste Romeinse vondsten zijn: een fallisch symbool in de vorm van een hanger, een fragment van een spiraalfibula als Van Buchem, *De fibulae van Nijmegen* pl. XIX, 26, fragmenten van 17 draadfibulae.

Voorts 11 munten waarvan de volgende door J. H. Evers (Kon. Penningkabinet) gedetermineerd konden worden: Augustus, as, 10 v.-14 na Chr.; Vespasianus, dupondius; Trajanus, sestertius en dupondius; Hadrianus, sestertius BMC 1398?; Gallienus, antoninianus RIC 181, twee barbaarse antoniniani van na 270.

De enkele, waarschijnlijk Frankische vondsten, delen van lederbeslag en gespen, zijn niet nader te determineren.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (P. J. J. Stuart).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Art Nouveau in de Nederlandse prentkunst -20 apr.

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum*. Nieuw Den Haag VII: Berlage-ontwerpen -10 mei

DEURNE

— *Museum Dinghuis*. Titus Leeser, Otto van Rees, Hendrik Wiegersma, Piet Wiegman en Ossep Zadkine

DORDRECHT

— *Dordrechts museum*. '25-'50, een greep uit de Nederlandse kunst uit de jaren 1925-1950 -28 apr.

ENSCHEDÉ

— *Twents-Gelders Textielmuseum*. „Wat is

sits?" Antieke sitsen coll. wijlen Mevr. A. Eecen-van Setten te Leeuwarden -30 aug.

'S-HERTOGENBOSCH

— *Kunsthandel Borzo*. Nederlandse prentkunst uit de 16de en 17de eeuw -26 apr.

LONDEN

— *Victoria and Albert Museum*. Tekeningen uit 't Teyler Museum te Haarlem -26 apr.

MÜNCHEN

— *Haus der Kunst*. Europees Expressionisme -10 mei

PARIJS

— *Musée du Louvre*. Rembrandt en zijn tijd, tekeningen -27 apr.

ROZENDAAL

— *Kasteel Rozendaal*. Kunst- en antiëkbears 5-19 mei

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Baarderadeel. Tijdens graafwerk voor de herbouw van een door brand verwoeste boerderij tussen Wieuwerd en Bozum, werden op een diepte van ca. 1.5 m door de heer J. Kooistra te Opeinde enkele vondsten gedaan, bestaande uit een eentijgige van dekplaten voorziene en met bronzen nieten in elkaar gezette benen kam van 15.3 cm lengte met grove en fijne tanden; een grote slagtang van een wild varken en een ijzeren haakmes.

De kam dateert deze vondsten in de 12de à 13de eeuw. De vondst, thans in het Fries Museum, was gemeld aan de Oudheidkamer „It Bleekershûs” te Drachten.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Harlingen. Dank zij een melding van de eigenaar, de arts K. J. Lugtmeier te Harlingen, konden in zijn tuin aan de Voorstraat 42 enkele waarnemingen worden gedaan aan daar tijdens tuinwerkzaamheden gevonden funderingen. Het bleek dat het de fundamenteën betrof van een op 17de-eeuwse plattegronden nog aangegeven huis in dit thans van diepe open tuinen voorziene deel van Harlingens binnenstad.

Blootgelegd werd een kelderachtige aanbouw, die buitenwerks 1.84 m breed was en aan de noordzijde 1.93 m lang. Binnenwerks was het keldertje 1.45 m breed. De aan de binnenzijde vertinde muren waren gemetseld van gele baksteen (18 x 8 x ca. 3.5 cm) en vermoedelijk eind 16de-eeuws. De vloer van het keldertje, die tot 1.35 m onder het huidige maaiveld reikte, bestond uit roodbruin en rood-geglazuurde plavuizen van 14 x 14 cm in schaakbordpatroon.

Onderaan de binnenzijde van de noordmuur bevond zich een plint van groene en gele estrikken van 15 x 15 x 2 cm. In het begin van de 17de eeuw was aan de binnenzijde van dezelfde noordmuur een nu nog aanwezige betegeling aangebracht van vroeg 17de-eeuwse majolicategels met bloemvaas (13.7 x 13.7

cm), vermoedelijk om doorslaan van water te voorkomen.

Het keldertje was, vermoedelijk ook in de 17de eeuw, in tweeën gedeeld (in oost-west-richting) door een muurtje van gele baksteen van het formaat 22 x 11 x 4 cm. Getuige de scherven, die tussen het voor het dichtwerpen van het keldertje, dat aan de oostzijde nog van een extra telkens verspringende aanmetseling aan de binnenzijde was voorzien, gebruikte puin werden aangetroffen, moet de afbraak van de bovenbouw kort na 1700 zijn geschied. Naar het verloop van de muren in westelijke en noordelijke richting wordt een nader onderzoek ingesteld.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Leeuwarden. Tijdens het vissen werd door de heer J. Drost te Leeuwarden uit het Ouddeel geen zoetwaterbanket, maar wel een fraaie, opengewerkte 17de-eeuwse gesp van tin met sporen van verguldsel opgehaald, die door de vinder aan het Fries Museum werd afgestaan.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Utingeradeel. Dank zij een melding van de heer H. Beers te Akkrum konden met medewerking van de eigenaar, de heer H. Begemann, enkele waarnemingen worden gedaan op een hooggelegen erf (huisterp) onder Birstum ter gelegenheid van de verbouwing van een boerderij. Hierbij bleek o.m. dat de min of meer rechthoekige, door een gracht omgeven verhoging van klei is opgebouwd, maar op een veenlaag ligt.

Het oudste scherfmateriaal gaat terug tot ongeveer 1300 (late, van een vrij sterk geprofileerde rand voorziene bolpotten).

Onder de vloer van het 19de-eeuwse woonhuis van de verschillende malen verbouwde boerderij kwam een 18de-eeuwse melkkelder-vloer te voorschijn, waarin rode en geel en groen geglazuurde plavuizen (estrikken) van uiteenlopende formaten waren verwerkt. Ook

werd een ruim 3 m diepe pomp-waterput gevonden van gele baksteen. De houten toevoerbuis, een zeskantig behakte, in de lengterichting doorboorde boom, bleek nog aanwezig.

Eveneens via de heer Beers werd ook een verhoogde woonplaats bekend even ten oosten van Akkrum. Mavo-leerlingen hadden hier ook bolpotscherven uit de 13de/14de eeuw verzameld.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

OVERIJSEL

Dalfsen. Bij een particuliere ontzanding te Oud-leusden trof de heer R. van Beek onder het 80 cm dikke, afgeschoven esdek donker gekleurde kuilen aan in het gele zand. De kuilen bezaten een onregelmatig ronde vorm en toonden soms doorsneden van enige meters. In deze kuilen werden veel laat-middeleeuwse scherven aangetroffen, hoofdzakelijk van kogelpotten van allerlei formaat (onder meer een fragment met een randdiameter van slechts 6 cm) en van Pingsdorf potten.

Bij deze laatste noemen wij de oranje-bruine verfspatten, geknepen bodems, een omgeslagen rand, een plat oor en een tuit.

Het vondstcomplex ligt in de halve ring van gewaarde erven van de marke Leusen.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

— In het kader van de ruilverkaveling Dalfsen vond onlangs een ontzanding plaats te Oosterdalfsen. De heer R. van Beek nam hier in één der profielen enige donkere plekken waar, die houtskool en sporadisch vuursteensplinters bevatten. De kuilen hadden een doorsnede van een halve meter of minder. De betekenis en datering van deze kuilen werden niet duidelijk.

Enige maanden later vond de heer A. Goutbeek uit Dalfsen in de geroerde grond ter plaatse een aantal scherfjes van de Klokbekercultuur, waaronder een bekerscherm met afgeschuinde binnenrand, twee scherfjes met horizontale groeflijntjes en een Klokbekerscherm met kerf spatelversiering (type 21b?).

Op deze scherm bestaat de versiering uit een zone, opgevuld met scheef geplaatste lijntjes. Onder deze zone bevindt zich nog een scheve kerf spatellijn, die deel lijkt uit te maken van een wijde zigzagversiering. Verder werden nog twee vuurstenen krabbertjes aangetroffen,

waaronder een laat-neolithisch „knoop”krabbertje.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Gramsbergen. De heer J. L. Lutjeharms uit Hardenberg meldde een vondstcomplex, dat eind vorig jaar bij de oostzijde van de Aner Esch, over een lengte van ca. 40 m, werd aangetroffen bij egalisatiewerkzaamheden. De vondsten werden op 40 tot 60 cm diepte gedaan en lagen direct onder het esdek.

Het vondstcomplex omvat inheemse scherven uit de Romeinse IJzertijd, maalsteenfragmenten en ijzerslakken. Het aardewerk is verschaald met steengruis, uitgezonderd de scherven van één pot, die met hoekig, organisch materiaal verschaald is geweest. Eén scherm toont vingerindrukken tegen de buitenrand en op de schouderknik. De meeste maalsteenfragmenten maken deel uit van een zogenaamde handmolen van bazaltlava met een diameter van ca. 40 cm en een opening in het midden.

De grijs gekleurde ijzerslakken zijn merendeels fragmenten van een uitgelopen, ijzerhoudend laagje. De vondsten wijzen op een nederzetting uit de Romeinse IJzertijd.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Hardenberg. De heer J. L. Lutjeharms meldde de vondst van een aantal vroege kogelpotscherven, die eind 1967 tegenover het kerkhof ten zuiden van Hardenberg werden aangetroffen bij het graven van een sleuf voor een aardgasleiding. De randscherf van een zakvormige kogelpot toont onder de rand twee doorboringen, 4 cm uiteen gelegen.

Behalve de scherven werden in de sleuf ook verbrandingssporen aangetroffen op ca. 70 cm diepte.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Oldemarkt. De heer J. G. Spitzzen uit Oldemarkt vond gedurende een reeks van jaren laat-middeleeuwse scherven en stenen in een sloot in het veengebied ten zuidoosten van de buurschap IJsselham. De sloot loopt dwars door een nauwelijks meer zichtbare ophoging van maximaal 20 m doorsnede. Het betreft een laat-middeleeuws huisterpje, welks profiel 30 cm opgebracht, licht weinig zand toont boven de veenondergrond. Het huisterpje suggereert een korte bewoning.

Het schervenmateriaal wordt gevormd door kogelpotten, Siegburg (waaronder trechterkan-

netjes met oor) uit het begin van de 15de eeuw, enig ander steengoed met stempelindrukken en een vuurslag. Mogelijk stamt, in tegenstelling tot West-Nederland, het kogelpot-aardewerk uit dezelfde periode als het Siegburg.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

— Dank zij een melding van de heer R. van Beek uit Hattem werd ons een bronzen speerpuntje bekend, dat de heer J. G. Spitzen omstreeks 1956 had gevonden bij de uitbaggering van een sloot in het veengebied ten zuiden van de buurschap IJsselham. De 103 mm lange speerpunt behoort tot het Lüneburg type 2 en dateert uit het eind van de Midden-Bronstijd (det.: J. J. Butler). De vondst bezit een donker bruin patin en is enigszins gedeukt en beschadigd.

De uitgebaggerde sloot vormt de grens tussen het onvergraven veen en het kraggenlandschap, dat ten dele met plaatselijk materiaal bezand is.

Een geringe kans op een secundaire ligging van het speerpuntje is aanwezig door van nabij aangevoerd zand ten behoeve van een langs de sloot liggend zandpaadje en een kleine woonheuvel.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Sibculo. De heer G. van Haaff te Heemstede heeft onlangs doen weten, dat hij in 1963 op het terrein van het in de 17de-18de eeuw afgebroken Cisterciënser Klooster Sibculo een mes heeft gevonden.

Het handvat bestaat uit sierhelften van messing (8.8 en 1-1.5 cm), die met drie kleine ronde messing klinknagels op een ijzeren heft zijn bevestigd. Het lemmet is op 1 cm vanaf het heft afgebroken.

De ene helft van het handvat vertoont in vol ornaat met een kroon op haar hoofd de heilige Barbara, die als attributen een toren in haar rechter- en een pot (kelk) in haar linkerhand houdt. Haar gestalte en hoofd wijzen voor de toeschouwer half naar links.

De andere helft laat zien eenzelfde half naar rechts gewende en gekroonde gestalte, die de heilige Katharina voorstelt met een zwaard in haar linker- en een boek in haar rechterhand.

Twee overige vlakken onder de heilige figuren beelden gestyleerde blad- en bloemmotieven uit.

De datering is 1470/1480.

Enschede, Oudheidkamer Twente (A. L. Hulsboff).

GELDERLAND

Winterswijk. In het kader van de restauratie van de Hervormde kerk door architectenbureau W. A. Heineman te Velp en aannemersbedrijf A. H. Feberwee te Deventer zijn in december j.l. in het gebouw belangwekkende funderingen ontdekt, die in januari verder werden ontgraven.

Het betreft de funderingen van een Romaanse, vermoedelijk 12de-eeuwse, driebeukige kerk met rondgesloten zijbeuken en een dieper middenkoor, een plattegrondvorm, die tevoren alleen gevonden is in Zelhem en Bemmel. De funderingen van de triomfboog van deze kerk waren reeds eerder gevonden tussen de twee samengestelde kolommen in het huidige middenschip, tegen de zuidelijke waarvan de preekstoel staat. De zijbeuken waren 2½ à 3 m smaller dan de huidige en rondgesloten nabij deze kolommen. Bij de noordelijke absis kan men menen, dat de ronde sluiting een toevoeging is aan een rechte; van de zuidelijke absis is het funderingspakket (van buiten rond en van binnen recht) duidelijk uit één periode.

De funderingen bestaan uit grote en kleinere zwerfkeien en hogerop uit in de nabijheid van Winterswijk gedolven steen, een sterk leemhoudende zandsteen in vrij kleine platte stukken. Voorts komt een geel-witte kalksteen van een verdere herkomst voor, evenals oersteen. De rechte funderingen zijn 1.30 à 1.50 m breed.

Tussen de middenbeuk en de noordelijke zijbeuk werden twee gedeelten van een doorgaande fundering blootgelegd, waarop de huidige kolommen staan. Merkwaardig is een penantvormige verzwaring aan de zuidzijde van deze fundering, waarvan tussen de tweede en derde kolom een gedeelte ontgraven werd.

Niet vastgesteld kon worden of de zijbeuken latere toevoegingen zijn aan een eenbeukig schip of niet. Tussen twee zuidelijke kolommen werd een gedeelte van een lemen vloer aangetroffen, die verder noordwaarts in het schip doorloopt. Hieruit blijkt, dat het vloerniveau van de kerk in de loop der tijden maar weinig gestegen is. Aan de buitenzijde van de zuidelijke zijbeuksfundering werd op regelmatige onderlinge afstanden een aantal zware funderingen aangetroffen, deels van Winterswijkse steen en deels van baksteen, waarschijnlijk van later toegevoegde steunberen.

De westelijke begrenzing van de gevonden zijbeuken ligt ter hoogte van de meest westelijke kolommen van het huidige schip. Over deze funderingen heen liggen funderingen van baksteen (formaat $26\frac{1}{2}$ - 27 x $13\frac{1}{2}$ - 14 x $\pm 6\frac{1}{2}$ cm), die herinneren aan de tijdelijke westelijke afsluiting van het huidige driebeukige schip, vóórdat de huidige toren met zijn nevenruimten werd gebouwd (1507 e.v.). De westmuur van de middenbeuk is niet gevonden. De funderingsrestanten onder en bij de meest westelijke kolommen doen vermoeden, dat het middele deel van de Romaanse kerk zich verder westwaarts uitgestrekt heeft dan de zijbeuken. Men zou hier een torenfundament verwachten, maar de funderingsrestanten bevestigen dat niet. Veel kan echter verdwenen zijn bij de aanleg van de huidige toren.

Ten oosten van de gevonden triomfboogfundering zijn de funderingen aangetroffen van een eenbeukig $\frac{3}{8}$ gesloten gotisch koor met steunberen, waarvan de sluiting in het begin van het bestaande koor ligt. Deze funderingen bestaan uit veldkeien, kalksteen en enkele stukken oersteen. Blijkens een restant was het opgaande werk van baksteen (... x 13 x $6\frac{1}{2}$ - 7 cm).

Juist binnen deze sluiting werd een oudere koorluiting gevonden, van een zeer flauw elliptisch gebogen verloop, die bij de Romaanse kerk behoort moet hebben. Men zou hier een rondgesloten koor verwachten, zoals in Zelhem en Bommel; van de gevonden vorm zijn dezerzijds geen andere voorbeelden bekend. De steensoorten zijn weer keien, oersteen en kalksteen; de grootste breedte bedraagt 95 cm. De buitenzijde van deze fundering steekt aan de einden in die van de schuine sluitingszijden van de gotische koorfundering en wel op een manier, die de indruk wekt, dat er op deze plaatsen steunberen tegen de Romaanse koorluiting gestaan hebben. De funderingen van de noord- en zuidmuur van het Romaanse koor lijken schuil te gaan onder die van het latere gotische koor, wat betekent, dat beide even breed waren als het Romaanse middenschip.

De afmetingen van de Romaanse kerk bedragen uitwendig ongeveer: totale breedte driebeukig schip $16\frac{1}{2}$ m; lengte van de zijbeuken $17\frac{1}{2}$ m; breedte van het koor 10 m; diepte van het koor (vanaf de triomfboog) 10 m.

Het gotische koor, dat $12\frac{1}{2}$ m diep was en 14de-eeuws geweest kan zijn, werd in ± 1472 - 1474 (het laatste jaartal werd aangetroffen

boven het meest oostelijke venster) vervangen door de huidige koorpartij, die nog blijkt aangesloten te hebben op het driebeukige Romaanse schip, dat echter vrij spoedig daarna door het huidige vervangen moet zijn.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Voorburg (G. Berends).

NOORD-BRABANT

Heesch. Door de heren J. Vos en L. A. Ceelen werden op een perceel tussen de Hoge en de Lage Wijst scherven van prehistorisch aardewerk en vuursteenafslag gevonden. Bij een controle ter plaatse, samen met de ontdekkers, bleek de vindplaats te bestaan uit een smalle hoge zandrug waarvan het noordwestelijke gedeelte was afgegraven. De cultuurlaag, waarin de vondsten waren aangetroffen en waarin ook andere bodemverkleuringen te zien waren, lag ongeveer een meter onder het huidige maaiveld en bleek later met een 30 cm dikke laag geel zand te zijn overstoven, waarover later door potstalbemesting nog een 70 cm dik esdek was ontstaan. De vuursteenvondsten leverden geen kenmerkende gidsartefacten op. De scherven, waarbij vrij grote stukken aanwezig waren, vertoonden een klokbekeerprofiel en waren versierd met verticale, dubbele rijen vingernagelindrukken die schuin waren aangebracht en bij de linkerrijen naar links en bij de rechterrijen naar rechts overhielden, aldus een soort korenaarmotief vormend.

Dit naar boven gericht korenaarmotief bedekte de gehele wand tot op 5 cm beneden de rand. Hetzelfde motief komt ook voor op de schouder van een potbeker uit Speulde, gemeente Ermelo (*Ber. R.O.B.* 1964, 23), op een potbeker uit Lunteren (*Helinium* 1965, 18) en op een potbeker uit Maarn, als onderdeel van overige versiering, waarbij valt op te merken, dat de korenaar naar beneden is gericht (*Helinium* 1965, 7).

In het Noordbrabants Museum ligt een fragment met dezelfde versiering uit Bergharen. De scheiding tussen het versierde gedeelte en de onversierde hals is hier echter geaccentueerd door een horizontale groeflijn. Tijdens het onderzoek van een klokbekeergrafheuvel bij Witrijt (gemeente Bergeijk) vond ik een scherf met eenzelfde korenaarversiering op een akker ± 500 m ten oosten van deze grafheuvel.

Hoewel op het verspreidingskaartje van Lehmann (*Helinium* 1965, 25) (nog) geen vindplaatsen beneden de Lek voorkomen, is het

voorkomen van potbekeraardewerk te Heesch bij Oss niet zo onwaarschijnlijk. De vindplaats ligt namelijk in een gebied dat vondsten kent uit de onmiddellijk voorafgaande en de onmiddellijk daaropvolgende periode, zoals de klok-bekergrafheuvel te Schaijk door Van Giffen onderzocht (*Brab. Heem* 1949, 71-74); de grafheuvel met Veluwe bekers bij het bekende vorstengraf te Oss, onderzocht door Bursch; scherven met wikkeldraadversiering te Empel (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1969, *70) en tenslotte een pot van de Hilversumcultuur met wikkeldraadversiering, gevonden te Vorstenbosch (*Ber. R.O.B.* 1959 288-289).

Tijdens het bezoek aan bovenstaande vindplaats toonden de heren Vos en Ceelen mij ook een aantal scherven van Romeins en inheems aardewerk, verzameld op twee plaatsen ten noorden van de Rijksweg en op een plaats ten zuiden van de Rijksweg. Deze laatste vindplaats lag op een perceel waar later sportvelden zijn aangelegd, zodat eventuele bodemsporen wel vernietigd zullen zijn. Langs de Kerkweg zou vroeger ook een Romeinse amfoor zijn gevonden die, om de inhoud te controleren, werd stuk geslagen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eersel. Onze correspondent de heer C. R. de Rooy vond een aantal scherven van Romeins en inheems aardewerk, die bij het graven van een rioleringsleuf op de Molenakkers aan het licht waren gekomen.

De vindplaats ligt op ongeveer 500 m ten noordoosten van een reeds eerder bekende vindplaats op een perceel genaamd „Koppenhoek” (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1969, *69.*70 en *Brabants Heem* 1958, 16).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Westerhoven. Onze correspondenten Kuenen en Groels ontdekten in het profiel van een zandafgraving ongeveer een kilometer ten noordoosten van Westerhoven gelegen, een duidelijke Allerød-Bøllinglaag. In de Allerødlaag troffen zij artefacten aan van de Tjongercultuur en in een der hogere lagen urnscherven en fragmenten van Romeins aardewerk. De vondsten zetten zich waarschijnlijk voort in de naastgelegen percelen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Moergestel. De heren Weijtens en Van Schaick, beiden uit Eindhoven, toonden mij een bronzen

randbijl met een lengte van 13 cm en met hoog opstaande randen, gevonden te Moergestel, verkocht aan antiekhandel Peters te Tilburg en vervolgens weer doorverkocht aan iemand die zich niet bekend wilde maken, maar de bijl wel tijdelijk afstond om deze te laten taxeren.

Zodoende was ondergetekende in de gelegenheid om de bijl te tekenen. Over de juiste vindplaats verzocht ik onze correspondent A. Leenhouders uit Hilvarenbeek inlichtingen te winnen. Hij kon alleen achterhalen dat de bijl waarschijnlijk bij het gehucht de Heikant was gevonden waar, in verband met een ruilverkaveling, talrijke grondverplaatsingen waren geweest.

De randbijl lijkt sterk op een bijltje uit de depotvondst van Ilsmoor (*Palaeohistoria*, IX, 1963, 50, fig. 10 nr. 2).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

ZUID-HOLLAND

Dordrecht. De opgravings-campagne 1969, van 10 maart tot 5 december, vormde de voortzetting van het in 1968 aangevangen systematische stadskernonderzoek te Dordrecht op een terrein gelegen aan de Varkenmarkt (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1969, *39.*40). De werkputten (40 x 14 m en 40 x 8 m sloten in noordwestelijke richting aan bij die van het jaar ervoor; het onderzoek knoopte dan ook aan bij de in 1968 gestelde vragen, te weten (a) hoe oud is de bebouwing op deze plek in de binnenstad; (b) hoe oud is de, het terrein doorkruisende en nu bij de sanering grotendeels verdwenen Tolbrugstraat-Waterzijde en hoe zag deze straat er in de Middeleeuwen uit; (c) tot hoever strekt zich de in 1968 geconstateerde ophoging uit in westelijke richting; (d) hoe uitgebreid zijn de aan c voorafgegane houtconstructies en wat is hun betekenis; (e) waar eindigt de geulafzetting, waarop c gestort bleek te zijn, m.a.w. hoe breed is de daar ter plaatse aangesneden rivier(arm?).

(a) De situatie van de bebouwing aan de zuidzijde van de Tolbrugstraat-W.Z. was, zoals te verwachten viel, grotendeels gelijk aan het reeds gevondene. Kleine woonhuizen uit de 17de en 18de eeuw met een asrichting loodrecht op de straat, bleken te zijn voorafgegaan door grotere panden met de lengte-as evenwijdig aan de straat. In deze laatste panden viel een zekere chronologische volgorde te vinden. Wanneer men de bebouwing van oost naar west volgde, liep de datering van de oudste

resten op van ca. 1400 (opgraving 1968) tot ca. 1450. De oudere panden maten ca. 8 x 5 m en hun breedte kwam juist overeen met die van het perceel waarop zij stonden. Het jongste, meest westelijke pand was aanmerkelijk groter (16 x 7 m); het strekte zich derhalve ook gedeeltelijk uit over wat oorspronkelijk buurmans erf geweest moet zijn.

De smalle panden zullen woonhuizen zijn geweest; het bredere, dat het verst van de hoofdstraat (Groenmarkt) was gelegen, was waarschijnlijk van de oorsprong af een bedrijfsruimte, al is nog niet duidelijk wat of welke zijn functie(s) is (zijn) geweest. Alle panden waren van baksteen opgetrokken en kenden verschillende, door verbouwingen veranderende vloerniveaus (hoogste op ca. 0.80 + NAP, diepste op ca. 0.25 ÷ NAP).

(b) In tegenstelling tot de vorige campagne kon de opbouw van het westelijk gedeelte van de Tolbrugstraat-W.Z. op bevredigende wijze worden nagegaan. Ca. 4.00 m.—maaiveld was op een enkele plaats het plaveisel van de eerste aanleg (bestaande uit vakkundig geschikte brokken kalksteen) gedeeltelijk bewaard gebleven. Archeologisch materiaal uit het begin van de 15de eeuw op en onder dit plaveisel stemt overeen met de oudste vermelding van de straat in 1409.

(c) Het diepste niveau van de straat lag op de top van een pakket van ophogingslagen met een dikte van 3.50 à 4.00 m. Deze ophogingslagen, in 1968 geconstateerd halverwege de afstand Groenmarkt-Varkenmarkt, bleken zich in westelijke richting tot aan de Varkenmarkt ongestoord uit te strekken. Gezien de vele vondsten die in deze, aan afval rijke lagen werden gevonden, dateert het gehele pakket van rond 1400. Echter, als bij de bebouwing (a) viel ook hier naar het westen toe een lichte verjonging van het materiaal (uiterlijk tot 1450) te bespeuren.

In 1968 was geconstateerd dat het ophogingspakket niet een geheel vormde, maar dat zware eikehouten schotten in de lengterichting, dat is in de stortrichting (oost-west) geplaatst, het pakket in „ophogingseenheden” verdeelden, die in het algemeen overeenkwamen met de breedten der latere percelen. Het onderzoek van 1969 heeft uitgewezen dat de aldus opgebrachte grond met de lengteschotten eindigden op een zeer zware houten beschoeiing, die vier percelen en de Tolbrugstraat zelf afsloot op een lijn ca. 90 m uit de Groenmarkt.

Een dergelijke beschoeiing, bestaande uit zware staanders waartegen een waterdicht schot geplaatst (gebreeuwde naden!), wordt in de 15de-eeuwse teksten uit het mondingsgebied van de grote rivieren een 'stabboom' genoemd. Deze 'stabboom' in Dordrecht omsluit de ophoging haakvormig, zodat men zich, hoewel de tegenhanger niet ontgraven kon worden, de ophoging in totaal voor kan stellen in de vorm van uitgebouwde landhoofden vanuit de achtererven der huizen langs de hoofdstraat (Groenmarkt) het water in. Op het landhoofd liep, tot aan de 'stabboom', het oostelijke gedeelte van de Tolbrugstraat. Aan het uiteinde stonden twee huizen aan weerszijden van de straat — de allereerste bebouwing, kort na 1400 — met de smalle achtergevels rustend op de 'stabboom'; het straatje zette zich in westelijke richting als een steiger over het water voort.

Dit patroon van landhoofden, eindigend op een of meer rooilijnen, is op geen enkele wijze in de huidige percelering bewaard gebleven. Want ook aan de waterzijde, dus over de 'stabboom' heen, is het niveau door ophoging tot op nagenoeg hetzelfde peil omhooggekomen. Is echter binnen de 'stabboom' het materiaal duidelijk gestort, het ophogingsmateriaal daarbuiten is — wellicht in eerste instantie opzettelijk aangevoerd — door de regelmatige getijde-beweging uitgevlakt en als het ware secundair gesedimenteerd. De hierin aangetroffen vondsten waren, zoals boven gesteld, dan ook enigszins van jongere datum. Op de top van deze storting/aanslibbing werd, ter plaatse van de eerder genoemde steiger, de Tolbrugstraat verlengd het nieuwe land in (b). Toen de ondergrond langs de straat stevig genoeg geworden was, kroop de bebouwing over de 'stabboom' heen, met de oudste panden langs het westelijke gedeelte van de Tolbrugstraat (a).

(d) Voordat door aanstorting van grond binnen de 'stabboom' en tussen de lengteschotten het landhoofd werd geformeerd, waren in de rivierbodemp verschillende houtconstructies aangelegd, die ook reeds in het vorige bericht vermeld werden. Het bleek nu dat de uitgestrektheid van de daar genoemde staanderlijger constructies juist overeenkwam met de ligging van het (latere) landhoofd. Het is echter ook dit jaar niet gelukt een bevredigend antwoord te verkrijgen op de vraag naar de functie van deze houtconstructies. Draagcon-

structies voor houten platformen boven het water blijft vooralsnog de meest aannemelijke verklaring.

(e) Ook het beeld van de geulafzetting onder de ophoging vertoonde weinig verschil met dat van 1968. De rivier(arm?) bleek zich uitgestrekt te hebben ononderbroken tot aan de Varkenmarkt toe; het proefonderzoek uit 1968 op de hoek Varkenmarkt-Gravenstraat deed zulks reeds vermoeden. Door de grote lengte van het nu waargenomen profiel (30 m) kon geconstateerd worden dat de geulafzetting horizontaal ligt op het, eveneens nagenoeg horizontaal weggeslagen veen. Deze horizontale ligging staat in tegenstelling tot de daarboven gelegen ophogingslagen, die zowel binnen als buiten de 'stabboom' een duidelijk hellend verloop vertonen van de Groenmarkt (hoog) naar de Varkenmarkt (laag); dit verloop wordt hedentendage nog weerspiegeld in het niveauverschil tussen beide straten.

Ook tijdens de campagne van 1969 werden er zeer vele vondsten geborgen, die zowel aan ceramiek, als aan leer- en metaalwerk zeer fraaie en waardevolle stukken opleverden. Aangezien zij echter aan het totaalbeeld van de datering, behalve enige nuanceringen, geen nieuwe gegevens hebben bijgedragen, volstaan wij met de vermelding van enige zeer bijzondere vondsten.

Zo werd bij de honderden lederen voorwerpen een zestal met snij- en stempelwerk rijk versierde bladen van zgn. huwelijksschoenen gevonden. Bij een omvangrijke groep van metalen speldjes en insignes is een compleet pelgrimsinsigne aan een ketting, waarop een gekroonde Maria met Kind; een vrijwel identiek exemplaar, maar dan door beschadiging zonder het centrale deel, is in 1962 gevonden te Amsterdam (H. H. van Regteren Altena, *Stadskernonderzoek in Amsterdam*. Groningen, 1966, 44-49). Het is niet bekend uit welk pelgrimsoord dit „souvenir" afkomstig is.

Het onderzoek werd wederom uitgevoerd in nauwe samenwerking met de Gemeente Dordrecht, een samenwerking die zowel in het ideeële als in het materiële van zeer grote waarde bleek voor een goed verloop.

Het onderzoek wordt voortgezet.

R.O.B., Amersfoort (H. Sarfatij).

Zwammerdam. Op 9 juni 1969 werd het in 1968 begonnen onderzoek (*Nieuwsbulletin K.N. O.B.* 1968, *94.*97) van het Romeinse castel-

lum Nigrum Pullum hervat. De werkzaamheden richtten zich op (a) de grachten aan de achterzijde van het fort, (b) grondsporen onder de stenen principia, (c) baraksporen naast de stenen principia en (d) de Rijnbedding aan de voorzijde van het castellum.

(a) Buiten de porta decumana en de vestingmuur werden twee grachtensystemen blootgelegd. Het jongste hiervan bestaat uit drie evenwijdige grachten met een donkere vulling (veel baksteen- en tufsteenpuin), die zonder onderbreking voor de porta decumana doorlopen. Alleen de buitenste is enigszins spits. Aan stempels op terra sigillata werden geborgen: uit de binnenste gracht CARINVSF (Drag. 32), REMICE (Drag. 33), SATVRNINF (Lud. Tq), TOCCAF (Lud. Tq); uit de middelste: AMABILIS (Lud. Tq), CEREALIS (Lud. Sb.), CRIVNA (retro, Drag. 33), MAGNVSF (Lud. Tq), MAIANVS (Drag. 32), SACRI (halve kom Drag. 37), SATVRNINF (Drag. 32), SODALIS (retro, Lud. Sa), 8-bladige roset (Drag. 32); uit de buitenste: ATTI[(Lud. Tq), CENSOR (Drag. 37).

In de buitenste gracht werd bovendien een zilveren denarius van Septimus Severus aangehouden. Het in deze grachten gevonden dakpanmateriaal draagt stempels van de Exercitus Germanicus Inferior en Didius Julianus (ca. 175 n.C.).

Tussen de binnenste gracht en de vestingmuur tekende zich vaag een gracht af, die wordt doorsneden door de torens van de porta decumana. De vulling van deze gracht bevatte weinig of geen tufsteenpuin. In de scherpe punt ervan waren rechtopstaande palen geplaatst (valkuileffect!).

Aan t.s. stempels kwamen hier te voorschijn een onleesbaar stempelkader op een Drag. 37 (gezien de stijl hw. van Virtus uit La Madeleine) en ELL[ENIVS (Lud. Tq). Mogelijk vormde deze gracht één systeem met een puinige baan tussen de binnenste en de middelste gracht van het latere systeem (waaruit een t.s. bord Drag 18 met stempel OFLCOSVIRIL). De bij deze twee grachten behorende wal mag waarschijnlijk gezien worden in een drietal parallel lopende donkere smalle banen tussen de stenen principia en de stenen vestingmuur. In de binnenste van deze banen werden enkele in een rij geplaatste paalgaten geconstateerd. Uit deze omgeving kwam een dakpanstempel I[XG]PF.

(b) Midden door de dwarshal van de stenen principia werd een lang O-W lopend standspoor vastgesteld met aan de noordzijde een viertal standsporen loodrecht daarop. Over de aard ervan bestaat nog geen zekerheid; de met de stenen principia overeenkomende oriëntatie alsmede de verdeling in vijf vertrekken suggereert een sacellum geflankeerd door 2 x 2 vertrekken, i.c. de achterzijde van een houten principia, waarvan de ene zijmuur samenvalt met die van het stenen gebouw en de andere door een recente sloot verstoord is. Daar de standsporen gevuld zijn met resten van de brandlaag van 69 n.C., waar ze doorheen gegraven zijn, ligt een datering in Flavische tijd voor de hand. Van een prae-flavisch gebouw werden haaks op elkaar staande standsporen zonder brandresten gevonden. Het blootgelegde deel van het grondplan hiervan biedt nog geen houvast voor een nadere functiebeplanning.

Aan bijzondere vondsten — naar alle waarschijnlijkheid te combineren met het oudste gebouw — dienen vermeld te worden een gepolijste verzilverde spiegel, een opvouwbare maatlat van precies 1 voet (29.6 cm) (aange troffen in een vergaan houten foedraal) en een pot van gebronsd aardewerk (Hofheim 26C) met stempel IIXOBNIVS (vroeg-Claudisch stempel IIXOBINIVS bekend uit de grafvelden O en E in Nijmegen (J. Holwerda, *Belgische Waar*, stempel no. 69).

In de NW hoek van de hof van de stenen principia werd een vierkante put aangetroffen. In de deels uitgenomen vulling werden slechts weinige mobilia aangetroffen, o.a. een dakpanstempel EXGERINF.

(c) De sporen van barakken of andere gebouwen naast de principia blijven onduidelijk. Alleen ten W van de principia werden duidelijke standsporen van twee over elkaar liggende gebouwen waargenomen. Van beide waren de standsporen met verbrande huttenleem gevuld. Verder onderzoek in het aansluitende terrein zal uitsluitend over de aard van deze gebouwen moeten geven. Als bijzondere vondst werd hier geborgen een zilveren republikeinse denarius uit 45 v.C. Voor de datering van de vroegste Romeinse vesti(gi)ng te Zwammerdam is dit echter van geen belang, gezien b.v. het voorkomen van republikeinse munten in het in Flavische tijd gestichte Arentsburg.

Belangrijker voor een eventuele datering vóór 47 n.C. is misschien een tweetal lipfragmenten van gladwandige witte kruiken met

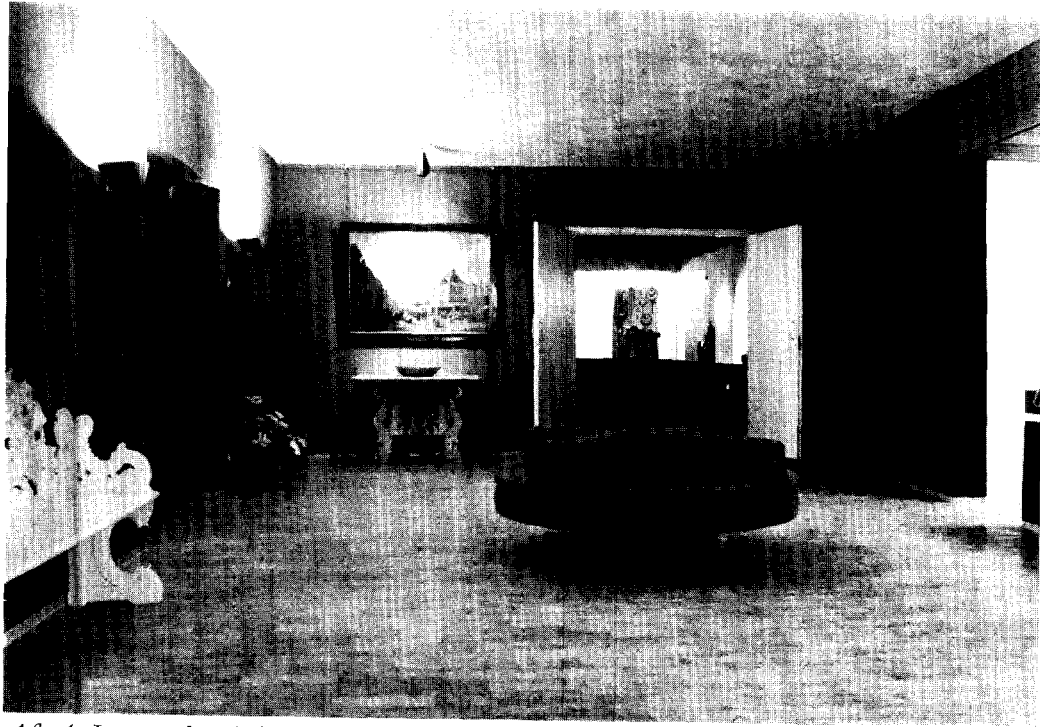
scherp ondersneden lip (P. J. J. Stuart, *Ge woon aardewerk*, type 111). Opmerking verdient echter het feit, dat onder de terra sigillata tot dusver dergelijk vroeg materiaal ontbreekt.

Ook ten O van de principia werden standsporen zonder brandresten aangetroffen. Hier is nog te weinig uitgegraven om te kunnen zeggen of het hier een barak betreft. Wel lijkt dit gebouw gedeeltelijk onder de stenen principia te liggen (een hardplaats lag direct tegen de principiamuur aan). Uit of direct onder de brandlaag afkomstig is een dakpanstempel (tegula?) TRA, wat goed overeenkomt met de datering (voor 70 n.C.) van dit type stempel (J. E. Bogaers, *Numaga XII* (1965), 13 en noten 20 en 21). TRA-stempels werden in grote hoeveelheden aangetroffen in Vetera (gecombineerd met stempels van de Legio XV) en in de pannbakkerij (?) te Sinzig.

In een ingraving ten NO van de stenen principia werd een concentratie van munten uit Claudisch-Vroeg-Neronische tijd aangetroffen. Aan t.s. stempels kwam dit jaar binnen de vestingmuur aan het licht: ABVSFE (Drag. 24/25), ALBVS.FE (Drag. 29), OFAQVI[(Drag. 15/17), OFAQVITANI (bord), OFAQVITANI (bord), OFAQVITANI (bord), OFAQVI [(Drag. 15/17), OFAQVITANI (Drag. 18), OFA[(Drag. 29), AVE (Drag. 27), ARDACIMA (Drag. 15/17), OFBASSI (Drag. 27),]ASSI (Drag. 18), OFBASSI (Drag. 24/25), OFBASSI (Drag. 18), OFBASSI (Drag. 27), CABIATVS (Drag. 29), CR]ESTIO (Ritt. 8), FIRMO (Ritt. 9), LIC.IA (Drag. 27), LVCIVS (Drag. 24/25), OF.MACCAR (bord), OFME (Drag. 27), OFMEM (Drag. 24/25), MOMO (Drag. 24/25), OFNIGRI (Drag. 18), NIGER (Drag. 24/25), QV[(Drag. 27), OFRVF (Drag. 27), OFSABINI (Drag. 15/17), O.SA (Drag. 17).

(d) Aan de N kant werden de muur en de grachten met volkomen zekerheid gelocaliseerd. Weer werden enige profielen in de Rijnsoever gemaakt. Voor de eerste schoeiing op de zandige oever werd een datering gevonden, doordat de palen hiervan door een brandlaag geslagen zijn (ergo datering hw. Flavisch). Duidelijk te zien was hoe in later tijd de oever zich tengevolge van aanslibbing verplaatst had, en hoe telkens een nieuwe kade gebouwd was (uit verticaal ingeslagen palen — in vele gevallen door scheef staande palen gestut — en horizontale verankeringspalen).

FRIES MUSEUM

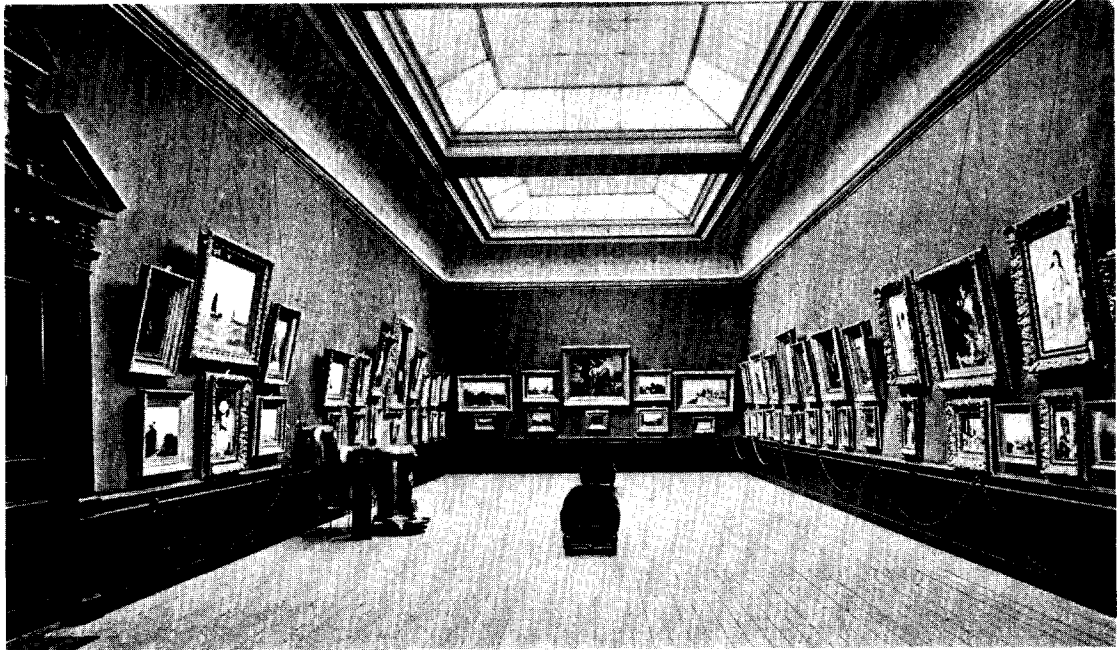

Afb. 1. Leeuwarden, Fries Museum. Entreehal met gezicht in de gehoorzaal.

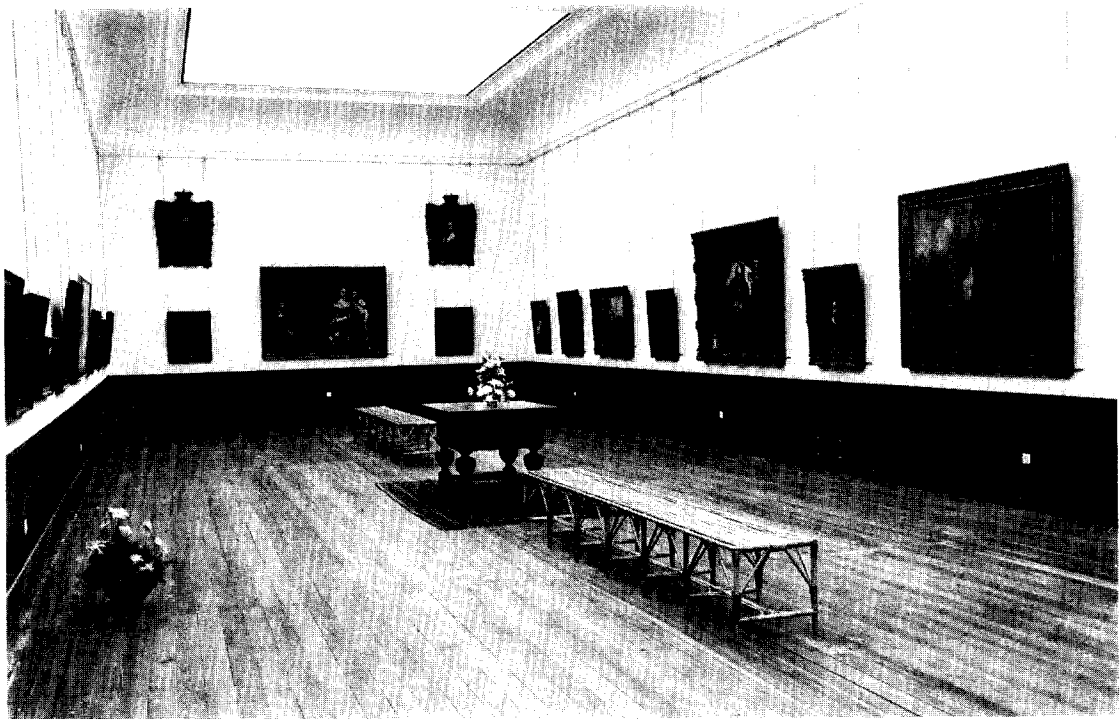

Afb. 2. Nieuweingangspui Turfmarkt 24 (Foto A. Struiksmā).

FRIES MUSEUM

Afb. 3. Schilderijenzaal na de opening in 1892.

Afb. 4. Schilderijenzaal na de verbouwing in 1970. (Foto A. Struiksmā).

Veelvuldig werd bij deze kadewerken gebruik gemaakt van lagen rijshout. Voor zover vastgesteld, beperkte het materiaal tussen de eerste 3 kaden zich tot de (eerste helft van) de tweede eeuw.

De kaden werden afgedekt door een puinlaag met hier en daar eronder een dun laagje houtskool. Aan vondsten werden uit deze laag verzameld enkele fragmenten van een Drag. 37 (Zw. 203a), toe te schrijven aan Comitalis uit Trier, en een zeldzaam dakpanstempel (tegula), bestaande uit een Grieks kruis, omgeven door een cirkel van kleine driehoekjes. Directe parallellen zijn bekend uit Erkelenz en Mönchen-Gladbach; verwante stempels uit Xanten zouden uit de derde eeuw stammen.

Aan vondsten uit de Rijnbedding dienen voorts vermeld: dakpanstempels van de Exercitus Germanicus Inferior, Didius Julianus en de Legio XII Pr., die in Flavische tijd in Xanten gelegerd was (E. Stein, *Die kaiserliche Beamten und Truppenkörper*, 289); t.s. stempels: A·PER·F·E (Lud. Sb), BELINC[(Drag. 27), BOVDV[s (Lud. Tq), CARINVS (Drag. 27), CENSOR (Drag. 37),]SSIVSF (Lud. Tq), CIRIVNAF (Lud. Tq), COMITALI (retro) (Drag. 37), CORISSOF (Lud. Tq), DEXTRI

(retro) (Drag. 37), GAIVSETGAIV (Drag. 27), IANVARIV (Lud. Tq), OFLENTV (Lud. Tq), LENTVLF (Lud. Tq), LVCIVSF (Lud. Tq), MACERF (Drag. 27), MACCONO[F (Lud. Tq), MEDD[VL]VSF (Lud. Sb), OCCISOF (Lud. Tq), OCISOF (Lud. Tq), SABELLV[S (Lud. Tq), SACHR (Drag. 27), SATT]OF (Lud. Tq), VERECVNDVS (Lud. Tq), roset van 9 punten (Drag. 33); voorts werd aan epigrafisch materiaal aangetroffen een amfooroor met stempel]CHRYS uit Baetica (M. H. Callender, *Roman Amphorae*, no. 330), een aantal graffiti (w.o. de eigenaam FRAPI op een kruik en het ethnicum BATAVI op een Drag. 27 met stempel van Carinus); het gevonden metaalwerk omvat wapens, een bootshaak, een breeuwhamer, stili, een sleutel, fragmenten van smeltkroezen en munten (w.o. een zilveren denarius van Vespasianus en een sestertius van Trajanus).

De dagelijkse leiding en de technische leiding berustte evenals het vorige jaar bij J. K. Haalebos resp. H. N. Donker. Het onderzoek wordt voortgezet. Bij determinatie van munten en dakpanstempels waren behulpzaam drs. J. Evers resp. prof. dr. J. E. Bogaers.

I.P.P., Amsterdam/W. Glasbergen, J. K. Haalebos.

MUSEUM NIEUWS

Het Fries Museum te Leeuwarden verbouwd

„Het nieuwe gebouw, dat thans dus is voltooid, bestaat uit drie ruime zalen, waarvan de benedenste is ingericht tot bibliotheekzaal, de middelste tot prentenkabinet, de bovenste, de sierlijkste en best verlichte van alle, tot schilderijzaal. Het geheel voldoet, zoowel in- als uitwendig, alleszins aan de vereischten”.

Zo meldt het vierenzestigste jaarverslag van het Fries Genootschap over het museumgebouw, dat op 19 juni 1892 werd geopend. Het verslag heeft zijn trots, maar die is ook wel gepast. Uiteindelijk was het toen nog maar elf jaar geleden, dat het Genootschap in een kloeke patriciërs woning uit 1781 het Fries Museum had ingericht en een decennium later moet er reeds tot een uitbreiding besloten worden.

Het is bij deze trots en deze eerste uitbreiding niet gebleven. Na de nieuwe vleugel aan de Turfmarkt (1892) volgen nog twee vleugels aan de zijde van de Koningsstraat (de eerste in 1894, de tweede in 1908) en in 1926 wordt op het

hoofdgebouw, het Van Eysinga-huis, een nieuwe verdieping aangebracht („zodanig, dat de uiterlijke welstand van het gebouw daardoor niet wordt geschaad”). Een jaar later is een belangrijke mijlpaal bereikt: het Genootschap viert zijn eeuwfeest met een imposante zilvertentoonstelling en in een gebouw, dat uitwendig niet meer wordt veranderd, maar inwendig des te meer. Want tussen 1927 en vandaag hebben zich talrijke moderniseringenvoltrokken, in het bijzonder in 1952, het jaar van de grote reorganisatie ter gelegenheid van het 125-jarig Genootschapsbestaan. Uitbreidingen vonden echter in het Leeuwarder complex niet meer plaats. Wel begaf het museum zich buiten de muren. Achtereenvolgens werd de expositieruimte vergroot in uithoven: Stania State (1934), Kerkmuseum Janum (1947) en Fogelsangh State (1963).

In de museumvleugel van 1892 is de driedeling bibliotheek-prentenkabinet-schilderijzaal lang gehandhaafd. Maar sedert in 1961 het besluit viel terwille van een betere bereikbaarheid de om-

vangrijke Genootschapsbibliotheek over te dragen aan de Provinciale Bibliotheek van Friesland en toen in 1966 een deel van het prentenkabinet tot een gehoorzaaltje werd omgebouwd in verband met de activiteiten van de educatieve dienst, hield alleen de schilderijenzaal de oorspronkelijke situatie nog overeind.

Gebrek aan ruimte heeft het Fries Museum inmiddels al lang. Tengevolge van de uitbreiding van het personeel nam vooral het gebrek aan werkruimte toe. Weliswaar bood de vroegere bibliotheek enig soelaas, maar aantrekkelijke werk-omstandigheden konden er niet worden geboden, terwijl het een onoverkomelijk bezwaar bleef, dat de werkruimten zich op verschillende verdiepingen bevonden en gescheiden werden door vrij grote loopafstanden.

In de oude situatie was bovendien de ontvangst van het publiek allesbehalve ideaal. Als men nog even afziet van de hoge drempel (in een tijd, die zoveel het woord drempelvrees hanteert) en van de weliswaar statige, doch gesloten museumdeur, die steeds weer achter de bezoeker op slot werd gedaan (in een periode, waarin een 'open' museum gepropageerd wordt), dan nog was er in een klein vertrek en bij een kleine balie weinig gelegenheid tot het verlenen van gastvrijheid en service.

Deze twee factoren — gebrek aan werkruimte en tekort aan mogelijkheid tot dienstverlening — beheersten de plannen tot een verbouwing van de vleugel. Op 28 april 1969 werd met de uitvoering een begin gemaakt onder leiding van het architectenbureau ir. D. H. Kiewiet de Jonge te Arnhem. Tot 31 december bleef het museum open, zij het, dat de bezoekers een gekortwiekte opstelling voor lief moesten nemen, waarin speciaal de zilverkamers en de schilderijenzaal gemist moesten worden. Per 1 januari 1970 werd het museum geheel gesloten om op acht april officieel heropend te worden door mr. R. Hotke, Directeur Oudheidkunde en Natuurbescherming bij het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.

In het afgelopen jaar is het aanzien van de vleugel drastisch veranderd, althans inwendig. De gevel („naar voorbeeld van den Frieschen Renaissance-stijl”) werd naar de zijde van de Turfmarkt geopend. Daar kwam door middel van glazen deuren, die het contact tussen museum en straat mogelijk maken, de nieuwe toegang tot het Fries Museum, zonder dorpels en om er zo binnen te lopen. Met als bijkomend gevolg, dat het museum na 89 jaar bereikbaar te zijn geweest op

Koningsstraat 1 nu zijn adres heeft gevonden op Turfmarkt 24.

De glazen deuren leiden tot een ruime hal, waarin de individuele bezoekers, maar vooral ook de groepen aanzienlijk beter ontvangen kunnen worden. Aan de hal sluit meteen het gehoorzaaltje aan. Het is beter geacommodeerd dan het zaaltje, dat in 1966 zeer welkom, maar dan toch voorlopig werd ingericht, biedt meer plaats — voorheen konden er 60 bezoekers worden ontvangen; nu zijn het er 90 — en heeft zijn ligging voor: het zaaltje geeft uitzicht op de binnenplaats van het museum en heeft voor (avond)vergaderingen de hal als pauze-ruimte achter de hand.

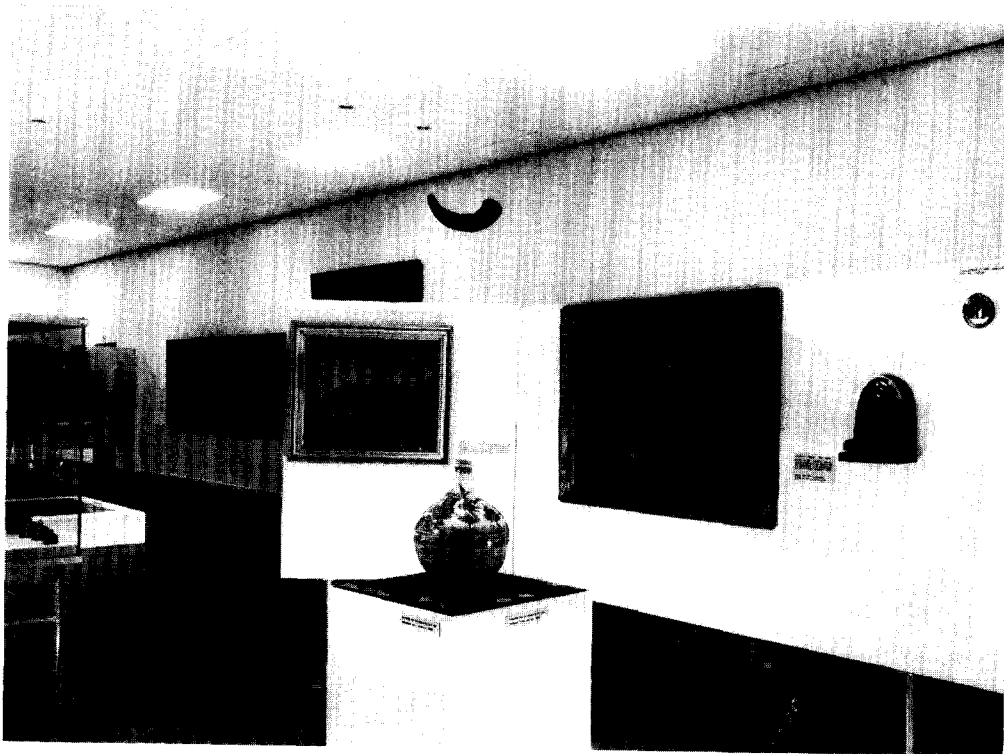
De eerste verdieping, tot voor kort prentenkabinet plus gehoorzaaltje en in die functies vanuit het museum bereikbaar, is thans aan het overige museum ontkoppeld en slechts via een diensttrap bereikbaar. De hele verdieping is opgedeeld in werkvertrekken voor de administratie, de boekhouding, de costuumafdeling, de educatieve dienst, de archeologische afdeling, terwijl er tevens de telefooncentrale en de (hand)bibliotheek zijn gevestigd. De bovenste verdieping is dan weer bereikbaar vanuit het museum. Ze behield grotendeels haar oude bestemming en bleef de schilderijenzaal, die overigens geheel werd gereorganiseerd en waarin een hedendaagse (kunst)-verlichting werd aangebracht. De zaal werd ingekort ten behoeve van de kamer voor de directeur, welk vertrek, hoog aan de Turfmarkt, een interne verbinding met de andere werkvertrekken kreeg via de diensttrap. De verbouwing was gedurende de laatste maanden een gereede aanleiding om ook elders in het museum noodzakelijk geworden onderhoud te verrichten.

Een groot deel van de verbouwing dient een betere functionering van de interne diensten, die voor een goed deel dat stuk van de museale ijsberg vormen, dat onder water pleegt te blijven. Maar de bezoekers zijn toch ook met de nieuwe oplossing gebaat. Ze hebben een makkelijker toegang tot en krijgen een betere mogelijkheid voor begeleiding van hun museumbezoek. Waarbij eerlijkheidshalve gezegd moet worden, dat de feitelijke expositie-ruimte tengevolge van de verbouwing iets kleiner is geworden: niet alle schilderijen konden op de grote zaal weerkeren en ook de afdeling, die betrekking had op de topografie, moest enigszins worden ingekort. Er blijft, in een betere presentatie, nog heel veel over. En ook de plannen tot een werkelijke uitbreiding van de expositieruimte blijven staan: het oog is daartoe gericht op de Kanselarij uit 1571, nu de letter-

STEDELIJK MUSEUM DE LAKENHAL

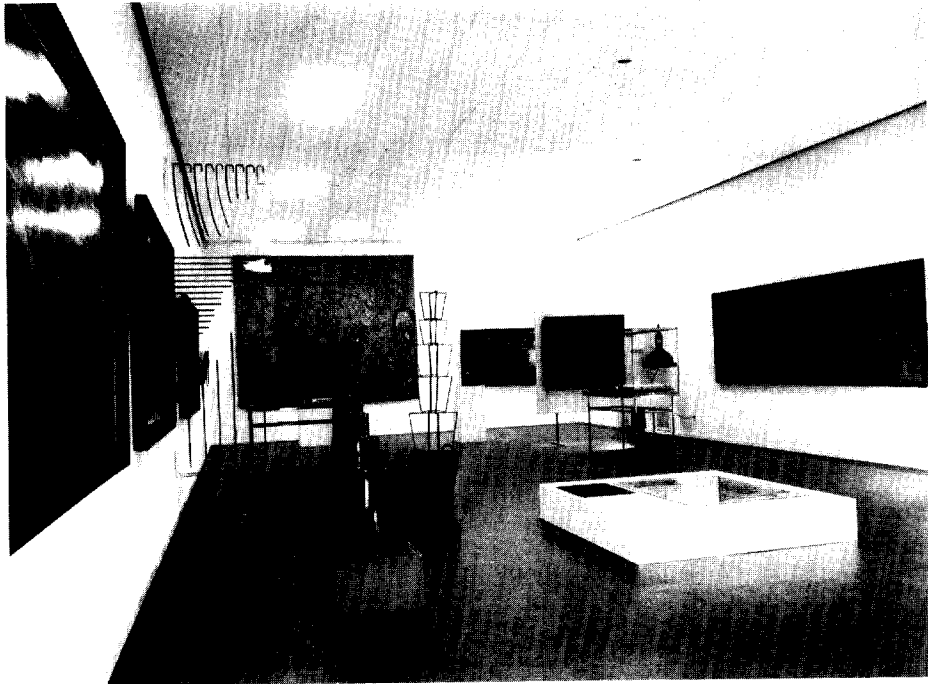

Afb. 1. Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal. Zaal Historische Afdeling na de openstelling, oktober 1969. (Foto A. Dingjan, Den Haag).

Afb. 2. Zaal Historische Afdeling. Hoek met de Imari-vaas.

STEDELIJK MUSEUM DE LAKENHAL

Afb. 3. Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal. Zaal Historische Afdeling.

Afb. 4. Zaal Historische Afdeling.

lijke overbuurman van het Fries Museum, waarvan de uiteindelijke bestemming eveneens museum mooglijk is.

H. KINGMANS

Het Fries Museum heeft een gedeeltelijke gedaanteverwisseling ondergaan. Zoals U uit bovenstaand verslag hebt kunnen lezen, betreft het hier voornamelijk de vleugel, die uitkomt op de Turfmarkt. Aan die kant is thans een geheel nieuw entree gekomen.

De neo-renaissance gevel werd voorzien van uitnodigende glazen vleugeldeuren. Op de meest rechtse deur staat beneden ooghoogte met grote letters „Fries Museum”, — een blikvanger waarvan men niet zomaar voorbij kan gaan.

Binnenkomend krijgt men de eerste verrassing, de entree-hal, ruim 5 m breed en 10 m diep, waarvan de vloer gelegd is in repen van dof-wit marmer. De wanden links en achter zijn egaal reseda groen, waartegen een enkel wit meubel in Lodewijk XIV-stijl verfijnd afsteekt, tevens een coloristische verbinding met de vloer. Rechts de strakgehouden balie; daarachter de vestiaire, die juist onttrokken is aan de eerste visuele indruk. In het midden van deze hal, ten gerieve van bezoekers die aan zitten toe zijn, een cirkelronde bank, verdeeld in vier kwartieren, — een hypermoderne variant op het sociëteitsmeubel uit de „Gay Nineties”.

De tweede verrassing is de nieuwe gehoorzaal, die men betreedt door een openslaande deur achterin de hal.

Deze biedt plaats aan 90 personen. De lengte-wand links geeft door vier glazen deuren en ramen uitzicht op de oude binnenplaats. De Heugafelt vloerbedekking doet behaaglijk aan en is tevens geluiddempend.

Het klankbeeld-apparaat staat al opgesteld. Helaas maakte ruimtegebrek de aanleg van een filmcabine onmogelijk.

De bovenverdieping is eveneens ingrijpend verbouwd. Er is een studiezaaltje met een handbibliotheek, ingericht volgens de modernste eisen; voorts de werkvertrekken voor de leden van de staf. Ook hier is met de ruimte gewoekerd.

Vanuit de entree-hal is een verblinding met de vrouwelijke museum-ruimten gevormd door een vijftal wit marmeren treden, die tevens esthetisch een gelukkige verbinding vormen met de blanke corridor in marmer en stucco van het achttiende eeuwse Eysingahuis.

Aan het eind van deze corridor ziet men de statige buitendeur met Louis-seize bovenlicht, — de ingang van weleer aan de Koningstraat. De

oude balie heeft plaats gemaakt voor een wapenkabinet, waar het enorme zwaard staat opgesteld dat volgens de overlevering heeft toebehoord aan Grote Pier; daarnaast hangt het 16de eeuwse portret van de Watergeus Foppe Camstra, die in effigie een zwaard van gelijke omvang hanteert. Een diepe vitrine is hier ingericht met wapens en magistraatstukken van Leoverdia.

Via dit vertrekje komt men in de Wassenbergh-kamers, waaraan bij de opening in 1963 een artikel in dit blad werd gewijd; ook nu nog steeds het neusje van de zalm voor museale fijnproevers.

Boven heeft de hoogbejaarde schilderijzaal een verjongingskuur ondergaan. De glazen bovenlichten zijn vervangen door TL-buizen met daglichteffect, gezeefd door een fijn honingraatraster. De schilderijen komen goed tot hun recht tegen het ivoorkleurige behang met een structuur van grofgeweven linnen. Een lage anthracietkleurige lambrisering onderstreept het geheel, de strip van de centrale verwarming in dezelfde tint valt bijna niet op. In deze ruimte van allure vallen de beide rottan zitbankjes enigszins uit de toon. Het is te hopen dat de financiële middelen binnenkort toelaten, dat deze vervangen worden door zitbanken met meer cachet.

Wanneer men terugkeert van de corridor naar de hal, wordt bij het afdalen van de vijf trap-treden het oog getrokken door het prachtige houten wapenbord van de Harlingse Admiraliteit, dat voor die plaats gemaakt lijkt te zijn en met zijn heraldisch blauw, rood en goud, een bijzonder goed effect maakt tegen al dat wit.

Van deze nieuwe uitbreiding zal stellig een stimulerende werking uitgaan, zowel op de directeur en zijn medewerkers als op de bezoekers!

O. L. BOUMA

De nieuw ingerichte historische afdeling van het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden

Op vrijdag 3 oktober 1969 heeft het Stedelijk Museum „de Lakenhal” te Leiden de historische afdeling, die lange tijd gesloten was, weer voor het publiek opengesteld.

De historische collectie heeft, evenals vroeger, weer een plaats gevonden in de zaal boven de Grote Pers, het Paviljoen genaamd, maar de bezoeker van nu zal waarschijnlijk met moeite de situatie van toen herkennen.

De oude zaal, waarvan het oorspronkelijke houten tongewelf bij vroegere verbouwingen al veel aan schoonheid had ingeboet en aan het gezicht was onttrokken door een plafond van glas-

ruitjes, was vroeger in drie tamelijk kleine ruimten onderverdeeld door grote donkere schotten.

Nu is zij herschapen in één grote ruimte van 8 x 21 meter. Dit resultaat is verkregen door binnen de oorspronkelijke zaal als het ware een doos te plaatsen, bestaande uit geschuurde muren op steengas en afgedekt door een zwevend plafond. In dit plafond zijn 16 lichtbakken aangebracht (TL 27 en 32), die voldoende licht geven, maar toch op enkele plaatsen — boven de vitrines — nog aangevuld zijn met spots.

Een zijzaaltje van de historische afdeling, waar een gedeelte opgesteld was van het interieur der Oud-Katholieke kapel aan de Hooigracht, die in 1926 werd afgebroken, heeft een geheel nieuwe verlichting gekregen met 2 schoolbordreflectoren en 8 in serie geschakelde vliegtuigleeslampjes. Hierdoor is een enigszins intieme sfeer ontstaan, die goed contrasteert met de meer heldere verlichting van de grote zaal.

Voorbereiding

Een historische collectie bestond in de 19de en het begin van de 20ste eeuw uit voorwerpen, die herinneren aan gebeurtenissen en personen. Het was een ware reliekenverzameling, bijeengebracht om de grootheid van het verleden, de heldendaden van onze beroemde land- of stadgenoten te demonstreren.

Tegenwoordig is de belangstelling meer op de samenhang gericht, men wil een duidelijk inzicht krijgen in de totale geschiedenis van een stad, streek of land.

Daarom is in de Lakenhal afgestapt van een chronologische indeling — waarbij het accent te veel op het beleg en ontzet viel — en is overgegaan tot een thematische opstelling.

Als eerste punt werd bekeken welke thema's gekozen dienden te worden om de geschiedenis van de stad Leiden duidelijk te maken. Die keuze was tamelijk snel gemaakt aan de hand van P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* (4 delen, 1910-1918).

Blok geeft als belangrijkste hoofdstukken: 1. Het uiterlijk van de stad; 2. Stadsbestuur; 3. De positie van de stad in betrekking tot het landsbestuur, haar privileges; 4. Recht en rechtspraak; 5. Nijverheid en handel; 6. Armoede en welvaart; 7. Godsdienst en onderwijs; 8. Kunst en letteren.

Met behulp van catalogi en inventarisboeken is gezocht naar voorwerpen, die, theoretisch gezien, in deze hoofdstukken een plaats zouden kunnen krijgen. Tenslotte is in samenwerking met de Amsterdamse architect Bart van Kasteel

een nieuwe indeling gemaakt, waarin slechts een kwart van wat in eerste instantie was uitgezocht, is opgesteld.

Op die manier kwamen de volgende groepen tot stand: 1. Het uiterlijk van de stad en omgeving; 2. Stadsbestuur en rechtspraak; 3. Handel en nijverheid (als onderdeel ook het verkeer); 4. Godsdienst en onderwijs; 5. Kunst en letteren; 6. Beleg en ontzet; 1. Enkele belangrijke gebeurtenissen uit de stadsgeschiedenis.

Uitvoering

Vroeger was het Paviljoen een donkere ruimte met volgehangen wanden. Schilderijen hingen boven elkaar, vitrines stapelden zich op. Gelukkig is hieraan nu een einde gemaakt. Bart van Kasteel heeft bovengenoemde groepen ieder een eigen plaats kunnen geven met behulp van twee grote schotten, twee kleine (gehalveerde) schotten, twee perspex platen, vier grote vitrines van glas en twee kleine van perspex. Zo ontstonden aparte kleine afdelingen, terwijl de grote ruimte gehandhaafd bleef.

Het uiterlijk van de stad wordt getoond door plattegronden van Leiden, een kaart van het hoogheemraadschap Rijnland en de door Cornelis Bavelaar (1777-1831) op kleine schaal vervaardigde stadspoorten.

De groep stadsbestuur en rechtspraak omvat, behalve voorwerpen, gebruikt door het stadsbestuur en herinneringen aan de vroegere rechtspraak, ook nog insignes van brandweerlieden en attributen, behorende bij de visserij.

Bij het thema handel en nijverheid valt het accent uiteraard op de lakennijverheid. Toch werd volstaan met 4 schilderijen die de wolbehandeling laten zien, daar elders in het museum voorwerpen met betrekking tot de lakennijverheid worden geëxposeerd.

Voor de handel kon worden beschikt over een onnoemelijk groot aantal maten en gewichten. Tenslotte werd gekozen voor een reeks gewichten uit 1582 en een serie standaardkannen uit 1755, die tezamen werden opgesteld in een glazen vitrine.

Voor de andere maten was het tamelijk moeilijk een juiste vorm van opstellen te vinden. Het is materiaal, dat eigenlijk niet in een vitrine thuis hoort, vandaar dat een serie graanmaten uit 1746 op elkaar gestapeld gewoon op de grond werd geplaatst en ook een toren werd gebouwd van de vormen, die dienen om de inhoud van fruitmanden te meten.

De overige maten zijn tussen twee doorzichtige

perspex platen bevestigd, naar een idee van D. H. Couvée, hoofd van de afdeling Nederlandse Geschiedenis in het Rijksmuseum te Amsterdam. Het geheel is ontworpen door architect Van Kasteel en uitgevoerd door eigen technici.

Om enige aspecten van het verkeer, dat van groot belang was voor de handel, te tonen werd een kleine vitrine ontworpen van perspexplaten.

Was vroeger tweederde van het Paviljoen gewijd aan het beleg en ontzet, nu is hiervoor slechts een hoek van de zaal ingericht. Een enkel schilderij, het beroemde Lanckarttapijt en de portretten van de hoofdpersonen uit het beleg vormen de achtergrond van dit thema, waarvan een grote vitrine met relieken van Spanjaarden en Leidenaren het centrum is. Een zeer recente aanwinst, een kokosnootbokaal met de beeltenissen van Willem van Oranje, Jan van der Does en Pieter Adriaensz. van der Werff uit ca. 1585, is geëxposeerd in een speciaal daarvoor ontworpen kleine vitrine.

Godsdienst en onderwijs vormen één groep, die een plaats heeft gevonden dicht bij het zijzaaltje, dat als Oud-Katholieke kapel is ingericht. Deze kapel is gerestaureerd en bijna net zo ingericht als voor de verbouwing. Alleen is er nu een venster dichtgemaakt en tegen het stuk muur, dat daardoor werd gewonnen, is de wimpel bevestigd, die Pieter van der Does op de Spaanse Armada in 1588 buitmaakte.

De Werkplaats tot herstel van antieke textiel te Haarlem heeft de wimpel prachtig gereinigd en geconserveerd.

Even buiten de zaal was bovenaan de trap een gevaarlijk gat. Om dat af te sluiten heeft architect Van Kasteel er een vitrine in laten construeren. Hierin worden enkele herinneringen aan de Wederdopers getoond, in de vorm van prenten en penningen.

Met betrekking tot het onderwijs was het streven iets te laten zien van de universiteit en de Latijnse school, o.a. tweemaal vier pagina's uit een oude grammatica tussen draaibare perspex platen.

Voor de kleine groep kunst en letteren zijn twee gehalveerde schotten, in V-vorm op elkaar staande, gebruikt om daarop twee schilderijen, die de vergaderzaal van een taal- en dichtgenootschap uitbeelden, te bevestigen.

Tenslotte zijn enkele zaken bij elkaar geplaatst, die betrekking hebben op bijzondere gebeurtenissen, het pachtersoproer van 1748, de komst van de Fransen in 1795 en de buskruitramp van 1807.

De toelichting bij de voorwerpen is tot het

hoogstnodige beperkt. Uitgaande van het idee, dat de onderschriften zich niet mogen opdringen, zijn alleen zakelijke gegevens vermeld. Voorts bestaat nog het plan stencils te maken, die meer de samenhang en achtergrond geven.

De letters, voor de bijschriften gebruikt, zijn letraset type univers 65, 24 en 20 punts.

De afdeling is duidelijk geen afgerond chronologisch verhaal, maar hopelijk zijn we er in geslaagd het publiek, door middel van enkele impressies, een idee te geven van drie eeuwen Leidse geschiedenis.

I. W. L. MOERMAN

Bovenstaand relaas heeft u deelgenoot gemaakt van wat er achter de schermen is gewikt en gewogen.

Het verslag dat nu volgt is bedoeld U als bezoeker te leiden langs hetgeen hier tot stand is gekomen.

De oude zaal heeft door het aanbrengen van nieuwe wanden en plafond een — naar hedendaags ruimtegevoel — neutraal karakter gekregen; zij omgeeft ons rechthoekig, met witte wanden, een anthracietkleurige vloer en een egaal plafond met ingebouwde, rechthoekige lichtbakken, goed accorderend met het strakke vlak. Een ruimte, die zich niet aan ons opdringt, maar die juist dáárom zo moeilijk is om er met inrichten eer mee te behalen, te meer als men een historisch beeld wil oproepen met voorwerpen van zo uiteenlopende aard.

Bij binnenkomst door de deur vanuit het centrale trappenhuis wordt men verrast door een kleurige noot: een sobere pied-de-stal, die zich voortzet in een doorzichtige perspex stomp (voor het maken van de foto even verwijderd), waaronder een kruik van Imari-porselein uit het eerste kwart van de 18de eeuw; deze kruik is rondom beschilderd met een landschap, voorstellend de trekvaart van Leiden naar Haarlem; daarboven de wapens van beide steden.

Daaromheen gegroepeerd enige gedenkpenningen, geslagen ter gelegenheid van de opening van de trekvaarten, resp. naar Haarlem Ao 1657 en naar Utrecht Ao 1664. In de context van het Verkeer beantwoordt de Imari-vaas aan haar oorspronkelijke functie als zijnde een aandelen aan het heuglijke feit, dat deze steden beter bereikbaar werden voor elkaar. In een porseleinkast zou deze vaas, tussen haar kwalitatief betere soortgenoten, eerst op de zoveelste plaats opvallen; hier prijkt zij met haar documentaire waarde en heeft haar kwaliteit als toegift.

Langs de linkerwand, geraffineerd opgehangen aan witte koorden, die zijn bevestigd in de ventilatieopeningen tussen wand en plafond, hangt de kleurige reeks van vier doeken, waarop Van Swanenburgh ons een kostelijk beeld van de Leidse lakennijverheid heeft nagelaten.

Langs verkeer en Nijverheid komt men bij de Handel. In een kleurige vitrine, bekleed met gemêleerd-grijze doobby-stof, staan de koperen gewichten en standaardkannen als in een reidans opgesteld.

Even verder, op een blok bekleed met dezelfde doobby, de tien houten slapers van de Leidse graanmaat als een Torentje Bussekruit, maar te goed verankerd om te kunnen omvallen. Ter illustratie van het oorspronkelijke gebruik, is daarbij een foto van het schilderij van Bloemaert, voorstellende „Maria van Pallaes houdt uitdeling onder de armen”, waarvan het origineel zich bevindt in het Centraal Museum te Utrecht. Zulk documentatiemateriaal verleent aan de objecten een historische dimensie; het zou aanbeveling verdienen deze wijze van gebruikstoelichting vaker toe te passen. De staafijzeren standaardvormen voor het meten van fruitmanden zouden, aldus gestapeld, een aardig figuur slaan als abstracte plastic in een moderne beeldentuin.

Begrensd en toch niet begrensd wordt de afdeling Handel door een transparant scherm, loodrecht op en aan de wand, bestaande uit twee perspex platen waartussen gebogen maatstaven en rechte maatstokken, die met een Mondriaans gevoel voor ordening zijn gerangschikt.

Daarachter volgt Beleg en Ontzet; de vitrine met de befaamde hutspot-grape is doorzichtig genoeg om van hieruit al een voorproefje te krijgen van het fraaie wandtapijt van Joost Lanckaert uit 1587/’88. Het is een goede gedachte geweest de lessenaar met schema en toelichting juist dáár te plaatsen, waar de bezoeker tapijt en tekst tegelijk in het oog kan vatten, terwijl het muurvlak voor een tekstbord is gespaard gebleven.

Wanneer men zich naar rechts wendt, vraagt een precieus stuk om aandachtige beschouwing: de kokosnootbokaal uit omstreeks 1585, waarop in bas-relief de portretten van Willem van Oranje, Burgemeester Van der Werff en Jan van der Does zijn uitgesneden. Aan zijn zilveren voet liggen de penningen ter herdenking van dit driemanschap.

Na een concentratie op het minitieuze pronkstuk volgt een confrontatie met het majestueuze barokaltaar in de tot kapel herschapen nevenruimte. Teruggekeerd in de zaal, komt men bij

het thema van Godsdienst en Onderwijs. De bijna 4 meter lange Memorietafel van het geslacht Van Swieten, in de 15de eeuw vervaardigd voor het door Boudewijn van Swieten gestichte klooster Mariënpool, strekt zich als een fries langs de lengtewand. Tegen het dwarsschot een geschilderd interieur van de achthoekige Marekerk; daarnaast het houten model van de koepel. Wie geïnteresseerd is in de situering van deze koepelkerk, moet zich omwenden naar het plateau in het midden van de zaal, waarop een herdruk ligt van het stadsplan uit de 17de eeuw. Deze oriëntatie vergt enige inspanning; een aantrekkelijke maquette verdient m.i. de voorkeur; zeker voor een publiek, dat niet getraind is in het lezen van plattegronden.

Voor het thema Kunst en Letteren is een hoek gevormd door twee korte schotten. Op elk daarvan — elkaars pendant — een interieur geschilderd door de la Farque, voorstellende de vergaderzaal van het Taal- en Dichtgenootschap „Kunst wordt door arbeid verkregen”; links het gezicht op de ingang, rechts vanaf de ingang; resp. uit 1780 en 1774. De aldus gevormde hoek nodigt de bezoeker tot een beschouwing van nabij, hetgeen het intieme karakter van deze werken ten goede komt.

Daarnaast het Stadsbestuur en de Rechtspraak. Een vitrine, gelijkvormig aan de overige, vormt een sober pass-partout, waartegen de zakjes van de vroedschapspenningen kleurig afsteken. Tegen de wand de waardige 17de eeuwse zetel van de Schout, met een toelichting op zijn plaats in de Vierschaar, door middel van een foto aan de muur, waarop de groep terracotta's van Xavery uit 1672, die zich in origineel bevindt in dit museum.

Tot de minder aantrekkelijke relictten van de oude rechtspraak behoort de 18de eeuwse strafton voor overspelige vrouwen. Daar komt nu een meisjeskopje bovenuit steken, dat, associatie wekkend met een hip eigentijds meisje, bedoeld is om een shock-effect te veroorzaken. Een leuke vondst is het, dat bepaalde objecten door de hun toegewezen plaats fungeren à double usage, zoals bijvoorbeeld de lederen brandblus-emmers, die in een rij hangen onderaan een der schotten, waar zij gezien van de éne kant behoren bij de expositie van de Brandweer, terwijl ze aan de andere kant meespelen bij de ramp van het in 1807 ontplofte kruitschip. Hier bevinden wij ons aan het eind van de zaal, waar de korte wand is gewijd aan de topografie; logisch sluit het Verkeer daarop aan.

Als we de blik naar links wenden, worden we de Imari-vaas gewaar en daarmee zijn we op ons uitgangspunt teruggekeerd.

Bij het verlaten van de zaal via de openslaande glazen deuren, kan men in een hoek van het trapportaal de kleermakerstafel zien staan, waarop Jan van Leyden zijn snijdersambacht uitoefende; deze tafel komt nu beter tot haar recht dan vroeger, toen het blad elders in het museum tegen de muur hing. Penningen en een prent doen daarbij herinneren aan de rol, die deze fanatiekeling in de godsdienststrijd heeft gespeeld.

Indien U hierheen gekomen bent met de verwachting een doorlopend geschiedverhaal van Leiden gevisualiseerd te vinden, dan heeft deze expositie niet aan Uw verwachting kunnen beantwoorden. Men bedenke evenwel, dat voor het realiseren van een dergelijk project een reeks van zalen beschikbaar zou moeten zijn. Hier is gewoerd met één ruimte; er is een strenge selectie gemaakt uit een enorme collectie van heterogene aard; deze is in verantwoorde samenhang met esprit en smaak opgesteld.

O. L. BOUMA

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. „Italiaanse tekeningen uit een Amsterdamse verzameling” (Van Regteren Altena) -29 juni
- Kantcollectie Jiskoot-Pierson -sept.

BERGEN OP ZOOM

- *Het Markiezenhof*. Albrecht Dürer, gravures en houtsneden -15 juni

BREMEN

- *Kunsthalle*. Edvard Munch -28 juni

BRUSSEL

- *Palais des Beaux Arts*. Schatten van de Hongaarse edelsmeedkunst van de 10de tot de 18de eeuw -17 juni

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. 22ste Oude Kunst- en Antiekbeurs 18 juni-8 juli

DORDRECHT

- *Museum van Gijn*. Merklappentoonstelling -29 juni

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Volkskunst en Voorbeeld -1 jan.

ENSCHEDÉ

- *Twentsch Gelders Textielmuseum*. „Wat is sitsen”, collectie Eecen-Van Setten -31 aug.

FRANKFURT

- *Steinernes Haus*. Vincent van Gogh, tekeningen en aquarellen -21 juni

KAMPEN

- *Koornmarkspoort*. Paul Citroen II -13 juni

KEULEN

- *Zeughaus*. „Kulturgeschichte der Schönheitspflege”. Coll. Schwarzkopf -5 juli
- *Kunsthalle*. Late gotiek in Keulen en aan de Nederrijn 20 juni-27 sept.

LEIDEN

- *Sted. Museum de Lakenhal*. Pilgrim Fathers herdenking -5 okt.

LONDEN

- *Queens Gallery*. Cainsborough

MAASTRICHT

- *Bonnesfontenmuseum*. Opgraving Vrijthof -eind juni

MÖNCHEN-GLADBACH

- *Städt. Museum*. Hans Holbein -5 juli

ROTTERDAM

- *Rotterd. Historisch Museum*. „Bezeten bezit”, coll. Elias-Vaes -2 aug.

UTRECHT

- *Aartsbisschoppelijk Museum*. Middeleeuwse kunst uit Zweden -aug.

MEDEDELINGEN

ZOMERVERGADERING K.N.O.B. EN EXCURSIE

De zomervergadering van de K.N.O.B. is vastgesteld op *vrijdag 19 juni* in het Fries Museum te Leeuwarden. Die middag zal een uitgebreid bezoek worden gebracht aan de stad Harlingen.

De excursie vindt plaats op *zaterdag 20 juni*. Zij zal naar de noord-oosthoek van de provincie Friesland voeren, waarbij Veenklooster, Kollum, Dokkum, Janum en Hogebeintum worden bezocht.

Het bureau van de Friese V.v.V. (Stationsplein, Leeuwarden; tel. 05100-32224) verleent bemiddeling voor het reserveren van logies in hotels.

De leden van de K.N.O.B. ontvangen in juni een gedetailleerd programma. Leden van „De Museumdag” zijn welkom.

VACATURES

DEVENTER

Voor het gemeentemuseum „de Waag” en „De Drie Haringen” wordt gevraagd een

DIRECTEUR (TRICE)

„De Waag” is het historisch museum van Deventer. In „De Drie Haringen” zijn ondergebracht antiek speelgoed, costuums en stijlkamers.

Academisch gevormden (in het bijzonder kunstgeschiedenis) genieten de voorkeur.

Museum-ervaring is vereist.

Salariëring, afhankelijk van ervaring en bekwaamheid tot maximaal f 2628.— per maand.

Gunstige secundaire arbeidsvoorwaarden, waaronder ziekte- en verplaatsingskostenregeling, welvaartsvast pensioen, geen inhouding premie A.O.W./A.W.W.

Kandidaten dienen bereid te zijn zich te onderwerpen aan een psychotechnisch onderzoek.

Sollicitatiebrieven, waarin beknopte doch duidelijke inlichtingen omtrent opleiding en ervaring staan vermeld, voorzien van een recente pasfoto en onder vermelding van nr. 70-20 te richten aan de directeur van de gemeentelijke personeelsdienst, Grote Kerkhof 22, Deventer.

UTRECHT

Voor het Centraal Museum wordt gevraagd een

EDUCATIEF MEDEWERKER

voor het organiseren en houden van groepsrondleidingen, lezingen en verdere activiteiten om het bezoek aan het Centraal Museum te stimuleren en de daardoor ontstane contacten te onderhouden en te intensiveren.

De gegadigde dient niet ouder dan 35 jaar, organisatorisch onderlegd en pedagogisch ingesteld te zijn.

Naast kennis van de moderne talen en typevaardigheid, dient hij een kunsthistorische opleiding of het diploma pedagogiek (A of B) met aantekening cultuurpedagogiek te bezitten. Verder moet hij goed op de hoogte zijn met oude en moderne kunst, met moderne vormingsmethoden en overdrachtstechnieken en met populariserend tekstschrijven.

De rang van conservator A behoort tot de mogelijkheden, maar hangt af van opleiding en ervaring.

Het salaris tot f 2023.— bruto per maand; AOW en AWW premie zijn voor rekening van de gemeente.

Vijfdaagse werkweek, 24 vacantedagen, 6% vacantieloege; de verplaatsingskostenverordening is van toepassing.

De gemeente is aangesloten bij het Instituut Ziektekostenvoorziening Ambtenaren Utrecht.

Uitvoerige, eigenhandig geschreven sollicitaties, binnen 14 dagen na verschijning van deze advertentie, kunt U richten t.a.v. de Directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

LAREN (N.H.)

Het Singer Museum-Concertzaal roept sollicitanten op voor de functie van

MUSEUM MEDEWERKER(STER)

Zij, die reeds enige tijd als zodanig werkzaam zijn geweest, genieten de voorkeur. Gezocht wordt een energiek medewerker, die bereid is, in samenwerking met de museumcommissie, zich volledig in te zetten voor zijn (haar) taak: a. algemeen beheer van de collectie; b. voorbereiding en inrichting van 1 grote en tenminste 3 kleine tentoonstellingen per jaar; c. educatieve werkzaamheden.

5-daagse werkweek, salarïering in overeenstemming met leeftijd, opleiding en ervaring.

Sollicitaties te richten aan: Directie Singer Museum, Oude Drift 1, Laren (N.H.) tel. 02153-5656.

LEIDEN

Bij de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit is ten behoeve van het onderwijs en onderzoek in de geschiedenis van de bouwkunst een formatieplaats beschikbaar van

GEWOON HOOGLERAAR

De faculteit zal gaarne opmerkzaam worden gemaakt op mogelijke kandidaten. Zowel degenen, die zelf in aanmerking willen komen, als zij, die de aandacht willen vestigen op anderen, worden uitgenodigd zich voor 19 juni 1970 te richten tot de decaan van de faculteit der Letteren, p.a. Bureau der faculteit, Rapenburg 67 te Leiden.

De kandidaten dienen bereid te zijn mede te werken aan de vernieuwing van het onderwijs en deel te nemen aan het organisatorische werk van de sectie.

Sollicitanten wordt verzocht bij hun sollicitatie een curriculum vitae en een lijst van eigen publicaties te voegen.

Het bureau van de faculteit verstrekt eventueel inlichtingen na schriftelijke aanvraag.

VOORBURG

Ten behoeve van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg wordt gevraagd een

ADMINISTRATIEF MEDEWERKER

die zal worden belast met het concipiëren van brieven betreffende subsidieverlening t.b.v. de restauratie van monumenten.

Vereist: tenminste MULO/MAVO-opleiding. Salaris: afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring max. f 1072.— bruto per maand.

Sollicitaties te richten aan de hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2 te Voorburg.

VOORBURG

Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kan worden geplaatst

EEN FINANCIËEL-ADMINISTRATIEF MEDEWERKER

die zal worden belast met de controle op de vaststelling, administratie en betaalbaarstelling van subsidies ten behoeve van gerestaureerde monumenten.

Vereist: Mulo en in het bezit van Praktijkdiploma boekhouden of studerend hiervoor. Salaris afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring f 877.— maximum per maand. Promotiemogelijkheid niet uitgesloten. Standplaats: Voorburg.

Sollicitaties te richten aan de hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2 te Voorburg.

AMSTERDAM

Ten behoeve van het Rijksmuseum „Vincent van Gogh” te Amsterdam wordt gevraagd een

WETENSCHAPPELIJK AMBTENAAR

Taak: inventarisatie, registratie en beschrijving van de schilderijen- en tekeningencollectie en het toezicht op de staat van onderhoud der verzameling. Inrichting van expositieruimten en het voorbereiden en samenstellen van tentoonstellingen. Samenstellen van publikaties en andere werkzaamheden van wetenschappelijke aard met betrekking tot de verzameling.

Vereist: academische opleiding kunsthistorie.

Salaris afhankelijk van leeftijd en ervaring max. f 2023.— per maand.

Promotiemogelijkheid aanwezig.

AOW-premie voor Rijksregeling. Vakantie-uitkering 6%.

Sollicitaties onder vac. no. 4447/2035 zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

ZUTPHEN

Bij het Stedelijk Museum is plaats voor een

ASSISTENTE VAN DE DIRECTRICE

Voor deze functie komen in aanmerking zij, die een cursus voor museum personeel hebben gevolgd of bereid zijn dit te gaan doen, danwel zij die over enige museum-ervaring beschikken.

De werkzaamheden omvatten het verlenen van assistentie aan de directrice bij het beheren van de eigen verzameling en het voorbereiden van tentoonstellingen. Zij zal in het bijzonder ook met de voorlichting in het museum aan het publiek en scholieren worden belast.

Het salaris en de rang zijn afhankelijk van de opleiding en de ervaring. Salaris van f 599.— tot f 1.202.— per maand.

Sollicitaties binnen 10 dagen na het verschijnen van dit blad in te zenden aan burgemeester en wethouders van Zutphen.

MONUMENTEN-NIEUWS

VONDST VAN EEN GRAFSTEEN EN EEN MUURSCHILDING IN DE HERVORMDE OF SINT JACOBSKERK TE WINTERSWIJK

Dank zij de bijzondere oplettendheid van de architect B.N.A., de heer W. A. Heineman te Velp, Gld., en diens uitvoerder, het bouwbedrijf A. H. Feberwee te Deventer, alsmede de aanwijzingen van de architect van de rijksdienst voor de Monumentenzorg, de heer J. Meffert te Heemstede, is men bij de herstellingswerken in de Hervormde St.-Jacobskerk te Winterswijk zeer zorgvuldig geweest in het wegbreken der vloeren in verband met mogelijke aanwezigheid van oude grafstenen. Jammer genoeg heeft het er alles van, dat in dit gebouw vroeger alreeds een grote opruiming der gedenktekenen heeft geheerst, terwijl er ook stenen verplaatst zijn.

Niettemin werd de moeite beloond, want onlangs kwam in de meest oostelijke travee van de zuidelijke zijbeuk der kerk een interessant stuk tevoorschijn van vrij aanzienlijke afmetingen (135 x 260 cm; dikte 20 cm). De steensoort is mogelijk „Gildehauser”.

Het object was voorzien van een randschrift, luidende in laatgotisch schrift: ANNO 1623 DEN 4 IUNIUS IST / DER WOLLEDELER ER(ENT) FESTER HARMEN VAN ERDEN ZU / BURSE CHRISTLICH IN DEN / HERN ENTSCHLAFEN DER SELEN (GOTT) GENEDICH SEIJ AMEN /

Op het centrale gedeelte ziet men, omgeven door maaswerk, dat op de wijze van Hans Vredeman de Vries versierd is, een medaillon, waarbinnen twee volle wapens naast elkaar zijn voorgesteld. Die wapens verwijzen volgens de eronder aangebrachte bijschriften naar de geslachten „Eerde” en „Grasz”.

In het middenvak is dan nog toegevoegd, maar thans meer geplaatst in de richting der overeenkomstige hoeken en kleiner van stuk, een viertal medaillons waarvan elk slechts één enkel (vol) wapen bevat. Blijkens de onderaan hierin toegevoegde namen betreffen zij de families:

ERDE GRASZ
BURSE MIDDACHTEN

Het lijdt geen twijfel of de steen moet gelegd zijn ter herinnering aan Herman van Eerde heer tot Buurse (de bekende voormalige havezathe onder Winterswijk), lid van de ridderschap van de graafschap Zutphen, zoon van jr. Adriaan tot Buurse en de Beerendonck onder Wetten en van jv. Rutgera van Graes tot de Pleckenpoel (een andere havezathe onder Winterswijk), kleinzoon van Herman van Eerde tot Buurse met jv. Judith Mom van Kell (Kell was een oud-adellijk huis onder Angerlo) en jr. Joost van Graes tot de Pleckenpoel met jv. Anna van Middachten.

In aansluiting hierop trekt het de aandacht, dat op de steen het kwartier Buurse („Burse”) het wapen Mom van Kell vervangen heeft. Dit is, gelet op 's mans afstamming een duidelijke fout, maar de vergissing is begrijpelijk. Het moet immers corresponderen met dat van de moeder van jr. Herman van Eerde senior, waardoor dus op de steen een generatie naar boven is overgesprongen. Een voorval overigens, dat wel vaker plaats vond en doorgaans meer een gevolg kan heten van vervlogen herinnering dan van boos opzet. Voor meer persoonlijke gegevens aangaande de bovengenoemde edelman zij verwezen naar de bestaande literatuur*.

Ongeveer tezelfder tijd nu werd in deze kerk een min of meer bijbehorende ontdekking gedaan. In de tweede travee gerekend uit het oosten in de noordelijke zijbeuk kwam aan de binnenmuur een helaas vrij beschadigde *muurschildering* tevoorschijn. Aansluitende tegen de onderkant van een met festoen-versieringen beschilderde boog, was op het muurvlak afgebeeld een vol wapen in kleuren, met terzijde (heraldisch) links een door een lijn aan het wapen verbonden lang-

* W. J. Baron d'Ablaing van Giessenburg, *Bannerbeeren en Ridderschap van Zutphen*, II, Den Haag 1885 43, — hetgeen vervangt de gegevens betreffende de hier behandelde generaties, voorkomende bij Richard Verhuyven, *Rittergut Erprath bei St. Toenisberg im Kreis Kempen-Krefeld und seine Besitzer*, 1934. Zie ook B.

Stegeman, *Het Oude Kerspel Winterswijk*, Zutphen 1927, 59; 61/2 en J. B. Rietstap, *De Wapens van den Nederlandschen Adel*, Groningen 1890, 325 alsmede nog de Ms.-notities Van Eerde in de collectie W. A. Baron van Spaen LaLecq, bij de Hoge Raad van Adel te Den Haag.

werpig vierkante lijst met brede effen rand. Binnen die lijst waren de resten van een opschrift zichtbaar in ietwat onregelmatige Romeinse kapitalen uitgevoerd, zeven regels omvattende. Om de cartouche is op enkele plaatsen een restantje van festoen-versiering herkenbaar. Te verwachten is wellicht, dat hier een bijbeltekst of een toespeeling op de persoon, die het wapen aangaat, gestaan zal hebben.

Het wapen dan, dat helaas ook geleden heeft hoewel veel minder dan de tekst en dat zeker voor herstel in aanmerking kan komen, is wederom dat van het geslacht Van Eerde. Van het z.g. „meubel” op het schild, de roode liggende wasenaar (op zilver) is (heraldisch) rechts een bescheiden stukje bewaard. Een prachtige nagenoeg volkomen geconserveerde helm dekt het schild en de overblijfselen van sierlijke dekkleden omgeven het. Gelijk in deze streken wel meer voor-

kwam schijnt hier de helm noch door een kroon, noch door een wrong gedekt te zijn geweest. Ten slotte is het helmteken in dit geval voorgesteld als te zijn een koker, die halverwege omvat is door een ring en die de ondersteuning vormt van een bolvormige zilveren verenbundel. — De stijl van de muurschildering is vooral gelet op de uitvoering van het wapen als geheel, grof genomen die van omstreeks 1600.

Op grond van het een en ander is er eigenlijk geen twijfel meer mogelijk of wij hebben in dit geval te doen met een beschildering, die evenzeer als de grafsteen betrekking heeft op de in 1623 gestorven jonker Herman van Eerde tot Buurse, die op deze plaats als het ware zijn grafkapel gekregen heeft, zij het dan dat de hier behorende zerk te ongelegener tijd elders binnen het kerkgebouw belanden moest.

J. BELONJE

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Deventer. Ten behoeve van de aanleg van rijksweg E 8 wordt zand gezogen uit het winterbed van de IJssel ter hoogte van de uitmonding van de Koerhuisbeek. Sedert het najaar van 1968 zijn door de heren W. Hekkert, W. Sjaarda, F. Blom en anderen in opgespoten, fijn wit zand verschillende (fragmenten van) werktuigen van edelhertgewei aangetroffen. De melding danken wij aan de heer P. Th. P. van Dinteren uit Deventer.

De werktuigen zijn als volgt te specificeren:

1. Een 13.5 cm lange, gave bijl(?) uit het hoofdstang-kroongedeelte, met een ronde doorboring juist onder de kort afgezaagde kroontakken.
2. Een 12 cm lange, gave basisbijl met ovaalvormige doorboring.
3. Een 22 cm lange basisbijl met ronde doorboring en beschadigde snede.
4. Een 15.5 cm lange basisbijl met ovaalvormige, conische doorboring; de beenhuid is geschilferd.
5. Een 16 cm lang fragment van een aan beide zijden beschadigde volgtakbijl met ovaalvormige doorboring.
6. Een fragment met snijsporen rondom de stang, aangebracht ten behoeve van het afbreken.

7. Een door menselijk gebruik(?) afgesleten, spitse tak van 19 cm lengte.

8. Een 13 cm lange, vrijwel gave, grotendeels gepolijste bijl of dissel, vervaardigd uit een grof pijpbeen, dat vanaf de gewrichtsholte in de lengterichting doorboord is. Deze doorboring loopt dwars door de bijgeslepen snede. De slijtage aan het begin van het steelgat doet vermoeden, dat de steel, die geknikt moet zijn geweest, dwars op de snede was aangebracht, in welk geval het werktuig als dissel aangemerkt moet worden.

De zandwinningsput, waaruit bovengenoemde vondsten afkomstig zijn, is 700 meter verwijderd van de put, waar in de jaren dertig de bekende vondsten van de Koerhuisbeek zijn aangetroffen, onder meer mesolithische menschedels en werktuigen van edelhertgewei uit het laat-Mesolithicum en Neolithicum; zie J. Butter 1940 en H. V. Vallois 1943.

Literatuur: G. Elzinga, „Prehistorische werktuigen van edelhert- en elandgewei uit Drenthe”, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 1962, 185-219.

R.O.B., *Amersfoort (A. D. Verlinde)*.

Eibergen. Onlangs deed de heer P. Voogd jr. uit Enschede enige vondsten in de sterk omgewerkte grond bij de regulatie van de Berkel,

ten zuidoosten van de Hervormde kerk te Rekken. Naast een aantal onbewerkte beenderen werd een bijna gave basisbijl van edelhertgewei aangetroffen. Het voorwerp is 15 cm lang en bezit een ronde doorboring van 2 cm doorsnede. De beenhuid is enigszins geschilderd, vooral bij de rand van de snede en bezit een bruinzwarte kleur als gevolg van de ligging in donker beekslib.

Verder werd een aantal besmeten en gladwandige scherven uit de vroege IJzertijd gevonden, waaronder fragmenten met vingerindrukken op de rand, alsmede het derde deel van een 7 cm hoog, gepolijst potje met hoge schouderknik. Het veelal donkere aardewerk is met steengruis verschraald. Enige laat-middeleeuwse scherven, waaronder die van een misbaksel, en het fragment van een ijzeren kookpot completeren de vondst.

Eerder waren iets westelijker reeds scherven uit de IJzertijd en de vroege Middeleeuwen aangetroffen (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1969 *112).

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

Haaksbergen. Dank zij een melding van de heer D. Jorandaan J. G. Hzn. uit Haaksbergen werd een vuurstenen meskling bekend. Deze was in de zomer 1969 door de heer J. H. Bos te Buurse aangetroffen bij het wieden van onkruid op de Buurscher Esch. De 77 mm lange kling van bruine vuursteen is te weerszijden en aan de stompe top bijgeretoucheerd en toont sporen van gebruik. De meskling, voor Twenthe een uniek exemplaar, is te dateren in het Laat-Neolithicum/Vroege Bronstijd.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde en C. C. W. J. Hijzeler).

Hengelo. De heer G. M. Roding, directeur van het Natuurhistorisch Museum te Enschede, meldde de aanwezigheid van een basisbijl van edelhertgewei in zijn museum. De bijl is 20 cm lang en bezit een ovale doorboring van 21-26 mm doorsnede. Bij het steelgat zijn snijsporen aanwezig als gevolg van de verwijdering van de oogtak. Het snedevlak is uitzonderlijk lang.

De bijl is omstreeks 1956 gevonden bij de bouw van de garage aan de Deldenerstraat 42 te Hengelo. De vondst is afkomstig uit een waarschijnlijk dichtgeveende beekbedding, van

welk veen nog op de bijl aanwezig vivianiet getuigt.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

Zwolle. Bij de aanleg van het industrieterrein „Westenholte” aan de Voorst in de buurtschap Westenholte, gem. Zwolle, werd uit het ter ophoging gebruikte zand een aantal beenderen en ten dele bewerkte hertschoornfragmenten verzameld.

De herkomst van het zand, een zuigerput in de IJssel bij Windesheim, werd achterhaald door de heer R. van Beek uit Hattem, door wiens bemiddeling bovendien de vondsten konden worden verworven voor het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie te Leiden (onbewerkt materiaal) en het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle (bewerkt materiaal). Het bewerkte materiaal, vervaardigd uit edelhertgewei, bestaat uit:

1. Een nagenoeg gave volgtakbijl uit een rechterstang met afgebroken kroon en cilindrische doorboring. Lang 26,5 cm.

2. Een meer gehavende (veel spongiosa is verdwenen) volgtakbijl uit een linkerstang met afgebroken kroon en cilindrische doorboring. Lang 27 cm.

3. Drie fragmentaire basisbijlen, alle met cilindrische doorboring, waarvan zeker twee uit een afwerpstang.

4. Basisfragment van een rechter afwerpstang, met een vrij groot gedeelte van de afgebroken oogtak, en een gedeelte van de vanaf de buitenzijde ongeveer half ingekerfde en daarna afgebroken hoofdstang.

De onbewerkte beenderen werden gedetermineerd door drs. G. Kortenbout van der Sluijs. De pleistocene beenderen zijn afkomstig van het reuzenhert, rendier, steppenwisent en mammoet. De holocene beenderen zijn afkomstig van het rund, zwijn, hond en schaap of geit. De resten van paard, oerrund en edelhert stammen vermoedelijk uit het Holoceen, maar een pleistocene ouderdom kan niet uitgesloten worden.

Literatuur: G. Elzinga, „Prehistorische werktuigen van edelhert- en elandgewei uit Drenthe”, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 1962, 185-219.

R.O.B., Amersfoort (P. J. Woltering).

GELDERLAND

Druten. In oktober 1969 vond een bewoner van

Druten in zijn achtertuin aan de Brouwerstraat behalve een aantal fragmenten Romeins aardewerk een gem. Deze steen, een cornalijn, kon door het Museum Kam worden aangekocht. Eens te meer wordt het belang van Druten als Romeinse vindplaats hierdoor aangetoond. Wij laten hier de beschrijving van de steen volgen, zoals die door het Kon. Penningkabinet (mevr. M. Maaskant-Kleibrink) aan de vinder werd toegezonden:

„De ingesneden voorstelling geeft de figuur van een Victoria te zien, die Fortuna een krans reikt. De figuur van Fortuna heeft zoals gewoonlijk een scheepsroer en een hoorn des overvloeds in de handen. Deze voorstelling komt in gesneden stenen redelijk vaak voor, maar dit exemplaar vertoont een van de beter uitgevoerde voorstellingen. Vermoedelijk moet daardoor dit steentje gedateerd worden in de 1ste helft van de 2de eeuw na. C”.

Volgens drs. R. S. Hulst komt de datering van het erbij gevonden aardewerk hiermee overeen.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (A. V. M. Hubrecht).

Echteld. Op de nabij het Huis Medel gelegen oude woongrond vond mevrouw C. H. Delfin-van Mourik Broekman, wonende te Elst (U.), in januari j.l. een Romeinse munt. Het betreft een barbaarse as, vz. portret Nero met RIC legend A var. (1), kz. Genius bij altaar met SC, verg. RIC 341. De determinatie is van J. H. Evers, Kon. Penningkabinet, Den Haag.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ede. In de buurtschap Manen werden door de heer E. Zuurdeeg te Ede in een door een dekzandrug gegraven wegcunet sporen en resten van bewoning aangetroffen, w.o. een houten waterput. De gevonden aardewerkscherven wezen op een datering in de IJzertijd c.q. in de Romeinse tijd.

Op 15 april j.l. vond een nader onderzoek plaats. Onder de 0.20 m dikke bouwvoor werd een oude 0.10 m dikke bruine B-horizont aangetroffen. Daaronder bevindt zich een grijze 0.15 tot 0.20 m dikke laag geroerde grond (akkergrond?) met scherven en houtskool-delen. In de wand van het cunet viel duidelijk de oversnijding te constateren door deze laag van een kuil, die mogelijk heeft behoord bij een in dat geval geheel vergraven waterput. Ook in deze kuil werden enige scherven gevonden.

Van de eerder genoemde put bleek de bodem reeds op 0.15 m onder de bodem van het hier diep uitgegraven cunet aanwezig te zijn. Deze put is niet meer dan ca. 1.50 m diep geweest en was geconstrueerd van verticaal geplaatste 0.05 m dikke gekloofde planken, bevestigd aan vier vierkant bekapte hoekpalen ter dikte van 0.06 m. De vier zijden van deze constructie maten 1.10 m, 0.95 m, 0.95 en 0.70 m.

Op de bodem lag een dunne laag humeus materiaal, waarin behalve een fragmentje inheems aardewerk een viertal kleine scherven voorkwam van onmiskenbaar Arretijnse terra sigillata (bevestigd door C. G. A. Morren) met radstempelversiering, mogelijk *Loeschke*, Haltern Typ 8.

De put lag evenals de boven besproken kuil nabij de rand van de rug. Hogerop werden enige paalsporenesignaleerd.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Hattem. In het droogdal, dat boven Molecaten diep in de stuwwal, de Woldberg, indringt, is in de zomer van 1968 een bronzen bijl gevonden, naast de zogenaamde Leemkule. Het betreft een vertegenwoordiger van het type van de Noordnederlandse onversierde hielbijl (cf. J. J. Butler, *N.D.V.* 1963, 181-212). De lengte bedraagt 13.3 cm, de breedte van de snede 5.3 cm. Het oppervlak is vrijwel egaal groen gepatineerd.

De hielbijl is bij toeval bij een niet opzettelijk en zeer oppervlakkig loswoelen van de grond gevonden. Een mogelijkheid is dat de bijl uit een plantgat van het thans ongeveer veertigjarige grove dennenbos afkomstig is en toen onopgemerkt is gebleven.

De vinder heeft de bijl aan de Oudheidkamer van Hattem, Museum Dijkpoort, geschonken (inv. nr. 752).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Vechten. Nabij het castellumterrein „De Burg” zijn enkele jaren geleden door mej. M. Sikke-ma (Arnhem) vele t.s.-fragmenten gevonden. Hieronder bevinden zich een wandfragment Drag. 37 (versiering: boogschutter Oswald 268 en graspollen), Zuid-Gallië, datering: 80-90; wandfragment Drag. 37, stijl DIVIX.F (Stanfield/Simpson, *Central Gaulish Potters*, pl. 115-116), Midden-Gallië, 160-195; twee wandfragmenten Drag. 37, La Madeleine, IIA;

bodemcentrumfragment Drag. 15/17 of 18, stempel: OF PATRC, Patricius (i) (Oswald, *Index of Potters' Stamps*, 232-233), Zuid-Gallië, 70-90; bodemfragment Drag. 18 (wrsch.), stempel]F PONTI (Oswald, 243), Zuid-Gallië, 70-90.

Tot de vondsten behoort verder een maskerfragment van witgrijze pijpenaarde. Bewaard gebleven zijn een groot deel van de neus, een deel van de mondopening en aanduiding van een snor.

Archeologisch Instituut der R.U., Utrecht (C. A. Kalee).

— Door de heer C. G. Oostveen, pachter van een deel van „De Burg”, is omstreeks 1966 een as van Caligula (37-41) gevonden. Vz. kop van Caligula n.l.; C CAESAR [AVG] GERMANICVS PON M TR POT; kz. Vesta zittend n.l., VESTA, s c. RIC I, 117, nr. 30.

Archeologisch Instituut der R.U., Utrecht (C. A. Kalee).

NOORD-BRABANT

Aalst-Waalre. Ten noorden van het dorp Aalst werden scherven van Romeins aardewerk, o.a. van een wrijfschaal, gevonden door de heer H. Bierens de Haan.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Bergeijk. Bij het bouwen van een huis vond J. van Poppel een grote hoeveelheid laat-middeleeuwse aardewerkscherven. Onze correspondent J. H. C. Biemans kon een gedeelte hiervan restaureren. De vindplaats ligt langs de Oude Postelweg.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Bladel. Onze correspondent G. H. Fonteijn uit Duizel ontdekte in het zuiden van de gemeente Bladel een concentratie van mesolithische artefacten en veel vuursteenafslag. Een gedeelte van de vondsten bestaat uit kwartsiet van Wommersom.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Eindhoven. Bij het systematisch ordenen van het archief van het Noordbrabants Museum werd een brief van A. P. Hermans aan het Provinciaal Genootschap ontdekt, die gedateerd was 17.10.1871 en waarin sprake was van „urnen gevuld met asch”, gevonden te Stratum in de tuin van de heer Renier van Dijk, landmeter van het kadaster.

Hoewel het oud kadaster van Stratum is ver-

nietigd, kon de juiste plaats van dit urnenveld toch worden teruggevonden door bemiddeling van een ver familielid van Renier van Dijk, namelijk mevrouw W. Swinkels te Eindhoven. Voor de verspreidingskaart van de urnenvelden heeft de herontdekking dezer vindplaats enige wetenschappelijke waarde.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Onze correspondent A. Jansen vond ten noorden van het voormalige „Groot Huismeer” een aantal urnscherven, die door gebrek aan randen en versiering moeilijk dateerbaar waren.

Op dezelfde plaats vond hij ook twee neolithische pijlpuntjes, beide met oppervlakteretouche, maar verschillend van vorm en kleur. Het grootste was bladvormig en van zwarte vuursteen vervaardigd. Lengte 52 mm (oorspronkelijk 56 mm, maar het topje is afgebroken); grootste breedte 31 mm. Het kleinste, van witte vuursteen, is gesteeld en heeft oorspronkelijk een lengte gehad van \pm 30 mm, die door de afgebroken top is gereduceerd tot 23 mm. De grootste breedte bedraagt 19 mm.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hilvarenbeek. Onze correspondent A. Leenhouders trof in een zandafgraving ten westen van de weg naar Esbeek aardewerkscherven aan uit de IJzertijd en de Romeinse tijd. Ook vond hij verscheidene vuursteenafslagen en enige bewerkte stukken, waarbij een schrabber die was vervaardigd uit een fragment van een gepolijste vuurstenen bijl.

Op een andere reeds eerder bekende vindplaats vond hij fragmenten van twee vuurstenen bijlen, een geretoucheerde kling in het middenstuk van een vuurstenen dolk (G. Beex, „Laat-Neolithische cultuur in Hilvarenbeek”, *Brab. Heem* 1966, 110-114).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Loon op Zand. Onze correspondent A. N. van der Lee meldde dat de heer H. G. A. Dingemans te Kaatsheuvel op de Bernsheof bij het aardappelrooien in de herfst van 1969 een vuurstenen mes had gevonden. Dit mes was 11 cm lang, aan beide zijden geretoucheerd en vervaardigd van vuursteen uit Grand Pressigny.

Bij controle van de vindplaats, een smalle hoge zandrug, trof de heer Van der Lee nog een tiental afslagen van grijze vuursteen aan (A. N. van der Lee, „Vuursteenfondsten te

Kaatsheuvel (Loon op Zand)", *Brab. Heem* 1970, 20, afb. op blz. 21).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nuenen. In een zandafgraving bij het gehucht Boord vonden de heren A. Jansen en P. A. Derks, correspondenten van de R.O.B., scherven van Romeins en inheems aardewerk en ook enige middeleeuwse scherven, o.a. Pingsdorf.

Niet ver hier vandaan had onze correspondent G. Fonteyn in 1966 scherven van dezelfde uiteenlopende perioden aangetroffen (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1966, *88 en 1967 *58).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Pater W. Heesters vond binnen de kerkhofmuur van de zogenaamde Knoptoren fragmenten van Merovingisch aardewerk, waarbij een scherp met rolstempelversiering en ooraanzet.

R.O.B. Amersfoort (G. Beex).

Riethoven. Onze correspondent J. H. C. Biemans vond ten zuidwesten van Walik enige tientallen neolithische vuursteenartefacten en ten westen van het gehucht Boschhoven een aantal urnscherven, waarbij een geoord potje met Kalenderbergversiering.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Westerhoven. Onze correspondent J. H. C. Biemans vond ten noordoosten van het gehucht Braambos een aantal Romeinse aardewerkscherven op twee naast elkaar gelegen akkers.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

NOORD-HOLLAND

Hilversum. Op de Lange Heul, een zandrug op de heide tussen Hilversum en Bussum, zijn in het verleden meermalen onderzoekingen gedaan, die het archeologisch belang van dit terrein onderstreep hebben. Op aansporing van W. J. Rust werden in 1938 opgravingen verricht door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, waarbij paalgaten en greppels van waarschijnlijk een boerderij met bijgebouwtje

en een uit veldkeien opgebouwde waterput uit de 12de-13de eeuw werden blootgelegd.

Vastgesteld werd bovendien, dat de middeleeuwse grondsporen de zool sneden van een oudere meerperiodengrafheuvel met o.a. paalkrans en twee graven (zigzagbeker in excen-trisch graf). Rust meende hier met een vrij uitgestrekte middeleeuwse nederzetting te doen te hebben op grond van de vondstenverspreiding en het in het terrein voorkomen van verscheidene verhogingen (huisplaatsen?) en overgroeide wegen. De in het Goois Museum aanwezige aardewerkvondsten wijzen er ook op dat de bewoning er tot in de 13de eeuw is doorgegaan. Het betreft o.m. een bodemfragment van een Andenne-kan met spaarzaam glazuur, bodem- en randscherven van vroeg steengoed met een gerild randprofiel.

Toen ondanks verzet van archeologische zijde toestemming verleend werd aan de zandsteenfabriek te Naarden om een deel van de Lange Heul af te graven, werd besloten de werkzaamheden ter plaatse nauwlettend te volgen.

In de bodem werden op verscheidene plaatsen sporen aangetroffen, die alleen door kunstmatig ingrijpen in de bodem in het verleden ontstaan kunnen zijn. Waargenomen werden enkele oude karresporen, diepe ploegsporen van een keerploeg, enkele donkere ingravingen, veldkeienconcentraties en misschien enkele paalgaten. Door de werkomstandigheden was het niet mogelijk de grondsporen in het horizontale vlak te bestuderen. Mede door het ontbreken van samenhang en door de afwezigheid van enig dateerbaar artefact was het niet mogelijk de waargenomen verschijnselen te dateren of zelfs alle te identificeren.

Wel kon de plaats van de eerder gedane opgraving vastgesteld worden op minder dan 30 meter afstand van de huidige zandafgraving. Het gedeelte van de Lange Heul onmiddellijk achter deze zandafgraving blijft dus alle aandacht verdienen.

Literatuur: W. J. Rust, „Vroeg-middeleeuwse nederzetting op de Gooische heide". *Heem-schut* 16 (1939), 45-48.

I.P.P., Amsterdam (J. C. Besteman).

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

- *Museum Flébite*. Tabakorama, 400 jaar tabaksgebruik in Nederland -1 okt.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Kantcollectie Jiskoot-Pierson Berchem en bentgenoten in Italië; tekeningen -1 sept.
— *Historisch Museum*. Bloeiende kunst -10 aug. 17de-eeuwse schilderijen, verz. W. Russel -14 sept.
— *Toneelmuseum*. Zomertentoonstelling 1970: De eigen collectie in een nieuw licht

APELDOORN

- *Historisch Museum Moerman*. Oranje en de Koopvaardij -15 okt.

ARNHEM

- *Openluchtmuseum*. Merklappententoonstelling -5 aug.

ASSEN

- *Provinciaal Museum*. Oskar Kokoschka, grafiek -2 aug.

BIELEFELD

- *Kunsthalle*. Picasso, grafiek -16 aug.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Java, religie en kunst -31 dec.

DEN HAAG

- *Mauritshuis*. Goya-tentoonstelling -13 sept.

DEURNE/ANTWERPEN

- *Sterckshof*. De fotografie in België 1839-1940 -13 sept.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Volkskunst en Voorbeeld -1 jan.

ENSCHDEDE

- *Twents Gelders Textielmuseum*. Wat is sits, collectie Eecen-Van Setten -31 aug.

GAASBEEK/BRUSSEL

- *Kasteel*. Bouw en iconografie van het Kasteel van Gaasbeek -23 aug.

HOORN

- *Westfries Museum*. Te gast in Hoornse blomkamers, behang uit de Pruikentijd -31 aug.

KARLSRUHE

- *Badisches Landesmuseum*. Late gotiek aan de Bovenrijn, meesterwerken van beeldhouwkunst en kunstnijverheid -6 okt.

KEULEN

- *Wallraf-Richartz Museum*. Grafiek van grote meesters van Dürer tot Picasso -30 aug.
— *Kunsthalle*. Herfsttij der middeleeuwen. Late gotiek in Keulen en aan de Nederrijn -27 sept.

LAREN

- *Singermuseum*. Meesterwerken uit het museum te Bordeaux -14 sept.

LÜBECK

- *Overbeckgesellschaft*. Honoré Daumier, litho's en houtsneden ('s maandags gesloten) -9 aug.

LEIDEN

- *Lakenhal*. Pilgrim Fathers herdenking IJdelheid der ijdelheden; Hollandse vanitas voorstellingen uit de 17de eeuw -5 okt. -23 aug.

LONDEN

- *Victoria and Albert Museum*. „Dickens centenary”, tentoonstelling naar aanleiding van het overlijden van Dickens, 100 jaar geleden -20 sept.
— *The Heim Gallery*. Manieristische schilderijen en sculpturen -28 aug.

MIDDELBURG

- *Kunstzaal Van Benthem en Jutting*. Russische Ikonen -1 sept.

PARIJS

- *Grand Palais*. Henri Matisse -21 sept.
— *Bibliothèque Nationale*. Van Frans I tot Henri IV: François Clouet en het hof van de Franse koningen -eind sept.
— *Musée National d'Arts Moderne*. Pierre Reverdy en zijn vrienden (o.a. Picasso, Braque, Chagall) -eind sept.

ROTTERDAM

- *Rotterdams Historisch Museum*. Bezeten Be-
zit, collectie mevr. W. G. Elias-Vaes -2 aug.
- *Bouwcentrum*. Volk onder dak, 25 jaar wo-
ningbouw in Nederland -30 sept.
- *Concertgebouw De Doelen*. Muziek op de
penning -24 aug.

SITTARD

- *Kritzraedhuis*. K.L.M.-luchtfoto's -31 juli

WEST-TERSCHELLING

- *Natuurhistorisch Museum*. Welvaart, werke-
lijk welzijn -1 okt.
- *'t Behouden Huys*. Oude landbouwwerktui-
gen en de reis van St. Brandaan -1 okt.

WOERDEN

- *Gemeente Museum*. Oud koper en tin uit
Woerdens bezit

TONGEREN

- *Provinciaal Gallo-Romeins Museum*. Middel-
eeuwse burchten in Limburg -11 okt.

UTRECHT

- *Aartsbisschoppelijk Museum*. Middeleeuwse
kunst uit Zweden -3 aug.

ZUTPHEN

- *Stedelijk Museum*. Geneesheren en Gestich-
ten, 125 jaar Medische Kring Zutphen
-13 sept.

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 19 JUNI 1970 'S AVONDS OM 9 UUR IN DE GEHOORZAAL VAN HET FRIES MUSEUM TE LEEUWARDEN

De presentielijst is getekend door 83 leden en introducés. De voorzitter, dr. W. C. Braat, opent de vergadering en heet in het bijzonder welkom de heren mr. dr. F. J. Duparc en P. J. Yperlaan, die het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vertegenwoordigen. Spreker gedenkt vervolgens de leden, die de Bond in het jaar 1969 door de dood zijn ontvallen. Hun namen zijn: A. Baart Senior, architect te Leeuwarden, mr. W. van Basten Batenburg te Oudenrijn, dr. R. F. P. de Beaufort te Woudeberg, J. A. L. Bom, architect te Voorburg, mejuffrouw dr. J. D. Hintzen te Amsterdam, J. H. de Jong te De Bilt, H. Korswagen, architect te Driebergen, K. Koster te Hilversum, mr. dr. W. G. A. van Sonsbeeck te Heino, Frans den Tex, architect te Naarden, prof. dr. F. W. S. van Thienen te Amsterdam, H. van Veen te Amsterdam en W. Weener te Utrecht.

De vergadering neemt staande enkele ogenblikken stilte in acht.

„Wij vergaderen” — aldus de voorzitter — „deze keer in Friesland. Het is alweer vele jaren geleden dat de Bond zijn jaarvergadering in Friesland heeft gehouden, een gewest, dat door mensen uit andere delen van het land in het algemeen niet zo dikwijls bezocht wordt. Toch is er alle reden om deze provincie met aandacht en zonder haast te bereizen, want zij biedt verrassend veel moois, zowel landschappelijk als op het gebied van oude bouwkunst. Ik behoef maar Leeuwarden, Franeker, Bolsward, Sloten, Hindelopen te noemen, plaatsen, die wij ditmaal niet zullen bezoeken, maar vanmiddag hebben we al gezien hoe mooi het oude Harlingen is, waar dank zij de onvolprezen Buismanstichting en de grote medewerking van het gemeentebestuur in de laatste jaren heel wat op oordeelkundige wijze is gerestaureerd. De restauratie van de Zoutsloot vooral heeft ons vanmiddag weer eens doen zien hoe wijs het is, een vervallen stadsdeel niet te saneren, zoals dat heet, waaronder men dan pleegt te verstaan: radikaal afbreken, maar om het te restaureren, de verkrotte woningen weer

bruikbaar te maken naar de eisen van deze tijd, met het behoud van hun karaktervolle schoonheid en dié intimiteit van het interieur, die bij nieuwbouw vrijwel nooit te bereiken is. Waren de gemeentebesturen van o.a. Dordrecht en Nijmegen bijtijds zo wijs geweest als dat van Harlingen, dan zou ook daar, door piëteitvol restaureren en regenereren, zoveel schoons behouden kunnen zijn waar nu, na rigoureuze afbraak een troesteloze woestenij geschapen is. Velen Uwer zullen zich onze vrij recente bezoeken aan Dordrecht en Nijmegen nog wel herinneren. In Dordrecht zijn wij wijselijk naar het gesaneerde gedeelte maar niet gaan kijken, in Nijmegen hebben wij met ontsteltenis in een troesteloze vlakke een paar monumenten zien staan, die ons aanstaarden met een verwezen blik, alsof ze zeggen wilden: „wat doen we hier eigenlijk nog”. Maar er zijn gelukkig, behalve Harlingen, in ons land nog wel andere steden, waar men iets van monumentenzorg begrijpt. Ik noemde verleden jaar al Delft en Deventer, in de laatste stad het Bergkwartier. Ik mag ook in dit verband even op Den Briel en, met enig voorbehoud, op Leiden wijzen, waar de gemeente de Vrouwenkamp restaureert met de Boerhavezalen, het voormalige Caeciliagasthuis en waar vooral veel mooie huizen weer in oude luister worden hersteld door de Stichting Studentenhuisvesting. Een prachtig monument wordt Leiden ook weer rijk door de piëteitvolle restauratie van het Rijnlandhuis. Anderzijds helaas worden daar in Leiden hele wijken gesaneerd, d.w.z. rigoureuze afgebroken. Wanneer men die aardige arbeiderswoningen uit de 17de en 18de eeuw op de Oranjegracht en omliggende straten zou herstellen met behoud van de gevel, door het aanbrengen van modern sanitair en ander comfort, door herstel van daken en goten, zouden de bewoners zich in de oude intieme sfeer, in een buurt met saamhorigheidsgevoel, zeker veel gelukkiger voelen dan in de karakterloze, uniforme flats in de buitenwijken, waarheen ze nu worden verplaatst.

Ook Amsterdam baart ons zorgen, met name de Jordaan. Men wil daar de bebouwing langs de

gehele Rozengracht slopen, waar een groot aantal huizen op de monumentenlijst staat. Die gracht is zeker allang niet meer een van de mooiste straten van Amsterdam. Hij is ook allang gedempt, is hij nu nog niet breed genoeg? Onbegrijpelijk, dat het gemeentebestuur niet meer lering trekt uit het voortreffelijke werk van de Maatschappij voor Stadsherstel en andere bekende instanties, die zich bekommeren om de schoonheid van Amsterdam, en ook niet meer aandacht schenkt aan de protesten uit alle lagen van de burgerij. Zelfs in het „Schaep met de vijf Poten” op de televisie konden we onlangs van een protestactie genieten tegen rigoureuze sloping van een oud vervallen stadsdeel. Maar het gaat niet alleen om de Rozengracht. Men wil de hele Jordaan zogenaamd saneren. Met die voorgenomen verwoesting van de Jordaan heeft de Bond zich nog niet bemoeid, omdat er in Amsterdam zelf al veel oppositie tegen is en omdat het nog maar om een schetsplan gaat. Er is o.a. een uitstekend adres van Amstelodamum en ook de buurtbewoners worden opgewekt tot verzet. Om zich hier tegen te vereren heeft de gemeente een brochure verspreid, ondertekend door de burgemeester en de gemeentesecretaris, die in vriendelijke bewoordingen is vervat. Er staan kaartjes in van hoe het is en hoe het worden moet naar de mening van het Bureau voor Stadsontwikkeling. Er zijn op die kaartjes ook monumenten aangegeven en men spreekt van restauratie dezer monumenten. Maar niet alle monumenten zijn aangegeven. Men heeft er ongeveer 300 „vergeten”, hetgeen eenvoudig misleidend is. Voorts ziet men op het schetsplan dat een groot aantal van de aangegeven monumenten ook nog zal worden gesloopt. Ik kan er hier nu niet verder op ingaan, maar het komt er in het kort op neer dat alleen de Lauriersgracht, de Bloemgracht en de Egelantiersgracht zullen worden gespaard. De rest van de wijk wordt vrijwel radikaal gesloopt. Er worden daar dan moderne woningen gebouwd, heel aardig met veel groen ertussen, maar wat het ideaal van nieuwbouw van het Bureau voor Stadsontwikkeling is, dat dit schetsplan heeft gemaakt, vertoont ons een akelig kiekje, dat in de brochure staat afgebeeld. Over de financiële bezwaren zal ik ook maar niet spreken, daar gaat de brochure vrij uitvoerig op in. Het gaat in zulke gevallen meestal zo, dat men op een bepaald moment maar tot aankoop van woningen en sloping overgaat, voordat het geld voor wederopbouw er is. Als men in Leiden gaat wandelen langs de Oranjegracht en omgeving, kan men gewaar worden hoe het er dan voor

lange jaren uit gaat zien. Hier en daar staan nog een paar huizen overeind. Daartussen grote open plekken. Het lijkt een stadsdeel, dat in de oorlog is gebombardeerd en waar men zojuist het puin geruimd heeft. Er is in Amsterdam al zoveel gesloopt in de laatste jaren voor opritten naar IJ-tunnels en voor een nieuw stadhuis, dat heus het negende wereldwonder niet zal worden. Straks komt de metro, de hemel weet, wat die weer voor verwoestingen aan zal richten. Laat men met de Jordaan dan althans wat delikater te werk gaan en door zorgvuldige restauraties en nieuwbouw, waar nodig, in een aangepaste stijl, de typische sfeer van dit stadsdeel bewaren.

Maar ik wil weer op Friesland terugkomen. Mijn lof over dit gewest is nog niet uitgeput. De catastrofale overbevolking van ons land, vooral in het Westen zo fataal, is in Friesland nog niet of nauwelijks merkbaar. Stad en landschap zijn hier nog mooi en betrekkelijk ongerept. Wij zullen er morgen van genieten als wij naar Fogelsanghstate gaan en naar Dokkum en naar de kerken van Kollum, Janum en Hogebeintum. Er hebben hier in Friesland de laatste jaren ook een paar belangrijke restauraties plaats gehad. Behalve wat wij vanmorgen in Harlingen gezien hebben noem ik in de eerste plaats de restauratie van Camminghastate te Franeker, een middeleeuwse stins, die voor rekening van de Frieslandbank wordt hersteld. Verder dient vermeld dat in Hindelopen het oude stadhuis, thans museum, op initiatief van de Friese Akademie wordt gerestaureerd. Deze restauratie is ook een stimulans voor verder herstel van Hindelopen.

Vanzelfsprekend wil ik hier ook het Fries Museum vermelden, dat op 8 april heropend is na een belangrijke inwendige verbouwing. Bij die verbouwing is o.a. deze mooie vergaderzaal geschapen, waar wij thans de zeer gewaardeerde gastvrijheid genieten van het Bestuur van de Stichting Het Fries Museum en van de Directeur van dit museum.

Het Fries Museum is een van die musea, die niet alleen zeer belangrijke verzamelingen herbergen, maar ook bijzonder intiem en gezellig zijn, waarschijnlijk omdat ze historisch gegroeid zijn, nauw verbonden met een oude stad en met een gewest met een rijke geschiedenis. Het heeft de charme van een particuliere collectie en dat zal wel komen, niet alleen door het feit dat het in een mooi patriciërshuis gevestigd is, maar ook omdat vele plaatselijke collectioneers hun belangrijke verzamelingen aan het museum hebben vermaakt. Er bestaan, zoals U weet, plannen om

ook de Kanselarij bij het museum te betrekken, dat daardoor nog een belangrijke uitbreiding zal krijgen.

U hebt in de wintervergadering kunnen vernemen, hoezeer de Bond onder geldzorgen gebukt gaat. Vooral de uitgave van het Bulletin gaat feitelijk boven onze financiële draagkracht. Wij zijn dan ook buitengewoon dankbaar dat de Friese afdeling van het Anjerfonds ons met f 2000.— heeft gesteund teneinde een aflevering van het Bulletin te kunnen laten verschijnen, die geheel aan Friesland is gewijd. Zonder deze bijzonder gewaardeerde steun van het Anjerfonds was dat zeker niet mogelijk geweest.

Nu nog een paar mededelingen. Wij hebben ons jaren lang zorgen gemaakt over de mooie buitenplaats Berbice te Voorschoten, die bedreigd wordt door de aanleg van een autoweg, die een groot stuk van het park zou afsnijden. Tot mijn vreugde las ik in het Leidse Dagblad van 11 maart, dat Minister Bakker bij een bezoek aan Leiden heeft verteld dat rijksweg 11 niet over Berbice zal gaan. Nadere informatie bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft de juistheid van dit bericht bevestigd.

De buitenplaats Berbice brengt mij vanzelf op onze commissie voor Parken, Buitenplaatsen en Erven.

Het was aanvankelijk de bedoeling die commissie vooral niet te groot te maken, maar al spoedig is het toch wel zeer wenselijk gebleken er vertegenwoordigers van vele groepen en stichtingen in op te nemen die met het onderwerp te maken hebben en er in geïnteresseerd zijn, om door die vele contacten de mogelijkheid te hebben iets te doen wanneer belangrijke objecten in gevaar komen of plannen voor restauratie bestaan. Het blijft onze opzet, deze commissie op den duur geïncorporeerd te krijgen door middel van een paar deskundigen of als een aparte afdeling in de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, waar tot dusver meestal te eenzijdig de aandacht op de gebouwen valt.

De commissie is thans als volgt samengesteld: Voorzitter is voorlopig ondergetekende. Een volijverige en enthousiaste secretaris hebben wij gevonden in jhr. Van Rijkevorsel, van het Staatsbosbeheer. Het Staatsbosbeheer is voorts vertegenwoordigd in de personen van de heer Benthem en van de heer Jansen, Natuurbeschermingsconsulent van deze Dienst. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg is vertegenwoordigd door zijn hoofd-directeur, de heer Korf en door de heer Van Eck, die tevens lid is van het Bestuur

van de Bond Heemschut. De heer Buurman vertegenwoordigt het Gelders Landschap en de Stichting Vrienden van de Geldersche Kasteelen, de heer Roeterink de Bond van Nederlandse Tuinarchitecten. Mejuffrouw mr. Lohman, die in de plaats van de heer Van der Flier is getreden, het Ministerie van Ruimtelijke Ordening en de heer Fontaine de Dendrologische Vereniging. Vanzelfsprekend hebben we ook contact gezocht met de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten, die haar Inspecteur, de heer Coops heeft afgevaardigd. Zeer gewaardeerde leden zijn ook jhr. Van Foreest en de heer Belonje. Om in het bijzonder de aandacht op hem te vestigen noem ik het laatst jhr. Van der Wijck, die eigenlijk de stoot heeft gegeven tot de oprichting van deze commissie. De heer Van der Wijck heeft omvangrijke studiën gemaakt van de historische parken en tuinen in ons land en hij heeft in de vergaderingen van de commissie al enige malen interessante en uiterst deskundige voordrachten over het onderwerp gehouden. Op 26 mei j.l. heeft hij een excursie geleid naar een aantal buitenplaatsen van de Utrechtse heuvelrug.

Ik mag hier nog wel opmerken, dat behalve de hoge lonen en de lage houtprijzen er nog een element is, dat de landgoederen in gevaar brengt. Teneinde een noodzakelijke fiscale verlichting te verkrijgen zien de eigenaars zich genoodzaakt hun terreinen voor het publiek open te stellen. Maar dat publiek richt jaarlijks voor duizenden guldens schade aan, hetgeen weer tot gevolg heeft, dat de eigenaar in arren moede het onderhoud verwaarloost.

Ik mag mijn rede wel eindigen met de hoop uit te spreken dat wij morgen, zoals gelukkig meestal met onze excursies, mooi weer mogen hebben, want dan is het Friese landschap op zijn schoonst en zal het een interessante en genotvolle dag worden".

De *notulen* van de op 21 februari 1970 te Zeist gehouden algemene ledenvergadering, welke zijn afgedrukt in het Nieuwsbulletin van april 1970, *39 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

Bij de *ingekomen stukken* deelt de secretaris mede dat de bestuursleden Lunsingh Scheurleer, Meischke, De Vrieze en Wit bericht van verandering hebben gezonden. De monumentencommissie van de Oudheidkundige Vereniging Flehite te Amersfoort heeft een bezwaarschrift ingediend bij de raad van die gemeente om protest aan te tekenen tegen de plannen voor een gedeeltelijke afbraak van het voormalige Observantenklooster, dat thans in gebruik is als gemeentelijk

magazijn. Het gemeentebestuur acht deze sloping noodzakelijk in verband met de bouw van een nieuw stadhuis ter plaatse. Flehite heeft de Bond verzocht, haar in haar streven, deze sloping te voorkomen, te steunen. De secretaris licht toe dat voor de bouw van het stadhuis zelf het Observantenklooster niet behoeft te verdwijnen, maar het is voor een goede bereikbaarheid wel een sta in de weg. Ook de heer Halbertsma betoogt dat met enige goede wil het klooster kan blijven staan; hij acht het onverantwoord, alleen op verkeers-technische gronden een gedeeltelijke amovering door te drijven. De heer Korf vindt Amersfoort een moeilijke stad; het gaat daar met het structuurplan en de bestemmingsplannen voor de historische kern nog niet naar wens. Besloten wordt dat het bestuur zich nader zal beraden of het wenselijk is, tegenover het gemeentebestuur van de bezorgdheid van de Bond blijk te geven.

De heer Joh. L. Lutjeharms te Hardenberg heeft gevraagd of de Bond iets kan doen tegen de plannen van het gemeentebestuur, de landschappelijk fraaie buurschap Baalder te bestemmen voor de uitbreiding van het stadje Hardenberg. Hoewel deze kwestie strikt genomen niet tot de competentie van de Bond behoort, zal het advies worden ingewonnen van het Oversticht te Zwolle. De heer Halbertsma verklaart zich bereid, een onderzoek in te stellen naar de archeologische waarde van de Baalder esch.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, leest het *jaarverslag* voor:

„In het jaar 1969 — het 70ste verenigingsjaar sedert de oprichting in januari 1899 — is de Oudheidkundige Bond niet naar buiten opgetreden met bezwaarschriften of requesten, indien het voortbestaan van een historisch gebouw in den lande in het geding was. Het bestuur meent zulks aan de actieve plaatselijke oudheidkundige verenigingen te kunnen overlaten, omdat deze het beste met de locale feiten bekend zijn en veelal over een beter inzicht in de verhoudingen ter plaatse beschikken. Het is voor de Bond onmogelijk, al de in het geding zijnde feiten te analyseren en op hun waarde te toetsen, waarbij nog komt, dat men meestal te maken heeft met een complex van maatregelen, waarvan het behoud van monumenten slechts één facet is. Zo heeft de Bond natuurlijk zorgen over de uitvoering van de aanleg van een stadsspoor te Amsterdam, waartoe de raad dier gemeente in beginsel heeft besloten, maar is het daarom zinvol, tegen deze aanleg te ageren? De gemeentelijke plannen voor de sanering van de Jordaan te Amsterdam — U

hebt het zojuist van de voorzitter kunnen horen — komen, hoewel op zichzelf niet onredelijk, neer op een zeer drastische en rigoureuze ingreep in deze stadsbuurt. Het bestuur geeft er de voorkeur aan eerst af te wachten hoe de gemeenteraad op dit schetsplan, want meer is het nog niet, zal reageren.

Zorgen heeft de Bond ook over het feit, dat de op grond van artikel 20 van de Monumentenwet geschapen mogelijkheid, bepaalde gedeelten van steden als een beschermd stadsgezicht aan te wijzen, juist ten aanzien van de grote gemeenten zo buitengewoon traag wordt gerealiseerd. In 's-Gravenhage, Utrecht en Amersfoort — om maar enkele voorbeelden te noemen — is de aanwijzing tot een beschermd gezicht, waartoe, naar U bekend is, de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk met haar ambtgenoot van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening *tezamen* moet besluiten, geworden tot een soort touwtrekkerij tussen de gemeentebesturen en de tot advies geroepen instanties. Hoewel de coördinatie op het punt van de reconstructie en de rehabilitatie van historische stadskernen tussen de beide genoemde ministeries misschien voor verbetering vatbaar is, treft de gemeentebesturen toch de meeste blaam, die de vraag doet rijzen, of zij bij deze materie eigenlijk wel zijn geïnteresseerd.

De Bond heeft zich dus het afgelopen verenigingsjaar vooral bezonnen op zijn taak in onze in een stroomversnelling geraakte wereld. Moeten we alles bij het oude laten, geloven we het wel, of is de tijd voor zelfcritiek aangebroken? Ons land verheugt zich in een ongekende welvaart, maar daarnaast bestaat een groeiend gevoel van onbehagen en ontevredenheid allerwege, dat duidelijk maakt dat *welvaart* alleen niet voldoende is en geen waarborg voor *welzijn* inhoudt. Het wordt voor de mens steeds moeilijker, een menselijk leven te leiden; van alle kanten worden aanslagen gepleegd op zijn geestelijke en lichamelijke gezondheid. Lucht, water en bodem zijn verontreinigd, de stilte is door het geluid verjaagd. In dit verband is daarom de vraag gesteld, of de Bond niet tekort schiet in zijn educatieve taak, waaronder zou kunnen worden verstaan het bijbrengen van begrip, wat bescherming van monumenten nu eigenlijk is en waarom wij het propageren. Maar daarvoor is het nodig, dat de Bond heel duidelijk bij zichzelf te rade gaat, wat hij wil, wat hij kan, kortom — om een modern woord te gebruiken — wat zijn „image” is.

Het bestuur is er voorts van overtuigd dat de

Bond niet moet blijven opereren binnen de beperkte kring van „oudheidminnaars”; het acht, om verstarring te voorkomen, doorbraak en samenwerking met anderen noodzakelijk, waarbij speciaal wordt gedacht aan een confrontatie tussen „oude” en „moderne” monumentenbeschermers, tot welke laatsten wij in de eerste plaats de jonge architecten en stedenbouwkundigen rekenen. Dat zal de Bond ook meer dan tot dusverre in de publiciteit brengen, hetgeen weer tot gevolg kan hebben dat de politici zich meer voor de denkbeelden van de Bond gaan interesseren. Het bestuur heeft twee van zijn leden, de heren Peeters en De Vrieze, bereid gevonden een kleine werkgroep te formeren, teneinde de bovengeschetste mogelijkheden nader te onderzoeken.

De door de Bond in het leven geroepen commissie voor historische buitenplaatsen, parken en tuinen is op 22 april 1969 met haar werkzaamheden begonnen en heeft sedertdien enige malen vergaderd. Hoewel de opzet is geweest, de commissie niet te uitgebreid te maken, is in de praktijk gebleken dat ook vertegenwoordigers van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten, van de Bond van Nederlandse Tuinarchitecten en van de Dendrologische Vereniging zeer nuttig werk zouden kunnen verrichten. De commissie beschouwt het als haar eerste taak, tot een inventarisatie van de bestaande buitenplaatsen te komen, waartoe haar lid jhr. Van der Wijck reeds vele gegevens heeft verzameld; hij hield bovendien voor de leden van de commissie een causerie met lichtbeelden over dit onderwerp, die verhelderend heeft gewerkt.

Het nieuwe, vierde deel van het Repertorium is door de drukker, de firma Van de Garde te Zaltbommel, in productie genomen. Hoewel er, dank zij de toezegging van de Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) weinig financiële moeilijkheden meer zijn, baart het tempo, waarin de genoemde drukkerij werkt, het bestuur wel enige zorg.

In de ledenvergadering van 21 juni 1969 werd afscheid genomen van prof. Coolhaas, die zes jaren achtereenvolgend had uitgemaakt van het bestuur en derhalve niet herkiesbaar was. Tot onze spijt bedankte de heer Coolhaas ook als lid van de commissie van redactie voor het Bulletin. De Bond is de heer Coolhaas grote dank verschuldigd voor het vele dat hij, onder meer enige jaren als voorzitter, in het belang van de Bond heeft verricht. Als nieuwe leden deden in het bestuur hun intrede de heren dr. C. J. A. C. Peeters en architect P. L. de Vrieze. De vergadering wees

de heer Braat wederom voor een jaar tot voorzitter aan.

De financiële positie van de Bond blijft — het verhaal wordt eentonig — moeilijk. Stijgende kosten en de voortgaande geldontwaarding maken het onmogelijk, de uitgaven gelijke tred te doen houden met de inkomsten, vooral, nu met een op zichzelf respectabel bedrag van f 20.000.— het door het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk te verlenen jaarlijks subsidie het plafond blijkbaar heeft bereikt. Het bestuur moest tot zijn leedwezen het besluit nemen, het aantal afleveringen van het Bulletin terug te brengen van vijf op vier per jaar; wel zal getracht worden het totaal aantal pagina's per jaargang geen vermindering te doen ondergaan. De prijs van overdrukken van artikelen uit het Bulletin zal met ingang van 1 januari 1970 worden verhoogd van 5 tot 10 cent per pagina.

De stijgende tendenz van het ledenbestand zette zich in het jaar 1969 voort. Op zichzelf een verheugend feit; jammer alleen, dat velen de vriendelijk gestelde aanmaning van onze administrateur, ook contributie te betalen, negeerden. „Er is dit jaar weer slechter betaald dan het vorige”, aldus de verzuchting van deze onmisbare functionaris, die ondanks de vele teleurstellingen zijn goede humeur nimmer verliest. Moge het nieuwe verenigingsjaar de oplossing brengen voor het gesignaleerde euvel. Getracht zal worden door middel van een circulaire de leden te bewegen, tot automatische girering van hun contributie over te gaan, waardoor onnodige kosten van aanmaning en renteverlies kunnen worden voorkomen. Het bestuur zal het op prijs stellen indien U allen, hier aanwezig, aan dit verzoek wilt voldoen”.

De heer Korf wil, naar aanleiding van de door voorzitter en secretaris gemaakte opmerkingen over het saneringsplan voor de Jordaan te Amsterdam, onderstrepen, dat hij het door het Bureau Stadsontwikkeling ontworpen plan uit een oogpunt van monumentenzorg *désastreus* vindt. Spreker stelt voor, het standpunt van Burgemeester en Wethouders terzake af te wachten, waarna de Bond zo nodig een request kan indienen. Aldus wordt besloten.

Ingevolge artikel 5 van het Huishoudelijk Reglement zijn aan de beurt van aftreden de *bestuursleden* Beltjes, Braat, Korf, Lunsingh Scheurleer, Meischke en Temminck Groll. De heren Lunsingh Scheurleer en Meischke zijn niet

herkiesbaar, daar zij zes jaren achtereen deel hebben uitgemaakt van het bestuur. De voorzitter betreurt het dat beide heren verhinderd waren, hedenavond hier aanwezig te zijn, omdat hij hen gaarne uit naam van de vergadering dank had willen zeggen voor de belangrijke diensten, die zij de Bond hebben bewezen. De vergadering stemt met een hartelijk applaus met deze woorden in. De voorzitter stelt voor, de herkiesbare leden van het bestuur opnieuw te benoemen en de beide opengevallen plaatsen aan te vullen door drie nieuwe functionarissen, te weten mr. G. J. Kalf te Amstelveen, administrateur van de Bond; mr. H. E. Phaff te Bloemendaal, directeur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, en drs. I. L. Szénássy te Maastricht, directeur van het Bonnefantemuseum, aldaar. De vergadering gaat met dit voorstel accoord. Zij wijst de heer Braat wederom voor één jaar tot voorzitter aan.

Artikel 9 van het Huishoudelijk Reglement bepaalt, dat iedere twee jaar de helft van de *commissie van redactie* voor het Bulletin aftreedt. Ditmaal zijn aan de beurt de heren Brunsting, Hekker, Meischke en Du Ry. Aangezien zij herkiesbaar zijn, hecht de vergadering gaarne haar goedkeuring aan deze herbenoeming.

Voor de in het jaar 1971 uit te schrijven *ledenvergaderingen* doet de voorzitter het voorstel, in februari 1971 samen te komen te Utrecht en daar bijzondere aandacht te schenken aan de activiteiten van het Utrechts Monumentenfonds. Voorts in juni 1971 in Zeeland (Middelburg of Zierikzee), waarbij de excursie zich zal richten op de monumenten van het eiland Schouwen. De vergadering kan zich daarmede verenigen.

Bij de *rondvraag* spreekt de heer Kloosterman zijn ongerustheid uit over de slopershamer, die thans met voortvarendheid in Vlissingen wordt gehanteerd. Reeksen kleine woonhuizen verdwijnen als het ware geruisloos, betimmeringen gaan in puin en er wordt weinig of niet gedocumenteerd. De heer Korf antwoordt dat het met de binnenstad van Vlissingen bijzonder moeilijk ligt. Vlissingen is geen monumentenstad als Middelburg en het is weinig zinvol, hier ten koste van veel geld te trachten, veel te behouden. Spreker meent dat het gemeentebestuur op dit punt wat meer enthousiasme aan de dag zou kunnen leggen. De heer Bardet wijst er op, dat de te slopen panden in Vlissingen wel degelijk vóór de afbraak worden opgemeten en in tekening gebracht. De heer Terwen vraagt of het verschijnen van nieuwe delen van het Repertorium in de toekomst gewaarborgd is. De secretaris antwoordt

dat mejuffrouw Kossmann reeds met de voorbereiding van deel V is begonnen.

Nadat jhr. Six van Wimmenum als oudste lid in jaren het bestuur uit naam van de vergadering dank heeft gebracht voor zijn activiteit en nadat de heer Boschma de aanwezigen heeft uitgenodigd, nog enige tijd in het museum te gast te zijn, waartoe alle zalen ter beschikking staan — een mededeling, die met luid applaus wordt begroet — sluit de voorzitter de vergadering.

De Oudheidkundige Bond na een afwezigheid van vijftien jaren weer op bezoek in de provincie Friesland — het lijkt wel, of gastvrouw en gasten zich hierover in gelijke mate verheugen! Het begint al vrijdagmiddag 19 juni in de havenstad Harlingen, waar burgemeester Nauta het met koffie en koek verweende gezelschap in de prachtige tuin van het museum Hannemahuis officieel welkom heet en zijn blijdschap uitspreekt over het bezoek. Bestuursleden van de Hein Buismanstichting, waarvan de heer Lubbers toch wel met name mag worden genoemd, hebben een interessante wandeling door de binnenstad van Harlingen uitgestippeld, in de Hervormde kerk — de Dom van Almenum — haalt mr. Obreen enige anecdotes op en mevrouw Nolles heeft haar charmante huis aan de Zoutsloot gastvrij ter bezichtiging opengesteld. Na een bezoek aan het stadhuis begeeft iedereen zich op zijn eigen wijze naar Leeuwarden. Tegen half acht vindt in het Oranje Hotel het gebruikelijke gemeenschappelijke diner plaats, waaraan als gasten aanzitten de secretaris van het Provinciale Anjerfonds Friesland, mr. Holkema en echtgenote. Na afloop van de vergadering in de gloednieuwe gehoorzaal van het Fries Museum houdt de directeur, ons bestuurslid drs. C. Boschma, daar „open huis” waarbij het mogelijk is onder het genot van een glas wijn de collecties en de stijkkamers te bezichtigen.

Zaterdag 20 juni vertrekken de autobussen vroegtijdig van het Oude Veemarkterrein. De heren Boschma, Halbertsma, Obreen en Steensma geven in de bussen uitleg, waarbij ook aan de geschiedenis van Friesland niet voorbij wordt gegaan. Om 9 uur komt het gezelschap in Friesland's enige brinkdorp Veenklooster aan, waar Fogelsangh State het doel van het bezoek is. Directeur Boschma van het Fries Museum, die hier als gastheer in zijn „uithof” optreedt, heeft voor een hartelijke ontvangst gezorgd: de deelnemers bekijken onder het genot van koffie het huis en

dwalen door de door Roodbaart aangelegde tuinen, op zoek naar de onvindbare kluizenaar... Het volgend bezoek geldt de onlangs gerestaureerde Hervormde kerk van Kollum, waar uit naam van de architect Vegter een toelichting wordt gegeven.

Tegen 12 uur wordt Dokkum bereikt. De op zich zelf verheugend grote belangstelling maakt een officiële ontvangst door het gemeentebestuur onmogelijk, maar burgemeester Van Tuinen heeft in de raadzaal van het stadhuis wat documentatiemateriaal over zijn stad doen neerleggen en geeft zich veel moeite, alle vragen te beantwoorden. Een gezellig Fries koffiemaal in het Bolwerk versterkt de inwendige mens, waarna drs. H. Halbertsma in de Hervormde kerk een toelichting verstrekt. Een bezoek aan het onder leiding van architect Baart gerestaureerde Admiraliteitsgebouw, waarin het streekmuseum is gevestigd, brengt tenslotte velen in verrukking.

Om 3 uur worden de bussen weer bestegen. Het eerste oponthoud geldt het in grote eenzaamheid gelegen, verlaten kerkje van Janum, „uit-hof” van het Fries Museum, waar drs. R. Steensma uitleg geeft. Het prachtige zomerweer maakt het afscheid van dit romantische gehucht moeilijk, maar de tocht voert verder naar Hogebeintum, waar op Frieslands hoogste terp het Hervormde kerkje met zijn kleurrijk interieur wordt bekeken. Enkele leden van het gezelschap genieten nog het voorrecht Harstra-State, het woonhuis van mr. Obreen te mogen bezichtigen. In een rustig tempo gaat het dan over Ferwerd en buiten Stiens om terug naar Leeuwarden, waar de zeer geslaagde excursie om half 6 aan het Station wordt ontbonden.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Harlingen. Het onderzoek naar de in de tuin van perceel Voorstraat 42 gevonden funderingen (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1970, *47) heeft aangetoond dat het hier niet om een keldertje gaat, maar om een groot, eind 16de-eeuws van gele baksteen gemetseld (regen)waterreservoir, dat voorzien was van een tongewelf. Het oost-west gelegen reservoir, dat rechthoekig was, vertoonde aan de lange noordzijde echter een verspringing van 72 cm, waardoor de breedte binnenwerks varieerde van ca. 1.47 m tot 2.19 m, bij een lengte, ook binnenwerks, van 5.04 m. Aan de bewaard gebleven westmuur, waarop thans een tuinmuur staat, was de aanzet van het tongewelf nog duidelijk zichtbaar. De binnenwerkse hoogte van het reservoir heeft ca. 1.35 m bedragen.

De secundair in de lengterichting aangebrachte halve steensmuur die het reservoir in twee ongelijke helften verdeelde, diende waarschijnlijk ter ondersteuning van het tongewelf en is vermoedelijk gelijktijdig aangebracht met de majolicabetegeling, die tot de oostelijke zijde van de noordmuur beperkt bleef en kennelijk als een reparatie tegen doorwateren was bedoeld. Het gehele reservoir was oorspronke-

lijk aan de binnenzijde vertind en van een in harde tras gelegde estrikkenvloer voorzien, welke op zijn beurt weer op een onderlaag van gele baksteen (formaat 18 x 8 x 3.5 cm) rustte. Ook de binnenmuur was vertind.

Tussen het puinmateriaal, waarmee de regenwaterbak was gedicht, bevonden zich rond 1700 te dateren scherven, o.m. van Harlinger nog niet geglazuurde en wel geglazuurde en beschilderde schotels en schalen, van Deens aardewerk, van rood, geel en groen geglazuurde comforen, steelpannen, kannen e.d., en van Delfts aardewerken serviesgoed.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Menaldumadeel. Bij de bouw van bejaardenwoningen te Dronrijp vond de heer P. Palma aldaar een groot aantal scherven van terpenvaatwerk uit de eerste twee eeuwen vóór en de eerste twee eeuwen na het begin onzer jaartelling. Na een waarschuwing zijnerzijds bleek dat de vondsten waren gedaan in een met donker gekleurde klei gevulde kuil, die in één der ca. 50 cm diepe funderingsrechthoeken werd aangesneden.

Onder het gevonden materiaal bevinden

zich potfragmenten van streepbandaardewerk en ceramiek met gefacetteerde en gekartelde mondrand. Een aantal wandscherven heeft een „besmeten” ruw oppervlak, de gevonden bodems zijn alle vlak. De vindplaats bevindt zich op een terrein dat deel uitmaakt van een eertijds afgegraven westelijke sector van de Dronrijper dorps terp, waarbij de terpzool echter niet geheel werd opgeruimd, zoals uit de profielen in de funderingsrechthoeken viel op te maken.

Bij het graven van een bermsloot aan de zuidzijde van de Rijksweg Harlingen-Leeuwarden werden vlak ten westen van de Menaldumervaart ter hoogte van de boerderij De Horn onder Marssum talrijke scherven van terpenvaatwerk en vroeger te dateren ceramiek uit de IJzertijd gevonden. Het bleek dat deze zich bevonden in ten dele ook met mest gevulde kuilen van onregelmatige afmetingen, die tot onder de zool van een reeds oudtijds afgegraven terp reikten. Onder het scherfmateriaal bevinden zich stukken van de uit de kleistreken oudst bekende typen vaatwerk waarbij alle drie typen RW-aardewerk zijn vertegenwoordigd, ook scherven, versierd met verschillende geometrische motieven. Bovendien streepband-, kartelrandige en van gefacetteerde randen voorziene ceramiek.

Door de heer E. Schaaf te Menaldum, die de vondst meldde, werden o.m. nog geborgen een gaaf potje van onversierd terpenvaatwerk, enkele netverzwaringen, ruim een dozijn speelschijfjes, een ijzeren steekwapen (?) en een bronzen dekseltje. Het geheel is dateerbaar van ca. 500 voor Chr. tot ca. 300 na Chr.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Sneek. Dank zij een melding van Gemeentewerken konden enkele waarnemingen worden gedaan ter plaatse van de aanleg van een nieuwe Jachthaven ten zuiden van het sluis- en gemeelcomplex „De Domp” aan de Sneeker Oudvaart ten oosten van de stad en juist ten westen van de „Griene Dijk”. Dit terrein, vlak ten noorden waarvan in 1961 een onderzoek plaats had naar een 2/3de-eeuwse overslibde nederzetting (*De Vrije Fries* 45, 1962), heeft eenzelfde geologische geaardheid als de plaats van het onderzoek. Het bestaat n.l. uit een op een zandondergrond rustend veenpakket van wisselende dikte (2-1 m), waaroverheen enkele

kleilagen zijn afgezet tijdens de prae- en postromeinse en een karolingisch/middeleeuwse transgressie.

Bij de aanleg van het meest oostelijke havengedeelte, die in het droge geschiedt, kwamen in het veen ingestoken kuilen van 2.5 m breedte en 1.5 m diepte aan het licht, die in ieder geval vanuit de prae-romeinse trangressiekleilaag waren gegraven en weer waren dichtgeslibd. Zij waren op ca. 15 à 16 m van elkaar gelegen. Over de aard van deze kuilen kan nog weinig exacts worden medegedeeld, de mogelijkheden zijn: overblijfselen van vroege turfwinning, van zoutveenwinning of een akkerverkaveling met aanleg van sloten. Het ontbreken van scherfmateriaal maakt een exacte datering voorlopig niet mogelijk.

Op hetzelfde terrein werd in de uiterste westhoek een grote stortplaats van misbaksls van vermoedelijk 17de-eeuwse dakpannen (z.g. „Hollands model”) aangetroffen, kennelijk afkomstig van een der vele panovens die rond Sneek hebben bestaan.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Wonseradeel. In verband met de aanleg van het verkeersknooppunt Kop Afsluitdijk nabij Zurich is aan de zuidzijde van het huidige wegtracé een deel van de oude IJsselmeerdijk afgegraven. Met medewerking van Rijkswaterstaat Arrondissement West konden enige waarnemingen worden gedaan aan de daarbij ontstane profielen. Juist tegenover de boerderij It Houw was bij het hoogste punt van de dijk een lengteprofiel waarneembaar, waaruit bleek dat het dijklichaam aldaar rustte op een dikke, over een venige bodem vermoedelijk kunstmatig uitgestrooide, schelpenlaag.

Door het vele grondwater kon echter de juiste dikte niet worden bepaald. Op de schelpenlaag rustte een ca. 10 cm dikke puinlaag, waarin veel gele, 16de-eeuwse baksteen voorkwam. Daar volgde een ca. 1.20 m dikke, sterk met veen geroerde kleilaag op, die naar boven toe overging in een terpleiachtige ophoging, waarin veel fosfaatvlekken voorkwamen. Deze laag was op 3 m boven de schelpenlaag afgedekt met een ca. 15 cm dikke met fijne zandbandjes doorspekte lichtgrijze kleilaag, die de indruk maakte natuurlijk te zijn opgespoeld, hetgeen gezien het hoge niveau echter niet mogelijk is geweest. Hierna volgde tot een hoogte van 5 m boven de schelpenlaag een kleilaag waarin drie

10 tot 30 cm dikke banden van fijngeklopt rood baksteenpuin voorkwamen. In de bovenste daarvan (op 4.20 m boven de schelplaag) kwam ook grind voor. Deze laatste laag was kennelijk van een verharde weg over de dijk afkomstig, maar door een nieuwe ophoging met klei aan het oog onttrokken.

Het dijklichaam is, gezien de hier omschreven structuur zeker niet in één keer opgeworpen, maar afgezien van de genoemde verhardingslaag was het niet mogelijk de verschillende fasen goed van elkaar te onderscheiden. Vermoedelijk vertegenwoordigen echter het op 3 m hoogte voorkomende gelaagde kleiniveau, de grindlaag op 4.20 m en de kruin op 5 m alle drie een slibstandsfase.

Ook in de dwarsrichting vielen enige bijzonderheden op. Op 19.80 m, gemeten uit het huidige hoogste punt, was aan de zeezijde een rij zware, vuren- of grenenhouten palen ingeslagen, op 15.50 m gevolgd door een tweede rij. Tussen deze palenrijen bevond zich blauwe klei, terwijl aan de zeezijde van de buitenste een zware puinlaag was gestort, waarin bakstenen van allerlei formaten (ook middeleeuwse) voorkwamen. Deze buitenste palenrij houdt vermoedelijk verband met de bovenste in het dijklichaam aangetroffen verhardingslaag met grind. De meer naar binnen gelegen palenrij zal met een lager niveau samenhangen, getuige ook het feit dat aan de zeezijde ervan slechts één model gele baksteen voorkwam van vermoedelijk 17de-eeuwse of iets vroegere ouderdom. Over de beide palenrijen heen is later de laatste ophoging aangebracht, die bij de waterlijn door zeer zware natuurstenen keien was beschermd.

De grootste breedte van het dijklichaam bedroeg tenslotte ca. 50 m. De eerdere breedten konden helaas niet worden vastgesteld.

In het dijklichaam zelf zijn veel oudere vondsten gedaan dan op grond van de 16de-eeuwse eerste puinlaag werd vermoed. Enkele scherven gaan terug tot de Karolingische tijd (o.m. van een vroeg model bolpot) terwijl vele 12/13de-eeuwse bolpotscherven en Siegburg-ceramië, alsmede 16de- tot 18de-eeuwse aardewerkresten zijn gevonden. Zelfs zijn enige scherven verzameld van terpen vaatwerk uit de eerste eeuwen onzer jaartelling.

Het vermoeden is dan ook, dat althans voor dit gedeelte van de voormalige Zuiderzeedijk een reeds lang bestaande woonplaats (terp?) is afgegraven. Op grond van de gevonden oude

puinlaag kan dit niet eerder dan in de 16de eeuw zijn geschied, hetgeen overeenkomt met de 16de-eeuwse aanleg van de dijk, zoals Rients en Walther dat vermelden in *Binnendijken en Slieperdijken yn Fryslân*, Bolsward 1954, Tekst 389 en Atlas 153. De dijk kwam toen meer landinwaarts te liggen dan voorgaande waterkeringen, waarvan de oudste volgens de auteurs aan het einde van de 10de eeuw is aangelegd.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

OVERIJSSSEL

Hardenberg. De heer W. Timmerman uit Mariënberg meldde de vondst van een „dünnblätige Flint-Rechteckbeil“. Deze werd vorig jaar door de heer B. Thijssen op zijn land (dalgrond) ten zuiden van Bergentheim aangetroffen, toen dit land tot op 80-90 cm diepte gemengwoeld werd.

De bijl meet 173 x 66 x 25 mm en vertoont enige uithollingen van het oorspronkelijk steenoppervlak. De zijanten zijn fraai behakt. Het vuursteen heeft een geelachtige tot lichtgrijze kleur.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

— Onlangs vond de heer W. Timmerman te Mariënberg een „Fels-Rechteckbeil“ in een op een zandrug gelegen akker ten oosten van Mariënberg. Het gaat om een oppervlaktevondst op een akker, die een 0.5 m afgeand is.

De bijl meet 145 x 74 x 34 mm. Hij is vervaardigd uit een groengrijze, kwartsitische steen en is als gevolg hiervan vrij onregelmatig van vorm. Vooral de zijanten zijn scheef. De snede is gewelfd.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Staphorst. Sedert omstreeks 1959 vonden de heer H. Coster en zijn vader bij een zandafgraving op een hen toebehorend perceel aan de Klaas Kloosterweg, ten noorden van Staphorst, een aantal scherven direct onder de bouwvoor.

Het schervenmateriaal bestaat hoofdzakelijk uit laat-Siegburg aardewerk (en enig ander Duits steengoed), dat ten dele geglaazuurd is. Een der scherven toonde een ronde applique, waarop een rad met spaken, omgeven door putjes, was afgebeeld. Het overige materiaal bestaat uit enige scherven van blauwgrijs aardewerk en jong steengoed.

In het kader van de ontginningsgeschiedenis van de streek zijn bovengenoemde vondsten van omstreeks 1500 als oud aan te merken.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

— De heer H. Coster te Staphorst meldde de vondst van een kleine strijdhamer, eigendom van de familie Mulder te Staphorst. De strijdhamer was omstreeks 1946 aangetroffen aan de zuidrand van de hoge gronden langs de Reest in de buurtschap Lankhorst, alwaar enige percelen met de schop werden geëgaliseerd.

De strijdhamer meet 86 x 53 x 40 mm en bezit een conisch steelgat van 22-25 mm doorsnede. Het steelgat ligt dicht bij de spitse nek. De snede is buitengewoon stomp door gebruik of verwerking, hetgeen door de sterke aantasting van de grijsgroene gneis niet is vast te stellen. De strijdhamer behoort tot het derivaat „type” S van Addink-Samplonius.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Vollenhove. De heer G. v. d. Werf uit Zwolle meldde een vuursteencomplex, dat hij in 1957 had gevonden op een aardappelakker in de buurtschap Heetveld. De vindplaats ligt op de keileemhoogte van Vollenhove, dicht bij de oostrand.

De vondsten bestaan uit circa 30 stuks vuursteen, waaronder vijf krabbers, die te dateren zijn in het Neolithicum. Er waren nog geen prehistorische vondsten van de keileemhoogte bekend.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Wierden. Toen onlangs de heer D. Beltman te Zuna zijn tuin naast de nieuwbouw van erve Hoekjen diep omspitste, stuitte hij op een groot aantal laat-middeleeuwse scherven. De vondsten kwamen onderuit de 40 cm dikke bouwvoor en ook iets dieper uit oude kuilen. De scherven (meer dan 10 kg) zijn hoofdzakelijk afkomstig van kogelpotten, waarbij vele ontwikkelde randen; verder kwam nog een dertigtal Pingsdorf-scherven aan het licht.

Zoals gangbaar bij dit soort vondstgroepen, waren veel steenbrokken aanwezig, die, afgezien van de fragmenten bazaltlava, mogelijk een rol speelden bij de fundering van een boerderij. Enige grote brokken huttenleem, alsmede een rond weefgewicht (diam. 5 cm, dikte 3-4 cm, diam. doorboring 11 mm) en het excentrisch doorboorde fragment van een lang ovaalvormig (?) weefgewicht kunnen nog ver-

meld worden. Vorig jaar (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* juni 1969, *61) werden bij de nieuwbouw van erve Hoekjen reeds een strijdhamer en enige kogelpotscherven (abusievelijk vermeld als IJzertijd) aangetroffen.

De melding geschiedde via de heer A. ter Harmsel van de Stichting „Oudheidkamer Riessen”.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Eibergen. Bij de afgraving van een hooggelegen es te Olden-Eibergen vond de heer H. G. Schepers onder het esdek blauwgrijs aardewerk en in het esdek geglazuurd rood aardewerk. In de laagte direct ten noorden van de es vond hij IJzertijd-scherven en vuursteen, waaronder een krabbertje.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

— De heer H. G. Schepers uit Eibergen vond ten zuidwesten van de Hervormde kerk te Reken een volgtakbijl van edelhertgewei. Deze stak ter hoogte van de tijdelijk sterk verlaagde waterlijn uit een afkalvende zand- en kleiwand in het nieuwe tracé van de gekanaliseerde Berkel.

De „natte” maten van de bijl bedragen: lengte 17.5 cm, doorsnede steelgat 17 mm (achter) en 17-24 mm (voor). Rondom de achterzijde van het steelgat is de hoornhuid verwijderd.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

Ewijk. In het kader van de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen-Noord heeft men een smalle weg met berm sloten aangelegd en een brede sloot gegraven over de noordelijke en westelijke rand van de oude woongrond De Hoge Woerd. Uit de sloten zijn diverse vondsten naar boven gekomen, die dateren uit de Romeinse tijd en uit de Middeleeuwen, resp. II-IV en voornamelijk XII-XIV. Een aparte vermelding verdient een fragment van een glazen armband Haevernick type 7c.

De woongrond bleek op een natuurlijke verhevenheid op een stroomrug te liggen. Waarschijnlijk eerst in de Middeleeuwen is het terrein ca. 0.50 m opgehoogd.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Heumen-Malden. In het voorjaar van 1970 heeft de heer J. Rombout in zijn tuin, Grootstalseaan 68 te Nijmegen, een tussen 367 en 375 in Siscia geslagen aes III van Valentinus I gevonden (RIC 15 (a), XXVII). Naar alle waarschijnlijkheid is deze tezamen met blad-aarde aangevoerd uit het bos tussen de Biesseltsebaan en de spoorlijn Nijmegen-Venlo, van een plek die gelegen is op een afstand van ca. 1.5 km ten n.n.o. van het laat-Romeinse castellum van Heumensoord.

Op de plaats van dit castellum is door de heer W. N. Tuijn, Nijmegen, omstreeks 1962 een antoninianus van Tetricus I (270/271-273) ontdekt, waarvan de voorzijde het portret van Tetricus II vertoont (determ. J. H. Evers, Kon. Penningkab., Den Haag).

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

Nijmegen. In de wand van een funderingsleuf voor nieuwbouw aan de Huygensweg vond de heer J. K. Heine te Nijmegen een republikeinse denarius, RRC 555, muntmeester C. Fonteius, vz. Janusvormige kop, met letter K, kz. schip, geslagen ca. 109 v. Chr. De munt werd gedetermineerd door het Koninklijk Penningkabinet.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Cothen. In 1965 of 1966 heeft de heer B. Middelweerd, thans wonende te Montfoort, op het perceel Dorpsstraat 5, een tweetal Romeinse munten gevonden. Uit het grind vlak ten westen van het woonhuis kwam een as van Cali-

gula te voorschijn, die in 37-38 te Rome is geslagen (BMC 45). Het stuk is tot een hanger verwerkt; dicht bij de rand is het doorboord.

Ongeveer 30 cm onder het maaiveld, op een viertal meters ten oosten van het huis, op het terrein van een vroegere boomgaard, is een as van Hadrianus aan het licht gekomen. Deze as is geslagen tussen 119 en 138 (cf. BMC 1348).

In het bezit van de heer Middelweerd is verder nog een follis van Constantinus I, die te Trier is vervaardigd tussen 310 en 313 (RIC 868; determ. J. H. Evers, Kon. Penningkabinet, Den Haag).

Het is niet onmogelijk dat deze eveneens op hetzelfde perceel is gevonden, maar hierover bestaat geen enkele zekerheid.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

LIMBURG

Roermond-Maasniel. Op de heide tussen Melick en de buurschap Straat onder Maasniel zouden in de 19de eeuw tal van Romeinse munten zijn gevonden (cf. J. E. Bogaers, *Berichten R.O.B.* 12-13, 1962-1963, 73, n. 84). Van geen enkele is echter de datering bekend.

Volgens een mededeling van de heer H. M. A. G. Jacobs, Nijmegen, is in 1923 of 1924 in Straat, in een weiland ten noorden van de weg Maasniel-Thuserhof, een bronzen Romeinse munt aan het licht gekomen. Het betreft een dupondius van Domitianus, die geslagen is in 90-91 na Chr. (BMC 446).

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

— *Museum Flébite.* Tabakorama, 400 jaar tabaksgebruik in Nederland -1 okt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Kantcollectie Jiskoot-Pierson -sept.
Berchem en bentgenoten in Italië; tekeningen -1 sept.
— *Historisch Museum.* 17de-eeuwse schilderijen, verz. W. Russell -14 sept.

— *Toneelmuseum.* Zomertentoonstelling 1970: De eigen collectie in een nieuw licht -31 aug.

APELDOORN

— *Historisch Museum Moerman.* Oranje en de Koopvaardij -15 okt.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Uitgespit. Middeleeuwse bodemvondsten uit Arnhem en omgeving -27 sept.

AVIGNON

— *Musée Palais des Papes*. Picasso, 1969-1970
-30 sept.

BADEN-BADEN

— *Staatl. Kunstballe*. Wassily Kandinsky
-27 sept.

BASEL

— *Kunstmuseum*. Vroege grafiek -27 sept.

BONN

— *Rheinisches Landesmuseum*. Rijnlandse kunstwerken van de Renaissance tot het Expressionisme -23 aug.

BRUGGE

— *Groeninge Museum*. Van Eyck, een imaginair museum van zijn meesterwerken -30 sept.

BRUSSEL

— *Musée des Beaux Arts*. Werken van de 19de en 20ste eeuw -20 sept.

DELFT

— *Ethnografisch Museum*. Java, religie en kunst -31 dec.

DEN HAAG

— *Mauritsbuis*. Goya-tentoonstelling -13 sept.

DE RIJP

— *In 't Houten Huis*. Nederlandse walvisvaart, historische prenten (donderdags gesloten) -30 aug.

DEURNE/ANTWERPEN

— *Sterckshof*. De fotografie in België 1839-1940 -13 sept.

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum*. Volkskunst en Voorbeeld -1 jan.

ENSCHEDÉ

— *Tuents-Gelders Textielmuseum*. Wat is sits, coll. Eecen-Van Setten -31 aug.

FLORENCE

— *Palazzo Pitti*. Caravaggio -30 sept.

GAASBEEK/BRUSSEL

— *Kasteel*. Bouw en iconografie van het Kasteel van Gaasbeek -23 aug.

GOES

— *Weeshuis*. Kunst in het klein, oude tegels -1 sept.

GRONINGEN

— *Groninger Museum*. 17de-19de eeuws Nederlands zilveren speelgoed -30 aug.

HOORN

— *Westfries Museum*. Te gast in Hoornse blomkamers, behang uit de Pruikentijd -31 aug.

KARLSRUHE

— *Badisches Landesmuseum*. Late gotiek aan de Bovenrijn, meesterwerken van beeldhouwkunst en kunstnijverheid -6 okt.

KEULEN

— *Wallraf-Richartz Museum*. Grafiek van grote meesters van Dürer tot Picasso -30 aug.
— *Kunsthalle*. Herfsttij der Middeleeuwen. Late gotiek in Keulen en aan de Nederrijn -27 sept.

KREFELD

— *Museum Haus Lange*. Picasso, grafiek eind aug.

LAREN

— *Singermuseum*. Meesterwerken uit het museum te Bordeaux -14 sept.

LEIDEN

— *Lakenhal*. Pilgrim Fathers herdenking -5 okt.
Ijdelheid der ijdelheden; Hollandse vanitas voorstellingen uit de 17de eeuw -23 aug.

LONDEN

— *Victoria and Albert Museum*. „Dickens centenary”, tentoonstelling naar aanleiding van het overlijden van Dickens, 100 jaar geleden -20 sept.
— *The Heim Gallery*. Manieristische schilderijen en sculpturen -28 aug.

MIDDELBURG

— *Kunstzaal Van Benthem en Jutting*. Russische Ikonen -1 sept.

PARIJS

— *Grand Palais*. Henri Matisse -21 sept.
— *Bibliothèque Nationale*. Van Frans I tot Henri IV: François Clouet en het hof van de Franse koningen -eind sept.

<p>Henri Matisse, grafiek
— <i>Musée Delacroix</i>. Delacroix en het Impressionisme</p>	<p>-eind sept.
-eind sept.</p>	<p>VOORBURG
— <i>Swaensteyn</i>. Oud Voorburg in schilderijen, tekeningen, prenten, foto's en documenten</p>	-29 aug.
ROTTERDAM			
— <i>Bouwcentrum</i>. Volk onder dak, 25 jaar woningbouw in Nederland — <i>Concertgebouw De Doelen</i>. Muziek op de penning	<p>-30 sept.
-24 aug.</p>	<p>WEST-TERSCHELLING
— <i>Natuurhistorisch Museum</i>. Welvaart, werkelijk welzijn?</p> <p>— <i>'t Behouden Huys</i>. Oude landbouwwerktuigen en de reis van St. Brandaan</p>	<p>-1 okt.
-1 okt.</p>
STRAATSBURG			
— <i>Salles de l'Antienne Douane</i>. Europa 1925	-15 sept.	<p>WOERDEN
— <i>Gemeente Museum</i>. Oud koper en tin uit Woerdens bezit</p>	
TONGEREN			
— <i>Provinciaal Gallo-Romeins Museum</i>. Middel-eeuwse burchten in Limburg	-11 okt.	<p>ZIERIKZEE
— <i>Gemeentemuseum</i>. Zierikzee op prent en document</p>	-1 nov.
VENLO			
— <i>Goltziusmuseum</i>. Tegelse Pottenbakkerskunst	-31 aug.	<p>ZUTPHEN
— <i>Stedelijk Museum</i>. Geneesheren en Gestichten, 125 jaar Medische Kring Zutphen</p>	-13 sept.

MEDEDELINGEN

MUSEUM „HET CATHARIJNECONVENT" TE UTRECHT

De Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk heeft zich samen met haar ambtgenoot van Financiën in beginsel uitgesproken ten gunste van een samenvoeging van het Aartsbischooppelijk Museum te Utrecht, het Bisschoppelijk Museum te Haarlem en het Oud-Katholiek Museum te Utrecht in het verband van een Rijksmuseum. Hiertoe zullen genoemde musea hun collecties in voortdurend bruikleen aan de Staat der Nederlanden ter beschikking stellen.

Burgemeester en Wethouders der Gemeente Utrecht hebben gelijktijdig besloten te bevorderen dat de Gemeente Utrecht de gebouwen van het Catharijnecomplex gebruiksklaar oplevert voor het nieuw op te richten Rijksmuseum en tevens draagt van de inrichting van dit complex.

De beslissingen van de overheid openen voor bovengenoemde musea de mogelijkheid om de fusie te realiseren, waartoe zij respectievelijk in 1966 en 1967 besloten hebben. Als doelstelling staat hun daarbij voor ogen om, afwijkend van de tot nu toe gevolgde traditionele opbouw van de kerkelijke musea binnen het geheel van de Nederlandse musea te komen tot een geheel eigen opzet. Het accent ligt daarbij niet louter op de kunsthistorische of esthetische waarden van de getoonde kunstvoorwerpen, maar bovenal op de plaats van deze voorwerpen in het totaal van de ontwikkeling van het kerkelijk, religieus en maatschappelijk leven in Nederland. Ter verkrijging van een zo breed mogelijke samenwerking ligt het in het voornemen om ook voor het museaal bezit van de reformatorische kerken in de nieuwe opzet een plaats in te ruimen.

Onverhoopte omstandigheden daargelaten, zal het nieuwe „Museum het Catharijneconvent" in het voorjaar van 1975 voor het publiek worden opengesteld.

VACATURE

Voor het Gemeentemuseum „Het Nederlands Textielmuseum” te Tilburg wordt gevraagd een

CONSERVATOR(-TRICE)

Zijn/haar taak zal in hoofdzaak omvatten : het zelfstandig voorbereiden en opbouwen van tentoonstellingen; het uitbouwen van de educatieve afdeling (o.a. de weefkringen); het toegankelijk maken van de museumcollectie en het verrichten van literatuuronderzoek; vervanging van de directeur bij diens afwezigheid.

Vereisten: tenminste een voltooide hogere beroepsopleiding met oriëntatie in de richting textiele werkvormen en/of handenarbeid; minimum leeftijd ca. 35 jaar.

Gegadigden dienen voorts te beschikken over: in een ruime arbeidspraktijk gebleken — leidinggevende, organisatorische en pedagogische kwaliteiten, een creatieve instelling en een goede contactfunctie.

Museumervaring en/of bekendheid met moderne vormingsmethoden en overdrachtstechnieken (o.a. gebruik van audio-visuele hulpmiddelen) strekt tot aanbeveling.

Candidaten moeten bereid zijn medewerking te verlenen aan een psychologisch onderzoek.

Het salaris is afhankelijk van ervaring en bekwaamheid en zal in overleg worden vastgesteld. De AOW/AWW-premie komt voor rekening van de gemeente. 5-Daagse werkweek; tenminste 19 werkdagen vakantie; 6% vakantietoelage.

Sollicitatiebrieven, onder vermelding van *Tl*, binnen 10 dagen te richten aan de Directeur van de dienst Personeelszaken en Organisatie, Stadhuisplein 55 te Tilburg.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Achtkarspelen. Door bemiddeling van de heer H. de Haan te Gerkesklooster werd een merkwaardige kruisvormige baksteen met afgeronde armen bekend, die op het terrein van het voormalige Cisterciënser klooster „Jeruzalem” (ca. 1240-1580) is gevonden.

Het stuk is zeker middeleeuws en heeft de vorm van een wijdingskruis; het maakt de indruk ook als zodanig in een muurvlak aangebracht te zijn geweest. De vindsters, de gebr. Brandsma te Gerkesklooster, stonden het voorwerp gaarne af.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Ferwerderadeel. Tijdens plantwerk in de tuin achter zijn woonhuis aan de Kerkstraat midden op de dorpsterp van Marrum vond de heer D. Bouma aldaar een fraai nog 10.2 cm lang benen mesje of spatel. Het heft is versierd met rechte en scheefstaande kerven, langs één waarvan het heft ten dele is afgebroken. Het voorwerp heeft geen scherpe snede en een zelfs vrij stompe punt; het is dan ook niet voor echt snijwerk gebruikt.

Het is geheel vergelijkbaar met een soortgelijk stuk uit Hichtum (Anna Roes, *Bone and Antler Objects from the Frisian Terp Mounds*, Haarlem 1963, pl. LXII, no. 3).

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Menaldumadeel. Voor wegaanleg in de o.m. in deze gemeente in uitvoering zijnde ruilverkaveling „Berlikum” werd een wegcunet gegraven over een vrij hoog gelegen perceel aan de Sånwei ten noordwesten van Menaldum. Aan de westzijde van dit perceel ontdekte en meldde de heer E. Schaaf te Menaldum in het cunet en in de er ten noorden van aangelegde berm-sloot een aantal, dicht bij elkaar gelegen kuilen, waarin grote hoeveelheden scherven van terpvatwerk uit de eerste eeuwen rond onze jaartelling voorkwamen.

Het betreft voornamelijk ten dele nog tot potten reconstrueerbare fragmenten van streepband- en kartelrandig vaatwerk, waarvan veel met besmeten wand. Bij één pot komt bovendien een versiering over de gehele oppervlakte voor van vrij wijd uit elkaar staande verticale, scherp ingesneden strepen. De vondst is interessant omdat zij aantoonde dat ook onder andere thans hooggelegen percelen in het strandwallenlandschap van deze omgeving woonplaatsen kunnen voorkomen, die door transgressies zijn overslibd.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Oostdongeradeel. Bij graafwerk op het kerkhof van Wetzens werden op ca. 1 m ten noorden van en midden voor de tufstenen noordmuur van de Herv. kerk resten van fundamenteën aangetroffen, waarin ook tufsteen en kleine veldkeien waren verwerkt.

Aan de zuidzijde van de kerk werden op een overeenkomstige plaats ook funderingsspijlen gevonden, waarin naast veldkeien ook stukken maalsteen van bazaltlava voorkwamen. Daar het slechts zeer kleine proefgaatjes betrof, gegraven door de enthousiaste predikant en de koster, konden geen vaststaande conclusies aan het gevonden worden verbonden.

In afwachting van een grootscheepser onderzoek zijn de resten, na door Gemeentewerken te zijn ingemeten, weer afgedekt.

Aan de zuidzijde werd onder de grasmat bij een oude toegang nog een grote rood zandstenen grafzerk ontdekt, die vervaardigd bleek te zijn van de vroegere, wellicht 12de-eeuwse altaarsteen, getuige de wijdingskruisjes en de rollijst aan een der randen. Van een opschrift was niets te zien.

De vondst werd gemeld door de streekarchivaris, de heer W. T. Keune te Dokkum.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. Bij het ploegen van een voor bietenbouw bestemde akker vond de heer J.

van Rozen te Fochteloo een bijzonder mooi geslepen, diknekkige en breedtoppige bijl van de Trechterbekercultuur met een lengte van ruim 29 cm. Hij is vervaardigd van aan de buitenzijde fraai roestbruine vuursteen.

De bijl, die als een geofferd stuk kan worden beschouwd, gezien de situatie van de vindplaats aan de westelijke rand van het voormalig veengebied van Fochteloo, is de tot nu toe grootste van deze soort uit Friesland. Uit Drenthe en Groningen zijn wel reeds exemplaren, o.m. in depotvondsten, van deze aard bekend (zie o.m. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 1960, 179-189 en *Groningse Volksalmanak* 1961, 158-164 en 1968, 125-138).

De vindplaats zal nader worden onderzocht.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Smallingerland. Nadat op verzoek van het Gemeentebestuur reeds in november 1969 een kleine proefopgraving had plaatsgehad, zijn in het uitbreidingsplan „De Drait” ten westen van Drachten in de maanden mei tot en met juli 1970 de onderzoekingen naar een middeleeuwse kerk annex kerkhof voortgezet.

Het betreffende perceel, Pastorie-land geheten, en tot voor kort vanouds kerkelijk bezit, is op een kaart uit 1687 al aangegeven als „Oud Kerkhof”. Kort na 1800 moeten er volgens de literatuur enkele sarcofagen en uit bakstenen samengestelde grafkisten zijn aangetroffen, maar tot nu toe konden daar nog geen overblijfselen van worden opgespoord, terwijl van kerk en kerkhof verder ook nog geen schriftelijke gegevens bekend zijn.

Dank zij een subsidie van de W.S.W. en met grote steun van het gemeentebestuur en de Dienst Gemeentewerken kon met een viertal arbeiders ca. 10 weken worden gegraven, waarbij het volgende werd vastgesteld.

Op een enigszins hoger gelegen, niettemin met hoogveen overdekte zandrug op ongeveer 1000 m ten noorden van het riviertje „De Drait” is in de 13de eeuw een vermoedelijk bakstenen kerk verrezen waaromheen een door een muur omgeven kerkhof werd aangelegd. Aan de teruggevonden skeletten, die op enkele na alle gestoord waren en niet meer in situ lagen, kon door de geringe diepte waarop zij onder het huidige maaiveld werden aangetroffen (ca. 35 cm) worden vastgesteld dat van het terrein ruim een meter moet zijn afgegraven. Of dit ook rond 1800, dan al veel eerder

is geschied moet voorlopig in het midden worden gelaten.

De teruggevonden sporen leerden dat ten behoeve van de kerkbouw door het oorspronkelijke veen heen sleuven waren gegraven tot op de vaste dekzandondergrond, die op zijn beurt op ca. 50 cm onder zijn oppervlakte in leem overging. Deze sleuven waren met lagen schoon, geel en bijna zwart, sterk venig zand opgevuld, die nog tot een dikte van ongeveer 50 cm bewaard waren gebleven.

Van enig opgaand muurwerk van de kerk werd in het geheel niets teruggevonden. Uit de gevonden plattegrond kon echter, o.m. door oversnijdingen, anders geaarde vullingen e.d. worden vastgesteld dat het gebouw minstens drie bouwperiodes heeft gekend.

De eerste omvatte een met een eenvoudig rondlopend koor afgesloten zaalkerkje, dat in zijn bouwsleuven buitenwerks 25 m lang was en 9.50 m breed. Binnenwerks, ook volgens de sleuven, mat het schip 12.5 x 6.40 m, het koor 9.00 x 5.30 m, althans als de binnenwaartse verbredingen van de fundamentsleuven van het koor ook in het muurwerk zichtbaar zijn geweest. Tegen de ronde achterwand van het koor kan, volgens een zandvulling, een altaar gestaan hebben, terwijl een in het westelijk deel van het schip gevonden, ook gelaagde funderingsplaat van ca. 3.35 x 2.25 m wellicht ook voor een altaar (of een doopvont?) heeft gediend. Onderbrekingen in de sleuven doen veronderstellen dat de eerste kerk in het oostelijk deel drie toegangen heeft gehad, nl. telkens één aan de N- en Z-zijde ter hoogte van de scheiding van koor en schip en nog een extra aan de N-zijde van het koor. De openingen waren aan de N-zijde beide 1.30 m breed, aan de Z-zijde 1.10 m.

De oudste westpartij kon niet worden bestudeerd, omdat een 2.60-3.80 m brede en 10.15 m lange, ook gelaagd opgevulde N-Z verloopende sleuf van de tweede bouwperiode de oudste westmuur-sleuf had vervangen. De grote breedte van de sleuf suggereert dat men het kerkje toen van een vrij zwaar westwerk heeft voorzien.

De derde bouwfase verlengde de kerk met 12.10 m lengte naar het westen, tot 37.10 m totaal, althans volgens de bouwsleuven. In deze verlenging was ook een torenbouw besloten. De sleuven daarvan waren 2.20-2.60 m breed en vormden een rechthoek van 7.15 bij 6.40 m. De oostmuur van de toren was opge-

nomen in de westmuur van de verlenging van het eigenlijke kerkgedeelte, welke verlenging ca. 6.80 m lang en 9.10 m breed was. Binnen deze uitbreiding, die 5.80 x 6.45 m mat, waren enkele begravingen. De sleuven van de derde bouwfase werden gekenmerkt door een donkere vulling, met baksteenpuin vermengd.

Rond het buiten de kerkmuren aangelegde kerkhof was een muur opgetrokken, waarvan de teruggevonden afbraaksleuven, die enkele malen nog bakstenen in situ bevatten (31 x 15.5 x 9 cm), in breedte uiteenliepen van 1.40 tot 3.00 m. Van hart tot hart gemeten omsloot de muur een terrein van 67.5 x 38.0 m; de lengterichting verliep oost-west. De kerk lag daarin niet precies in het midden: de lengte-as lag circa 2 m meer noordelijk, terwijl de westelijke verlenging de afstanden tot de kerkhofmuur ook onregelmatig had doen worden.

De begravingen hadden niet tot in de zandbodem plaats gehad; ook de gestoorde skeletten lagen nog op een ca. 10 cm dik veenpakket.

Getuige de weinige teruggevonden scherven is de kerk wellicht reeds in de 15de eeuw afgebroken, hetgeen misschien verband houdt met een verplaatsing naar Drachten-Zuid, ongeveer 1800 m meer naar het oosten op een iets hogere grondslag.

Binnen de kerkfundamenten is een flink veenpakket aanwezig geweest, waarvan men vermoedelijk pas na de afbraak (misschien ook rond of kort na 1800?) turven heeft gestoken van 28 x 10 cm, getuige de talrijke snijsporen die in het onderste laagje veen, soms zelfs nog tot in de hier en daar doorschemerende harde zandondergrond werden aangetroffen. Geconstateerd werd dat tijdens deze vervening een begreppeling voor ontwatering werd aangebracht.

Op het kerkhofterrein werden deze sporen niet gevonden, het veen was hier door de begravingen kennelijk te zeer verstoord. Ook werd waargenomen dat het afgegraven zand van de fundamenten buitenwaarts gegooid was, hier en daar over de begreppeling heen.

Behalve enkele gave en een flink aantal gehalveerde bakstenen is een enkel stukje tufsteen teruggevonden, maar in zo geringe mate dat hieruit géén gevolgtrekkingen mogen worden gemaakt voor een eventueel vroegere datering dan de 13de eeuw. Hiervoor is het overigens zeer schaars aangetroffen scherfmateriaal, bestaande uit fragmenten van inheems-Friese, zwartgesmoorde bolpotten en tuitpotten

op standing en met soms vrij sterk geprofileerde randen, betrouwbaarder.

Ook enige 13de- en 14de-eeuwse Rijnlandse ceramiekresten werden gevonden, alsmede een loden griffel(?), van ca. 6 cm lengte en aan de stompe zijde doorboord.

De bovengenoemde resultaten zijn mede te danken aan het inzicht van de heer H. Praamstra, van het B.A.I., die de dagelijkse leiding had en aan de waarnemend directeur van Gemeentewerken van Smallingerland, de heer J. Planting, die steeds van zijn vertrouwen in het slagen van het onderzoek blijkt gaf.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Tietjerksteradeel. Bij het graven van fundamentele sleuven voor een bungalow op een perceel genaamd „De Molkenkelder” in de buurschap Kleine Geest werden op ca. 75 cm beneden het huidige maaiveld door de heer E. Wadman te Tietjerk scherven van rond 1200 te dateren zwartgesmoorde bolpotten en steelpannen aangetroffen, alsmede enkele wandfragmenten van ten dele op de draaischijf van geel aardewerk vervaardigde potten of kruiken.

De scherven bevonden zich op en in een veenlaagje, waaronder een duidelijk heidepodsolprofiel viel waar te nemen. De veenlaag was kennelijk de laatste rest van een zwaarder veenpakket. Boven het veen bevond zich een zwarte, sterk humeuze ophogingslaag, waarin puinresten van een voormalige boerderij werden aangetroffen. Enkele ingravingen, die door de veen- en podsoleringslaag heenliepen en ten dele met leem schenen te zijn bekleed, kunnen waarschijnlijk ook in de jaren rond 1200 worden gedateerd.

De vondsten geven aanwijzingen voor het tijdstip van de veenontginning en de middel-eeuwse bewoning van de streek.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Westdongeradeel. In de winter van 1966/7 is tijdens verbouwingswerkzaamheden in de boerderij van de heer I. de Groot te Waaxens een doofpot ontdekt van bijzondere makelij. Onder een latere vloer werden n.l. ter hoogte van de vroegere hardplaats twee ijzeren vuurplaten gevonden, die gelegen waren op een vloer van geglazuurde plavuizen (estrieken), formaat 16.5 x 16.5 x 2.6 cm. Een van de estrieken onder de ijzeren platen was in het midden doorboord en door middel van een koperen

bandje van een koperen ring van 2.6 cm doorsnede voorzien.

Onder deze plavuis bevond zich een van zijn hals, oor en schouder ontdane, in de eerste helft der 19de eeuw te dateren, oorspronkelijk voor (raap)-olie in het Rijnland vervaardigde kruik, die met turf was gevuld. De scheef verlopende breukrand was door middel van zagen of slijpen glad gemaakt.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

GELDERLAND

Druten. Tijdens het opschonen van de sloten (cf. *Nieuwsbull. K.N.O.B.* jan. 1970, *3) van een perceel aan de zuidzijde van de Van Heemstraweg te Druten en het graven van een brede watersingel op de westelijke grens van dit perceel in april j.l. zijn door de Werkgroep Nijmegen en Omstreken van de A.W.N. talrijke uit de Romeinse tijd daterende vondsten gedaan.

Het terrein is 100 m breed. De bewoning komt hier over een afstand van ruim 150 m voor, gemeten vanaf de Van Heemstraweg. Het perceel grenst in het oosten aan De Rietkamp, een afgeticheld terrein waar in 1930 Romeinse vondsten zijn aangetroffen (cf. *Exc. Rom.* III, 107).

Uit boringen is gebleken dat ook op het westelijk aangrenzend perceel bewoningsresten voorkomen. Reeds eerder zijn ook aan de noordzijde van de Van Heemstraweg sporen en vondsten van deze woongrond aangetroffen (cf. *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* febr. 1970, *26).

De in voorgaande berichten vermelde datering, t.w. „over het algemeen in het midden van de 2de eeuw” en „2de en 3de eeuw”, kan worden aangevuld met de mededeling dat een aanzienlijk deel der vondsten reeds van het einde van de 1ste eeuw dateert.

Naast de algemeen op de woongronden voorkomende aardewerksoorten — vermeld zij dat het inheemse aardewerk relatief gering is vertegenwoordigd — zijn ook fragmenten gevonden van fijn en ruwwandig Nijmeegs aardewerk, w.o. een aantal bakjes Holwerda type 35b en een zgn. mantelkom, en een enkel fragment gebronsd aardewerk.

Op de terra sigillatafragmenten is slechts één stempel aangetroffen, t.w. []RTVNATVS, waarschijnlijk Fortunatus, periode Trajanus-Hadrianus.

Andere vondsten bestaan uit brons, ijzer, glas, been en hertshoorn.

Op ca. 30 m vanaf de berm van de Van Heemstraweg is in de watersingel een wijnvatwaterput aangesneden, diam. pl.m. 1 m. In deze put werden enige aardewerkvondsten gedaan, die de put in de periode IIB-III dateren, voorts o.m. een ca. 10 cm lange bronzen schrijfstift, een runderschedel en enkele fragmenten rundleer die afkomstig blijken te zijn van een tweetal schoenen, elk van een afzonderlijk type (meded. W. Groenman-van Waateringe).

Van de aard van de nederzetting c.q. nederzettingfasen is uiteraard niets bekend geworden, zij het dat de vrij talrijke fragmenten bouwpuin, dakpannen, tubuli, tegels, enkele stukken muurschildering en vensterglas wel een globale indruk vermogen te geven.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ermelo. Tot de recente aanwinsten van de Gelderse Archaeologische Stichting, Gemeentemuseum, Arnhem, horen een door de R.O.B. geresatureerde standvoetbeker, type 1b, en een ongeretoucheerde kling van grijze vuursteen, lang 12 cm, tezamen gevonden op de Groevenbeekse Heide bij Ermelo. De beker is 23 cm hoog en is versierd met een ingegroefd visgraatmotief, afgewisseld door bundels horizontale groeflijnen.

De voorwerpen hebben deel uitgemaakt van de collectie Berghuis-van de Moer. Het is welhaast zeker dat zij zijn gevonden door dr. J. van de Moer te Ermelo, bioloog (gestorven in 1932), waarschijnlijk in de jaren '20. De vondsten zijn gedaan in een grafkuil. Bewaard gebleven is ook een monster rood gekleurde grond (roodzand?), genomen bij „het skelet”.

Hoewel zulks onzeker blijft, ligt het voor de hand aan te nemen dat de vondst uit een grafheuvel afkomstig is.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ewijk. Bij het graven van de bermsloot aan de oostzijde van de toekomstige Rijksweg 75 bij Ewijk zijn resten en sporen voor den dag gekomen van een uit de Bronstijd daterende nederzetting. Deze komen voor in een op een diepte van 0.50-0.60 m gelegen lichtblauwgrijs niveau, d.i. de toplaag van een in de ondergrond aanwezige stroomrug.

Op de noordelijke flank van deze oude stroomrug viel een duidelijke zwartkleuring

van het niveau annex vondstenconcentratie op, en wel over een afstand van pl.m. 20 m. Naar wij vermoeden zijn c.q. waren op deze plaats de resten van een boerderij aanwezig.

De vondsten bestaan uit scherven Hilversum-Drakenstein aardewerk met kwartsgruis, soms met afgerond grind verschaald, enkele vuursteenfragmenten, brokken huttenleem en natuursteen.

In de bovengrond treft men resten uit de Romeinse tijd aan. De vindplaats ligt pl.n. 200 m ten noordwesten van de kern van de uit de Romeinse tijd daterende woongrond De Woerden.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

LIMBURG

Grathem. Eind april 1970 berichtten P. M. en J. H. Houben uit Nederweert dat te Grathem bij het egaliseren van een terreinrug voor landverbetering kringgreppen blootgelegd werden.

Hoewel ten tijde van de melding over een strook van ca. 80x 20/40 m kringgreppen waargenomen waren, werd abusievelijk een gedeelte hiervan door de bulldozer vernield voordat zij opgetekend konden worden.

Minstens zes kringgreppen werden nadien nog vastgelegd, waarvan drie met een opening naar het zuidoosten (diameter 4-6.50 m). In een van deze greppen waren merkwaardigerwijs met een tussenafstand van ca. 50 cm 10-15 cm dunne paaltjes geplaatst.

Aangezien het urnenveld reeds lang geleden voor akkerbouw geëgaliseerd is, werden er geen vondsten gedaan. Deze grafstructuren en de oudere urnvondsten, waaronder fraai Kerbschnitt-aardewerk, uit de aangezende zandgroeve op het grondgebied van de gemeente Baexem, moeten behoren tot een en hetzelfde urnenveld (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968, *66-7). Datering: Late Bronstijd.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Hunsel. Begin april van dit jaar meldden P. M. en J. H. Houben uit Nederweert de vondst van een klein crematiegraf uit de Romeinse tijd te Hunsel.

Onder in de ca. 40 cm grote en diepe grafkuil, die gevuld was met grove stukken crematie lag een terra sigillata-kommetje Drag. 27. Het stuk draagt duidelijke sporen van verbranding. Het kommetje lag incompleet in het overigens ongeroerde graf. Aan de binnenzijde van de standring is een graffito M. aangebracht.

Het interessante van de vondst is, dat op de bodem van het kommetje een dupondius of as lag, geslagen door Antoninus Pius tussen 154-155 (*BMC* nr. 1983-determinatie Koninklijk Penningkabinet, Den Haag).

Hoewel de munt in tamelijk slechte staat verkeerde, is de stempeling nog vrij scherp. Het terra sigillata-kommetje vertoont, vooral onder de standring, nogal sterke sporen van gebruik.

In het algemeen wordt aangenomen, dat het model Drag. 27 tot het midden van de 2de eeuw na Chr. voorkomt (F. Oswald and T. D. Pryce, *An Introduction to the Study of Terra Sigillata*).

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Neer. De heer J. Smeets uit Neer vond de hals van een kraaghalsflesje (h. 3.5 cm). De kraag is van het normale cirkelvormige model. Het aardewerk heeft een beigegrijs oppervlak, dat echter secundair moet zijn, aangezien het ook over breuken heen loopt.

De oorspronkelijke kleur van het baksel is dan donkergrijs. Het aardewerk is met fijn kwartsgruis verschaald. Verdere aanwijzingen voor het model van het flesje ontbreken. Datering: Midden/Laat-Neolithicum.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

St.-Odiliënberg. Leden van de Heemkundevereniging Roerstreek vonden dit voorjaar op een akker een scherf, die blijkens de versiering zonder enige twijfel toegeschreven kan worden aan de Rössenercultuur.

De scherf behoort tot de overgang van buik naar schouder van een pot met een S-vormig gewelfd profiel. Over de schouder lopen drie rechthoeken van vier boven elkaar geplaatste 2 cm lange rijen spatelindrukken. Hierboven is nog net de aanzet te zien van een (driehoekig?) ornament, eveneens met een spatel aangebracht. Onder de rechthoeken „hangt” een geheel met spatelindrukken versierde driehoek met de punt naar beneden.

Het ornament vertoont treffende gelijkenis met A. Stroh, „Die Rössenerkultur in Südwestdeutschland”, *BRGK* 28, 1938, Taf. 12.2 (Gruppe Planig-Friedberg).

Het baksel is dun en met fijn gruis gemagerd. Het aardewerk is bruinzwart van kleur met een oppervlak, dat buiten de versieringen glad is. Datering: Vroeg-Neolithicum.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

BOEKBESPREKING

H. E. van Gelder en Beatrice Jansen, Glas in Nederlandse musea, W. de Haan, Bussum, n.v. Standaard Boekhandel, Antwerpen [1969], 78 bladz., 228 afb.

In 1957 hebben wij in een literatuuroverzicht op het gebied van glas (*Bull. K.N.O.B.* 1957, 117-128) reeds aandacht aan deze publicatie gewijd, dat wil zeggen een eerdere editie, toenmaals door de eerste, sedert dien overleden op dit terrein bijzonder ervaren auteur gepubliceerd in één band, samen met een overzicht van de ceramiek: *Glas en Ceramiek, de kunsten van het vuur*, Utrecht 1955. Wij wezen er toen op dat, gezien het afbeeldingenmateriaal, waar dr. van Gelder over beschikte, (oorspronkelijk voor een veel royalere publikatie bestemd) en vooral gezien de kennis van de schrijver, die betrekkelijk eenvoudige uitgave in zekere zin een teleurstelling veroorzaakte. Deze door dr. Beatrice Jansen, onderdirectrice van het Haagse Gemeentemuseum, verzorgde editie is kleiner van formaat, maar is naar tekst en illustratie niet bekort. De bondige en veel wetenswaardigs bevattende tekst is slechts op enkele punten, vooral in het begin, gewijzigd en aangepast. De illustrering heeft zeker gewonnen door blanker papier en kleinere pagina's. Met dezelfde, overigens wel wat kleine cliché's en dus zijn de afbeeldingen dusdanig geplaatst, dat men niet af en toe het boek dwars moet nemen.

In het beknopte literatuuroverzicht, thans niet systematisch maar alfabetisch, missen wij enige betrekkelijk recente publikaties, namelijk Mejuffrouw Jansens catalogus van de Haagse verzameling (1962) met het wel beknopte maar toch be-

langrijke overzicht van de Noord-Nederlandse glasblazerijen; voorts de catalogus van Brigitte Klesse van het glas in het Keulse Kunstgewerbestmuseum (1963), alsmede van de laatst genoemde auteur de catalogus van de verzameling Helfried Krug (1965). (Zie *Bull. K.N.O.B.* 1963, 230-231, en 1967, 11-12). Tenslotte het bijzonder belangwekkende Amerikaanse *Journal of Glass Studies* met tegenwoordig een voortreffelijke bibliografie. Overigens voldoet dit boekje weer zeer wel aan het tweeledige doel met name enerzijds een korte handleiding op het gebied van glas en anderzijds het wekken van belangstelling voor het Nederlandse museumbezit, dat zich tegenwoordig geenszins tot Nederlands glas beperkt.

Wij willen van deze gelegenheid gebruik maken, om nog een wens uit te spreken en wel dat er nog eens een nieuw boek speciaal over het Nederlandse glas verschijnt. Het onderwerp is niet alleen tamelijk uitgebreid, maar ook enigszins tweezijdig, te weten de vorm van het glas, dus de productie (een lang niet altijd makkelijk probleem!) en anderzijds de decoratie. En dan misschien ook nog een hoofdstuk over het gebruik.

Men kan het wel in de oudere, geenszins verouderde, maar thans vaak onvindbare handboeken als van Schmidt, Honey, Buckley of de dissertatie van Hudig vinden, alsmede in enkele monografieën van Buckley (onvindbaar!) en vele tijdschriftartikelen en museum- en tentoonstellingscatalogi. Maar onze gedachten gaan uit naar een handboek met vooral niet te kleine afbeeldingen en uiteraard niet beperkt tot Nederlands bezit.

E. PELINCK

TENTOONSTELLINGEN

AMERSFOORT

— *Museum Flébite*. Tabakorama, 400 jaar tabaksgebruik in Nederland -1 okt.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Kantcollectie Jiskoot-Pierson -eind sept.
Franse grafiek uit de 19de eeuw. Verzamelingen P. W. van Doorne en R. Wartena -8 nov.

APELDOORN

— *Historisch Museum Moerman*. Oranje en de Koopvaardij -15 okt.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Uitgespit. Middeleeuwse bodemvondsten uit Arnhem en omgeving -28 sept.

AVIGNON

— *Musée Palais des Papes*. Picasso, 1969-1970 -30 sept.

BADEN-BADEN

— *Staatl. Kunsthalle*. Wassily Kandinsky -27 sept.

BASEL

— *Kunstmuseum*. Vroege grafiek -27 sept.

BRUGGE

- *Groeninge Museum*. Van Eyck, een imaginair museum van zijn meesterwerken -30 sept.

BRUSSEL

- *Musée des Beaux Arts*. Werken van de 19de en 20ste eeuw -20 sept.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Java, religie en kunst -31 dec.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Volkskunst en Voorbeeld -1 jan.

ENSCHDEDE

- *Rijksmuseum Twenthe*. De Chinese porseleinkast -20 sept.

FLORENCE

- *Palazzo Pitti*. Caravaggio -30 sept.

HOORN

- *Westfries Museum*. Te gast in Hoornse „blomkamers”, behang uit de Pruikentijd -1 okt.

KARLSRUHE

- *Badisches Landesmuseum*. Late gotiek aan de Bovenrijn, meesterwerken van beeldhouwkunst en kunstnijverheid -6 okt.

KEULEN

- *Wallraf-Richartz Museum*. Grafiek van grote meesters van Dürer tot Picasso -30 aug.
— *Kunsthalle*. Herfsttij der Middeleeuwen. Late gotiek in Keulen en aan de Nederrijn -27 sept.

LEIDEN

- *Lakenhal*. Pilgrim Fathers herdenking -5 okt.

LONDEN

- *Victoria and Albert Museum*. „Dickens centenary”, tentoonstelling naar aanleiding van het overlijden van Dickens, 100 jaar geleden -20 sept.

PARIJS

- *Grand Palais*. Henri Matisse -21 sept.
— *Bibliothèque Nationale*. Van Frans I tot Henri IV: François Clouet en het hof van de Franse koningen -eind sept.
— *Musée Delacroix*. Delacroix en het Impressionisme -eind sept.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Tekeningen van Edvard Munch -1 nov.
— *Bouwcentrum*. Volk onder dak, 25 jaar woningbouw in Nederland -30 sept.

TONGEREN

- *Provinciaal Gallo-Romeins Museum*. Middeleeuwse burchten in Limburg -11 okt.

WEST-TERSCHELLING

- *Natuurhistorisch Museum*. Welvaart, werkelijk welzijn? -1 okt.
— *'t Behouden Huys*. Oude landbouwwerktuigen en de reis van St. Brandaan -1 okt.

ZIERIKZEE

- *Gemeentemuseum*. Zierikzee op prent en document -1 nov.

VACATURES

MEDEDELINGEN

DELFT

Voor het Stedelijk museum „Het Prinsenhof” wordt gevraagd een

DIRECTEUR

De candidaat voor deze functie, die per 1 februari 1971 vacant komt, moet een kunsthistorische vorming hebben en organisatorische kwaliteiten bezitten.

Verwacht wordt, dat hij belangstelling heeft voor ondermeer de plaatselijke historie, voor het bestaande kunstbezit, maar ook voor de hedendaagse kunst; hij zal alle facetten van het museumbeleid moeten kunnen stimuleren en er leiding aan geven.

Hij zal een goed gastheer moeten zijn en goede contacten onderhouden met de op cultureel terrein werkzame organisaties en personen, waaronder de plaatselijke kunstenaars. Indien deze groepen en personen binnen het kader van het museumbeleid voor tentoonstellingen of andere culturele evenementen van het museum gebruik willen maken, zal hij hen zoveel mogelijk behulpzaam zijn.

Het verdient aanbeveling, dat de candidaat voor de plaats van de muziek, voordracht e.d. in deze tijd begrip heeft en ook op dit terrein initiatieven kan ontplooiën.

Tevens moet hij grote waarde hechten aan het stimuleren van de belangstelling van het publiek en in het bijzonder van de jeugd voor de uitingen van de kunst en voor de historie van de stad.

Het ligt in het voornemen, dat de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk de te benoemen functionaris tevens belast met het directoraat van het Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten te Delft.

Een psychologisch onderzoek kan deel uitmaken van de selectieprocedure. Het salaris zal nader worden overeengekomen. Premie A.O.W. voor rekening van de gemeente. De gebruikelijke overheids-arbeidsvoorwaarden zijn van toepassing. Goede ziektekostenregeling.

Sollicitaties te richten aan burgemeester en wethouders, stadhuis Delft.

ROERMOND

Ter assistentie van de conservator over het gemeentelijk museum „Hendrik Luyten-Dr. Cuypers” wordt een interessante functie geboden aan een

MUSEUM-ASSISTENT(E)

Voor een goede vervulling van deze betrekking is een ruime ervaring in het museum-wezen vereist alsmede het bezit van diploma's van een middelbare school en de cursus „museum-assistent”.

Geboden wordt een vrij zelfstandige positie met een aanvangssalaris van \pm f 1.500.— per maand. Daarnaast gelden de bij de overheid van toepassing zijnde aanvullende arbeidsvoorwaarden, w.o. vergoeding van verhuiskosten, pensioenregeling e.d.

Sollicitaties met uitvoerige beschrijving van opleiding en ervaring en vermelding van referentie-adressen worden binnen 14 dagen verwacht bij de burgemeester van Roermond onder vermelding van de letters MA in de linker-bovenhoek van de sollicitatiebrief.

DEN HAAG

Het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vraagt voor het Koninklijk Penningkabinet een

WETENSCHAPPELIJK AMBTENAAR

Taak: het beheer van de afdeling antieke munten, waarbij de nadruk valt op de Romeinse numismatiek.

Vereist: academische opleiding, bij voorkeur doctoraal examen klassieke archeologie.

Salaris afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring max. f 2401.— per maand. Telefonische inlichtingen 070-180957.

Schriftelijke sollicitaties onder vac. no. 05701/2035 (in linker bovenhoek enveloppe en brief) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, Den Haag.

A.O.W.-premie voor Rijksrekening. Genoemd salaris is exclusief 6% vakantie-uitkering en 2,78% nacalculatie.

IN MEMORIAM

PROF. DR. A. W. BYVANCK

Toen Alexander Willem Byvanck op 1 februari 1922, nog geen 38 jaar oud, het ambt van gewoon hoogleraar in de archeologie en oude geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden aanvaardde, had hij een vormingsperiode achter zich die voor zijn toekomstig werk als geleerde en kunstkenner bij uitstek veelbelovend mocht heten. Wat er aan zijn historische kennis toen nog ontbreken mocht werd ruimschoots vergoed door een rijkdom aan waarneming en aanschouwing op studiereizen en verblijven in de mediterrane wereld, het terrein dat, naast het oude Nederland, het hoofdgebied van zijn werkzaamheid is gebleven. Hij had bovendien het voorbeeld voor ogen gehad van een vader, W. G. C. Byvanck, classicus als hijzelf van huis uit, literatuurkenner en begaafd essayist, ook op historisch terrein. Onder diens directoraat van de Koninklijke Bibliotheek had hij aan deze instelling gewerkt en de leiding gehad van de afdelingen handschriften en kunst en over de miniatuurkunst der middeleeuwse handschriften ook reeds gepubliceerd.

De leerstoel, die hij nu ging bekleden, noodzaakte hem tot verruiming en verdieping van zijn historische en archeologische kennis. Wie de imposante bibliografie heeft gezien in het aan hem bij gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag gewijde Nederlandse Kunsthistorische Jaarboek van 1954, een lijst die uiteraard de publikaties daarna nog niet bevat, kan niet anders dan onder de indruk komen van het vele en veelzijdige werk dat hij vooral in de lange jaren van zijn professoraat heeft verricht, waarbij de miniaturen niet werden vergeten. Uit veel van dit werk bleek bovendien een eruditie die ver uitgaat buiten het eigenlijke vakgebied en een kennerschap, smaak en stijlgevoel van ongewone kwaliteit. In gezelschap en gesprek toonde hij daarbij een ruime oriëntatie niet alleen in de literatuur maar ook in muziek, opera en theater. Kortom, hij bezat een vertrouwdheid met onze beschaving, de klassieke, de middeleeuwse en de moderne, zoals men die zelden meer aantreft.

Zijn belangrijkste werk op meer zuiver historisch gebied, lag voornamelijk op het terrein van de oude Nederlandse geschiedenis. Reeds in 1914 had hij de opdracht aanvaard om voor de Rijks

Geschiedkundige Publicatiën de bronnen der Nederlandse geschiedenis in de Romeinse tijd uit te geven. De omvang van dit werk bleek veel groter dan aanvankelijk was geraamd: het dijde uit tot drie flinke delen welke uitgave hem intermitterend van 1914 tot 1947 bezig hield. Op grond van deze bronnen schreef hij zijn tweedelige synthetische werk „Nederland in de Romeinse tijd” (1ste ed. 1943), waaraan in 1941 als een soort inleiding was voorafgegaan het boek: „De voor-geschiedenis van Nederland”. Uit dit laatste werk bleek vertrouwdheid met de prehistorie en haar methoden; het was een boek dat de stand van de toenmalige kennis in een helder overzicht weergaf.

In al dit historische werk toonde hij zich de bekwame en solide vakman, niet een die verrassend nieuw licht werpt, maar een die op grond van de gegevens strikt verantwoord en in klare vorm het beeld van de betrokken tijd gaf. Hij bezat minder de gave der evocatie als wel een gelukkige combinatie van scherpe detailtekening met het aanbrenge van een duidelijke algemene lijn. Zijn detailkennis was formidabel, vooral ook op topografisch terrein.

Maar Byvancks werk bestond niet alleen uit navorsen en schrijven. Hij was ook een organisator, enthousiast leider van excursies, bestuurslid van tal van verenigingen op cultureel, oudheidkundig en kunsthistorisch gebied. De Oudheidkundige Bond heeft bijzonder veel aan hem te danken. In 1913 deed Byvanck zijn intrede in de commissie van redactie voor het Bulletin en ruim een halve eeuw, tot 1964, heeft hij daarvan onafgebroken deel uitgemaakt, van 1930 tot 1964 als voorzitter. Lid van het bestuur werd hij in 1922 en meer dan dertig jaren, tot 1953, heeft hij zijn beste krachten aan de vereniging gegeven, vele jaren als voorzitter. In de jubileumbijeenkomst ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan op 17 januari 1959 trad Byvanck met zijn „Herinneringen uit de geschiedenis van de Bond” als feestredenaar op. Volkomen verdiend was dan ook Byvancks benoeming tot erelid van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond na zijn aftreden als lid van het bestuur.

Tijdens zijn emeritaat als hoogleraar heeft hij,

dank zij mede de niet aflatende steun van zijn echtgenote, tevens vakgenote, nog lang en met vrucht voort kunnen werken totdat de laatste tijd de ouderdom niet alleen zijn lichamelijke maar ook zijn geesteskracht ging aantasten. Het moet voor hem bitter zijn geweest te beseffen dat zijn vroeger nooit falend geheugen hem in de steek

ging laten. De moed waarmee hij, moeilijk ter been, vergaderingen en bijeenkomsten tot bijna op het laatst bleef bezoeken, bewijst zijn tot het einde toe nooit gebluste belangstelling in het menselijk bedrijf van weten en scheppen. Zo kan hij een voorbeeld blijven voor hen, wie de traditie en de beschaving lief is.

MONUMENTEN-NIEUWS

Nijmegen, restant v.m. St. Nicolaasgasthuis

Bij de sloop van dit gebouw in januari j.l. (op een gedeelte van de noordmuur na, dat tegen de aangrenzende bebouwing staat) konden nog een aantal waarnemingen worden gedaan, die een aanvulling en correctie van het bericht in het *Nieuwsbulletin* 1968, 55-58, noodzakelijk maken.

In de westmuur zijn de sporen van oorspronkelijke stookplaatsen op de begane grond en de verdieping zichtbaar geworden. De eerste bevond zich vlak naast de gedichte doorgang (waarvan althans de segmentboog niet oorspronkelijk bleek te zijn); de bovenste stond iets meer naar rechts ten opzichte van de onderste. Een vrij recente deur werd hier gedeeltelijk doorheen gebroken; rechts ernaast in de hoek was een smal venster met een kalf van Baumberger steen.

Op de begane grond zijn in de zuidmuur een aantal doorgangen geweest. In de vierde travee (uit het westen geteld) is een 1.50 m brede gedichte korfboogvormige doorgang aan het licht gekomen in een segmentbogig afgedekte omlijsting met schuine dagkanten. De duimen voor de ophanging van de deuren waren te weerszijden nog aanwezig. In de derde travee bevond zich iets hoger een wat smallere halfsteens korfboog in de muur, waarvan de betekenis minder duidelijk is. De boog van het gedichte rondboogpoortje in de tweede travee bleek van machinale steen te zijn (vermoedelijk laat-19de eeuws). In de half bewaarde vijfde travee werden restanten van een venster aangetroffen.

In de tegenoverliggende muur blijkt zich een 2.75 m brede en even zo hoge segmentbogige doorgang te bevinden, die aan de binnenzijde gedicht is. De kraagsteen voor het meest westelijke gebint bevindt zich in deze dichting; blijkbaar was ook dit muurgedeelte ouder dan het gebouw als geheel.

Onder tegen de moerbalk van het meest westelijke gebint (verdiepingsbalklaag) bevond zich iets uit het midden een secundair dubbelzijdig sleutelstukje met nog gotische profielen (met een

kraal met een neuslijstje), waarin het pengat voor een verdwenen stijl. Waartoe deze indertijd is aangebracht is niet duidelijk.

Op de verdieping was één gedicht venster in de zuidmuur (in de vierde travee) inderdaad oorspronkelijk. De vensteropening (zonder houten kozijn) was geplaatst in een nis, die te weerszijden een halve steen breder was en een hele steen diep met afgeschuinde dagkanten. De uitholling voor het gemak in de noordmuur is in de muur uitgehakt; vermoedelijk is dit dus secundair, temeer omdat een oorspronkelijk gemak zo dicht bij een oorspronkelijke schouw niet zo waarschijnlijk is.

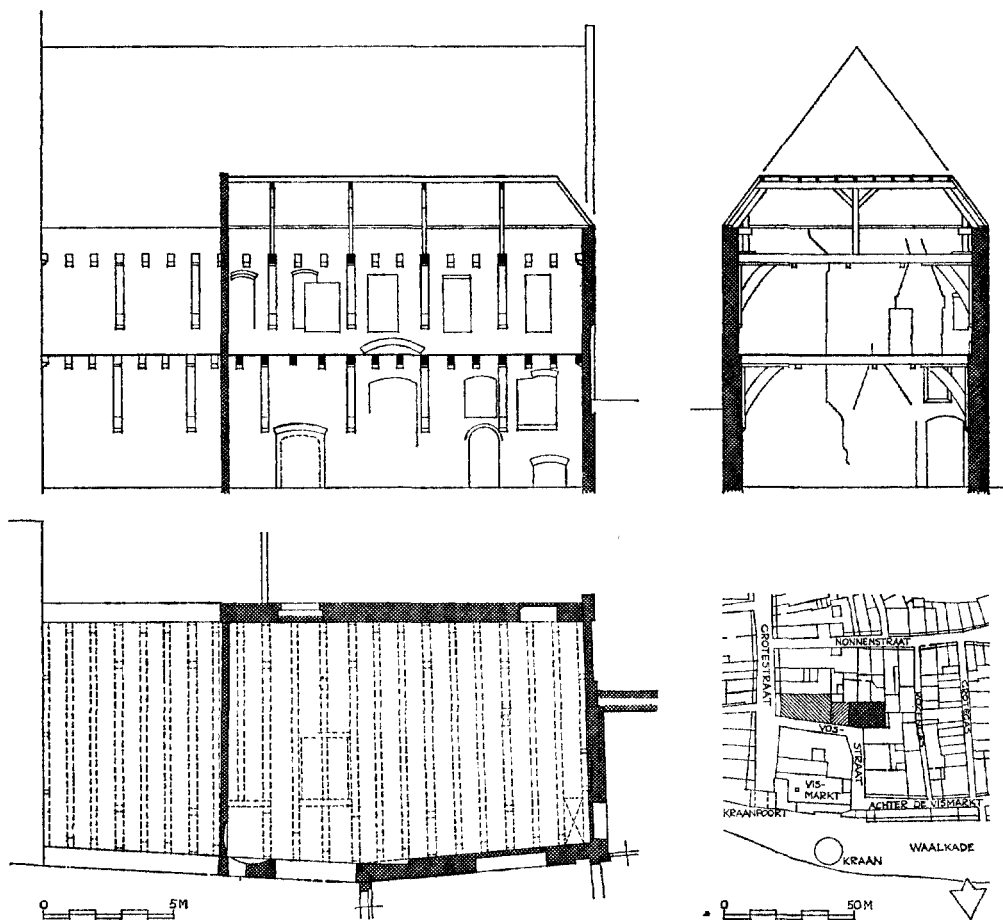
De kralen van de drie oorspronkelijke sleutelstukken op de verdieping zijn — in tegenstelling tot het gepubliceerde — niet voorzien geweest van neuslijstjes, die een verdieping lager wel aanwezig waren. De consoles onder de strijk balk waren (voor zover oorspronkelijk) van trachiet.

Ook de zolderbalklaag heeft per travee twee tussenbalken gehad, kennelijk van dezelfde ouderdom als die van de verdiepingsbalklaag (ca. 1640).

In de noordoostelijke hoek van het gebouw is een wenteltrap geweest van de begane grond tot de zolder. In beide muren bevonden zich flauwe uithollingen (beneden) en restanten van houten traptreden en stootborden en in de balklaag een provisorische raveling. De trap maakt door de dikte van zijn treden (4½ cm) een nog 17de-eeuwse indruk; hij moet gemaakt zijn bij de splitsing van het oorspronkelijke gebouw. Op de verdieping waren de treden in de muur verkoold; er is hier blijkbaar een brand geweest, waardoor wellicht de twee oostelijke gebinten vernieuwd moesten worden. Onder de trap naar de zolder was een (gedicht) venstertje in de noordmuur bij de hoek.

De meeste van de bovenstaande gegevens dank ik aan de heer W. J. van den Heuvel.

De geschiedenis van het gebouw kan (met enig voorbehoud) als volgt worden samengevat:

Doorsneden, gezien naar het zuiden en het westen, en plattegrond (het zuiden boven), schaal 1 : 300. Het onlangs gesloopte gebouw is met arcering aangegeven, het eerder verdwenen gedeelte links, de verdwenen balken en de vroegere vorm van het dak zonder arcering (reconstructie). Opmeting Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Rechts onder de situatie volgens de kadasterkaart van ca. 1830, schaal 1 : 3000. Het onlangs gesloopte gebouw is met kruisarcering aangegeven; aansluitend met enkele arcering het eerder verdwenen gedeelte en de Lutherse kerk.

XV Stichting van het gebouw, achter de kerk van het gasthuis en met gebruikmaking van enkele bestaande muren. Mogelijke bestemming: mannen- en vrouwenhuis. Het gebouw, bestaande uit begane grond, verdieping en zolder, was zeven vakken diep en had stookplaatsen tegen de westelijke eindmuur en wellicht ook tegen de oostelijke; toegang (o.a.) in het midden van de zuidmuur. Balklagen: gebinten van moerbalk op sleutelstukken, muurstijlen en korbeels, waaroverheen kinderbalken.

XVIB Herstelling van één van de gebinten op de verdieping (o.a. nieuw sleutelstuk).

1592 Opheffing van het gasthuis na de reductie van de stad.

1639 Anthonis Vos koopt het gebouw voor

1428 gulden en bestemt het tot pakhuis; gevelsteen met vos aangebracht. Kinderbalken vervangen door twee grenen tussenbalken per vak. Gemak aangebracht op de verdieping tegen de noordmuur in de n.w. hoek (of al eerder?).

XVIIB Splitsing van het gebouw in een groter westelijk en een kleiner oostelijk gedeelte. In het westelijke gedeelte wordt een wenteltrap aangelegd in de hoek tussen de deelmuur en de noordmuur.

1727 Lambertus van Leeuwen koopt het gebouw voor 1350 gulden.

1732 Lambertus van Leeuwen verkoopt het gebouw voor 1400 gulden aan Cornelis thoe Poel.

XIX? Verbouwing van het oostelijke gedeelte, waarbij de twee bouwlagen door drie van ge-

ringere hoogte vervangen worden. Brand op de verdieping van het oostelijke gedeelte, waardoor de wenteltrap verdween en de twee meest oostelijke gebinten op de verdieping vernieuwd moesten worden. Dichting van deuren en vensters en

inbreken van nieuwe. Nieuwe kap met een plat middenstuk.

1954 Sloop van het oostelijke gedeelte tegelijk met de voormalige kerk.

1970 Sloop van het westelijke gedeelte.

G. BERENDS

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Gemeente Denekamp. Op het terrein van het reeds lang bekende urnenveld in het Jaagoperveld is in het kader van een veldpracticum voor studenten uit Leiden een grafheuvelrestant en zijn naaste omgeving onderzocht. De opgraving, die twee weken duurde, heeft geen andere tastbare resultaten opgeleverd dan wat houtskool en de tekeningen der plattegronden en profielen.

Het centrum van de grafheuvel bleek tot op grote diepte volledig verstoord te zijn. Het bodemprofiel onder de heuvel, dat een veel minder sterk ontwikkelde B-laag vertoont dan daarbuiten, wijst erop dat een datering in de Vroege Bronstijd niet uitgesloten kan worden. Rondom de grafheuvel is een 10-15 cm breed en ca. 45 cm diep greppeltje aangelegd, dat geen verband hoeft te houden met de primaire bijzetting.

Ten oosten van de tumulus zijn talrijke, dicht opeenvolgende kringgreppels waargenomen. In het aan de zuidzijde grenzende bosperceel zijn de „urnenveldheuveltjes” nog steeds goed zichtbaar. Ook ten westen van de grafheuvel zijn twee greppels vastgesteld. Aangenomen moet worden, dat zich overal rondom de tumulus urnbijzettingen in kringgreppels hebben bevonden.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

GELDERLAND

Ede. Ten noorden van Ede vinden reeds geruime tijd werkzaamheden plaats, welke voorzien in een nieuw tracé van de weg Ede-Apeldoorn en een reconstructie van de Amsterdamseweg rond de kruising van voornoemde weg. Deze werkzaamheden boden de heren P. H. J. Balster en E. Zuurdeeg uit Ede de mogelijkheid de nodige vondsten te verzamelen.

Gebleken is, dat de gevonden resten en bewoningssporen zich uitstrekken vanuit het ter plaatse aanwezige droogdal aan de westelijke rand van de stuwwal Lunteren-Wageningen in zuidelijke richting hellingopwaarts tot bij de voormalige buurt Bunschoten, gelegen pal ten noordoosten van de oude kern van Ede.

De resten en de sporen doen zich voor in en onder een lichtbruine laag akkergrond, die aan de vorming van een 0.70-0.80 m dik pakket bruine oude landbouwgrond voorafgaat.

De oudste overblijfselen zijn globaal in de IJzertijd te dateren. In het betreffende aardewerk lijken twee componenten aanwezig, die gezien de verschillen in vorm, magering en afwerking de indruk geven niet in een periode doch veeleer in elkaar opvolgende perioden thuis te horen. Ten aanzien van de datering kan allereerst gedacht worden aan een late fase van de voor-Romeinse IJzertijd met de aantekening dat een doorlopen tot in de Romeinse tijd zeker niet uitgesloten is, zulks op grond van een randscherf van een Romeinse ruwwandige kom, Stuart, *Gewoon aardewerk*, type 210, datering 1ste-2de eeuw. In dit verband is het van belang te constateren dat het aardewerk, dat kenmerkend is voor de in de nabijheid gelegen nederzetting Ede-Veldhuizen, het zogenaamde Uslarien, ontbreekt; deze nederzetting begint op zijn vroegst in de 2de eeuw (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* maart 1969, *35-36).

Intussen lijken er ook in de Vroege Middeleeuwen activiteiten plaats te hebben gevonden. Dit gezien de vondst van een groot fragment van Mayener aardewerk, vermoedelijk afkomstig van een kleine bolvormige kan, te dateren in de 5de eeuw en van een fragment van ruw laat-Frankisch aardewerk met lensvormige bodem, datering 8ste-9de eeuw.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Laren. In het laatste, postume, artikel van de heer J. D. Moerman over de middeleeuwse smeedijzerindustrie (*Gelre*, LXIV, 1970) wordt gewag gemaakt van de slakkenhopen onder Barchem (o.c. p. 25). De locatie van deze hopen, waarvan ook reeds dr. W. C. H. Staring (1808-1877) sprak, was sedert lang in de vergetelheid geraakt.

Nog recentelijk maakte G. Prop in diens *Historie van de Lochemse Berg* (Lochem 1965) melding van de vindplaatsen als gelegen „ten westen van de Kale Berg, tussen de Barchemseweg en de Schoneveldsdijk” (o.c. p. 64).

Tijdens de verlegging van een zijweg van de Barchemseweg ten westen van de Kale Berg in de herfst van 1969 werd een der slakkenhopen aangesneden. De (her)ontdekking danken wij aan ir. J. Pape, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen. Een verkenning wees uit, dat het hier een afvalhoop betreft ter grootte van ongeveer 18 x 11 m met een maximale hoogte van 0.70 m. De resten zijn gedeponeerd op, doch voornamelijk iets beneden het oorspronkelijke nog ongestoorde maaiveld (met humuspodsol). Zij bestaan hoofdzakelijk uit ijzerslakken, verder uit brokken van een ovenwand en resten roodgebakken leem. Ten aanzien van de vraag welke vorm van ijzerafzetting voor de winning van smeedijzer is geëxploiteerd, is de vondst van twee kleine stukjes klappersteen van belang.

Aan de voet van de storthoop bevinden zich aardewerkscherven en dierenbeenderen. De aardewerkfragmenten zijn vooral afkomstig van met steengruis gemagerde inheemse kogelpotten. Daarnaast geven enkele spaarzame fragmenten van Pingsdorfaardewerk enig houvast betreffende de datering: 12de eeuw (mededeling A. Bruijn). Stratigrafisch mogelijk tot dezelfde periode behorend zijn een paalkuil en een tweetal kuilen c.q. greppels, die in de directe nabijheid werden waargenomen. Resten en sporen zijn in latere tijd afgedekt door een tot maximaal 0.90 m dik pakket akkergrond. Vlakbij de vindplaats werden enige 14de-15de-eeuwse scherven gevonden.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

't Goy. Leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afd. Utrecht, die sinds 1966 oudheidkundige verkenningen uitvoeren in het „Kromme-Rijngebied”, hebben in 1968

en 1970 langs de Beusichemseweg talrijke vondsten uit de Romeinse tijd gedaan.

Het vondstenmateriaal omvat o.a. fragmenten van zuid-gallische terra sigillata-kommen Dragendorff 29, datering 2 ex: Claudius, 1 ex: Nero, 2 ex: Nero-Vespasianus; een wandfragment Drag. 37, datering: Vespasianus-Domitianus alsmede een bodemfragment (Drag. 18?) met stempel: OFAQV (Aquitanus, Zuid-Gallië, Claudius-Nero) en een bodemfragment (Drag. 33?) met stempel: VAREDOFE, retro (Varedo, Oost-Gallië, IIB-c).

Tot de vondsten behoren verder een randfragment van een geverniste beker Stuart 2; 3 kruikhalsfragmenten, datering: IIA; 7 randfragmenten van wrijfschalen Stuart 149; 7 randfragmenten van ruwwandige terra nigra-achtige potten Brunsting; Hees, pl. 7, nr. 7; randfragmenten van ruwwandige potten Stuart 201 (2 ex), 203 (9 ex), 211 (4 ex) en randfragmenten van 3 dolia.

Onder het inheemse aardewerk bevinden zich potten met zwak S-vormig profiel, op de randen versierd met nagel/vingertopindrukken.

Archeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

NOORD-BRABANT

Alem. De heer J. van den Oord bracht in het Noordbrabants Museum een munt ter determinatie, die uit de Maas was opgebaggerd ter hoogte van Alem. Volgens dr. Van Erp betreft het een bronzen Romeinse munt van Traianus (dupondius). R. J. C. Jr. 275 nr. 434 of Cohen nr. 640.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Boxmeer. Ten oosten van het dorp Beugen werd in de steeds verder afkalvende linker Maasoever een steenoven zichtbaar. Een dikke laag houtskool met steenpuin was ingesloten door een dieper liggend muurtje. Na het in onbruik raken van deze oven is alles overdekt met een laag rivierklei, die ter plaatse een dikte had van 1 m. De oven werd ontdekt door het personeel van de Stichting voor Bodemkartering.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Deurne. Op twee plaatsen in de Brouwhuische-Heide vond de heer A. Herder uit Helmond een concentratie van mesolithische vuursteen-artefacten en afslagen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heesch. Door de heren J. Vos en L. A. Ceelen werden bewoningssporen gevonden uit de Vroege Bronstijd op een perceel bij „Den Heiligen Eik”.

Bij de scherven was zeer grof, met kwartskorrels gemagerd, Hilversum-aardewerk en ook scherven met wikkeldraadversiering, waarbij de dwarsindrukken zeer dicht bij elkaar lagen, zodat van de lengtegroef praktisch niets te zien was.

De scherven werden aangetroffen in het westelijke profiel van een smalle hoge akker, op een plaats waar de oude cultuurlaag een donkere inzinking vertoonde.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Heesch. Door de heren J. Vos en L. A. Ceelen werden talrijke oude ingravingen waargenomen in het profiel van een rioleringsleuf in een nieuwe woonwijk. Uit de gevonden scherven bleek, dat de kuilen uit verschillende periodes dateerden. De oudste scherven behoorden tot het type der kogelpotten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hilvarenbeek. Onze correspondent, de heer A. Leenhouders, meldde de vondst van een fragment van een doorboorde hak, die op het steelgat was afgebroken. Volgens determinatie van prof. Van der Waals betreft het een zogenaamde Plattbolzenkeil.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Rosmalen. Bij zandwinning ten behoeve van de nieuwe Rijksweg tussen Rosmalen en Empel werden door een zandzuiger talrijke fossiele beenderen opgebaggerd, waarbij skeletdelen van een mammoet, van een wolharige neushoorn en van een reuzenhert.

De vondsten werden gemeld door ir. J. W. de Jong, hoofdingenieur van Rijkswaterstaat te 's-Hertogenbosch en afgestaan aan het Noordbrabants Museum.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Baexem. In juni 1970 vonden de heren P. M. en J. H. Houben in de reeds onder talud gebrachte wand van een zandgroeve over een oppervlakte van ca. 1 m² de scherven van een geheel vernielde hybride beker (Van der Waals/Glasbergen type 2 IIa) (h. minstens 16.5 cm; diam. 14.5 cm). Vlakbij de plek met scherven troffen zij bovendien een vuursteen-

kling (l. 7.5 cm; br. 2.5 cm) en een klein geslepen vuursteen bijltje (l. 4.5 cm; br. 4.5 cm) aan. Zonder twijfel hebben deze voorwerpen te zamen een grafinventaris gevormd. Een verkenning door prof. dr. J. D. van der Waals en drs. J. Lanting, B.A.I., Groningen naar mogelijk nog aanwezige grafstructuren had een negatief resultaat.

Slechts enkele onregelmatigheden in de fibbers van de ongeroerde grond kunnen een aanwijzing zijn voor de aanzet van een heuvellichaam, dat echter geheel verdwenen is. Op korte afstand van deze beker vonden de heren P. M. en J. H. Houben vorig jaar een gedeeltelijk vernielde klokbeker (*Nieuwsbull. K.N.-O.B.* 1969 *61-*62). Datering: Laat-Neolithicum.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Amsterdam, Oudezijds- of St.-Olofskapel. Van 5.8-16.12.69 en van 27.4-19.8.70 werden in het westelijk gedeelte van de Olofskapel opgravingen verricht, die behalve voor de bouwgeschiedenis van de kapel belangrijke gegevens opleverden voor de 14de-eeuwse stadsomwalling en voor een van de oudste drie, thans verdwenen stadspoorten, namelijk de voormalige Kerkstraat-, later Olofspoort.

Het onderzoek vond plaats in het kader van een funderingsonderzoek ter voorbereiding van de restauratie, zowel van de kapel als van de westelijk aangrenzende 17de- en 18de-eeuwse huizen St.-Olofspoort 1, 3, 5, 7 en 9. De eigenaar, de Vereniging „Hendrick de Keyser”, verleende toestemming en alle mogelijke medewerking om de werkputten op de gewenste diepte van ca. 7 m te brengen.

De Kapel. Van het in oorsprong laat-middeleeuwse gebouw (oudste vermelding 1451) dateert alleen nog een muurtravee langs de Nieuwe Brugsteeg uit de 15de eeuw, het overige muurwerk is 17de-eeuws. De tegenhanger van deze muur, de noordmuur van de eerste bouwfase, werd op 6.50 m uit de genoemde steeg aangetroffen in een toegeworpen gracht, gefundeerd op spaarbogen en een houten rooster met ingeheidde palen onder de steunpunten. De muur is koud gemetseld tegen de n.o.-hoek van de nog aanwezige oostelijke buitenmuur van het poorthuis van de Olofspoort, die als westmuur van de kapel heeft gefundeerd: twee in deze muur ingelaten bakstenen pilasters (op Gobertanger platen) zullen de moerbalken

van de kapel hebben gedragen. De eerste kapel blijkt dus minder diep te zijn gebouwd dan op grond van bouwkundige waarnemingen is verondersteld (zie R. Meischke, „De oudste gedaante van de St.-Olofs- of Oudezijds-kapel”, *Amstelodamum*, jrg. 45 (1958), 13-18).

De nog ontbrekende oostmuur zal pas bij het later voort te zetten onderzoek kunnen worden opgespoord. Vermoedelijk ligt echter het hoekpunt ter plaatse van de z.w.-kolom van de tegenwoordige kapel, waar de gevonden muur precies op aanloopt.

Ter plaatse van de voormalige consistorie in de z.w.-hoek — waar nooit begraven is — konden twee vloeren worden vastgesteld op 0.00 m (van baksteen) en op 0.60 m + N.A.P. (overhoeks gelegde lichtgele en lichtgroene plavuiten van 16 x 16 cm).

De stadsomwalling. Op 6 tot 7 m diepte werd langs de Nieuwe Brugsteeg het talud aangesneden van de voormalige burgwal, opgebouwd uit zoden met een zware palissade van aaneengesloten behakte eiken palen (sommige secundair verwerkt) langs een later met puin gedichte gracht. Vanuit de wal mondde een fraai bewaard gebleven houten goot uit op deze gracht.

Enkele aardewerkvondsten in het waltalud (een ongeglaazuurd rood deksel met „Kerbschnitt”, scherven van een blauwgrijze vuurklok en van sterk verschraald en wit ongeglaazuurd steengoed) dateren de burgwal op zijn laatst in de eerste helft van de 14de eeuw.

Onderin de grachtvulling — tussen Nieuwe Brugsteeg en Zeedijk — lagen talrijke 14de- en vroeg 15de-eeuwse archeologica (zie beneden), horizontaal afgedekt door een twee meter dik puinpakket: de aanplemping ten behoeve van de eerste bouwfase van de kapel.

De Amsteldijk. Aan de westzijde wordt de gracht afgegrensd door de Amsteldijk, evenals de burgwal opgebouwd uit een compact pakket van zoden met aan de grachtzijde een versteviging van in de dijkzool ingeslagen elze-slietjes. Ook onder de dijkzool bevond zich nog een in het veen ingeslagen paaltje en één scherf van een blauwgrijze vuurklok. Burgwal en dijk zijn ten opzichte van elkaar vooralsnog niet precieser te dateren.

De Kercstrate- of Olofspoort. Gefundeerd in deze dijk werd de oostelijke voet van de stadspoort aangetroffen, bestaande uit: (1) de fundering van het eigenlijke poorthuis (8 x 8 m buitenwerks, tot een hoogte van 2.50 m be-

waard; de muurdikte kon niet exact worden vastgesteld (meer dan 1 m); baksteenformaten van 32/30 x 16 x 8 en 23 x 11 x 5.5 cm; de hoek die in de gracht had gestaan is bekleed met blokken Gobertanger kalk-zandsteen. Ter hoogte van de voormalige waterspiegel lozen twee afvoerkanalen, blijkens inhoud van latrine en keuken aan respectievelijk zuid- en noordzijde; een diepe inkasting op de n.o.-hoek heeft waarschijnlijk voor een sluitboom over de gracht, parallel aan de burgwal, gediend.

(2) in het verlengde van het poorthuis, maar aan de grachtzijde 0.70 m dieper gefundeerd, de 10 m lange muren die het poorthuis met de voorpoort verbinden. De voorpoort springt twee meter naar buiten uit in de vorm van een zeshoekige hoektoren. Baksteenformaten en metselverband zijn dezelfde als van het poorthuis; de hoektoren is eveneens aan de basis bekleed met Gobertanger blokken.

De stadspoort is in zijn geheel aan de grachtzijde gefundeerd op een onderheijng van elzen berkeslieten binnen een rooster van eikebalken en kespen. Aan de straatzijde kon alleen van de verbindingsmuur tussen poorthuis en voorpoort worden vastgesteld, dat deze zonder onderheijng direct op het dijklichaam stond.

Aan de binnenzijde van de Zeedijk bevindt zich tenslotte een op poeren gefundeerde kademuur langs de voormalige gracht. Een dergelijke bakstenen versteviging verbindt ook de palissade van de burgwal met het poorthuis.

De grachtvulling onder de kapel leverde een gesloten vondstgroep, waaronder een ijzeren klapvizier met een middenscharnier (tussen de oogspelen doorboord door een sterk gecorrodeerd voorwerp); twee lepels, een weegschaaltje en een boetpen van brons; een koperen ketting waarschijnlijk afkomstig van een pelgrimsinsigne; katrollen, dobbers, borden, mesheften en een duif („duifschieten”) van hout; benen bikkels (een met lood gevuld); talrijke leerfragmenten, o.a. een riem met koperbeslag en een gestempeld fragment met een voorstelling van Adam en Eva en zoon en maan; drie matrijzen van Namense leisteen met ingekraste versieringen voor (leer?) beslag. Kannen, schalen, olielampjes, vuurklokken en kamerpotten van rood en blauwgrijs aardewerk; een aantal graven, een kan, een kommetje en een bordje van rood geglaazuurd aardewerk met ringeloorversiering.

Daarnaast komt uit Rijn- of Maastreek ge-

importeerd wit, geel geglazuurd aardewerk voor: een kom en een grape met hoge hals. Belangwekkend zijn enige fragmenten van Aardenburger sierborden van rood aardewerk met witte engobe en sgraffitoversiering (o.a. vogelmotief). Het aantal stukken steengoed vormt een relatief gering percentage; twee fragmenten van Italiaanse en Spaanse majolicaborden zijn de enige andere importen.

Tot de vondsten uit de puinlaag, die de grachtvulling afdekt, behoren enkele bouwfragmenten: vorstpannen en geglazuurde baksteen, o.a. van een goot.

Vondsten van vóór 1300 (bijvoorbeeld kogelpotten) ontbreken in de gracht; jongere vondsten dan de vroege 15de eeuw eveneens. Dit stemt overeen met de oudste vermelding van de over de grachtvulling heen gebouwde kapel in 1451.

Het poorthuis aan de Kerkzijde, de later naar de aangebouwde kapel vernoemde Olofspoort, wordt het eerst vermeld in 1404, terwijl in 1383 voor het eerst van stadspoorten in Amsterdam sprake is. In 1618 werd de Olofspoort afgebroken, dat wil zeggen het poorthuis, dat nog als gevangenis diende; van een voorpoort was niets bekend behalve een vermelding van een stenen toren op een erf naast de Olofs-

kapel in 1451 en 1465, die wij thans als een restant van de voorpoort kunnen zien.

Ook de vermelding in 1390 van de burgwal bij de Olofspoort en het leggen van een „sijl“ (= goot) daar doorheen kan nu in verband worden gebracht met de gevonden stadswal en de op de gracht lozende houten goot. De gracht, die hier ter plaatse nergens wordt vermeld maar door sommige historici (bijvoorbeeld J. ter Gouw) wel is verondersteld, zal de voortzetting van de Oude Zijds Voorburgwal en later ook van de Achterburgwal zijn geweest. Er is geen aanwijzing gevonden dat deze via bijvoorbeeld een overkluizing tussen poorthuis en voorpoort in directe verbinding met het Damrak heeft gestaan.

Het oudheidkundig bodemonderzoek naar de bouwgeschiedenis van de St.-Olofskapel zal tijdens de restauratie worden voortgezet. In het bijzonder worden daarbij nieuwe gegevens verwacht omtrent de reeds in 1495 genoemde aanbouw van een twaalf(?)zijdige centraalbouw naar het model van de H.-Grafkerk te Jerusalem, die uit enkele afbeeldingen (onder meer tijdens de afbraak in 1644 vervaardigd) bekend is.

I.P.P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena en J. M. Baart).

BOEKBESPREKING

Die Bremer Hanse-Kogge. Fund-Konservierung-Forschung. Monographien der Wittheit zu Bremen, Bremen 1969. 202 bladz., afb., krt.

Het schip waar het om gaat, kwam in oktober 1962 bij baggerwerkzaamheden voor de verbreding van de Weser in de onmiddellijke nabijheid van Bremen te voorschijn. Het was een groot vaartuig (l. 23,5 m, br. 7,5 m, h. 7,5 m) en voor een bodemvondst was het op dat moment zeldzaam compleet. De rechte, vrij sterk vallende (d.i. voorover hellende) voorstevens, de machtig brede elkaar overlappende huidgangen, het op stutten rustende achterkasteel, riepen reeds aanstonds bij de deskundigen van het Focke Museum te Bremen de gedachte op aan een koggeschip. Verrassend was ook de aanblik van de koppen van vijf zware horizontale dwarsbalken, die bij de bouw door de huid gestoken waren en die het dwarsverband van de grote romp verzekerden. Hier had men nu plotseling de authentieke constructie

voor zich, die op tal van stadszegels (bijvoorbeeld Harderwijk 1280) is weergegeven. Het vaartuig moest derhalve een dier grote, met zware balken geconstrueerde schepen zijn, die volgens een reeds lang bekende beschrijving in het tolregister van Damme van 1252 werden aangeduid als „Magna navis trabeata“ (*Hansisches Urkundenbuch* I S 432).

Tal van andere, voor de scheepsarcheologie verrassende ontdekkingen werden later nog gedaan en daarbij voegde zich het dramatische feit, dat het schip amper voltooid kan zijn geweest toen het verging. De veronderstelling is dat het bij een natuurramp van de scheepswerf weggespoeld is. Deze gebeurtenis werd tenslotte, na een lastig dendrochronologisch onderzoek bepaald als liggende omstreeks 1380. Een interessante economisch-historische waarneming ging hiermee gepaard, want men concludeerde dat voor de bouw vrijwel vers hout moet zijn gebezigd, dat niet jarenlang gewaterd was. Het bewijs is, dat van

het gebezigde hout de buitenste jaarringen, het voor aantasting zo gevoelige en daarom beruchte spint, geen invloeden van micro-organismen vertoonden en dus ten tijde van de bouw vrijwel vers geweest moeten zijn.

Een uitvoerige beschrijving van het schip is reeds eerder gepubliceerd. Op uitnodiging van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis schreef dr. Siegfried Fliedner, Oberkustos der Scheepvaartafdeling van het Focke Museum te Bremen, die vanaf het eerste uur bij de berging betrokken is, een verhandeling hierover in no. 7, december 1963, van de *Mededelingen* dezer vereniging. Sedertdien verscheen van zijn hand (reeds in een tweede oplage) de geïllustreerde brochure *Die Bremer Kogge* (no. 19 van de *Hefte des Focke-Museums Bremen*). Deze brochure bevatte reeds mededelingen over methode en techniek van de berging, conservering en reconstructie.

In het thans voor ons liggende boek wijdt dr. Fliedner een uitvoerige studie aan de geschiedenis der benamingen „kogge” en „hulk” en aan de ontwikkeling van deze scheepsvormen zelf (vgl. voor de kogge in Nederland o.m. het zegel van Harderwijk, 1280 en voor de hulk dat van Amsterdam, omstr. 1300). Schr. heeft zijn taak breed opgevat. Hij vervolgt de verdere ontwikkeling van deze typen tot aan het ontstaan van een nieuw, veel forser zeeschip, een driemastvaartuig, dat in een laat-middeleeuwse vorm bijzonder fraai is weergegeven op het zegel van Maximiliaan als prefect van Bourgondië, 1493. Hij maakt daarbij gebruik van de speciale documentatie, door Heinrich Winter bijeengebracht in zijn *Hanseschiff im ausgehenden 15. Jahrhundert* (1961). Dr. Fliedner kent een grote plaats toe aan de invloed van de techniek, zoals het vermogen om grotere hulken te bouwen omstreeks 1400 (zegel van Amsterdam \pm 1403) en de invoering te Zierikzee en Hoorn van karveelsgewijze of gladboordige huidbeplanking omstreeks 1460, waarbij de bekende kronieken van Reygersbergen en Velius geciteerd worden. Schr. beschouwt de hierin vermelde feiten echter niet als een revolutionaire ommekeer; veeleer ziet hij een lange scheepstechnische evolutie. Dit is een conclusie waartoe ook Van der Heide gekomen is bij zijn scheepsarcheologisch werk in de IJsselmeerpolders.

Tenslotte wil Dr. Fliedner vooral de nadruk leggen op een geleidelijke, zich over langere tijd uitstrekkende evolutie van de *vormen* kogge en hulk, waarbij — zoals uit vele schriftelijke be-

wijspplaatsen blijkt — de hulk sedert het einde der veertiende eeuw de kogge als groot zeeschip begint te verdringen en langzamerhand nieuwe *mengvormen* ontstaan. In dit verband acht schr. het opmerkelijk, dat in schriftelijke bronnen tussen 1378 en 1417 eenzelfde schip enkele keren als hulk en als kogge aangeduid wordt. Het type van de Bremer kogge is als zeeschip langzamerhand verdwenen. Het woord kogge komt bij ons volgens het Woordenboek der Nederlandsche Taal na de middeleeuwen nog slechts als historische term of litterair woord voor. Oldewelt heeft in zijn studie van de Amsterdamse stadszegels in het jaarboek *Amstelodamum* (1936) zonder meer aangenomen dat het schip in het Amsterdamse zegel een kogge voorstelt.

Daarnaast worden uitvoerige technische mededelingen gedaan in de volgende studies: *Fund und Bergung der Bremer Kogge* (Rosemarie Pohl-Weber), *Die Bauzeit* (Josef Bauch), *Zur Verfahrentechnik der Konservierung des Holzes* (Detlef Noack), *Untersuchung und Konservierung der Eisenteile* (Horst Ladeburg), *Die Aufstellung und Sicherung des Schiffskörpers* (Wolf-Dieter Hoheisel) en: *Geologischer Beitrag zur Fundsituation* (Kurt Genieser).

Voor een juiste beoordeling van de activiteiten rondom de berging komt het ons van belang voor hier drie factoren te noemen die van overheersende betekenis zijn geweest. De eerste is, dat niemand ook maar enigszins op de vondst voorbereid was, de tweede is, dat de vondst in het water lag en op korte termijn of geborgen of geabdonneerd moest worden en de derde, dat slechts weinigen in het op dit wetenschappelijke gebied autonome Bremen, het belang inzagen van de vondst van een compleet koggeschip.

De eerste factor had tot gevolg dat de staf van het Focke Museum er bij zijn normale werk een overmatig zware last bij heeft moeten nemen. De methode scheen aangewezen om een damwand van ruime omtrek rondom de vondst te slaan en deze vervolgens, gedeeltelijk met water gevuld, te laten staan tot het volgende voorjaar, zodat men inmiddels een bergingsplan kon uitwerken en ruimschoots aandacht aan de vindplaats zelve kon besteden.

Dit is echter — om welke reden dan ook — onuitvoerbaar gebleken. Al heel spoedig begon nu het schip, dat slechts schijnbaar nog enig verband bezat, te desintegreren; de tweede factor deed zijn grote invloed gevoelen en er zat niets anders op dan het vaartuig in onderdelen — gedeeltelijk met duikershulp — uit het troebele

water te halen. Daarbij werden naar vermogen opmetingen gedaan en notities gemaakt van de door de duiker gerapporteerde bevindingen. Zo ontstonden de eerste reconstructieschetsen. Voor zover het mogelijk was werden alle onderdelen terstond genummerd, gemeten en in tekening gebracht. In december 1962, twee maanden na de vondstmelding, toen de gevreesde ijsgang in de Weser begon, was het voornaamste geborgen.

In de zomer van 1963 werd de vindplaats door dr. Fliedner met duikershulp nogmaals onderzocht; dit leverde wel resultaten op maar men kwam toch tot de pijnlijke conclusie op deze wijze nimmer alle van belang zijnde fragmenten in handen te zullen krijgen. Tevens constateerde men, dat de luchtdichte bewaring der geborgen onderdelen in plastic zakken niet deugde en dat met spoed grote bakken moesten worden aangeschaft om het geborgene onder water te kunnen bewaren. De derde factor, die van het onbegrip voor de betekenis van het aangevatte werk, deed zich nu gevoelen. Geld was nodig en wel allereerst voor een passende technische outillage. De kleine schare toegewijden was genoodzaakt bij alle extra arbeid ook nog een grote propagandistische activiteit te voegen. Naar het boek getuigt, onderging het groepje „wahre Zerreisproben”.

Hun bemoeiingen hebben tot gevolg gehad dat hun werk een technisch hoogst interessante wending nam. In oktober 1963 was te Duisburg een duikerklokschip in dienst gesteld. Dit vaartuig kan vanaf zijn achterschip een duikerklok met een gewicht van 110 ton op een rivierbodem neerlaten, waarbij een te onderzoeken oppervlakte van 4 x 6 m vrij komt. Men kan door een schacht en sluis van het schip in de klok komen en zo is het mogelijk dat archeologen zelf de rivierbodem onderzoeken en de waarnemingen niet meer aan de op de tast werkende duikers behoeven over te laten. Men heeft weten te bereiken, dat dit kostbare, op binnenwateren berekende vaartuig, in 1965 over de Noordzee naar de Weser gesleept is en daar de vindplaats systematisch heeft afgezocht. Vooraf waren de oevers opgemeten en van richtbakens voorzien en werd de vindplaats met behulp van een meetvaartuig met het echolood gepeild.

Een tegenslag was de bevinding dat zich grote massa's nieuw slik ter plaatse hadden opgehoopt. Hiervoor heeft men de beschikking over een krachtig zuigbaggervaartuig weten te krijgen, dat zo nauwkeurig op diepte kon worden ingesteld, dat de te onderzoeken vaste bodemlaag niet aangetast werd. Tenslotte is in juni 1965 met deze

kostbare uitrusting het gehele vooraf in vierkanten verdeelde gebied onderzocht. Daarbij liet men het niet bij een onderzoek van de bovenlaag van de bodem, doch ging men veel dieper, hier en daar tot 5 m toe. De strijd tegen het slik was bijzonder moeizaam, doch het grote aantal vondsten was een aansporing om vol te houden. Reeds in de duikerklok werden de vondsten genummerd en geregistreerd. Een oppervlakte van 1400 m² is aldus bewerkt, waarbij in 23 arbeidsdagen honderden fragmenten geborgen werden.

Inmiddels was men voortdurend bezig met het conserveringsprobleem. De praktische eis was, dat het hout geschikt gemaakt moest worden voor duurzame opstelling in een museale sfeer en dat het daarbij zijn oorspronkelijke vorm moest behouden. De ervaringen, juist in die jaren opgedaan met het Zweedse koningsschip *Wasa* van 1628 en met de Vikingschepen van Roskilde zijn in dit verband van veel betekenis geweest. Na onderzoek heeft men te Bremen, evenals in de beide andere gevallen, het conserveringsmiddel polyetyleenglycol gekozen. Ook in Nederland wordt hieraan de voorkeur gegeven naar blijkt uit een in 1969 opgesteld rapport van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders over de conservering van de aldaar gevonden scheepsresten. Voorwaarde bij de behandeling is, dat het hout van water verzadigd moet zijn en hieraan was te Bremen in 1963 door het aanschaffen van grote waterbakken voldaan.

Het gehele proces, afhankelijk als het o.m. is van de soort, de afmetingen en de toestand van het hout, kan enkele tientallen jaren duren. Om de belangstelling te Bremen levendig te houden, heeft men een stoutmoedig plan bedacht, dat niets minder behelst dan de reconstructie op korte termijn van het gehele schip en de plaatsing in een bad, waarin het proces van indringing van de PEG in het hout voort kan gaan. Onder de grote technische bezwaren, die zich tegen uitvoering verzetten, kunnen vooral genoemd worden de onmogelijkheid om nat hout te lijmen (hetgeen nodig is voor de reconstructie) en het troebel worden van de vloeistof in het reusachtige bad. Het boek geeft er uitvoerig rekenschap van hoe beide bezwaren zijn te overwinnen, zodat de weg vrij schijnt te zijn voor de opstelling van de kogge ten behoeve van het grote publiek.

Dit „vrij” slaat echter op de wetenschappelijke voorbereiding en de techniek van uitvoering. Overigens blijft het leven voor de collega's in Bremen vol strijd: „Natürlich zeichnen sich schon wieder neue Schwierigkeiten ab, und bis alles fer-

tig und gelungen ist, wird das wohl auch so weitergehen. Man möchte diejenigen, die hemmen und hindern, fragen, ob sie bereit sind zuzustimmen, dasz in der Geschichte dieses Fundes, die sicher bald geschrieben wird, ihr Name und ihre Haltung vermerkt werden . . . Wer in Bremen mitzuwirken hat und an der Verantwortung für die Kogge mitträgt, der musz wählen zwischen Achtung und Spott. So oder so wird ihn die Geschichte festhalten”.

Wie door middel van dit boek kennis neemt van alle toegewijde arbeid, alle vernuft, alle strijdvaardige propagandisme, aan de reconstructie van de kogge besteed, zal zichzelf de vraag stellen of wij hier niet te maken hebben met een op de spits gedreven zaak van een groepje specialisten. Wij menen stellig dat dit niet het geval is. Als wij elke dag weer zien, dat onze maatschappij bereid is om allerlei doeleinden met de meest kostbare technische middelen na te jagen, dan trekken wij de slotsom dat de geesteswetenschappen slechts dan een voor onze samenleving aanvaardbaar resultaat zullen bereiken als zij eveneens met moderne hulpmiddelen kunnen werken. In dit licht bezien was de inzet van het kostbare

duikerklokschip te Bremen interessant en gerechtvaardigd.

Een volgende vraag is, of men met de pogingen tot bewaring van het schip in zijn geheel, het doel niet voorbij schiet. Kan men niet volstaan met enkele fragmenten, die de principes van constructie laten zien en zich daarnaast toeleggen op een documentatie van tekeningen? Wij menen met het groepje te Bremen dat men hiermede in onze tijd niet meer kan volstaan. Het was een goede gedragslijn voor een studiecollectie ten behoeve van specialisten, doch om de resultaten van de historische wetenschappen vruchtbaar te maken voor een ruim publiek, dat meer en meer de tijd begint te krijgen om exposities te bezoeken, daartoe is het grote object juist bijzonder geschikt. Niets kan de sensatie evenaren van het staan oog in oog met de ware getuige uit het verleden. Eerst in het beraamde huis der kogge zal de geschiedenis voor velen gaan leven en daarom moet het er ook o.i. komen. Velen zien, met ons, in spanning toe of het museale hoofdstuk van het echte voorwerp van grote afmetingen te Bremen met een bijdrage verrijkt zal worden.

R. E. J. WEBER

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Franse grafiek uit de 19de eeuw. Verzamelingen P. W. van Doorne en R. Wartena -9 nov.
- *Historisch Museum*. Leven en willekeur in Amsterdam -1 nov.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Middeleeuwse bodemvondsten Arnhem en omgeving -1 nov.

BERLIJN

- *Neuer Berliner Kunstverein*. Jacques Lipchitz -9 nov.

COBURG

- *Kunstsammlungen Veste Coburg*. Keuze uit tekeningen van 100 kunstenaars uit vijf eeuwen (1500-1900) uit het prentenkabinet -31 okt.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Java, religie en kunst -31 dec.

DEN HAAG

- *Museum voor het Onderwijs*. Borobudur -15 jan.

DORDRECHT

- *Leprooshuis*. Dordrecht, 750 jaar stad 26 okt.-30 dec.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Volkskunst en Voorbeeld -1 jan.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Kunsthandel Borzo*. Brabant in oude prentkunst -1 nov.

KEULEN

- *Stadtmuseum*. Keulse munten 10de-18de eeuw -april
- *Kunstgewerbemuseum*. Kunstnijverheid van de middeleeuwen tot heden -1 jan.

PARIJS

- *Musée de Malmaison*. Rond Napoleon: geschiedenis en legende -19 okt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans van Beuningen*. Edverd Munch -2 nov.

ZIERIKZEE

- *Gemeentemuseum*. Zierikzee op prent en document -1 nov.

MEDEDELINGEN

STICHTING VOOR ACADEMISCHE REIZEN

In navolging van reeds bestaande soortgelijke organisaties in het buitenland is vorig jaar opgericht de Stichting voor Academische Reizen, die als doelstellingen o.m. heeft: a. Het organiseren van binnen- en buitenlandse reizen op het gebied van kunst, historie, cultuur, land- en volkenkunde, biologie, etc. b. Het houden van lezingen en voordrachten en het uitgeven van informatie-materiaal ter voorbereiding van de geprojecteerde reizen.

De reizen zullen worden geleid door deskundige nederlandse wetenschappelijke reisleiders, die tevens als adviseurs bij het samenstellen van de reizen zullen optreden.

Daarnaast zullen strenge maatstaven worden aangelegd ten aanzien van reisverzorging en een beperkt aantal deelnemers van ca. 20 per reis.

In voorbereiding zijn momenteel o.a. reizen naar Zuid-Afrika, Tunesië, Japan en Tjechoslowakije.

Geïnteresseerden in het werk van de S.A.R. kunnen naam en adres opgeven aan het secretariaat, Goudsesingel 235a, Rotterdam-3001, en zullen dan regelmatig op de hoogte worden gehouden van toekomstige reisplannen.

NIEUW TIJDSCHRIFT VAN HET RIJKSMUSEUM

In plaats van het tijdschrift „Van tijd tot tijd”, een uitgave van de Educatieve dienst van het Rijksmuseum te Amsterdam, zal in het vervolg tien maal per jaar het blad „Kunstrip” verschijnen.

Iedere aflevering, die geïllustreerd is, is gewijd aan een onderwerp uit de verzameling van het Rijksmuseum. Men vindt er een opgave in van de reproducties, die er over een bepaald onderwerp te koop zijn, literatuur over dat onderwerp en een verwijzing naar musea, waar andere voorbeelden te zien zijn van wat er in het betreffende nummer van „Kunstrip” aan de orde is. De afbeeldingen kunnen worden uitgeknipt ten behoeve van scripties en werkstukken.

De gehele jaargang kost twee gulden (twintig procent korting bij een collectief abonnement van tenminste tien abonnees). Men kan het abonnementsgeld storten op postgiro 42 51 80 t.n.v. Rijksmuseum Amsterdam met vermelding „Kunstrip” 1970/71. Het eerste nummer verschijnt in september, het laatste voor de zomervacantie.

VACATURE

DEN HAAG

Voor het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten wordt gevraagd per 1 november a.s.

BIBLIOTHEEK-ASSISTENTE

Haar taak zal hoofdzakelijk bestaan uit de administratieve verzorging van de vakbibliotheek in de studiezaal, het bijhouden van de fotodocumentatie en het knipselarchief alsmede het voeren van de correspondentie, verbandhoudend met bovenomschreven taak.

Het salaris zal afhankelijk van opleiding, ervaring en leeftijd worden vastgesteld in de rang van adjunct-commies.

Schriftelijke sollicitaties te richten aan de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten, Kazernestraat 3, Den Haag.

SOLLICITATIES

Kunsthistorica (drs), wonend met haar gezin te Arnhem, pas afgestudeerd (Middelleeuwse en moderne kunst, ceramiek) wil graag haar studie in praktijk brengen.

Zij zoekt daartoe een part-time baan in de omgeving van Arnhem, of losse opdrachten, bijv. het voorbereiden van tentoonstellingen, of het maken van catalogi, tijdschriftartikelen e.d.

Brieven te richten aan mevr. drs. O. L. Bouma, Kazernestraat 3, Den Haag.

Museumassistente, in het bezit van diploma museumcursus Utrecht, alsmede typediploma en beschikkende over anderhalf jaar museumervaring (Gemeentemuseum 's-Gravenhage, Museum Boymans-Van Beuningen Rotterdam), zoekt passende werkkring in Leiden of omgeving.

Brieven te richten aan mevr. drs. O. L. Bouma, Kazernestraat 3, Den Haag.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG 1970. GEHOUDEN OP 29 en 30 MEI IN HET RIJKSMUSEUM VOOR VOLKENKUNDE „HET OPENLUCHTMUSEUM" TE ARNHEM

De voorzitter opent de vergadering met de volgende woorden:

Ik open deze 55ste Museumdag met u allen van harte welkom te heten en met in de eerste plaats onze dank uit te spreken tot onze gastheer, prof. dr. A. J. Bernet Kempers, vandaag wegens verblijf in het buitenland vervangen door drs. J. de Kleyn.

Het is verheugend, dat juist voor deze dag, waarop een ontmoeting plaats vindt tussen de kunsthistorici en de museumwereld, een museum ons ontvangt, dat niet in de eerste plaats een kunstmuseum wordt genoemd in de geijkte betekenis van het woord, zodat ook onze gasten, de kunsthistorici, de gelegenheid wordt geboden om, voorzover nog nodig, kennis te maken met dat deel van het Nederlandse museumbezit, dat hier beheerd en gepresenteerd wordt.

Het museale bestand in Nederland pleegt weliswaar in categorieën te worden ingedeeld, maar is niet alleen organisatorisch gebundeld in onze Vereniging „De Museumdag", doch vormt ook een ondeelbare eenheid van cultureel en wetenschappelijk museaal bezit.

Op Museement bleek de inzending van dit museum het meest in de smaak te vallen van het publiek. Bij de enquête onder de bezoekers kwam het Openluchtmuseum met het hoogste waarderingscijfer uit de bus. Dit cijfer zal ongetwijfeld ook vandaag worden gehaald, of eer nog overtroffen worden door het pluspunt van de bijzondere gastvrijheid, die wij thans genieten.

Ik wil hier nog even gewag maken van de ramp, die dit museum heeft getroffen door de brand in de Zaanse Buurt. Dank zij de enorme inzet van directie en personeel zal evenwel het geleden verlies voor een groot deel in korte tijd ongedaan zijn gemaakt.

Een bijzonder woord van welkom mag ik richten tot de vertegenwoordigers van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, dr. mr. F. J. Duparc, raadadviseur van het directoraat-generaal voor culturele zaken en J. Karsten, chef van de onderafdeling musea.

Ik begroet met vreugde ons erelid dr. H. C. Blöte, met echtgenote, en, na lange tijd, onze

oud-voorzitter en mijn voorganger op deze plaats, prof. dr. H. Engel en echtgenote.

Tenslotte een woord van hartelijk welkom aan bestuursleden en leden van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici en aan de sprekers van deze dag: prof. dr. R. W. Scheller, J. P. Filedt Kok en drs. H. R. Hoetink.

Mijn kort verslag van de gebeurtenissen in het afgelopen verenigingsjaar aanvangende, verzoek ik U een ogenblik te gaan staan om gezamenlijk te herdenken de leden, die ons zijn ontvallen: prof. dr F. W. J. van Thienen, hoogleraar in de costuumkunde aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam en mevrouw W. Vriend-Vermeer, conservatrice bij het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden.

Het aantal leden van onze vereniging is nog steeds groeiende. Er traden 39 nieuwe leden toe en 1 lid-instelling, terwijl 10 leden bedankten.

Het ledental bedraagt thans 334 en 40 ledeninstellingen. Ik hoop dat in de toekomst ook meer leden kunnen toetreden. Het Bestuur hoopt U namelijk in de volgende Museumdag voorstellen voor te leggen tot wijziging in de Statuten en het Huishoudelijke Reglement. Het gaat daarbij om een naamsverandering, zoals ik U op de vorige Museumdag reeds aankondigde, en om een wijziging in de omschrijving van het ledenbestand en voorts om eventuele wijzigingen in de regels in het Huishoudelijk Reglement ten aanzien van secties en groepen. Een commissie bestudeert thans het geheel van Statuten en Huishoudelijk Reglement en in het bijzonder de genoemde punten.

Koninklijke onderscheidingen zijn uitgereikt aan leden van onze vereniging, die ik thans met ere en met gelukwensen in alfabetische volgorde mag noemen: mr. drs. R. Hotke, plv. directeur-generaal voor culturele zaken van het ministerie van C.R.M., H. Landsman, conservator van het Natuurhistorisch Museum te Rotterdam, J. Mekink, eertijds directeur van het Gemeentemuseum te Arnhem, dr. A. F. P. van Schendel, hoofd-directeur van het Rijksmuseum, lid van ons bestuur en president van ICOM, dr. J. Schouten,

directeur van de gemeentelijke musea te Gouda, prof. dr. H. van de Waal, directeur van het Prentkabinet en van het Munt- en Penningkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden en voorzitter van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici.

De goede samenwerking met de Centrale van Hogere Ambtenaren mag ik ook dit jaar vermelden. De verkoop van Jeugdmuseumkaarten bleef rond het getal 50.000.

Op 26 mei j.l. had ik het genoegen achttien getuigschriften uit te reiken aan negen dames en negen heren, die onze Middelbare Museumcursus gedurende twee jaar met vrucht hebben gevolgd. Zij hebben daarin een gedegen en veelzijdige scholing ontvangen en hebben kennis gemaakt met vele collecties op velerlei gebied. Deze cursus was ook daardoor verantwoord, omdat bij de toelating nauwlettend het oog gehouden werd op de plaatsingsmogelijkheden van de kandidaten. Van de achttien geslaagden hebben reeds veertien een positie bij een museum of verwante instelling. Het Bestuur zal zich, tezamen met de leden van de Commissie, belast met de zorg voor deze cursus, beraden over een mogelijke voortzetting van deze cursus, die dan de derde in successie zou worden.

Ik heb bij de uitreiking de dank uitgesproken, die ik thans gaarne herhaal, aan het ministerie van C.R.M., dat deze cursus mogelijk maakt door een subsidie aan de Commissie onder voorzitterschap van D. F. Lunsingh Scheurleer, die ook zijn Bureau ter beschikking heeft gesteld als de centrale plaats, waar de opleiding plaats vond, aan de vele musea en instellingen, die als gastheer zijn opgetreden, aan de docenten van de cursus en in het bijzonder aan haar, die de leiding van de cursus had en die wederom deze cursus tot zulk een geslaagd einde voerde, mevrouw drs. O. L. Bouma.

Ik wil hier de hoop uitspreken, dat een vergelijkbare opleiding van museumrestaurateurs spoedig tot stand zal komen, zodat naast een scholing in de administratieve sector ook een scholing in de technische sector onze museumwereld ten goede kan komen.

Aan de problemen van de restauratie en conservering was onze eerste Museumdag van 1969 gewijd, te Bergen op Zoom op 16 mei, gevolgd door een excursie door Zeeland en Zeeuws-Vlaanderen met een bezoek aan musea te Middelburg, Vlissingen en Aardenburg.

Voor een verslag verwijs ik U naar het *Nieuwsbulletin* van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond van augustus 1969.

Naar het *Nieuwsbulletin* van februari 1970 verwijs ik U voor een verslag van de 2de Museumdag op 12 december, gewijd aan een nabeschouwing over een blik in de toekomst ten aanzien van een belangrijk evenement in ons museale bestaan, Musement, de eerste gemeenschappelijke manifestatie van de Nederlandse musea. Ik heb bij die gelegenheid al een korte opsomming gegeven van andere belangrijke gebeurtenissen in wat ik noemde een veelbewogen museumjaar.

Over Musement zou ik U het volgende willen meedelen. Indien aan twee voorwaarden wordt voldaan zal er een Musement II komen. Deze voorwaarden zijn: de deelneming van de Nederlandse musea in eenzelfde en liefst nog grotere mate dan in 1969, en de financiële steun van de overheden, in het bijzonder van het ministerie van C.R.M. In dat geval zal Musement II gehouden worden in 1972 in de Jaarbeurshallen te Utrecht.

Twee verheugende gebeurtenissen in het afgelopen verenigingsjaar wil ik tenslotte graag vermelden: de herleving van de historische sectie in een bijzonder geslaagde bijeenkomst in het Amsterdams Historisch Museum op 12 februari j.l. en de grote activiteit van de werkgroep van educatieve diensten van Museums in Nederland, die haar eerste nationaal educatief congres gehouden heeft in het Museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam van 6—8 april j.l.

Na het verslag van de penningmeester, dr. H. Enno van Gelder, benoemt de voorzitter een nieuwe kascommissie, waarbij de heer drs. H. J. de Smedt wordt voorgesteld in de plaats van de heer J. van Dorp, die niet herkiesbaar is. Als reserveleden zullen fungeren mejuffrouw drs. J. B. van Overeem en de heer L. P. Louwe Kooymans. In het bestuur zijn vijf leden aan de beurt van aftreden. De heren Van Gelder, Paardekooper en Du Ry, die alle drie herkiesbaar zijn, worden door de vergadering herkozen. De aftredende leden, professor dr. A. J. Bernet Kempers en drs. A. Westers, die niet herkiesbaar zijn, wordt door de voorzitter dank gezegd voor hun waardevolle bijdrage aan onze vereniging. Vervolgens worden de nieuwe leden mejuffrouw drs. E. Joosten en de heer J. H. van Mosselveld bij acclamatie aangenomen.

Na de rondvraag, waarbij geen punten aan de orde kwamen en de sluiting van het huishoudelijk gedeelte der vergadering gaf de voorzitter het woord aan de eerste gastspreker van onze bijeenkomst, prof. dr. R. H. W. Scheller.

Het doet mij veel genoegen dat ik op deze Museumdag uitgenodigd ben voor het houden van een beschouwing over een onderwerp, dat op zichzelf gezien allesbehalve genoegelijk is. Ik ben blij dat uw vereniging als eerste na de studenten, hiermee een stap genomen heeft, die van groot belang kan worden wil men oprecht een aantal wrijvingspunten tussen de drie betrokken groepen wegnemen. Van elk van de drie groepen is hier een spreker aanwezig, en hoewel wij wel van tevoren overleg gepleegd hebben, is elke bijdrage op eigen gezag ontstaan. U en ik kunnen dus in de komende uren voor verrassingen en tegenstrijdigheden geplaatst worden. Wij moeten afwachten wat het resultaat is.

De titel, door Uw bestuur bedacht, is fraai gekozen. Een speelbal is iets, dat wij op een voetbalveld tegenkomen, op een pingpongtafel, of bij een waterpolowedstrijd. Een speelbal is een niet denkend, niet uit zichzelf agerend, rond en dus onaantastbaar voorwerp, dat door elkaar bestrijdende tegenstanders getrapt en geslagen wordt. Zo erg is het nu meestal ook weer niet, maar de situatie wordt er toch niet zo slecht door geschetst.

Wat ik wil nagaan is: hoe komt dit speelbal-effect tot stand? Immers universiteit en museum zijn niet per definitie tegenstanders of rivaliserende partijen op hetzelfde terrein. De ene produceert als het ware wat de andere consumeert en tussen deze groepen bestaat gewoonlijk een heel ander verband betreffend het product dan op voetbalterrein.

Om dit te onderzoeken moet ik producent en afnemer kritisch gaan belichten. Ik wil beginnen met de hand diep in eigen boezem te steken en voor U trachten na te gaan wat er schort aan de universitaire opleiding in de kunstgeschiedenis. Daarbij wil ik met nadruk verklaren dat ik geheel op eigen verantwoordelijkheid spreek en dat mijn opvattingen er geen aanspraak op kunnen maken de gemiddelde opinie van de opleidingen te vertolken; die zal pas blijken als er, hoop ik, reacties uit universitaire kringen zullen komen. En tot slot van mijn inleiding moet ik voor degenen, die mij niet kennen, nog melden dat ik op museumgebied als leek spreek, maar dit kan soms ook een voordeel betekenen.

Het eerste artikel van de wet op het Wetenschappelijk Onderwijs definieert de doelstellingen van de universiteit als volgt: ten eerste de student op te leiden tot het zelfstandig uitoefenen van wetenschappelijk onderzoek, ten tweede hem voor te bereiden voor een maatschappelijke functie en

ten derde de samenhang van de wetenschappen te bevorderen.

Mijn eerste stelling is, dat kunsthistorische opleidingen tot zeer kort geleden alleen voldeden aan de eerste van de drie vereisten en zeer gedeeltelijk aan de derde. Maar de tweede: het voorbereiden op een maatschappelijke positie, die verband houdt met het vak als zodanig, wordt voorzover ik weet aan alle Nederlandse universiteiten schromelijk verwaarloosd. Enig contact met de musea anders dan op het zuiver persoonlijke vlak bestaat niet. Wij leveren studenten af, die in staat zijn om uitstekende scripties te vervaardigen over de stijlverhoudingen van een plaatselijke Italiaanse schildersschool uit de 14de eeuw, maar dezelfde student, eenmaal in een museum beland, is niet in staat om een kunstobject beet te pakken, aan een muur te hangen, of er een begrijpelijk stukje over te schrijven. Wèl kan hij een wetenschappelijke catalogus vervaardigen, want daarin is hij getraind door middel van bibliografie, en een grote kennis van zijn eigen universiteitsbibliotheek.

Een directe verhouding met kunstobjecten evenals met alles wat er rondom dat kunstwerk als conserverings- en tentoonstellingsobject, kortom het kunstwerk in zijn museale omgeving, gebeurt, ontbreekt in de universitaire opleiding bijna geheel. Het gevaar is groot, dat men op excursies of tijdens museumbezoek het kunstwerk blijft zien als een geconcretiseerd kleurenlichtbeeld, niet als een ding, dat bestaat uit hout met verf, of porselein of textiel, dat verzorgd moet worden, verzekerd, opgesteld en aan de man gebracht. Meestal ziet de student — en zijn docent helaas vaak ook — een museum als een raadselachtige mierenhoop, waarvan men de buitenkant geïnteresseerd bekijkt zonder het begrip op te brengen van hetgeen zich binnenin de mierenhoop afspeelt: alles krioelt door elkaar, er zal wel enig systeem in zitten, maar hoe het werkt, dat weet men niet.

En deze onkunde kweekt ook desinteresse aan. Zolang de musea zelfs voor de vakkundige buitenstaander een mierenhoop blijven, die alleen van buitenaf bekeken kunnen worden, zal de student weinig behoefte gevoelen om er met een takje in te gaan priemen, en zelfs als hij dat doet, dan ontwaart hij dat de nijvere beesten voor zijn ogen nog sneller, maar nog steeds even onbegrijpelijk als voorheen door elkaar gaan krioelen. Hij wendt zich dan af, en gaat met een schouderophalen terug naar zijn eigen vertrouwde omgeving.

Het is daarom niet verwonderlijk, dat de musea in de afgelopen jaren vaak de klacht lieten horen, dat, niettegenstaande het grote aantal afstudeerenden, het nog steeds moeilijk is, om een doctorandus in de kunstgeschiedenis voor een museumbaan te vinden.

De student weet weinig of niets af van de gang van zaken in een museum. Dat betekent, dat hij na afloop van zijn studie uiteraard bevangen door de angst om de kille maatschappij, anders gezegd het establishment, te betreden, zoekt naar mogelijkheden om een omgeving te vinden, die hij reeds kent. Vandaar de duidelijk aanwijsbare neiging van de gemiddelde afgestudeerde om een functie bij de universiteit zelf te ambiëren. Daar heeft hij vele jaren gesleten, daar is hij mee vertrouwd, daar weet hij hoe de verhoudingen liggen en daarvoor wordt hij bewust of onbewust ook opgeleid, juist vanwege die sterke nadruk op het zuiver wetenschappelijke karakter van diezelfde opleiding. Na jaren scripties schrijven, kan hij ook wel andermans scripties beoordelen; na jaren referaten houden, kan hij ook wel colleges geven; na jaren aan excursies meedoen, kan hij ze ook wel organiseren; en tenslotte is daar het niet weg te cijferen voordeel, dat hij, ook al komt hij als jongste wetenschappelijke medewerker aan een kunsthistorisch instituut, de ouderen kent, en tegelijk het contact met de eigen generatie en de studentenomgeving niet verliest, maar kan bestendigen.

Er bestaat dus, zuiver psychologisch een drempeelvrees, waardoor de niet duidelijk gerichte student graag bij de universiteit wil blijven.

Maar daar komen nog een aantal andere ongunstige factoren bij. In de eerste plaats de salariering. Deze is bij de universiteiten relatief hoger dan bij het gemiddelde museum en dit samen met het reeds vertrouwde werk en milieu maken het dubbel aantrekkelijk om te blijven waar men zit.

Een ander punt is wederom de mierenhoop, die wij van buitenaf in het museum menen te zien. Uiteraard dringen zich aan de observator enige indrukken op, gebaseerd op het element van door elkaar krioelen. Men krijgt vanuit het museum steeds de indruk dat de museumambtenaren het verbazend druk hebben, en wel met zaken, die maar voor een heel klein gedeelte bestaan uit het wetenschappelijke werk. De schitterende litanie, door Oxenaar eens ten behoeve van de studenten in de kunstgeschiedenis opgesteld over de werkzaamheden van een museumambtenaar, schrikt vaak de student af. Hij voelt zich niet alleen incompetent om dit soort werk als verzekeringen,

transporten, problemen van verwarming, vochtigheidsgraad en wat dies meer zij te behandelen, maar hij vindt ze — en dit is een zeer belangrijk aspect — ook beneden zijn waardigheid. „Daarvoor heb ik niet acht jaar gestudeerd” is de slagzin, die men dan moet horen. En daar, dames en heren, ligt een van de grote fouten van de opleiding.

Er is al vele jaren gediscussieerd over de noodzaak om de student een duidelijker begrip en kennis bij te brengen van museologie. Daar zal vanmiddag nog nader op ingegaan worden. Ik wil echter de basiskwaal hier wel aanstippen, de vicieuze cirkel namelijk, die ontstaat uit onze zuiver wetenschappelijk gerichte opleiding, die bij de student vanzelfsprekend een zuiver wetenschappelijke mentaliteit aankweekt en die even vanzelfsprekend leidt tot een minachting van al datgene, wat er in een museum dagelijks dient te gebeuren, wil de instelling drijvend gehouden worden. Wat nu in de universiteiten dient te gebeuren, is een mentaliteitsverandering van de student, een omturnen in de richting van de praktijk, en het bijbrengen van kennis van en dus begrip voor de maatschappelijke plichten, die men accepteert, indien men dit vak gaat studeren.

Die mentaliteitsverandering is, gelukkig genoeg, wel op gang gekomen in de laatste jaren. Zowel van de kant van de wetenschappelijke staf als van de kant van de studenten zijn er activiteiten te melden, die in deze richting gaan. Zij zullen naar ik meen, straks door Filedt ook opgesomd worden, dus ik kan er hier naar verwijzen.

Ik heb tot nu toe gesignaleerd de redenen van de vervreemding tussen universiteit en maatschappij in de sfeer van psychische aanpassingsmogelijkheden van de student: gebaseerd op de veel te zuiver wetenschappelijke vorming, van financiële discrepanties, gebaseerd op een zeer algemene tenachterstelling van de musea in dezen, van onbekendheid met museologie, gebaseerd op veel te weinig uitwisseling van gegevens over en weer, van bezwaren van de student tegen de museumpraktijk, gevolg van een overwaardering van de wetenschappelijke arbeid. Ik moet er tenslotte nog een punt aan toevoegen, dat evenzeer de wetenschappelijke werkzaamheid als de ontwikkeling van de kunsthistorische wetenschap aangaat.

In de laatste twintig jaren zijn er feitelijk aan alle kunsthistorische instituten der Nederlandse universiteiten duidelijke stromingen waar te nemen, die voortkomen uit de ontwikkeling binnen de wetenschap zelf. Er wordt gestreefd naar

ideeëngeschiedenis en andere disciplines onder soortgelijke benamingen. In ons kunsthistorisch jargon heet dat dan kunsttheorie, iconologie en dergelijke. Deze onderwerpen nu hebben nauwelijks meer iets uitstaande met het museum als zodanig, ja zelfs nauwelijks meer met de kunstobjecten als realia.

Een kunsttheoreticus kan zijn werk desnoods alleen verrichten in een bibliotheek; een museumbezoek is voor zijn richting niet eens meer noodzakelijk. Een iconoloog gebruikt de verzamelde objecten van een museum als een voorbeeldenverzameling, maar aangezien ze in het museum hangen volgens chronologische en stilistische ordening, kan hij het materiaal veel gemakkelijker benaderen, als zij in reproductievorm in een kaartsysteem in zijn eigen instituut ondergebracht zijn. Voor deze en nog enkele andere stromingen in de kunsthistorische wetenschap spelen het museum en het museumbezoek geen doorslaggevende rol meer.

Deze ontwikkeling, aan welker bron Marburg en de zijnen hebben gestaan, is inmiddels aan de universiteiten in Nederland zo ver gevorderd, dat zij de status en het stadium van leerstoelen en wetenschappelijke medewerkersplaatsen ruimschoots heeft bereikt. Uitgaande van de wet dat aanbod vraag doet ontstaan worden de studenten (hoe onafhankelijk zij zich ook mogen gedragen) toch nadrukkelijk, zij het onbewust, in een bepaalde richting gedreven, om niet te zeggen geconditioneerd. En deze richting — die uiteraard wetenschappelijk gesproken volledig bestaansrecht heeft — verwijderd zich, ik heb het al gezegd, met grote snelheid van alles wat naar museumpraktijk zweemt, ja zelfs van wat museum cultureel-inhoudelijk kan betekenen. Waren vroegere generaties kunsthistorici nog zo sterk esthetisch met het kunstobject verbonden, thans is een veel meer cerebrale benadering en vogue. En is het dan verbazingwekkend, als de doctorandus met een scriptie over de kunsttheorieën van Gauguin en een over de iconologie van neoklassicistische pendules in zijn zak, niet de behoefte gevoelt om in een museum te gaan werken? Hij zou er met zijn wijze van aanpak niet in staat zijn de klokken op te winden of een Gauguin in te klaren.

Nu weet ik gelukkig uit ervaring, dat dit beeld overhelt naar de theoretische en de sombere kant. Er zijn heus wel afgestudeerden, die snel hun draai vinden in de museumwereld, en die al tijdens hun opleiding enige praktijkervaring hebben opgedaan. Meestal zijn dit gerichte studen-

ten, d.w.z. zij die zich op een vroeg moment rekenschap hebben gegeven van wat zij later willen doen. Maar er zijn zeer veel ongerichte studenten, die met veel liefde voor hun vak toch onbeschreven bladen blijven en voor hen moet een weg geëffend worden. Waar ik feitelijk vooral voor pleit, is dat de universiteit de maatschappelijke voorbereiding onder haar verantwoordelijkheid neemt, in plaats van het over te laten aan vrijblijvende zelfwerkzaamheid van de individuele student.

Dat er bij ons sprake van overcultivering is, lijdt volgens mij geen twijfel. De Universiteiten, hoe democratisch zij zich ook mogen gedragen, dragen bij tot de conditionering van de doctorandus: hij wordt afgeleverd met twee linkerhanden en een schrijnend gebrek aan belangstelling voor hetgeen in een museum gaande is.

En hier kom ik tot het tweede kardinale punt van vandaag, want de volgende vraag is natuurlijk: „Wat is er in de Nederlandse musea gaande? Is er wel iets gaande of is het een statische aangelegenheid? Wordt er achter de schermen gewerkt aan verandering, vernieuwing, verbetering, of ontbreekt het aan iets wat als beleid omschreven kan worden?”

Het is zeer goed mogelijk dat de Nederlandse musea er een gemeenschappelijk beleid op na houden. Is dat zo, dan houden zij dat goed verborgen voor de buitenwereld, zelfs voor degenen die hetzelfde vak beoefenen, en het meest voor degenen die na verloop van tijd in die musea als medewerkers worden opgenomen. Ik beschouw dit als een zeer ongunstige situatie.

Laat ik de meest onwaarschijnlijke en de meest ideale situatie eens veronderstellen, nl. dat er een Nederlands museumbeleid bestaat, dat laat ons zeggen op een termijn van tien à twintig jaar is uitgestippeld. Of het bestaat weet ik niet, weten mijn collega's niet en weten de studenten zeker niet. Maar als het bestaat, dan is het niet te excuseren, dat dit beleid niet met diegenen wordt besproken, die voor die functies opleiden en er voor opgeleid worden. Hoe kan er, in een kapitalistische maatschappij nog wel, een zo volstrekte communicatiestoring bestaan tussen producent en afnemer, als in onze situatie?

Wij leiden op voor instellingen waarvan wij niet weten, wat zij verlangen, wat er op hun programma van de volgende tientallen jaren staat, wat de beleidslijnen van hun directeurs zijn. Op deze wijze is het nauwelijks te vermijden dat de universiteit de weg van de minste weerstand volgt, en een zuiver wetenschappelijke op-

leiding geeft. Tegelijkertijd is dit echter funest, omdat de universiteit waar wel eens nagedacht wordt, ook over praktische aangelegenheden, daarmee op geen enkel kompas kan varen.

Maar laat ik een ander uitgangspunt nemen. Bij gebrek aan kennis van een Nederlands museumbeleid, kan ik ook uitgaan van de veronderstelling, dat het eenvoudig niet bestaat, m.a.w. dat iedere museumdirecteur op eigen gezag, op eigen ideeën een koers vaart, die bepaald wordt door het modebegrip van tegenwoordig, namelijk het „haalbare”, iets waarbij het begrip visie zoals U weet tot een minimum teruggebracht wordt. Is dit vermoeden juist, dan is dat een droevige zaak, en dient er iets aan gedaan te worden. Het is dan de taak van de universiteit en de opleiding om het denken in „haalbare” termen terzijde te schuiven en, alleen of in samenwerking met de museumstaven, eens te gaan nadenken over de noodzaak van een verandering.

Ik kan uiteraard hier geen blauwdruk produceren van mijn ideale museumconceptie, maar ik kan wel een aantal bezwaren naar voren brengen die ik tegen het huidige „museumbeleid” in Nederland koester. Ik moet generaliseren, zal ook geen schrijnende of lofwaardige voorbeelden geven, en dat wil zeggen dat u hier en daar kunt en mag denken: „Wat jij zegt gaat niet voor mijn museum op”. Misschien dat dit voor u soelaas kan bieden.

Mijn meest algemene bezwaar is hetzelfde, dat ik ook al in verband met universiteit en museum naar voren bracht. Op dit geval toegepast wil dat zeggen dat het museum als kunstproducent geen houding heeft bepaald t.o.v. de hedendaagse consument, de museumbezoeker.

Betreedt men een museum met het oogmerk om de bezoekers te bekijken, dan duurt het niet lang of men heeft in de gaten dat deze gebukt gaan onder een merkwaardige motoriek. Letterlijk gebukt, want de bezoeker zet de bril op, bukt zich, leest het kaartje, zet de bril af, strekt zich, bekijkt het kunstwerk, zet zijn bril op, bukt zich, kijkt naar het kaartje, richt zich op enzovoort. Men heeft de indruk een herhaling te aanschouwen van de overgangsfase van de chimpansee naar de homo sapiens.

Wat is de oorzaak van deze gymnastiek? Twee dingen: de behoefte aan informatie buiten het kunstwerk zelf enerzijds en de terughoudendheid van het museum om die informatie te verschaffen. En daar ligt volgens mij het kernpunt van het tegenwoordige museumvraagstuk. De informatie blijft doorgaans gereduceerd tot een verfijnd ty-

pografisch uitgevoerd kaartje van minieme afmetingen waarop vermeld de naam van de artist, zijn levensdata en de titel van het werk: Rembrandt, 1606—1669, portret van een heer.

Dit is een minimum aan informatie en dit is slechts voldoende voor een zeer beperkte groep museumbezoekers van tegenwoordig. Maar het was wél voldoende voor die groepen voor welke in de loop van de 19de eeuw de musea gebouwd en ingericht werden. Het bewijst, dat men in de huidige musea nog steeds de bezoeker acht in het vanzelfsprekende bezit te zijn van musische begaafdheid, esthetische training en historische kennis. Het kaartje is meer als opfrissertje bedoeld dan als essentiële informatiebron. Voor het overige bestaat de informatie uit de wijze van tentoonstellen zelf en deze is steeds gebaseerd op chronologische en geografische ordening, tenslotte subtiel afgerond doordat men een zaal met kunstwerken zelf weer tot een collectief object samensmelt door een geraffineerd samenspel van gedempte akoestiek, achtergrondskleuren, belichtingen en wat dies meer zij. Ook langs deze weg komt men tot de conclusie, dat het museum zich richt tot een type bezoeker dat in de loop van deze eeuw bijkans uitgestorven is, en waarbij het begrip informatie uit een echt liberale tijd van *laissez aller stamt*, waarbij slechts via aanduidingen en suggesties heel voorzichtig oog en geest van de bezoeker geleid worden.

Ik acht deze situatie — die, let wel, even sterk geldt voor musea van eigentijdse kunst — verouderd en onverdedigbaar. Het houdt een miskenning in van alle andere categorieën van museumbezoekers, het gaat voorbij aan moderne opvattingen over education permanente, het onttrekt zich aan nieuwe eisen en verlangens binnen de maatschappij en het biedt geen enkele oplossing voor het dreigende probleem van het massatoerisme. Op deze weg voortgaande, blijven de musea aesthetiserende instellingen, waar de bezoeker op veel te subtiële wijze tot geestelijke zelfwerkzaamheid wordt opgevijseld.

Hoe de musea hierover denken kan ik alleen aan een enkele publicatie nagaan. In een enkele jaren geleden verschenen nummer van het Museumjournaal legden de directeuren der moderne musea verantwoording af van hun beleid. Uit hun verhandelingen bleek — een enkele aarzende uitzondering daargelaten — dat zij als beleid bedoelden hun aankoop- en hun tentoonstellingsprogramma. De begrippen educatie, informatie, dokumentatie, publiciteit en werving, alle vijf evenzeer gericht op een nauwe maatschappe-

lijke relatie met de consument, de museumbezoeker, werden er niet in genoemd of zo terzijde, dat men de indruk krijgt dat deze beheerders van eigentijdse verzamelingen in een geestelijk klimaat leven, dat ik nogmaals als 19de eeuws wil bestempelen. Is er bij de universiteiten sprake van een wetenschappelijke overcultivering, bij de musea is een esthetische overcultivering te signaleren.

De ideale verbindingsman tussen kunstproduct en consument is uiteraard de museumambtenaar zelf. Hij is degene, die bij uitstek competent is om informatie te verstrekken. Ik geef het u echter te doen om als onaangekondigde en niet-ingewijde, met zo iemand in contact te komen. Het blijkt in de regel ondoenlijk te zijn. Waarom? Omdat hij overbelast is. Zeker, maar dat is een schijnargument, het is volgens mij meer een mentaliteitskwestie. Ook hier weer manifesteert zich het achterblijven van het museum. Tegenover een niet meer als culturele elite aan te spreken publiek staat de ambtenarenelite, die correspondeert met de vorige-eeuwse bezoeker, en die zodoende het contact met de tegenwoordige bezoeker verloren heeft of zoveel mogelijk ontwijkt.

Maar het kan ook anders. Als student waarde ik op een gegeven ogenblik rond in het Victoria and Albert Museum in Londen. Een of ander personage leidde daar een aantal bezoekers rond bij de Italiaanse sculptuur. Als arrogant student dacht ik er niet over om mij daarbij te voegen, want wat zo iemand stond te vertellen, wist ik natuurlijk allang. Bij het verlaten van het museum bleek mij dat de naam van de rondleider John Pope-Hennessy was, een van de grootste autoriteiten op zijn gebied, auteur van een dozijn wetenschappelijke werken, en actief en ervaren museumman. Bij nadere informatie bleek dat vrijwel elke museumambtenaar in de Angelsaksische landen in zijn takenpakket ingebouwd heeft geregelde rondleidingen voor een ongeselecteerd publiek — dus niet het ontvangen van gekroonde hoofden, parlementariërs en andere hoogwaardigheidsbekleders.

Waarom deze elementaire en voortreffelijke wijze van het tot stand brengen van een direct contact tussen de museumman en zijn afnemer in de Nederlandse musea niet bestaat is mij onbekend en een raadsel. Mijn opvatting is dat een geregeld rondleidingsschema voor elke museumambtenaar tot en met de conservator verplicht gesteld moet worden. Het behoort bij zijn functie van beheerder en informant.

Ik ben hier even ingegaan op een bepaald,

maar voor mij significant aspect van het informatiegebrek. Nog steeds lijkt het, dat het begrip informeren voor de gemiddelde museumambtenaar gelijk staat met de geheiligde dogma's conserveren en etaleren. De latente vraag naar voorlichting van de bezoeker én de technische mogelijkheden die de communicatiemediën tegenwoordig bieden, blijven grotendeels ongebruikt.

U zult mij tegenwerpen: onze ervaring is, dat de vraag naar informatie niet zo groot is als u stelt, en dat het kaliber van de gevraagde informatie angstwekkend laag is. Maar dit argument laat ik niet gelden, want dit is m.i. juist te wijten aan het zo gebrekkig functioneren van de informatiekanaalen. Ik stel daartegenover de al eerder gemaakte opmerking dat een goed gedoseerd, met overtuiging gebracht en aantrekkelijk verpakt aanbod de vraag stimuleert. Het is een stelling van onverdacht kapitalistischen huize, dat wel, maar het wordt dagelijks waar gemaakt door Albert Heyn en zijn concurrenten.

Over de enorme mogelijkheden op het gebied van informatie hoef ik niet uit te wijden. Er is in de afgelopen jaren op uw jaarvergaderingen in vele toonaarden over gesproken en gediscussieerd. Maar veel verwezenlijkingen heb ik tot nog toe in de musea niet aangetroffen.

Er zijn musea waar het begrip informatie of educatie in het geheel niet bestaat: indien dit een onderdeel van het beleid van de directeur is en dat moet welhaast zo zijn, dan wijst dat weer in de richting van een bewuste aangekweekte sfeer van esthetische introspectie met de funeste en hovaardige slagzin: „Het kunstwerk spreekt voor zichzelf”.

Dat ik zo sterk de nadruk leg op de informatieve taak van de museumman kan bij U de indruk vestigen dat ik wil pleiten voor een sterkere differentiatie in de museumvakken. Er bestaan inderdaad museumbanen, waarin sociologen, pedagogen, communicatie-specialisten en dergelijke tot hun recht komen. Maar ik wil de kunsthistorische studie volstrekt niet afvallen. En wil daarom weer een stelling in stelling brengen: n.l. aan de basis van elke museumactiviteit staat de kunsthistorische kennis. Geen perschef kan een persbericht maken zonder instructie van de kenner; geen educator kan een groep instrueren, geen informator inlichtingen verstrekken zonder dit. Zo blijft de doctorandus in de kunstgeschiedenis met al zijn praktische gebreken toch in mijn opvatting de zuurdesem van het museum. Waar ik wel voor wil pleiten is een sterkere integratie van de niet-artistieke specialismen in het gebied

dat de all-round museumvakman bestrijkt. En dit zou bijvoorbeeld impliceren dat er niet een sterkere differentiatie in de museumbanen, maar in de opleiding, bijv. na het candidaatsexamen moet komen. Ook kan gedacht worden aan het betrekken van de museumman in de opleiding, zoals daar thans ook al aarzelende aanzetten voor bestaan.

Maar met dat al is mijn conclusie niet erg rooskleurig. Van een aanpassing, laat staan van een richtingwijzende houding voor het cultuurpatroon is bij de Nederlandse musea maar weinig te merken.

Misschien is ook deze omstandigheid debet aan de aarzeling waarmee de huidige student de museumloopbaan benadert. Men mag, ook heden nog, aannemen dat een jong persoon, die een maatschappelijke werkkring ambieert, graag wil werken bij een leiding die inspireert, met idealen en plannen werkt, bereid is tegen de bierkaai van Haagse indifferentie te strijden, gezonde publiciteit te bedrijven en de bezoeker langs alle mogelijke wegen tegemoet te komen, m.a.w. een leiding, die maatschappelijk geëngageerd is.

Dit laatste nu is iets, dat op de universiteiten zeer druk besproken wordt en de behoefte om kritisch-waardebewust de maatschappij te betreden leeft sterk bij de kunsthistorische studenten. De verwezenlijking van dit ideaal wordt aan de ene kant belemmerd door de te eenzijdig wetenschappelijke gerichtheid van de opleiding en anderszids door het ontbreken van een duidelijk omschreven beleid en een bezielende progressieve leiding bij de musea. Zo gezien is het speelbal-effect compleet.

En dan wil ik nog een laatste opmerking maken over die tegenstellingen tussen universiteit en museum.

Het is U bekend, dat er in de universitaire sfeer een sterke neiging tot democratisering bestaat, met name in de faculteiten der letteren, waarvan de kunsthistorische instituten een onderdeel zijn. Dit heeft meestal geleid tot een goede en doeltreffende samenwerking tussen studenten en docenten, waarbij in gemeenschappelijk overleg het studieprogramma en de uitvoering daarvan bepaald wordt. Hier is een mentaliteitsverandering aan de gang, die heilzaam werkt voor beide partijen, en niemand wil er meer van af, hoe onhandig de ontwikkeling soms nog gaat.

De student raakt er aan gewend om voor vol te worden aangezien, de docent dat hij niet zo volwaardig is als hij placht te denken. Hieruit is al gedeeltelijk een nieuwe generatie museumamb-

tenaren voortgekomen. Deze afgestudeerden komen dan echter terecht in een maatschappelijk milieu, het museum, waar zoals ik zei, onbewust soms ook bewust, statische denkbeelden leven. Dit zal leiden zo niet tot een confrontatie, dan zeker wel tot een vertroebeling van het arbeidsklimaat en de goede verstandhouding.

Voorzover ik meen te weten, wordt het museum nog steeds gerund als een instelling waarin de verantwoordelijkheid in goed ambtelijke en Haagse zin samenstroomt in de directeur, die van zijn beleid alleen naar boven toe verantwoording behoeft af te leggen; en die uiteraard in zijn persoon de verantwoording van zijn gehele staf verenigt. Dit is ongeveer het omgekeerde van wat er in de universiteiten gaande is.

Het lijkt mij, dames en heren, goed om zich te realiseren wat dit voor gevolgen kan hebben in de komende tien, twintig jaren. Er kunnen frustraties uit ontstaan met betrekking tot de invloed, noem het inspraak en medezeggenschap, die de jongere museumambtenaren geleerd hebben als vanzelfsprekend te ervaren, en die zij niet krijgen in hun werkkring. Er kunnen conflicten ontstaan, wanneer de ouderen blijven denken in termen van afhankelijkheden, terwijl de jongeren getraind zijn in een open systeem van gedachtenwisselingen en collectieve verantwoordelijkheid.

Het is daarom volgens mij zaak, dat binnen de museummuren een formule wordt uitgedokterd, die ruimte geeft voor experimenten van jongeren.

Ik heb een paar minuten geleden gezinspeeld op het vrijblijvende karakter van de referaten, die gewoonlijk op de Museumdag gehouden worden. Ik hoop dat de drie inleidingen van vandaag niet zo vrijblijvend zullen zijn, en om dit te bevorderen wil ik tot slot een drietal concrete voorstellen ter tafel brengen, en wel van plannen die er op gemunt zijn — niet om inderhaast een gloednieuw kunst-, cultuur- of museumbeleid te scheppen — maar wel om de kloof tussen museum en universiteit te dichten. Dit kan mijns inziens het snelst door een openhartige uitwisseling van gedachten.

Op het laatste onder de weidse titel jaarvergadering gehouden samenzijn van de Nederlandse Vereniging voor Kunsthistorici is op instigatie van een van de volgende sprekers een werkgroep geboren, die zich bezighoudt met de plaatsingsmogelijkheden voor afgestudeerde kunsthistorici. Die mogelijkheden blijken er op dit ogenblik in griezelig geringe mate te bestaan. Onze opvatting is niet dat er gewoon teveel studenten zijn. In dat

geval zouden wij ons geen zorgen hoeven te maken, en de verantwoordelijkheid van de studiekeuze en de daaraan verbonden consequenties voor hun eigen maatschappelijk bestaan zonder wroeging aan de studenten zelf overlaten.

Neen, onze opvatting is, dat er een enorme hoop taken in de musea braak liggen, enerzijds door gebrek aan financiële mogelijkheden, anderzijds door gebrek aan visie. Om er achter te komen hoe deze impasse doorbroken moet worden, moeten wij ruimschoots over informatie beschikken over de interne toestand, de wensen, de toekomstplannen, kortom het beleid van de musea. Want ik herhaal het: hoe kunnen wij studenten opleiden als wij niet weten wat de musea willen, en wat voor middelen hen hiervoor ten dienste staan?

De eerste vergadering van boven vermelde werkgroep had een weinig bevredigend verloop, maar de hoop bestaat dat de komende bijeenkomsten beter zullen slagen. Terwille van de verbetering van de verstandhouding en van een snelle opinievorming, roep ik zowel het bestuur van uw vereniging als zodanig, als ook u als leden individueel op, om iets van uw tijd beschikbaar te stellen voor dit werk. Het waarborgt de contacten met uw vereniging, die, indien zij zou willen, toch bij Rijk, provincie en gemeente wel enig gewicht bij een uitbreiding van functies in de schaal zou kunnen leggen.

Ten tweede: in nauw verband met het vorige plan, wil men bij het Kunsthistorisch Instituut van Amsterdam beter bekend worden met de mierenhoop die museum heet: wij willen graag mier onder de mieren zijn. Daarom stellen wij ons in Amsterdam voor — eventueel graag in overleg en samenwerking met andere universiteiten — om in de komende herfst bijeenkomsten, noem het teach-ins te organiseren, waarbij o.m. vertegenwoordigers van musea uitgenodigd worden om hun visie op de toekomst en de noden van hun instellingen te geven. Met de daaruit gewonnen informatie zou de universitaire opleiding in staat zijn om haar studieprogramma indien nodig te hervormen. Hoe de bijeenkomsten plaats zullen vinden is nog niet zeker, maar ik verzoek thans reeds met klem zowel u zelf als ook de aan uw museum verbonden medewerkers aan onze uitnodigingen gehoor te geven en al die inlichtingen te verschaffen, die voor een kartering van de mierenhoop nodig zijn. Van haar kant is de universiteit natuurlijk volledig bereid om haar eigen kaarten op tafel te leggen.

En tenslotte een derde zeer praktisch punt: de

stages. Ik heb al gezegd, dat deze in een zeer ongelukkige situatie verkeren. Ook hier moet krachtig en snel bevorderd worden dat de stage aan inhoud wint.

Een algemene c.q. principiële discussie lijkt mij op dit ogenblik nuttig maar niet een eerste ver-eiste. Wat er gebeuren moet en wel zo snel mogelijk, is de communicatie tussen universiteit en museum zodanig te regelen, dat de stageaires — speelbal bij uitstek tussen rivaliserende teams — volledig aan hun trekken komen.

Mijn voorstel komt hierop neer: de student die een stage ambieert, stelt zich met een docent van zijn instituut in verbinding, om de motivatie vast te stellen. Op grond daarvan zal het staflid, dat tevens als mentor of begeleider fungeert, adviseren in welke instelling de stage kan worden volbracht. Hierna kan in overleg met bijv. een museumambtenaar, die tevens als begeleider fungeert, een nadere taakomschrijving van de stage plaatsvinden. Tijdens de stage zelf dienen *beide* begeleiders zich om de zoveel tijd over de vorderingen te verstaan, eventuele problemen op te lossen, veranderingen aan te brengen, in elk geval de student zekerheid te geven, dat hij niet tussen wal en schip terechtgekomen is. Aan het eind van de stage zouden alle drie betrokkenen een rapport moeten indienen, waarmee de evaluatie van de stage en de stageaire kan worden vastgesteld.

Dit voorstel is niet alleen praktisch, het heeft ook het voordeel dat er bij wijze van spreken morgen mee begonnen kan worden. Het is het meest effectieve en het snelste middel om universitaire en museale ambtenaren tot elkaar te brengen. De metamorphose kan verrassend zijn: de student wordt van speelbal plotseling omgetoverd tot de essentiële schakel tussen opleiding en maatschappij. En misschien komt hij wel, net als een kleinere politieke partij, op de wip te zitten. Ik stel mij veel van deze situatie voor.

Dit zijn mijn voorstellen. Ik herhaal ze nog eenmaal: 1. Vertegenwoordigers van Uw bestuur, eventueel ook individuele leden in de werkgroep plaatsingsmogelijkheden. 2. Medewerking van leden en hun onderhorigen aan de teach-ins in de komende herfst. 3. Nauwe samenwerking en overleg op het gebied van de stages.

Ik sluit af. Ik hoop dat ik de bezwaren jegens universiteit en museum enigszins gelijk gedoseerd heb. Ik hoop dat de discussie mij ongelijk zal geven wat betreft mijn sombere kijk op de musea. Wat betreft de universiteit, ik hoop dat de wind daar zodanig waait, dat de persoonlijke opvattin-

gen die ik vandaag verkondigd heb, toch wel de algemene tendens weergeven. Universiteit en maatschappij moeten elkaar vinden, beide door te geven en te nemen, maar vooral door voortdurend kennis te nemen van elkaars bestaan. Ik dank U voor Uw aandacht.

Met een kort woord dankte de voorzitter de eerste spreker en riep hij de aanwezigen op na de lunch de vergadering voort te zetten.

Als eerste reactie op de lezing van professor Scheller gaf de voorzitter vooruitlopend op de algemene discussie nog het volgende commentaar:

Op 26 en 27 juni 1959 werd in het Groninger Museum voor Stad en Lande een Museumdag gewijd aan het thema Museum en Universiteit en ik zou ter inleiding van het thema van vandaag, daarmee verwant, enkele uitspraken willen citeren van de sprekers op die dag.

Prof. dr. H. L. C. Jaffé: „U hebt prof. Schulte Nordholt en mij gevraagd samen de kloof te peilen, die U in de laatste jaren hebt zien ontstaan tussen de vakgenoten kunsthistorici, die zich tot het werk in de musea voelen aangetrokken en de anderen, die de voorkeur geven aan het werk in een Academische sfeer” . . . „Het is nu eenmaal zo, dat de hoeveelheid werk, die van een jong kunsthistoricus in een museumfunctie wordt verwacht onnoemelijk veel groter is, dan wat hij in een vergelijkbare baan op een academisch instituut zal moeten presteren” . . . „de jonge kunsthistoricus . . . die een museumbaan aanvaardt, komt op de eerste dag van zijn nieuw ambtelijk bestaan het museum binnen als een volstreekte vreemdeling in Jeruzalem. Nergens in zijn academische opleiding is hem de gelegenheid geboden om vertrouwd te raken met de principes der museologie”.

Prof. dr. H. Schulte Nordholt: „Inderdaad is het moeilijk op het ogenblik goede museumconservatoren te vinden” . . . „Er zijn aan alle universiteiten te weinig studenten in kunsthistorie. Door het publiek wordt het als een luxevak gezien, en men meent nog steeds, dat het maatschappelijk te weinig perspectieven biedt”.

Na de middagpauze heropent de voorzitter de vergadering met een woord van welkom tot mr. drs. R. Hotke, plv. directeur-generaal voor culturele zaken van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, waarna hij het woord geeft aan de heer J. P. Filedt Kok, student in de kunsthistorie te Amsterdam, die een voordracht houdt onder de titel: *De kunsthistorische opleiding in Nederland en het museum.*

Alvorens mijn inleiding te beginnen enkele opmerkingen: ik spreek niet als vertegenwoordiger van een organisatie, net zo min als de heren Hoetink en Scheller, maar als een kunsthistorisch student, die zich, zonder praktijkervaring enigszins in de problematiek verdiept heeft o.a. door mee te werken in de IUW-KG.

Om mijn verhaal niet te ingewikkeld te maken: als ik over musea spreek, bedoel ik hoofdzakelijk de kunsthistorische musea, hoewel ik me er van bewust ben, dat dit slechts een deel van de musea is.

In 1968 werd door de Amsterdamse studenten als thema van het jaarlijks IKON-congres „De kunsthistoricus en zijn brood” gekozen. Op dit congres spraken o.m. van Thiel, Beeren en Oxenaar over het museum en de kunsthistorische opleiding. Het was voor het eerst dat een min of meer maatschappelijk gericht thema aan de orde werd gesteld. Vooral uit het vrijwel ontbreken van discussie bleek hoe nieuw het denken over ons vak voor de meeste studenten was. Er waren twee redenen voor de keuze van het thema: de kritiek op de studie vooral van de zijde van het museum voor moderne kunst en een onduidelijke angst voor een overschot aan afgestudeerde kunsthistorici, die ons zou kunnen noodzaken nieuwe mogelijkheden te zoeken.

Na afloop van het congres waren deze punten alleen maar duidelijker geworden. Dit heeft er toe geleid dat verschillende studenten, die zich meestal in hun eigen stad reeds met studiezaken o.a. in studieraden bezighielden, een interuniversitaire werkgroep „kunsthistorische opleiding” hebben gesticht, met de bedoeling de kunsthistorische studie en de kunsthistorische beroepen aan een grondig onderzoek te onderwerpen. In oktober 1969, precies een jaar later, hebben we dit onderzoek voltooid, o.a. door middel van negen uitvoerige enquêtes. Alle resultaten hiervan zijn samengevat, naast elkaar gezet en van conclusies voorzien in een eindrapport van ca. 50 pagina's (rapport A. p. 3). We hebben voor hen die dit rapport nog niet bezitten, een aantal exemplaren meegenomen. De ellende van een zo omvangrijk materiaal — met de enquêtes 150 pagina's folia stencil — is dat weinig mensen het lezen. We zijn ongetwijfeld te wetenschappelijk, te tactvol en vooral te goed gefundeerd te werk gegaan, om de gemoederen hevig te schokken.

Ik wil slechts op die resultaten, die betrekking hebben op het museum, ingaan, omdat het mij zinvol lijkt daarover vanmiddag met U te praten.

De opvattingen van de in de laatste tien jaar afgestudeerde kunsthistorici, die thans in het museum werkzaam zijn, zijn merkwaardig mild: 72% ziet de studie als een behoorlijke voorbereiding op het museum-beroep, hoewel slechts 55% meent dat hij goed aansluit en 83% vindt dat de studie op bepaalde punten te kort schiet, n.l. de voorbereiding tot het geven van onderwijs, het uitvoeren van administratief beheer, het organiseren van tentoonstellingen, het organiseren en stimuleren van cultureel werk, het voorlichting geven, het catalogiseren en inventariseren.

Zij zijn in grote meerderheid van mening, dat de studie op deze punten een betere voorbereiding moet geven behalve op het punt van de administratieve werkzaamheden, waar 1/3 deel van de geënquêteerden slechts deze mening is toegedaan. Het is inderdaad duidelijk dat dit laatste punt wel heel moeilijk binnen een studie te realiseren is.

Interessant is dat de geënquêteerde museum-medewerkers ook t.a.v. de wetenschappelijke opleiding een aantal specifieke wensen hebben: In grote meerderheid wensen zij meer aandacht voor de kunsthistorische methode, de nieuwste kunstgeschiedenis, de kunsttechnieken en hun toepassing en de sociologie van de kunst. Bij de directies van de grotere musea bleek bij een oudere enquête eveneens een vrij algemene klacht dat de kunsthistorische studie in het praktische vlak te kort schiet, maar behalve op de reeds genoemde gebieden, wordt ook gewezen op een gebrek aan kennis en contact met de reële objecten, de kennis van de materiële gesteldheid van de kunstwerken.

Zelf hebben wij gepoogd op grond van het verzamelde materiaal de huidige doelstellingen van de studie te analyseren, ik lees deze tekst integraal voor (zie rapport B p. 2 en 3):

Ondanks de veranderingen die in het afgelopen jaar door de nieuwe democratische structuren in een aantal instituten, vooral door de staf en de studenten in het studieprogramma zijn aangebracht, zijn deze stellingen in meerderheid voor mijn gevoel nog houdbaar.

Enkele opmerkingen hierbij zijn: Als resultaat van onderwijsexperimenten in werk- en projectgroepen zijn in het kandidaatsprogramma zeer aanzienlijke verbeteringen aangebracht, die het accent sterker op een methodische benadering dan op feitenkennis hebben gelegd. Utrecht en Nijmegen vormen nog een uitzondering met een sterk accent op de feitenkennis. Het zijn evenwel verbeteringen, vaak verzwaringen, die tot een

betere wetenschappelijke opleiding en tot een hoger wetenschappelijk niveau zullen leiden.

De aandacht voor actuele kunst is zeker in Amsterdam en Utrecht vergroot, door het instellen van speciale docentschappen, hoewel hierbij zeker het gevaar dreigt dat zij vrij geïsoleerd in het onderwijsprogramma staan zolang het niet werkelijk in het programma is geïntegreerd.

Zeker is dat de belangstelling bij een deel van de huidige generatie studenten voor de actuele kunstgeschiedenis vrij aanzienlijk is, zoals moge blijken uit de tentoonstellingen te Leiden, Utrecht en op kleine schaal in Amsterdam. Er is een begin van maatschappelijk engagement vooral t.o.v. de monumentenzorg en de bedreigde 19de eeuwse architectuur.

De grote activiteit van een deel van de studenten op het gebied van de organisatie van het onderwijs door activiteiten in overlegorganen als studie- en instituutraden brengt zeker een grotere bewustwording met zich mee en grotere organisatorische ervaring, wat in hun toekomstige kunsthistorische werkring van groot belang kan zijn.

Er is veel mogelijk in het huidige systeem aan eigen initiatieven, aan een bredere oriëntatie, maar het blijven marginale activiteiten, zolang ze niet deel uitmaken van het onderwijs. Zij behoren tot de extra activiteit — in de vrije tijd.

Het openstellen van de mogelijkheid, zonder dwang, voor iedere student om deze activiteiten in zijn onderwijsprogramma te integreren, zou een eerste stap kunnen zijn voor een nieuwe oriëntatie van de studie, die m.i. dringend nodig is.

Er zijn in de huidige ontwikkeling aan de universiteit ook een aantal negatieve aspecten, t.a.v. de voorbereiding op de taken in het museum, n.l. de grotere belangstelling van de universitaire kunsthistorische staf voor de documentaire aspecten van het kunstwerk, de ikonologie en de kunsttheorie, en de afkeer van het kennerschap, die de kennis van en de omgang met het originele kunstwerk vaak niet al te veel stimuleren.

De versnelling en de intensivering van het onderwijsprogramma leidt er nog wel eens toe, dat weinig tentoonstellingen, musea, veilingen, galeries, kunsthandels door individuele studenten worden bezocht, als het niet direct met het onderwijsprogramma te maken heeft. Hetzelfde geldt voor het lezen van kunsthistorische boeken en tijdschriften, buiten de eigen specialismen.

Ik geloof dat dit een gevaarlijke tendens is en dat het onderwijsprogramma juist deze individuele activiteiten moet stimuleren en er tijd voor

moet vrij maken. Met de kritiek op het museum wil ik me minder bezighouden, in dat opzicht deel ik volledig de opvattingen van prof. Scheller. Ik ben zelf wel erg verontrust over het rapport voor de stichting van een opleiding voor middelbare museumambtenaren te Leiden van Mevrouw Keuzekamp-de Roöver, een opleiding die door de gemeente Leiden reeds ter bekostiging door 's Rijks kas is voorgedragen. Het rapport gaat uit van een nota van de Rijkscommissie voor musea, waarin gepleit wordt voor de vorming van een „groep van middelbare werkkrachten, die als assistenten met een pluriforme taak kunnen worden belast: deels administratief, deels informatief”. De opleiding hiervan zal volgens het plan 3 jaar duren. De creëring van een dergelijke groep ondergeschikte museumambtenaren, die onder leiding van de universitaire kunsthistorici, die geen praktijkopleiding hebben, het mindere werk in het museum moeten opknappen lijkt me een te verwerpen zaak. Op deze manier maakt de kunsthistorische wetenschap, die toch de basis moet zijn van ieder werk in het museum, los van het beheer en het beleid en schept men sterke hiërarchische verhoudingen.

Het lijkt me wenselijk om vanuit de universiteit te komen tot een betere voorbereiding op de maatschappelijke taken, die de kunsthistoricus te vervullen heeft op tenminste de volgende punten: de omgang met het object, de kennis van de technische aspecten van het kunstwerk, inzicht in de beginselen van museologie, het voorlichting geven, het organiseren van tentoonstellingen, inventariseren en catalogiseren, het organiseren en stimuleren van cultureel werk, het geven van onderwijs en cultuurpolitiek.

De basis zal altijd de wetenschap moeten blijven. Het spreekt vanzelf dat een dergelijke opleiding zich nimmer op de huidige museumpraktijk zal moeten richten, maar vanuit een nieuwe visie op de taken van het museum, kritische en flexibele mensen opleiden.

Het onderzoek op museologisch gebied, met betrekking tot de voortdurende evaluatie van tentoonstellingen en educatieve experimenten van de musea zal in de researchcentra van de universiteit (in samenwerking met communicatiedeskundigen, sociologen, psychologen en paedagogen) met kracht ter hand moeten worden genomen. De universiteit moet een onafhankelijke maar voortdurend kritische en stimulerende positie t.a.v. het museum innemen.

Voor deze verbeteringen lijkt me een samenwerking met het museum onontbeerlijk: er zou-

den aan tentoonstellingsprojecten van de universiteit museummensen moeten kunnen meewerken, de beginselen van de museologie zouden door mensen uit de praktijk gegeven moeten worden, er zou gestimuleerd moeten worden dat museummensen gedurende een tijd hun baan voor een betrekking aan de universiteit verwisselen en omgekeerd, post-doctorale studiemogelijkheden o.a. door gemengde werkgroepen zouden door museum en universiteit mogelijk gemaakt moeten worden. De stage-regeling zou verbeterd moeten worden.

Op dit laatste zou ik kort willen ingaan: uit de enquête hierover onder de museumdirecties blijkt, dat het overleg hierover met de universiteit tot hun teleurstelling vrijwel ontbreekt, de resultaten van de stage voor het museum zijn niet altijd in overeenstemming met de extra belasting van de museumstaf. Ook van de stageaire wordt nog wel eens vernomen, dat hij er wat verloren bijloopt. Van de zijde der studenten wordt opgemerkt dat de betaling te gering is.

Persoonlijk meen ik dat het onjuist is om stageaires te gebruiken om een personeelstekort op te vangen, zolang er afgestudeerde kunsthistorici werkeloos zijn. Ik kom zo op een volgend punt. Professor Scheller heeft aangetoond in zijn befaamde prognose dat indien het huidige aantal functies in de kunsthistorische sektor niet vergroot wordt, er binnen tien jaar ca. 110 werkloze kunsthistorici zullen zijn, als het aantal afstuderenden van de laatste jaren ongeveer gelijk blijft.

Dit leidt bij mij tot een meer fundamentele kritiek, niet alleen op het museum en vooral de universiteit, maar op de hele kunsthistorische wereld. Het is naar onze mening n.l. niet zo dat dit een overschot is, maar grotendeels een structurele werkeloosheid. Er is geen overschot aan kunsthistorici, maar er zijn talloze taken op kunsthistorisch- en cultuurgebied, die niet vervuld worden.

T.o.v. het museum heeft prof. Scheller er reeds op gewezen dat vele noodzakelijke taken niet of onvoldoende verricht worden of dat het personeel in hoge mate overbelast is.

Met name op sociaal-cultureel gebied en in het onderwijs is de rol, die de beeldende kunst en de kunstgeschiedenis vervullen vrijwel nihil. De rol, die kunst in het toekomstige welzijnsbeleid en in een toekomstige maatschappij, waarin de vrije tijd zo'n grote rol gaat spelen, kan vervullen, kan nauwelijks onderschat worden.

Het onderwijs van ons vak zal voor een toe-

nemende belangstelling voor kunstwerken een essentiële voorwaarde zijn. Ook in dit opzicht lijkt het onderwijs voor de democratisering van de kunst een essentiële voorwaarde. Het is duidelijk dat het beeld van de kunstgeschiedenis, zoals deze nu aan de universiteit gegeven wordt, nauwelijks een basis voor lessen op middelbare scholen kan bieden. Hoewel de kunsthistorische wetenschap de basis van iedere voorbereiding moet zijn, zal een bredere en andersgerichte oriëntatie onvermijdelijk zijn.

Tot nu toe heeft het de kunsthistorische wereld vrijwel ontbroken aan een visie op de toekomstige ontwikkeling van de toepassingen van ons vak, er is op dit punt zelfs een merkwaardig conservatisme: alles gaat goed. Voor de mensen, die een baan hebben, mag dat dan zo wezen, voor mijn gevoel is het volstrekt onjuist.

Het lijkt me noodzakelijk, dat de kunsthistorici gezamenlijk een visie op dit gebied pogen te ontwikkelen en tot de realisering hiervan samenwerken. Ik ben van mening dat dit alleen mogelijk is, wanneer de universiteit ook inderdaad iets te bieden heeft. Zowel de structuren van de musea als van de universiteit zullen veranderd moeten worden, in de zin van dat deze laatste mensen aflevert, die in staat zijn, nieuwe wegen in te gaan, dingen te ontwikkelen.

Het is natuurlijk zo dat er altijd wel meer verlangens zullen zijn, dan de gemeente en het rijk willen financieren, maar het heeft weinig zin om bij voorbaat bij de pakken neer te zitten en maar te vragen, wat men denkt dat haalbaar is. Gezamenlijk moeten we proberen vanuit een visie op het museum en het cultuurbeleid veranderingen na te streven.

Tot nu toe is er vrijwel niets gebeurd na het onderzoek van Scheller en van ons, hoewel er rijkscommissies, academische raden en verenigingen op kunsthistorisch gebied bestaan. Uw organisatie is de eerste, waar het probleem tenminste op grotere schaal aan de orde wordt gesteld. In overleg met het professorenconvent heeft de Nederlandse Vereniging voor Kunsthistorici het uiterst slimme plannetje gehad om een aktie tegen het studeren van kunstgeschiedenis te voeren, iets wat de studenten helaas getorpedeerd hebben.

Zoals Rik Vos in het laatste nummer van *Simiolus* opmerkt, zou het een wat merkwaardige situatie zijn als er een numerus fixus werd ingesteld, zodat 63 wetenschappelijke stafleden, w.o. dertien professoren, in zes omvangrijke kunsthistorische instituten per jaar zes doctorandi

afleveren, waarvan er vier banen krijgen, en twee trouwen. Overleg tussen de universiteiten onderling en met de musea e.d. vindt niet plaats, of het moest informeel en in het uiterste geheim zijn.

Van verschillende kanten heeft men zelfs opgemerkt, dat die studenten dan wel protesteren, maar wanneer het op praktische voorstellen aankomt, hò maar. Het is een vrij onzinnig verwijt, n.b. van mensen, die zelf niets doen, want wie onze geschriften leest, ziet dat ze vol staan met ideeën, suggesties etc. Het lijkt me echter onjuist, alleen van onze kant activiteit te verwachten. Niet alleen dat kleine groepje protesterende historische studenten maakt deel uit van de kunsthistorische wereld, maar alle kunsthistorici zijn gezamenlijk verantwoordelijk; alleen uit gesprek en overleg met elkaar kunnen we iets veranderen aan de huidige situatie.

Er vond begin april in Nijmegen overleg plaats tussen het bestuur van de Nederlandse Vereniging van Kunsthistorici, Scheller, Van Thiel en Hotke en studenten. Tot iets concreets is het niet gekomen, daarvoor was de inbreng van de oudere kunsthistorici te gering. Bij een volgende bijeenkomst zijn de studenten-afgevaardigden van plan een gedetailleerd plan in te dienen, om tot een geslaagd overleg te komen.

Enkele elementen hieruit (zie bijgevoegd voorstel comm. plaatsingsmogelijkheden): Wij menen, dat uw medewerking onontbeerlijk is. Wij hopen, dat de Museumdag met een behoorlijk aantal museummensen aan de werkgroep en de commissies zal deelnemen. Wij hopen, dat alle museummensen, niet alleen de directeuren maar ook de jongere ambtenaren mee zullen denken en hun ideeën over de doeleinden en de werkwijze van het museum zullen uiten en meehelpen vormgeven. Wij hopen, dat het ministerie van CRM dat met het vaststellen van de taakstelling van een aantal musea bezig schijnt te zijn, dit materiaal openbaar zal maken, zodat er over gepraat kan worden. Wij menen, dat het in het belang van het museum en de beeldende kunst is, dat we gezamenlijk iets pogen te doen.

Na de lezing van de heer Filedt Kok betrad drs. H. R. Hoetink het podium voor het uitspreken van zijn rede „Museum en Student”.

In mijn causerie die ik kortweg *Museum en student* heb genoemd, zou ik willen uitgaan van een probleem dat mij gedurende de jaren, dat ik in het Rotterdamse museum werk, steeds duidelijker is geworden.

Dit uitgangspunt zou ik naar analogie van de

uitspraken van kunstenaars uit de vorige eeuw „La Nature et le Louvre” willen noemen¹. Met andere woorden: de spanning, die er bestaat tussen het gebeuren om ons heen én de traditie, kortom tussen *kunst* en *leven*.

We voelen deze spanning tussen de jongere studenten generatie en de oudere docenten, zij is niet alleen aanwezig binnen het universitaire bestel maar ook binnen de museale muren, terwijl zij misschien nog het duidelijkst naar voren komt in het scheppingsproces en de houding van de kunstenaar.

Wij leven in een tijd, waarin veel gebeurt en waar het begrip creatie zó wordt gepropageerd, dat het historisch perspectief wel eens verloren dreigt te gaan. Anderzijds zijn er lieden, die zo zeer met de historie en de documenten vergroeid zijn, dat zij het perspectief naar het heden veronachtzamen.

Willen we onze geestelijke onbevooroordeeldheid en op grond daarvan vooral onze geestelijke vrijheid behouden, zowel als museumfunctionaris, als student en zeker ook als intellectueel en kunstenaar, dan moeten we ons van de gevaren die ons belagen, bewust zijn.

Professor Jaffé is op een ICON-congres in Groningen in 1959 uitvoerig ingegaan op de tegenstelling Universiteit-Museum. Hij haalde daarbij een passage aan uit Friedländer's boek *Von Kunst und Kennerschaft* waarin Friedländer de historicus, die de kunstwerken slechts als documenten ziet om zijn algemene theorieën te staven, tegenover de kenner stelt, die van de objecten uitgaat, maar geen verbanden weet te leggen. De beperktheid van beiden is evident.

Wij zijn nu geloof ik op een punt gekomen, waar we moeten trachten door onderlinge gesprekken zoals op deze museumdag en door praktische voorstellen tot een vruchtbare samenwerking te komen die perspectieven opent voor Museum en Universiteit.

Wanneer wij ons op de situatie bezinnen, dan komen verschillende aspecten naar voren. Een van de verschijnselen, die mij in dit verband zijn opgevallen, is hoe gering de belangstelling is van sommige hoogleraren in de kunstgeschiedenis, voor de hedendaagse kunst. Deze geringe belangstelling is het gevolg van waarnemingsbarrières, die een wijder perspectief en het zien van structuren belemmeren, niet alleen bij de docenten

maar erger nog ook bij de studenten. Het viel mij naar aanleiding hiervan op, dat aan enkele universiteiten bijvoorbeeld het mijns inziens fundamentele boek van Gombrich *Art and Illusion* niet of weinig gebruikt wordt, evenmin als de publicaties van Rudolf Arnheim. Deze publicaties zijn daarom zo belangrijk, omdat zij structuren laten zien en verbanden leggen met het heden buiten een strikt kunsthistorische ontwikkeling.

Juist dit bredere perspectief is belangwekkend. Om U een voorbeeld te geven: iemand die zich gespecialiseerd heeft in de oudere schilderkunst zal geneigd zijn niet te beseffen, dat de schilderkunst en het ezelschilderij heden ten dage niet meer leidinggevend voor de kunstgeschiedenis zijn. Maar op de universiteiten gaat men braaf door de schilderkunst als hoofdschotel van de kunstgeschiedenis te zien, de sculptuur is al minder goed bedeed.

Dit heeft zijn weerslag in de musea. Bij het aanleggen van een verzameling surrealisten, verzamelt men schilderijen en veronachtzaamt de objecten, de typografie, de film, de foto. Dit komt omdat nog steeds van de ons door de Renaissance meegegeven categorieën, zoals schilderkunst, sculptuur, kunstnijverheid en de daarmee samenhangende kijkcondities wordt uitgegaan. Vanuit deze zienswijze wordt door sommige museummensen de fotografie niet als serieuze kunst beschouwd.

Denkt u eens in dat u met een dergelijke opvatting in de 15de eeuw zoudt leven, u zoudt de toen opkomende prentkunst stellig hebben afgewezen!

Niets is onjuister, om een ander voorbeeld te geven, dan om de moderne kunst te laten zien in een reeks schilderijen van Gauguin, Van Gogh, Cézanne tot in onze tijd; toch zien wij dit in de meeste musea. Het in elkaar schuiven van de twee- en drie dimensionale wereld, zoals rond 1900 al gebeurt, wordt hierbij niet verduidelijkt. Het totaal wordt veelal in negatieve zin voorgesteld als een steeds grotere abstractie en niet als een positieve mogelijkheid tot een nieuwe realiteit.

Dat de moderne kunst de neiging vertoont, de scheiding tussen de verschillende media, zoals schilderkunst, sculptuur, ezelschilderij, fresco en toneeldecor te laten vallen, wordt ook in het museum niet duidelijk. De schilder manifesteert zich vandaag veelal als graficus, dichter, choreograaf en filmregisseur. Het is een taak niet alleen van het museum maar ook van de universiteit deze

¹ H. R. Hoetink, *Franse tekeningen uit de 19de eeuw, catalogus van de verzameling in het Museum Boymans-van Beuningen*, Rotterdam 1968, 14-22.

interpenetratie van de kunsten duidelijk te maken. Het gaat er daarbij in het museum niet alleen om, een verscheidenheid van objecten te tonen, zoals bijvoorbeeld het Museum of Modern Art al lang doet, maar om de structurele krachten, die deze evolutie bepalen, op te sporen en aan te tonen².

Met o.a. dit doel voor ogen vraag ik mij af in hoeverre het nog zin heeft, dat musea koortsachtig doorgaan de ene tentoonstelling na de andere te maken met de bedoeling toch zoveel mogelijk informatie te verschaffen.

Ik vraag mij af, wat er van informatie terecht komt als de museummensen zelf nauwelijks de tijd hebben de tentoonstellingen grondig te bekijken en te doordenken, de critici hun artikelen vaak laten verschijnen als de manifestatie bijna is afgelopen en vooral als het publiek op een tentoonstelling onvoldoende ingeleid wordt en bovenal veelal het kader mist om het geziene in te passen.

De mogelijkheid om museum en universiteit meer te laten profiteren van een mogelijke dialoog tussen hen beiden, zie ik bijvoorbeeld in tentoonstellingen rond een bepaald thema.

Hofmann, de nieuwe directeur van de Kunsthalle in Hamburg, vertelde mij onlangs dat hij bezig is aan de tentoonstelling rond een schilderij uit zijn bezit, n.l. de Nana van Manet. De genese van het thema, de relatie van vorm, sociale functie, en inhoud zullen daarbij een rol spelen.

Natuurlijk vereist een dergelijke benadering veel research, maar dat is ook de bedoeling, wil men het eigen bezit en een tentoonstelling meer reliëf en informatie meegeven. De musea zullen in dat geval over een grotere staf moeten beschikken en de staf zal contacten met de universiteit moeten onderhouden, terwijl de educatieve diensten serieuzer opgezet moeten worden³.

Hetzelfde geldt voor tentoonstellingen van oudere kunst. Het is jammer dat typisch kunsthistorische tentoonstellingen van oude kunst soms te weinig weerklank vinden in de wetenschappelijke wereld. Om dit te ondervangen lijkt het mij niet alleen een aantrekkelijke gedachte om een universitaire werkgroep bij een dergelijke manifestatie te betrekken, maar eveneens om enkele specialisten — ook buiten Nederland — door het betreffende museum tegen een goed honorarium uit te laten nodigen een kritiek over het

gebodene te schrijven in een na de tentoonstelling uit te geven publicatie, die een blijvende waarde kan hebben. Iets dergelijks hebben wij zelf getracht na de Gossaert-tentoonstelling in 1965.

Interessant is het, nu we het toch over tentoonstellingen hebben, op te merken, dat het bezoekers-aantal voor het belang van een tentoonstelling bijzonder arbitrair is gebleken.

De in 1958 in Rotterdam gehouden Michael Sweerts-tentoonstelling, trok nauwelijks bezoek, maar bleek achteraf één van de zeer belangrijke tentoonstellingen te zijn, die duidelijk impulsen heeft gegeven, zowel naar de wetenschappelijke wereld als naar de kunsthandel.

De tentoonstelling „Lusthof der Naïven” uit 1964 trok daarentegen heel veel publiek, terwijl ook haar invloed groot was. Anderzijds werd de tentoonstelling „Betoverend Steekspel” uit 1963/64 boven verwachting druk bezocht, maar was het wetenschappelijk belang te veronachtzamen. Het verdient aanbeveling deze zaken grondig te onderzoeken opdat men er in de toekomst zijn voordeel mee kan doen.

Nu valt het mij steeds op, hoe groot de drempeelvrees is van studenten. Op de onlangs gehouden Haagse foto-tentoonstelling bleek, dat enkele oudere-jaars-studenten niet wisten wáár de nieuwe vleugel van het museum was. Met andere woorden hiermede gaven ze te kennen, sinds 1964 niet in het museum geweest te zijn. Nu is dit slechts een willekeurig voorbeeld, maar zelden overkomt het ons, dat een student eens binnen komt lopen of laat ik liever zeggen, opbelt of schrijft om eens een praatje te maken over het museum en de gang van zaken in zo'n instituut.

Ik heb de indruk, een indruk die bevestigd werd door enkele gesprekken met nog studerende en door de woorden van de heren Filedt Kok en Scheller, dat het contact met de reële kunstwerken zelfs minder is dan vroeger. Men komt niet alleen weinig in musea maar ook niet bij de kunsthandel of op veilingen. Dit is zeer bedenklijk. De universiteit werkt daardoor een pseudo-kunstgeschiedenis, ja een pseudo-cultuur in de hand. Stel U eens voor een zoöloog die nooit een beest ziet, of een etnoloog die nooit reist. We zien hier weer de oude controverse tussen museum en universiteit opkomen. Deze controverse

² W. Hofmann, *Zeichen und Gestalt*, Fischer Bücherei 1957, 131, 132; idem, *Von der Nachahmung zur Erfindung der Wirklichkeit*, Köln 1970, 9-10; idem, „Le Rôle du Musée” in *Chroniques de l'Art Vivant* nr. 6, dec., 1969.

³ Zie over de eenzijdigheid van de zgn. aesthetisch-expressieve opstelling in musea: H. R. Hoetink, „Over het museum en de plaats van het kunstwerk”, *Museum Journaal*, XII, 3-4, 1967, 83 e.v.

dreigt merkwaardig genoeg weer versterkt te worden, zoals prof. Jaffé op het genoemde ICON-congres eertijds al heeft opgemerkt, doordat de jongere generatie misschien meer dan vroeger bedreigd wordt door aprioristisch denken en leuzen. Ik kom hier in het slot van mijn causerie op terug.

Het genoemde contact met studenten is daarom belangrijk, omdat het museum er belang bij heeft goed geïnformeerd te zijn over jonge, talentvolle en ideeën-rijke studenten, die een museale loopbaan ambiëren.

Wat de stagères betreft hebben wij in ons museum bijzonder prettige ervaringen. Op mijn afdeling heb ik er vijf gehad. Drie hebben een baan in een museum, een vierde zal mogelijk benoemd worden. Ook de afdeling kunstnijverheid heeft zeer positieve ervaringen. De stagères hebben bij ons niet alleen een bepaald project uit te werken, als onderdeel van hun doctoraal examen, gedurende een periode van drie tot zes maanden, maar maken bij ons het gehele dagelijkse museumleven mee, iets wat van groot belang is. Zij kunnen dan na hun doctoraal altijd nog beslissen of ze in een museum willen werken of niet.

Maar ik moet toegeven dat de ervaringen van stagères in andere musea vaak minder gunstig zijn. Wel is het opvallend dat vele stagères niet vrij zijn van een zekere intellectuele hoogmoed, waardoor het hen grote moeite kost allerlei klusjes op te knappen, zoals het uitzoeken van foto's, vertalen van teksten, het geven van een rondleiding, het schrijven van lichte en informatieve stukjes voor de pers of een kerstfolder, om maar enkele voorbeelden te noemen. Van de universiteit krijgen ze weinig voorbereiding op de praktijk mee.

Wat wij musea geloof ik, naast lieden met wetenschappelijke interesse, gevoel voor kwaliteit en een efficiënte en praktische instelling nodig hebben, zijn jonge mensen met ideeën en initiatieven.

Het hebben van ideeën en plannen, waarvan misschien vele onuitvoerbaar zijn, lijkt mij een van de essentiële zaken, juist voor de moderne museumman. Vooral omdat de klassieke opvatting van het museum, dat steeds verbonden was met het bezit ietwat op de achtergrond raakt. Vroeger had de conservator voornamelijk tot taak zijn museale bezit te vergroten. Vandaag is dit anders. De conservator van de oude kunst kan zijn bezit slechts met moeite uitbreiden, gezien de hoge prijzen en de schaarste der objecten, terwijl de moderne musea zich geconfronteerd zien

met het feit dat de moderne kunst zich vaak manifesteert buiten de museale muren of in de vorm van experimenten en niet conserveerbare objecten. Ik heb hierop aansluitend vaak de indruk dat jonge mensen, die weliswaar minder ervaring hebben, in de museumwereld te laat aan bod komen en verder dat er te weinig van hun ideeën gebruik wordt gemaakt; het gevaar dat zij hun elan verliezen als ze ouder worden is niet denkbeeldig.

In dit opzicht is de universiteit ons voor: de inspraak van de studenten en leden van de wetenschappelijke staf in het beleid en de studieprogrammering is een erkend feit geworden. De vaak starre hiërarchie in de musea is het kenmerk van veler onzer instellingen.

Het beleid, dat de musea voeren, is niet alleen naar buiten maar ook naar binnen vaak niet duidelijk. De spanning, die in de grotere Nederlandse musea aanwezig is tussen de directie en de staf, hangt hiermee samen. Dit is niet alleen jammer en ongezond, maar ook ongewenst met het oog op de toekomst, wanneer n.l. de studenten, die in de universiteiten zich een andere instelling hebben eigen gemaakt, zijn afgestudeerd en banen in onze musea krijgen.

Het contact tussen museum en universiteit zie ik als een wezenlijk belang voor beiden, vooral in het door mij geschetste kader, waarin niet alleen tentoonstellingen meer research vereisen en publicaties van het museale bezit uitgebreid moeten worden, maar vooral de tot nu toe zo passieve rol van de musea ten opzichte van het publiek verandering vereist. Het museum moet zich, evenals de kunsthistorische opleiding trouwens uit zijn maatschappelijk isolement losmaken. Vooral nu welvaart en vrije-tijdsbesteding toenemen, is het museum veel sterker dan vroeger verantwoordelijk voor de vorming van het publiek.

Toch mogen we bij onze kritiek op de musea nooit vergeten, dat de musea geen zelfstandige instituten zijn; de directeurs zijn wat hun financiën betreft afhankelijk van Rijk en Gemeente.

Terecht merkte Scheller op, dat vele taken in de musea niet of onvoldoende verricht worden en dat de staf over het algemeen overbelast is. Toch ben ik ook met de oplossing en het rapport van mevrouw Keuzekamp-Roövers niet erg gelukkig.

In de musea is het in verband met het voorafgaande nodig, dat de waarde van de educatieve diensten, het probleem van de huidige kennisoverdracht en informatie eens kritisch bekeken worden, opdat zij uit de sfeer van het amateurisme getild worden.

Het heeft geen zin om groepen huisvrouwen of schoolkinderen de kunst aan te praten, wanneer de didactiek van de kunstbeleving nog een onontgonnen terrein is in de musea, in de universiteiten en de scholen. Dit is daarom zo belangrijk maar tevens zo moeilijk omdat de educatieve diensten moeten goed maken, wat op scholen en universiteiten wordt verzuimd. Hoe desastreus de mammoetwet in dit opzicht werkt, zal iedere tekenleraar U graag vertellen.

Gezien het belang in de musea van deze laatste afdeling zou ik er voor willen pleiten in de toekomst als hoofden van deze dienst uitsluitend academici te benoemen en wel in het bijzonder academici, die zich hiervoor tijdens hun studie al gespecialiseerd hebben. De goede krachten die deze functies nu vaak bezetten, wil ik hiermee niet disqualificeren, maar in de toekomst zal het anders moeten.

Ik zou er in het algemeen voor willen pleiten in de toekomst geen stafleden zonder academisch examen aan te stellen. Men zou zo langzamerhand moeten komen tot een bescherming van ons beroep. Dit is pas door te voeren als ook de universitaire opleiding aan de eisen van de praktijk voldoet. Men zou dan zelfs buiten de museale sfeer tot een bescherming kunnen komen.

Een essentieel punt blijft de salariëring. Hoewel ik weet, dat pogingen zijn ondernomen de salarissen van de museumfunctionarissen op te trekken, worden de universiteiten nog steeds beter betaald. Zolang de leiders van de grotere musea zich niet hechter aaneensluiten in een ernstige poging de salarissen van de directeuren gelijk te krijgen met die van de hoogleraren zullen vele afgestudeerden de universiteit prefereren.

Of we nu met een overschot aan studenten hebben te maken, doet niet ter zake, het gaat er voor de musea om de beste mensen te krijgen.

In sommige musea, met name het Haags Gemeentemuseum, maakt men bij de organisatie van tentoonstellingen en andere projecten met vrucht gebruik van de relatie Museum-Universiteit. Voor zover ik heb begrepen, zal deze relatie zich in de toekomst uitbreiden met name als het Haagse onderwijs-museum in het museum-complex zal worden opgenomen.

Ik zou echter op ander gebied nog verder willen gaan in wat ik zou willen noemen de osmose tussen universiteit en museum. In het kader van de levendigheid en creativiteit vraag ik mij af, of het niet verfrissend zou zijn een hoogleraar, nadat hij zes jaren college heeft gegeven eens voor een jaar in een museum te laten werken. Hij

kan zijn kennis ter beschikking stellen voor museale research en zich toetsen aan de praktijk.

Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de museumman. Wanneer hij een tijdje aan een universiteit zou kunnen werken, hoe verfrissend zou het voor hem zijn eens met studenten-problemen, een instituut en excursies te worden geconfronteerd. Hij krijgt de gelegenheid zich menselijk en wetenschappelijk weer eens op te laden.

Daar een groot deel van de studenten in de Nederlandse Musea zal komen te werken, zou ik willen voorstellen dat, wanneer een student een museale loopbaan ambieert, hij niet alleen zijn in een museum doorlopen stage en de daaruit voortvloeiende scripties of catalogus voor zijn doctoraal examen kan gebruiken, zoals nu al mogelijk is, maar ik zou ook willen voorstellen een daartoe door de universiteit uitgekozen museumstaf lid in te schakelen bij het afnemen van het doctoraal examen. Met andere woorden ik zou in de gevallen, dat een student een museumloopbaan kiest, de bevoegdheid van de musea tot de universiteit willen uitbreiden. In de wetenschappelijk onderwijs staat immers ook te lezen, dat het wetenschappelijk onderwijs eveneens de voorbereiding omvat tot het bekleden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor een wetenschappelijke opleiding vereist of dienstig kan zijn.

Op het ogenblik is het zo dat we kunnen zeggen dat in Nederland noch het museum noch de universiteit voldoende profiteren van een mogelijke dialoog. Verheugend is het in dit verband op te merken dat de sectie kunstgeschiedenis te Utrecht besloten heeft, met ingang van aanstaande herfst museologie-colleges te laten geven. De hemel beware mij voor de opvatting, die blijkbaar ook onder studenten leeft, dat men voor een museumbaan geen wetenschappelijke of kunsthistorische opleiding nodig zou hebben.

Men zou, in deze dialoog met het museum ook de kunstacademie kunnen betrekken. Ik zie deze samenwerking, zolang de plaats van de kunstacademies in het artistiek gebeuren in Nederland nog zo onduidelijk is, alleen in zuiver praktische zin. Het toepassen en begrijpen van verschillende kunsttechnieken is immers voor studenten en museumpubliek bijzonder instructief, het omgaan met de materie opent een nieuwe weg naar het kunstwerk en het kunstgebeuren. Een tiental jaren geleden heeft dit contact met Amsterdamse studenten bestaan. Wel moeten we ons realiseren dat wat in Nederland aan kunst ontstaat bijna geheel buiten de kunstacademies plaats vindt, wie de zojuist in Amsterdam gehouden tentoonstelling

„Je peindrai” heeft gezien, zal begrijpen wat ik bedoel.

Het museum, zowel van oude als van moderne kunst, van volkenkunde, historie, zoölogie, biologie of techniek, kan zich in mijn ogen pas werkelijk een culturele en waardevolle instelling noemen als het iets creëert. Als het een instituut is waar ideeën van uitgaan, waar gediscussieerd wordt en waar burgers die kritisch en zelfstandig denken, zich kunnen toetsen, of beter nog: waar publiek kritisch en zelfstandig leert denken en kijken. In deze zin zie ik een engagement en democratisering niet in het vrijblijvend ophangen van een anti-Vietnam affiche, dit is een modieus engagement.

De voorwaarde voor een nieuwe gezindheid en mentaliteit is alleen mogelijk als er van sterke onderlinge contacten en stimulansen tussen de stafleden en het directoraat sprake is, evenals van een nauwe relatie met de universiteit, de kunstenaars, de studenten en het dagelijkse leven.

De voornaamste taak van een museum blijft weliswaar de klassificatie, registratie, conservering en verwerving van kunstwerken en documenten uit het heden en verleden maar dit zou géén zin hebben als deze objecten niet in een kader, in een historisch perspectief en verbanden gezien zouden worden. Dit laatste is de taak van een kritische research. Tenslotte zal een dergelijke houding winst betekenen, want het denken in informatie-kaders zal ook het inzicht in het kunstwerk en zijn tijd van ontstaan vergroten. Ik voel er daarom veel voor het museum te zien als een instelling van waaruit prikkels moeten uitgaan, die de mensen in onze verslaafde maatschappij van overvloed en commercialisering meer en meer nodig hebben, willen zij hun menselijke identiteit en vrijheid niet verliezen. Toch vraag ik mij af of daarvoor niet een totale verandering van de maatschappij nodig is. Het contact met de traditie enerzijds en met de werkelijkheid anderzijds kan heilzaam werken. De werkelijkheid dat wil zeggen: het gebeuren om ons heen, zoals we dat ervaren in het kunstwerk dat dit gebeuren structuur geeft binnen een bepaalde traditie. Het museum moet dan ook in mijn ogen in een geheel andere zin een productiecentrum zijn dan zoals de B.B.K.-leden en zoals ook sommige studenten menen.

Het museum dient, evenals de kunstenaar, in

hoge mate geëngageerd te zijn met, en kritisch open te staan voor de totale werkelijkheid en het totale gebeuren, maar niet met de onmiddellijke bedoeling de maatschappij in een bepaalde richting te veranderen.

Hier liggen gevaren, die het museum belagen. We dienen het begrip engagement dan ook met omzichtigheid te hanteren. We moeten onszelf mijns inziens goed inprenten dat de sociologische beschouwingswijze ons buiten de sfeer van het kunstwerk leidt. De eigenheid van het kunstwerk, zijn onvervangbare individualiteit, komt daarin evenmin aan het licht als de kwaliteitsverschillen. We zouden dan in onze kunstbenadering weer even ver van het werk afstaan als de door Scheller genoemde iconoloog; tenslotte gaat het om het residu van de scheppende originaliteit⁴. Daarom is Courbet voor ons belangrijk niet enkel en alleen om zijn sociale betrokkenheid; tenslotte hangt hij in het museum als meester!

Ook de kunstenaar wil, in zijn kunst althans, de wereld niet veranderen of verbeteren. Wat hij wil is de natuur, het gebeuren om hem heen leren kennen. Hij wil uit de oorsprong van de dingen leven, niet uit een oorsprong die hem door de politiek is voorgeschoteld. Uit het gebeuren haalt de kunstenaar, evenals het museum betekenisvolle structuren, structuren die, zoals collega Locher in ander verband opmerkte, op hun beurt weer terug wijzen naar dat gebeuren⁵.

In de kunst en men zou naar analogie daarvan ook kunnen zeggen in het museum, is dit betekenis geven doel in zich zelf; dat een kunstwerk desalniettemin maatschappelijke gevolgen kan hebben, is een andere zaak, maar dit zal dan tenslotte van de kwaliteit van het werk afhangen, niet van de politieke lading.

Natuurlijk, de kunstenaar zal in hoge mate betrokken zijn met het gebeuren, maar dit geldt evenzeer voor Rembrandt, Dürer, Shakespeare, Couperus of Kienholz. Maar de kunstenaar wil met dit engagement niets, hij constateert alleen.

Kunstenaars en zeker avantgardistische kunstenaars brengen de mens terug tot een oorspronkelijk beleven; het bewust interpreteren en beleven wat zich dagelijks voordoet. Dit is vanzelfsprekend volledig in tegenspraak met de belangen van de gevestigde orde, die alleen maar beter kan functioneren naar mate er uniformer gedacht wordt.

⁴ J. G. Bomhoff, „De Sociologische en Marxistische benadering” in J. H. Waszink, *Benaderingen van het literaire werk*, Servire, Den Haag 1961, 51 e.v.

⁵ J. L. Locher, „Lévi-Strauss en de structurele bestudering van de kunst”, in *Opstellen voor H. van de Waal*, Amsterdam-Leiden 1970, 106.

Zo gauw nu het museum of de kunstenaar een hem opgelegd maatschappelijk wensbeeld schept, glijdt men uit en komen wij terecht in de Nazi-tijd, het Sovjet museum, of de academie kunst.

Van een dialoog met de werkelijkheid is dan géén sprake meer, we missen de gezindheid de wereld onbevooroordeeld tegemoet te treden. Zonder deze gezindheid is noch de kunstbeschuwing noch de wetenschap in onze westerse zin mogelijk.

U hebt langzamerhand wel gemerkt, dat ik hier bepaald niet spreek om de musea te verdedigen, evenmin trouwens als collega Scheller sprak om de Universiteit te verdedigen.

Maar wanneer onder het verlangen naar politiek engagement en volledige democratisering zulke tenslotte zo voorzichtig te behandelen instituten als het museum worden aangevallen, lijkt mij dat ronduit gevaarlijk ⁶.

Degenen, die onze musea botweg als luxe instituten willen afdoen, voor enkelen onderhouden met het geld van allen, zoals onlangs met instemming aangehaald werd in *Simiolus*, moeten wel bedenken, welke weg zij inslaan: *Musea zijn geen luxe*, maar het feit, dat er zo weinig gebruik van wordt gemaakt en het feit dat musea soms weinig aansluiten op de samenleving, *maakt* hen in de ogen van velen tot een luxe ⁷. Tenslotte gaat het om de democratisering van de kunstbeleving, niet van de kunst.

Dat deze aanvallen op het museum zich steeds weer voordoen, is begrijpelijk. Zij zijn zo oud als de musea zelf. In het begin en de loop van de 19de eeuw komen we deze aanvallen tegen, tijdens het Futurisme, in Nazi-Duitsland, in Rusland en heden ten dage in het Westen. Het is in wezen het verlangen van Rousseau, die de alleen-heerschappij van het leven voorstond tegenover het ideaal van Joachim Winckelmann, die de alleenheerschappij van de kunst propageerde en zelfs zo ver ging dat hij zei: „Im ganzen muss die Natur der Kunst weichen”.

Beide opvattingen zijn in onze tijd tot programma's geworden: de ene vleugel verlangt de alleen-heerschappij van de kunst en de traditie de andere die van het leven. Het verheerlijken van de kunst en de traditie alleen zien we in het starre autoritaire museum en de te zeer gespecialiseerde hoogleraar; het verheerlijken van het leven zien we in sommige moderne kunstuitingen

en in acties van de B.B.K., die zoals diens voorzitter mij onlangs zei: „geen esthetische maatstaven meer willen!”

Beide opvattingen zijn onaanvaardbaar voor het museum. „Het museum moet de dialektische partner van de kunstenaar zijn; plaats van zijn ergernis en twijfel, maar ook van zijn inzicht en bewondering, als zodanig moet het museum open oog hebben voor het heden, maar ook kritisch genoeg zijn om het bijzondere uit te kiezen, en structuren in het gebeuren van heden en verleden te ontdekken en duidelijk te maken” ⁶.

Juist in die spanning tussen kunst en leven tussen „La nature et le Louvre”, zoals Cézanne zei, vindt het museum zijn bestaansrecht; omdat het museum tenslotte dat paradoxale en absurde instituut is, dat tegelijkertijd getuige moet zijn van het gebeuren als ook beoordeelaar!

Na het uitspreken van zijn erkentelijkheid voor de bijdragen, die respectievelijk professor Scheller, de heer Filedt Kok en de heer Hoetink hebben geleverd, daarmee de voedingsbodem voor een discussie vormend, wijst de voorzitter, alvorens het woord aan anderen te geven, nog op de mogelijkheid tot het bijwonen van een hearing die op 30 juni in het academiegebouw van de rijksuniversiteit in Utrecht onder auspiciën van de inter-universitaire werkgroep werd georganiseerd. Men kon zich aanmelden bij het Kunsthistorisch Instituut te Leiden.

Vervolgens vragen verschillende leden het woord. Als eerste neemt prof. dr. H. van de Waal plaats achter het spreekgestoelte en bedankt namens de Nederlandse Vereniging van Kunsthistorici de voorzitter voor zijn gastvrijheid. Spreker releveert het belang van de activiteiten der studenten en betoont zich verheugd dat eindelijk een soort osmose-proces in werking gaat treden.

Hij wil echter de jongeren toch wel wijzen op het feit dat de verworvenheden van dit moment te danken zijn aan de moeite en de inspanning van de voorgangers, die dikwijls met veel minder middelen moesten werken om tot resultaten te komen.

Met enige anecdotische vergelijkingen, zoals die van de cowboy die met getrokken revolvers de saloondeuren opentrap en naar binnen brult: „All bloody pigs get out of here” waarop iedereen zich haastig uit de voeten maakt op een fleg-

⁶ W. Haftmann in *Reden zur Jahrhundertfeier der Hamburger Kunsthalle am 28. und 29. August 1969*, 31-33.

⁷ R. H. C. Vos, „Na de Universiteit? . . . stempen!” in *Simiolus*, IV, 1970, 1, 5; zie verder *Rapport Projekt Bouwkunst*, Utrecht 1969, 6.

matieke Engelsman na, die na dit schouwspel te hebben gade geslagen zegt: „There seem to be a lot of them”, wil spreker de jeugd voorhouden dat zij de ouderen sommige dingen niet al te zeer moet verwijten.

Als volgende spreker komt dr. A. F. E. van Schendel aan het woord, die de vereniging complimenteert met de keuze van het onderwerp en de inleiders. Spreker vraagt zich af wat professor Scheller tegen het museumbeleid heeft vooral aangaande de opmerking, dat hij meent geen beleidslijn te kunnen vinden. Spreker wijst in dit verband op de gebundelde jaarverslagen van de rijksmusea en met name die van de hand van dr. P. H. Pott. Bovendien wordt er op rijks-niveau gewerkt aan de beleidsvraagstukken der rijksmusea. In zijn antwoord zegt professor Scheller verheugd te zijn over de commissie die zich blijkbaar over de beleidsvraagstukken der rijksmusea buigt.

Hij geeft toe dat hij de mogelijkheid van het raadplegen van jaarverslagen over het hoofd heeft gezien. Toch meent spreker te moeten stellen dat dit niet de juiste weg is om een inzicht in het algemeen beleid te krijgen. Volgens spreker dient de pers meer te worden ingeschakeld, dienen er meer discussiebijeenkomsten en vergaderingen georganiseerd te worden. Voorts acht hij een groter ruchtbaarheid van museumactiviteiten noodzakelijk. De heer Van Schendel merkt nog op, dat de verslagen openbaar zijn doch dat de pers zich daar niet voor schijnt te interesseren.

De voorzitter suggereert professor Scheller zijn studenten de jaarverslagen op hun verplichte literatuurlijst te laten zetten. De discussie dienaangaande eindigt met opmerkingen van dr. A. B. de Vries, die wil amenderen dat de jaarverslagen tenminste twee jaar na dato verschijnen en mr. R. Hotke die stelt dat de rijksmusea hun verslagen zeer snel moeten indienen.

De algemene discussie wordt vervolgd met het optreden van de heer J. Termolen, kunsthistorisch student te Leiden, die voorstelt dat de student, die het candidaatsexamen kunstgeschiedenis behaald heeft in dat stadium moet kunnen kiezen volgens zijn eigen inzichten tussen wat hij noemt een museumcarrière of een instituutcarrière.

Voorts vindt de spreker, dat de sociologie en psychologie een plaats moeten krijgen in de opleiding van de kunsthistorische student. Het hoofddaccent van de opleiding moet gericht zijn op wetenschappelijk onderzoek.

De heer Filedt Kok antwoordt op deze vraag

dat hij gevaar ziet in een scherpe scheiding tussen de mogelijkheden van de beide carrières. Hierdoor wordt z.i. de flexibiliteit geschaad en ook ziet hij het als een nadeel zich zo vroeg reeds in een bepaalde richting te binden voor het leven. Hij pleit derhalve voor het openhouden van de opleiding. Wel is hij het eens met de spreker wanneer hij aanvullingen op het kunstgeschiedenisonderwijs voorstaat en moedigt hij herstructurering van het kunstgeschiedenisonderwijs aan.

Hierna is het woord aan professor dr. J. G. van Gelder. Hij toont zich verbaasd dat de historische ontwikkeling der kunsthistorische opleiding der laatste veertig jaar door geen der sprekers is gereleveerd. De tweede wereldoorlog markeerde een duidelijke scheiding en waar de toestand voor 1940 niet rooskleurig was viel er eerst na 1945 een langzame vooruitgang te bespeuren. Eerst nu tekenen zich de problemen rond de ontwikkeling van onze systemen af. In het driemanschap, dat de spreker met zijn collegae Van Regteren Altena en v. d. Waal vormde, is de relatie tot het museum altijd zeer nauw geweest. De eerste tien jaar na de oorlog vormden een slechte tijd met relatief te weinig studenten.

De spreker uit een woord van waardering aan het adres der musea, die ondanks een onderbezetting toch gestadig aan hun ontwikkeling gewerkt hebben. Vergeleken met hun situatie voor de oorlog schijnen zij hun activiteiten verhoordervoudigd te hebben. Spreker wijst in dit verband op alle mogelijkheden van informatie, op de museumbulletins, op de uitzendingen van Openbaar Kunstbezit e.d.

Voorts wijst spreker op het initiatief, dat werd betoond t.a.v. het opnemen van stagiaires, waarvan het aantal nog steeds schijnt toe te nemen en op de goede resultaten, die hier geboekt worden.

De fouten liggen eerder aan de kant van het ministerie dan aan de kant van de museumleiding, zo stelt prof. Van Gelder en hij vervolgt met de mening dat onjuiste salariering een zeer belangrijke factor in het algemene museumbeleid vormt, die in zijn behandeling alle prioriteit verdient. Volgens de spreker zijn de medewerkers aan de universiteit zeer begunstigd t.a.v. de museummensen. Hij constateert dat directeurs van musea als Kröller Muller en Mauritshuis in salaris gelijk zijn gesteld met een onder-bibliothecaris aan de universiteit.

Vanzelfsprekend ondervinden de lagergeplaatste museumambtenaren de penibele gevolgen van een dergelijke situatie nog duidelijker. In sommige door de overheid gesubsidieerde instellingen

is het personeel nog in een verkeerde schaal ondergebracht. Een situatie, die is ontstaan, deels door overheidsbepalingen deels door de instelling van de directeur zelf.

Het kwam vroeger niet zelden voor, dat een directeur beweerde het niet zo nodig te hebben, waardoor de overheid het in bepaalde gevallen met dit voorbeeld voor ogen niet zo nodig achtte, de salarissen op een juiste schaal aan te passen.

Gaarne wil de spreker deze discrepantie opheffen en hij meent dat ook deze factor een belangrijke rol speelt bij de werving en de ontwikkeling van het museum personeel.

Na enige interrupties, die de discussie in gevaar dreigde te brengen, neemt de voorzitter het woord en zegt onverstoord door te willen gaan. Hij geeft het woord aan dr. A. B. de Vries.

Na eerst zijn lof te hebben geuit op de zelfkritiek der voorafgaande sprekers stelt de heer de Vries enige directe vragen aan professor Scheller aangaande kwesties van beleid en informatie. In een dialoog, waarbij de beeldspraak der mieren, in eerste instantie door professor Scheller gebezigd bij het uitspreken van zijn rede, als leidraad werd gebruikt, werden nogmaals de problemen van informatie, opleiding, promotie en salariëring behandeld.

Professor Jaffé wil vervolgens inhaken op de osmose van andere wetenschappen. Hij stelt dat b.v. een medicus nooit spijt heeft gehad van een praktische stage in een ziekenhuis en dat vanuit hetzelfde wetenschappelijke gezichtspunt de kunsthistorische student nooit spijt hoeft te hebben van een stage in een museum. Voorzitter releveert de moeilijkheden, die dikwijls worden ondervonden met sollicitaties. Zeer dikwijls wordt niet gereflecteerd naar vacante museumposten.

De heer Wijsenbeek onderschrijft deze mening

en beklagt zich dat herhaalde persoproepen dikwijls onbeantwoord bleven. Hij vindt dat de specialisering thans zover wordt doorgevoerd, dat men zich daar in feite mee beperkt en daarmee de algemene samenhang der werkzaamheden in het museum wordt ondergraven. Hij vindt het zinvol dat in de universiteit reeds gewezen wordt op de wensen die in één museum voor de vervulling van een vacature in een bepaalde richting heersen. Spreker benadrukt, dat hij tenslotte nog zover zou willen gaan dat hij een vacature openhoudt voor een student, die nog moet afstuderen.

Vervolgens zegt de heer Hotke, dat hij meent te mogen beluisteren uit de uitlatingen der voorafgaande sprekers dat het museum geen wetenschappelijk instituut zou zijn. Hij zegt met enige teleurstelling te moeten constateren dat de museumman door daar niet op in te gaan zich als het ware de status van zaalverhuurder aanmeet.

Tegen de heer Reedijk zegt hij, dat de behandelde onderwerpen stuk voor stuk een onderwerp van discussie zijn en in hoge mate belangrijk voor het museum. De heer Reedijk wil een veel stringenter leiding. De heer Hotke onderschrijft dit. Ook zou hij in groter of kleiner verband een vervolg van de discussie zien en verwacht op CRM daar weerklank van te horen.

De voorzitter besluit met de toezegging, dat de onderwerpen in alle groeperingen waarschijnlijk stuk voor stuk zullen worden behandeld. Hij hoopt, dat hieruit realiseerbare ideeën gekristalliseerd worden. Hij besluit te stellen dat dit een der boeiendste museumdagen van de laatste tijd is geweest, hetgeen zeker niet in de laatste plaats te danken is geweest aan de inleiders, die zich op zo'n bijzondere wijze van hun taak gekwetend hebben.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Ameland. Tijdens een strandwandeling nabij Buren vond mevrouw G. Pietersen-Veenstra uit De Bilt op de vloedlijn het disselvormig gedeelte van een zwart vuursteen, bekapte en geslepen bijl van het zogenaamde dunbladige, rechthoekige type. Voor zover bekend is het de eerste maal dat een neolithisch voorwerp op Ameland werd ontdekt.

Het nog 4.55 cm lange en 6.05 cm brede

fragment vertoont een fraaie glanzende patine, kennelijk door zand en zeewaterinvloed ontstaan. Het zeldzame stuk is welwillend aan het Fries Museum afgestaan.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. In een in het kader van ruilverkavelingswerkzaamheden gegraven weg-cunet in de buurtschap Klazinga bij Ooster-

wolde werd door de heer J. K. Boschker een vlakgraf van de Standvoetbekercultuur ontdekt. Met medewerking van de Cultuurtechnische Dienst en de N.V. Grontmij konden dit graf en een deel van het cunet nader worden onderzocht. Hierbij bleek, dat de grafkuil, die door de graafmachine ten dele was vernield, zich op ca. 30-35 cm onder het oorspronkelijke maaiveld had bevonden, waarboven zich in de Middeleeuwen een ca. 75 cm dik esdek had ontwikkeld. Onder dit esdek, welks oppervlakte hier op 9.60 m plus N.A.P. is gelegen, was nog een heidepodsol zichtbaar.

Het z.w.-n.o. gerichte graf, dat nog over een lengte van 1.60 m, een breedte van ca. 1.00 m en een diepte van ca. 0.08 m kon worden vastgesteld, bevatte nog een voor de S.V.B.-cultuur kenmerkend vuurstenen, bekapt en geslepen bijltje van 7.90 cm lengte en 3.54 cm breedte en een aantal wand- en bodemscherven van een slechts met enkele rond de hals aangebrachte horizontale groeflijnen versierde Standvoetbeker. In de onderste laag kwamen mogelijk nog van een lijksilhouet afkomstige sporen aan het licht, terwijl een grote donkere plek in het noordoostelijke deel van het graf houtskool bevatte.

Bij het afschaven van het cunet rond de plaats van het graf werden twee kleine langwerpige kuilen met een lichtgrijze vulling aangetroffen, alsmede een zogenaamde hoefijzervormige kuil. In alle drie werden vuurstenen afslagjes en een enkele kleine schrabber gevonden, alsmede kleine scherven van vrij grof verschaald, dikwandig, kennelijk prehistorisch vaatwerk. In de hoefijzervormige kuil bovendien een wand- en een bodemscherf van eenzelfde type Standvoetbeker als in het vlakgraf werd ontdekt. Deze kuil bevond zich ca. 22 m ten zuiden van het graf. Tot de vulling behoorden ook enkele scherven van met vingernagelindrukken versierd vaatwerk en van een dun- en gladwandig urtje met schouderknik, waardoor de kuil zeker niet vroeger dan in de Late Bronstijd gedateerd kan worden.

De gehele situatie van het vondstcomplex, gelegen op het hoogste punt van een oost-west verlopende dekzandrug, doet vermoeden dat zich ter plaatse een vrij langdurige prehistorische bewoning heeft bevonden.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Opsterland. Tijdens een balspel vond de M.A.-

V.O.-scholier G. Boonstra uit Beetsterzwaag in de omgeving van zijn woonplaats in een bosperceel nabij het Koningsdiep een 7.13 cm lang grijs vuurstenen bijltje, dat wegens zijn vorm en bewerking aan de Standvoetbekercultuur kan worden toegeschreven.

Een voorlopig onderzoek naar de in een beschermd gebied gelegen vindplaats wees uit, dat het bijltje door activiteit van konijnen naar de oppervlakte is gebracht.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

DRENTHE

Schuilingsoord. In 1921, na afloop van van zijn onderzoek van grafheuvels I en II bij de Anner Tol, heeft A. E. van Giffen een klein, ééndaags onderzoek verricht in de iets zuidelijker, op een dekzandrug gelegen heuvel III. Door rechtsteken van een bestaande storting verkreeg hij een vierkante put van 4 x 4 meter. Hierin werd een N-Z gerichte grafkuil met sporen van een boomkist gevonden, en als grafgift een bronzen „grooved ogival” dolk (vroeg bronstijd, Reinecke A2, 16de eeuw v. Chr. volgens de gangbare datering). In het heuvellichaam werd een klokbekerscherf gevonden (*NDV* 1923; *Bauart* I, 32-3; II, Abb. 14-15).

Om aanvullende gegevens over de heuvelstructuur, stuifmeel- en eventuele C14-monsters, en verdere klokbekerscherfen te verkrijgen, is, naar aanleiding van het 50-jarig bestaan van het B.A.I., besloten de in 1921 gegraven put weer open te leggen en het ZW-kwadrant van de heuvel te onderzoeken, hetgeen mogelijk was dank zij toestemming van de eigenaresse, mevr. A. J. Loot-van Wering te Emmen, en van de minister van C.R.M.

De heuvel bleek in vier perioden te zijn opgebouwd. Periode 1 was een lage kernheuvel zonder herkenbare plagenstructuur, opgeworpen boven een centraal graf op bodemniveau, dat was omgeven door een intermediaire greppel (standspoor?) van 6 m buitendiameter. Door de storting van boven was slechts een deel van het graf bewaard.

De grafgiftten waren twee bijna complete klokbekers (een kleine, martitieme beker, type 21a, de andere groter en onversierd; hoogten resp. 10 en 18.5 cm) en de resten van tenminste twee barnsteenkralen van onregelmatige vorm. In de voet van deze kernheuvel, buiten de greppel aan de zuidkant, kwamen

vele scherven van een klokbekerschaal met S-vormig profiel en versierd met samengetrokken zones van diagonale kerfspatelindruckken, begrensd door rijen putjes, tevoorschijn.

Periode 2 was opgebouwd uit plaggen op het duidelijk humeuze oppervlak van de kernheuvel. Niet meer vast te stellen was, of het door Van Giffen gevonden dolgraf het centrale graf van deze periode vertegenwoordigt (de mogelijkheid blijft, dat het dolgraf tot een latere periode behoorde). Aan de westkant lagen tussen de plaggen in de voet van deze mantelheuvel de scherven van een beker met zeer kleine voet, wijdgestelde wikkeldraadversiering buiten, en een zigzag-wikkeldraadlijn op de binnenrand. Geen spoor van een graf was hier aanwezig; de beker is dus vermoedelijk een bouwoffer geweest.

Periode 3 is een ophoging van het centrale heuveldeel; plaggen waren in deze ophoging nauwelijks te zien. In de westwand van de ingraving van 1921 was onder deze ophoging, ingegraven in de mantelheuvel periode 2, een grote kuil met veel houtskool in de vulling; ook rondom de kuil op het talud van de mantelheuvel periode 2, lag veel houtskool. Wellicht stelt de kuil het bij periode 3 behorende graf voor, crematieresten werden er echter niet in gevonden.

De laatste heuvelophoging was die van periode 4. De heuvel werd toen aanzienlijk vergroot. In deze ophoging tekenden zich duidelijke heideplaggen af. Resten van een graf waren niet bewaard, wel lag er houtskool op het heuveloppervlak van periode 3.

Het gehele heuvellichaam vertoont duidelijke sporen van secundaire podsolering, in het bijzonder de ondergrond van de kernheuvel. Onder de heuvel zijn vier komvormige, met zwart zand en houtskool gevulde hardplekken aangetroffen, waarvan er een met keistenen was bedekt. Zij zijn vermoedelijk van mesolithische ouderdom. Ook werden enkele vuurstenen kernstukken en afslagen gevonden.

Het onderzoek heeft plaats gevonden van 14 september tot 12 oktober, met deelneming van de tekenaar G. Delger, en dank zij de arbeid van tien studenten, leden van de Maatschappij tot Bevordering van de Belangstelling voor Antiquiteiten te Groningen, en verscheidene medewerkers van het B.A.I.

(*Biologisch-Archaeologisch Instituut*) (J. J. Butler).

OVERIJSEL

Dalfsen. Dank zij inlichtingen van de heren R. van Beek uit Hattem en A. Goutbeek uit Dalfsen werd onder meer de plaats van een Regulierenklooster bekend. Dit klooster werd in 1398 gesticht op de erve Westerhof, waarvan een moderne versie recentelijk werd afgebroken. Reeds in hetzelfde jaar werd het klooster verplaatst naar de Agnietenberg bij Zwolle, alwaar het klooster van de Broeders des Gemeenen Levens in een Regulierenklooster werd omgezet. Litteratuur: dr. M. Schoengen, 1941, *Monasticon Balavum*, II.

Dicht ten zuiden van erve Westerhof werden onlangs bij het uitbreidingsplan Dalfsen-Noord enige grondsporen aangetroffen, onder meer van een 5 m lang greppeltje en enige kuilen. In één van deze kuilen vond de heer Klarenbeek uit Dalfsen een halve, 12 cm hoge kogelpot.

In 1934 werd tientallen meters (zuid)oostelijker in een slootwand een Jacobakannetje gevonden, gevuld met een gouden en ca. dertig zilveren munten. Datering: derde kwart 14de eeuw. Laatstgenoemde vondst is geëxposeerd in het Rijksmuseum Twenthe te Enschede.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Denekamp. Onlangs vond de heer H. A. G. Kouijzer uit Ootmarsum in de rand van een pas gegraven sloot op de Zonnenberg een „dünnblättige flint Ovalbeil” en een vuurstenen pijlspitsje. De voorwerpen lagen ca. 2 m van elkaar af onder een ruim 1 m dik esdek.

De grotendeels geslepen bijl, gemaakt van een slecht soort lichtgrijze en bruine vuursteen, meet 70 x 44 x 18 mm. De bijl bezit een spitsovale dwarsdoorsnede, een iets klokvormig lichaam en een rechte, gebutste snede.

Dit bijltype wordt in West-Europa overwegend aan de Trechterbekercultuur en de Einzelgrabkultur toegeschreven (Brandt, 1967). Het 22 mm lange pijlspitsje bezit een baard en vleugels. Het behoort tot de gangbare typen van de Klokbekercultuur.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

— De heer C. A. Viester te Deventer meldde de vondst van een vuurstenen sikkelmes en een stenen strijdhamer, die omstreeks 1952 bij grondwerkzaamheden op het Brecklenkamperveld waren aangetroffen. Ook zijn toen scherven gevonden, die echter niet bewaard werden.

Het sikkelmes is vervaardigd uit grijze vuursteen en bezit de vorm van een cirkelsegment. Afmetingen: 132 x 45 x 8 mm. Datering: Laat-Neolithicum of IJzertijd. De strijdhamer meet 102 x 51 x 48 mm, bezit een gebutste snede en een cilindrische doorboring van 21 mm doorsnede. Gezien de gelijkmatige hoogte staat de vorm tussen de derivaattypen R en S van Addink-Samplonius in.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

Diepenheim. Dank zij een melding van de burge-meester van Diepenheim en de heer J. v. d. Veen kon in een bouwput aan de Middenstraat tussen de nummers 3 en 11 een dwars- en langsprofiel van de gracht om Diepenheim bestudeerd worden. De gracht loopt ter plaatse bijna oost-west en is ca. 10 m breed. Ten opzichte van de huidige oppervlakte is de gracht ca. 2.5 m diep, waar zij in fijn grijs zand is uitgegraven.

De grachtvulling bestaat uit zeer donker veen met natuurlijke houtresten en scherven. Enige uit het veen afkomstige scherven dateren uit de 16de, of mogelijk nog uit de 15de eeuw (determ. H. Halbertsma).

De bovenste meter van het profiel wordt ingenomen door recent ingebracht zand en puin met scherven. Van het stort naast de bouwput zijn tientallen scherven verzameld, in ouderdom variërend van 14de-eeuws Siegburg tot recent.

In de bouwput werden aan de binnenzijde van de gracht de resten van een boven- en een beneden-beschoeiing aangetroffen, 2 m van een gelegen. In beide beschoeiingen bedroeg de onderlinge afstand tussen het staande houtwerk 3 m. De betreffende palen stonden tegenover elkaar. In het middenlangsprefiel van de gracht waren enige slankere paaltjes zichtbaar, wellicht de steunen van een vlonder.

De beschreven gracht heeft een ovaal- of eivormig verloop rondom de stadskern, met de loop van de Boven-Regge als westelijke begrenzing. Zie ook *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1969 *46.*47.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

Enschede. Dank zij een melding van de heer H. Richters te Glanerbrug werd een stenen strijdhamer bekend, die omstreeks 1930 bij het turfsteken in het Aamsveen door de heer H. Theus-

sing te Glanerbrug was aangetroffen. Volgens de vinder is het veen ter plaatse ca. 2 m dik geweest. De bovenste meter was reeds voor 1930 afgeveend.

De strijdhamer is afkomstig uit de onderste meter veen, meet 110 x 51 x 28-33 mm en bezit een cilindrisch steelgat van 25 mm doorsnede. De wand van het steelgat is „geringd”. Deze toont aan, dat het steelgat in (tenminste) drie fasen en van twee zijden is aangebracht. De strijdhamer (Struve K6) behoort tot het derivaattype S van Addink-Samplonius. Het licht-grijze gesteente is plaatselijk iets afgesleten als gevolg van het recente gebruik als slijpsteen.

Dank zij een melding van de heer G. J. ter Mors uit Usselo kon vorig jaar een andere strijdhamer uit het Aamsveen (precieze vindplaats onbekend) geregistreerd worden bij de heer J. Eitink te Enschede. Deze hamer meet 122 x 53 x 41 mm en bezit een iets zandloper-vormig steelgat van 29 mm doorsnede. Deze strijdhamer (Struve K6) behoort tot het derivaattype R.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde en C. C. W. J. Hijzeler).

Hasselt. Dank zij een melding van de heer J. Tolhuis te Zwolle werd een vondst van Jan van Milgen uit Hasselt bekend. Het betreft een puntgave strijdhamer van amfiboliet (determinatie: J. Tolhuis), met een onvoltooid steelgat. Aan beide zijden is ver naar achteren de aanzet van een afgerond conische doorboring van 17 en 18 mm doorsnede te zien tot 7 en 16 mm diep. De strijdhamer (Struve K6) meet 120 x 45 x 39 mm en behoort tot het derivaattype S van Addink-Samplonius.

De vondst is gedaan op een opgespoten bouwterrein te Hasselt. Dit zand is hoofdzakelijk afkomstig van het Genneger buitenland; dat zijn buitendijkse gronden bij de samenvloeiing van Vecht en Zwarte Water.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

Hellendoorn. Dank zij de informatie en medewerking van Marja Olf en Tonny Huiskamp (vindsters) en de heren C. Olf, G. J. Kamphuis, H. P. Hooyberg en A. Ponsteen werd de vondst van een urn ten oosten van de buurtschap Hulsen bekend. De vindertjes, deelnemers aan een A.N.W.B.-werkkamp, vonden een halve urn bij het maken van een onder-

grondse hut. Het betreffende terrein was reeds in de dertiger jaren ontgonnen.

Het urnrestant zat in de gestoorde grond op ca. 25 cm diepte. De gevonden urnscherven werden over het kamp verdeeld, maar van de te achterhalen scherven kon nog een groot deel van het profiel worden gerestaureerd en gereconstrueerd.

Het betreft een meer dan 20 cm hoge, steilwandige urn met hoge schouderknik. Het halsje ontbreekt. De ruwwandige urn bezit direct boven de bodem een 2 cm hoge, gladwandige zone. De verschraling bestaat, voor Overijssel uitzonderlijk genoeg, uit steengruis en scherfgruis.

De vindertjes beweren met stelligheid geen crematie in de urn, doch uitsluitend, min of meer verspreid, ernaast te hebben gevonden. Hoewel dit aan het verploegen in de dertiger jaren zou kunnen worden toegeschreven, blijft het merkwaardig, dat in een halve urn met volledige bodem geen crematie aanwezig was. Mogelijk is de urn dus oorspronkelijk naast de crematie geplaatst. Datering: Hallstatt C/D.

R.O.B., Amersfoort/Rijksmuseum Twenthe, Enschede (A. D. Verlinde).

GELDERLAND

Elst (O.-B.). Toen medio maart van dit jaar bekend werd dat het pand Dorpsstraat 53 spoedig zou worden afgebroken en dat ter plaatse een kantoor van de Amro-bank gebouwd zou worden, waren de verwachtingen in archeologisch opzicht hoog gespannen.

Bij de aanleg van een riolering in 1953 waren nl. in de Dorpsstraat, tegenover de R.-k. kerk en pastorie, 1,5 à 2 m ten noorden van de zuidelijke huizenrij aan weerszijden van nr. 53, onmiskenbare sporen aan het licht gekomen van twee op een afstand van ca. 15 m parallel met elkaar lopende Romeinse muren, die ongeveer loodrecht op de rooilijn waren gericht (J. E. A. Th. Bogaers, *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe, 's-Gravenhage 1955* [= *Elst*], 41). Voor zover bekend is dit, buiten het gebied van de tempels onder de Herv. kerk en de naaste omgeving daarvan, de enige plaats in de kom van Elst, waar Romeinse culturresten zijn gevonden.

Helaas was het niet mogelijk na de afbraak van het oude huis en voor de aanvang van de bouw van het nieuwe pand het terrein aan een archeologisch onderzoek te onderwerpen. Bo-

vendien zou men ten behoeve van het bankgebouw geen graafwerk verrichten, o.a. omdat gefundeerd zou worden door middel van z.g. pulspalen.

Spoedig nadat op maandag 27 april 1970 met de werkzaamheden voor de nieuwe bouw, in het bijzonder met het pulsen van de funderingspalen een begin was gemaakt, deden zich grote moeilijkheden voor als gevolg van de aanwezigheid van Romeins muurwerk en tal van eiken palen in de ondergrond. Hierdoor was het noodzakelijk met behulp van een „atlas-knijper” voor verscheidene pulspalen een gat in de grond te graven, d.w.z. Romeins muurwerk uit te breken en de zich daaronder bevindende eikehouten palen uit te trekken.

Met medewerking van de Amro-bank, het Architecten- en Ingenieursbureau Ir. J. W. du Pon N.V., Haarlem, en vooral van aannemer H. F. van de Hof te Elst zijn vanwege het Instituut voor Oude Geschiedenis en Archeologie in Nijmegen op 28 en 29 april ter plaatse waarnemingen gedaan en opmetingen verricht.

Op grond hiervan en tevens van door de aannemer, het architectenbureau en het Raadgevend Ingenieursbureau Aronsohn N.V., Arnhem, verstrekte gegevens en in combinatie met de in 1953 gedane vondsten is het mogelijk gebleken een — gedeeltelijk hypothetische plattegrond te tekenen van een groot gedeelte van het Romeinse gebouw, dat eens heeft bestaan op een afstand van ca. 230 m ten w.z.w. van de plaats der Gallo-Romeinse tempels op de stroomruggrond, waarop het gehele centrum van Elst is gelegen.

Dit bouwwerk was vermoedelijk gericht naar het n.n.w. of het z.z.o.; de lengte bedroeg ca. 15 m, terwijl het zeker meer dan 10 m breed is geweest. Het is niet onmogelijk dat het zich nog verder naar het z.z.o. heeft uitgestrekt en dat er in de tuin achter de Amro-bank nog sporen van Romeinse muren te vinden zijn. De eventuele toegang aan de kant van de Dorpsstraat kan gevormd zijn door een ongeveer 15 m lange colonnade. Daarachter hebben zich minstens drie rechthoekige ruimten bevonden; de meest westelijke moet vrij smal zijn geweest en zou als plaats voor een trap naar een bovenverdieping geïnterpreteerd kunnen worden.

Slechts een tweetal muren is gedeeltelijk onderzocht. Een duidelijk bij het muurwerk behorend loopniveau viel niet aan te wijzen. Overigens was er geen tijd om de profielen te

bestuderen en te tekenen. Een van de muren is op de rooilijn van de huidige bebouwing gelegen; de breedte bedraagt minstens 1.20 m. Aan de zuidzijde van dit muurwerk is geconstateerd, dat daar de funderingsleuf bekleed is geweest met een laagje leem. Een tweede — 95 cm brede — muur is in verband gemetseld met de eerste, staat haaks daarop en is gericht naar het z.z.o.

Het hoogste punt van het muurwerk ligt op een diepte van ca. 1 m onder het maaiveld, d.i. op ± 9.82 m \pm N.A.P.; de onderkant bevindt zich op 7.84 \pm (vgl. de onderkant van het muurwerk van de cella van tempel II: ± 7.50 - 7.60 \pm {Elst, 47}). De muren bestaan voornamelijk uit specie en stukken kwartsiet, die vaak wigvormig behakt zijn ($32/41 \times 10/18 \times 23.5/34$ cm).

Losse, in de buurt gevonden, stukken tufsteen, die eveneens enigszins wigvormig bekapt zijn ($2/31.5 \times 10/12 \times 25/29$ cm), wijzen er op dat het opgaande muurwerk wel met dit materiaal bekleed is geweest (vgl. Elst, 51 v.). Duidelijk was te zien dat men bij het maken van de funderingsleuven gegraven heeft door tal van fijne laagjes, afzettingen van zand en zavelig materiaal, waaruit de stroomruggrond is opgebouwd.

Het gevonden metselwerk lijkt bijzonder veel op dat van de Gallo-Romeinse tempels. Alle muren, waarvan bij de bouw van het kantoor van de Amro-bank sporen werden aangetroffen, zijn gefundeerd op eiken palen, die in rijen van twee of drie in de bodem van de funderingsleuven zijn geheid ter versteviging van de grondslag van het daarboven aan te brengen muurwerk. In totaal zijn 17 palen uitgetrokken. Deze zijn merendeels — tezamen met andere ter plaatse gedane Romeinse vondsten — ondergebracht in het Rijksmuseum G. M. Kam. Hun lengte varieert van 0.69 tot 1.15 m. Ze zijn alle scherp aangepunt en vierkant of rechthoekig bekapt en hebben een grootste diameter van 16-27 cm. De paalkoppen zijn enigszins schuin bijgestoken en in het midden min of meer ingerot.

Funderingen van Romeinse muren op eiken palen zijn uit Elst reeds goed bekend. Ook de cellamuren van tempel II rusten op dergelijke palen (Elst 47: 1.15-1.35 m lang); deze zijn echter zeer licht bij elkaar ingeheid, over de gehele breedte van de funderingsleuven.

Ca. 25 m ten noorden van de Herv. kerk is in 1947 een drietal van west naar oost lopende

rijen van ingeheid, nog ongeveer 0.92 m lange eiken palen gevonden (Elst, pl. 15b en 34), waarop ook een Romeinse, 1.10-1.14 m brede muur moet hebben gerust, vermoedelijk niet van een omheining van het tempel terrein, zoals indertijd verondersteld is (Elst, 59), maar eveneens van een gebouw, dat tot het heiligdom heeft behoord.

De palen hadden, van hart op hart gemeten, een onderlinge afstand van 30-45 cm; de grootste diameter bedroeg 18-24 cm. De wijze waarop ze in de funderingsleuf zijn geplaatst, doet zeer sterk denken aan de positie van de palen op het terrein van de Amro-bank.

Over de interpretatie en de datering van het Romeinse gebouw aan de Dorpsstraat valt bij gebrek aan verdere gegevens niets met zekerheid te zeggen. Tot de losse vondsten, die op het bouwterrein gedaan zijn, behoren twee ronde hypocaust- of verwarmingstegels (diam. 21 cm), een paar fragmenten van tubuli of verwarmings(schoorsteen)buizen, stukken tegels, platte dakpannen, vorstpannen, brokken van een vloer van specie, vermengd met fijn gestampte stukken baksteen (opus signinum), fragmenten van wandpleister, dat met rode verf beschilderd is, enige scherven van ruw-wandig aardewerk en een stuk rand van een terra sigillata-kom Dragendorff 38 uit het midden of de tweede helft van de 2de eeuw.

Het ziet er naar uit dat het gebouw ofwel in dezelfde tijd als tempel II (na 70, onder de regering van Vespasianus [69-79]) ofwel iets later is opgetrokken. De gevonden hypocaust-tegels en fragmenten van tubuli wijzen er op dat een of meer vertrekken een hypocaustum-verwarming gehad kunnen hebben.

Voor de volledigheid zij nog vermeld dat uit Elst thans, afgezien van de twee Gallo-Romeinse tempels, in totaal sporen van minstens drie stenen gebouwen uit de Romeinse tijd bekend zijn: 1: Dorpsstraat 51, 53 en 55; 2: ten noorden van de Herv. kerk, aan de St.-Maartenstraat op het terrein van de Christelijke L.O.-school; 3: vlak ten zuiden van de Herv. kerk, waar in 1953 bij de aanleg van een riolering in het hart van het tracé van de huidige St.-Maartenstraat overblijfselen zijn gevonden van een vermoedelijk rechthoekig gebouw dat parallel heeft gelopen met de korte as van tempel II (Elst, 59 v.).

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

Harderwijk. Aan de noordoostzijde van het Beek-

huizer Zand, vlak bij de autosnelweg Hoevelaken-Zwolle, vond de heer C. R. de Rooy te Ermelo in augustus j.l. aan de oppervlakte een bronsfragment. Bij nader onderzoek bleek het te gaan om een rand-wandfragment van een bronzen (of messing?) zgn. Hanzeschotel.

De 6 à 7 mm brede platte, uitgebogen rand is doorlopend versierd met een driehoekig ornament, dat is opgebouwd uit een 25 à 30-tal zeer fijne ingeslagen puntjes. De binnenwand zal zijn voorzien geweest van een gegraveerde voorstelling, waarvan nog slechts resten de horizontaal omlopende groeflijnen, die de bovenzijde afsluiten en de groeflijnen, die een medaillon begrenzen.

De schotel dateert mogelijk uit de 12de eeuw, cf. T. Poklewski, *Misy Brązowe*, Łódź, 1961.

Het fragment is aan de collectie van de Gelderse Archeologische Stichting geschonken.

Behalve op deze plaats zijn door de heer De Rooy ook elders in het Beekhuizer Zand andere, voornamelijk schervenvondsten gedaan, die vooral bestaan uit inheemse kogelpotten, daarnaast uit laat-Frankisch, Pingsdorfer, Paffrather en blauwgrijs aardewerk. Reeds enkele malen eerder zijn in dit stuifzandgebied blijken gevonden van de aanwezigheid onder het zand van de sporen en resten van een uitgestrekte middeleeuwse nederzetting — met cultuurgronden —, een zgn. Wüstung.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Nijmegen. In mei 1970 werd een aanvang gemaakt met de bouw van een lagere school van de „Klokkenberg” op een terrein, waarop na de laatste oorlog gedurende enige jaren noodwoningen hebben gestaan, ten noorden van de Ubbergseveldweg en ten zuiden en ten westen van resp. de (voormalige) Verax- en Claudius (sic!) Civilisstraat.

Dit terrein is verder gelegen tussen enerzijds de Beekmansdalseweg en de plaats van de Romeinse legioensvesting en anderzijds het Kopse veld of plateau, waar voor 69/70 na Chr. een versterkte nederzetting is geweest.

Nadat de bouwput machinaal was uitgegraven tot een diepte van maximaal 1.70 m onder het maaiveld, bleken in de profielen tal van Romeinse cultuursporen aanwezig te zijn. Dank zij de medewerking van het aannemingsbedrijf H. G. P. Reusken, Eerbeek, en het architectenbureau Ir. J. J. Tuynenburg Muys, Zeist, hebben leden van de Archeologische Werkgemeen-

schap voor Nederland, afd. Nijmegen e.o., en studenten in de provinciaal-Romeinse archeologie van de Kath. Universiteit nog enige waarnemingen kunnen verrichten. Deze hadden vooral betrekking op de profielen.

Het valt in hoge mate te betreuren dat er slechts op zeer beperkte schaal aandacht besteed kon worden aan het vlak van de bouwput, aangezien dit spoedig geheel met schoon zand bedekt werd. Tal van vondsten, vooral scherven van aardewerk en stukken van dakpannen, tegels en verwarmingsbuizen, konden geborgen worden; deze zijn thans in het Rijksmuseum G. M. Kam.

Van een Romeins niveau was nergens meer een spoor te ontdekken; de grond bleek overal tot een diepte van ca. 1 m beneden het maaiveld in de na-Romeinse tijd verstoord te zijn. Over het gehele terrein verspreid werden tot op 1.80-2 m onder het maaiveld afvalkuilen aangetroffen; bovendien zijn een drietal paalkuilen en een 30-35 cm brede greppel waargenomen.

Tot de losse vondsten behoren o.a. enige stukken tufsteen; een brok verbrande leem met indrukken van vlechtwerk van takken; spijkers, waarvan enkele aan de onderkant zijn kromgeslagen; een sterk gecorrodeerde bronzen fibula; een dupondius van Domitianus, die geslagen is in het jaar 87 (*BMC* 404); terra sigillata-scherven van de typen Dragendorff 15/17, 18/31, 27, 29 en 37; veel stukken van „fijn Nijmeegs”, „ruwwandig Holdeurns”, gladwandig, ruwwandig en gevernist aardewerk, alsmede terra nigra en terra rubra.

Fragmenten van een tweetal stempels op t.s.-borden Drag. 18/31 hebben zeer waarschijnlijk betrekking op de pottenbakkers Sacirius en Patricius (Nero-Domitianus, Zuidgallisch). Scherven van kommen Drag. 29 en 37 met een reliëfversiering in de stijl van resp. Germanus, Mommo en vermoedelijk Crestio (allen uit La Graufesenque) zijn niet later te dateren dan 80 na Chr. (determ. drs. C. G. A. Morren, Apeldoorn).

Op zes stukken baksteen, alle waarschijnlijk van platte dakpannen of tegulae, komt een gedeelte van een militair stempel voor. Twee zijn zeker van het 10de legioen (LXG; *CIL* XIII/6, p. 33, type 3 ζ); drie andere (waarvan een van het type Holwerda-Braat, *De Holdeurn*, pl. XXVI, 5?: LXG) vermoedelijk eveneens.

Een grote verrassing vormt een fragment van

een stempel van de legio XXII Primigenia: [LE]GXXIIP[RI--], dat ongetwijfeld dateert uit de tijd waarin dit legioen te Xanten (Vet-ra II) gestationeerd was, en wel tussen 71 en 96/97. Het ziet er naar uit dat dakpannen met stempels van het 22ste legioen uit die periode tot nu toe nooit in Nijmegen en omgeving aan het licht zijn gekomen (cf. J. E. Bogaers in: *Numaga* 12, 1965, 106 en ib. 16, 1969, 4, met afb. 3).

Het thans bekend geworden stuk moet wel in de Flavische tijd uit Xanten zijn aangevoerd naar een terrein dat in die periode nauw verbonden is geweest met dat van de ten westen daarvan gelegen legioensvesting.

Hierbij is het de vraag, of de dateerbare vondsten terecht suggereren dat dit terrein vooral (of enkel) tussen de jaren 71 en 89 voor bewoning gebruikt is.

De grond ten oosten van de legerplaats heeft in de tijd voor 70 gedeeltelijk als grafveld dienst gedaan. Bij de bouw van het internaat van de Klokkenberg (thans internaat voorschipperskinderen, Ubbergseveldweg 117 en 119) zijn in 1926 en 1927 vroeg-Romeinse graven aan het licht gekomen (zie M. Daniëls, *Noviomagus*, 145 s.; H. J. H. van Buchem, *De fibulae van Nijmegen*, 70, n. 15, en 115, n. 85; P. J. J. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats enz.*, 12), evenals bij graafwerkzaamheden in de tuin van het huis Ubbergseveldweg 127, in 1928 (meded. W. N. Tuijn, naar wethouder Th. Smids).

Na de opstand der Bataven, in de Flavische tijd, is dit terrein naar het schijnt gebruikt als annex van de legerplaats, of (veeleer?) als plaats voor (een gedeelte van?) de canabae legionis, de burgerlijke nederzetting die bij de castra gehoord heeft. Zie over vondsten uit de tijd van de legioensvesting, gedaan op het terrein van het internaat van de Klokkenberg en bij de bouw van het huis Ubbergseveldweg 125 (in 1927): Daniëls, *o.c.*, 144-147 (147: speciaal in afvalgaten), Van Buchem, *o.c.* 115, n. 85, Stuart, *o.c.*, 12; over de Nijmeegse canabae legionis: J. E. Bogaers in: *Berichten R.O.B.* 10-11, 1960-1961, 275 s.

Naschrift

De grond, die bij het uitgraven van de bouwput beschikbaar kwam, is voor een groot gedeelte vervoerd naar Lent en daar gebruikt ter ophoging van een tweetal terreinen aan weerszijden van de Oosterhoutsedijk, vlak ten oosten

van de spoorlijn Nijmegen-Arnhem. In juni is daar door enige leden van de A.W.N. intensief naar Romeinse archeologica gezocht. Als gevolg van deze activiteit dient het bovenstaande overzicht van de van het bouwterrein afkomstige vondsten te worden uitgebreid.

Vermeldenswaard is allereerst het uiteinde van het handvat van een bronzen casserole of steelpan, dat versierd is met twee gevederde zwanekoppen; dit stuk is te dateren in het begin van de 1ste eeuw na Chr. (zie Maria H. P. den Boesterd, *The Bronze Vessels*, 1, nr. 2). Verder een stuk lichtblauw vensterglas en een fragment van een aan de buitenzijde verticaal geribbeld oor van een lichtblauw-groene fles.

Tot de terra sigillata-scherven behoren stukken van de typen Curle 11, Déchelette 67, Dragendorff 33 en 35/36 en Ritterling 12; bodemfragmenten van borden met de stempels [O]FSABINI (Drag. 18/31, Nero-Domitianus, La Graufesenque en Montans),]MO,]SSI (op de onderzijde bevindt zich een graffito: SMIR[, d.i. de persoonsnaam Smertus, Smertuccus of iets dergelijks); tal van scherven van een kom Drag. 29, waarvan de stijl van de benedenfries sterk verwant is aan R. Knorr, *Töpfer und Fabriken enz.* (1919), Taf. 23, B (OF COELI; dat. 75-80); enkele stukken van kommen Drag. 37, waarvan een versierd is in de stijl van Mercato (dat. 80-90); twee fragmenten van kommen Knorr 78 (een in de stijl van Mommo?), daterend uit de jaren 75-80 (determ. C. G. A. Morren).

Op een in doorsnede rond oor van een amfoor is het graffito T (cf. I?) ARN[te lezen. Gebronsd aardewerk is vertegenwoordigd met een randfragment van een bolkuikig bekertje met schuin opstaande rand.

De merkwaardigste vondst is een stuk van de wand van een terra nigrakom in de vorm van de terra sigillata-kom Drag. 29. De aan de bovenzijde door enige horizontale groeven begrensde bovenfries is versierd met een motief, dat bestaat uit drie concentrische halve cirkels, die afwisselend naar boven en naar beneden gericht zijn; deze zijn voor het bakken tegelijkertijd op de wand van de pot aangebracht met behulp van een soort passer. De overgang van de bovenfries naar de benedenfries wordt gevormd door een tweetal horizontale groeven en een zone met raadjesversiering.

Dergelijk aardewerk, waarvan het meest typische het ornament is van enige halve of hele,

door middel van een soort passer tegelijkertijd getrokken concentrische cirkels, is zeer zeldzaam, althans op het Europese continent. Het is vooral bekend uit het zuiden en zuidoosten van Engeland, waar het in de laatste decennia van de 1ste en de eerste decennia van de 2de eeuw gefabriceerd zou zijn (meded. R. Goodburn, Oxford); bovendien uit (1) Keulen (een aan de hand van enige uit de Luxemburger-Straße afkomstige scherven gereconstrueerde terra nigra-kom van het type Drag. 29 in de collectie van het Römisch-Germanisches Museum, momenteel in het Zeughaus geëxposeerd; één scherf van een dergelijke kom uit Keulen-Alteburg: cf. *Beschreibung römischer Altertümer gesammelt von C. A. Niessen* [1911³], 139 s. en Taf. XCVI, nr. 2981), (2) Cuijk (zie J. E. Bogaers in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1966, *67: tal van scherven van terra nigra-kommen van het type Drag. 29, die naar het schijnt in de Claudische tijd te Cuijk zijn vervaardigd) en (3) Sint-Michielsgestel, buurtschap Halder (zie J. E. Bogaers in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1966, *94: enkele stukken van terra nigra kommen het type Drag. 29, afkomstig uit een kuil die o.a. 1ste-3de-eeuwse terra sigillata-scherven bevatte).

Van de vondsten maken verder deel uit twee tegulafragmenten met een stempel, resp. L.X.G en [LEG]XGPF (CIL XIII/6, p. 33, type 3η en 16α?).

Het laatste stuk is met zekerheid te dateren tussen de jaren 96 en ca. 104, en vormt als zodanig een uitzondering. Relatief jong is ook een tweetal kruikhalzen, die thuishoren in de eerste helft van de 2de eeuw.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

Voorst. Onlangs deed de heer W. Hekkert uit Deventer een aantal vroeg- en laat-middeleeuwse vondsten op een zandige hoogte bij Posterenk, waar ten behoeve van de aanleg van de E8 een strook grond afgeschoven was. Onder de ca. 30 cm dikke bouwvoor tekende zich een zestal kuilen af, waarvan er enige met elkaar verbonden waren. Bijna alle vondsten zijn uit deze ca. 60 cm diepe kuilen afkomstig.

1. een aantal Badorf scherven, waarvan enige versierd zijn met radstempel en oranjebruine verfstrepen.

2. enige Pingsdorf scherven.

3. een relatief groot aantal kogelpot scherven, waaronder een randscherfje met een doorboring.

4. het drievierde gedeelte van een kogelpot met een geelachtig rose gekleurde binnenzijde.

5. een scherf van laat Siegburg aardewerk.

6. enige scherven, waaronder een geknepen voet, van gedraaid, nagemaakt Siegburg aardewerk, oranje-rood van kleur met een grauwe kern en beduidend zachter van maaksel dan echt Siegburg.

7. een 10.5 cm lang fragment van een benen priem of grove naald, die ten dele versierd is met in groepen van drie gebundelde groeflijntjes, geplaatst in twee open zigzagrijen.

8. beenderresten, waaronder die van varken en koe.

9. brokken hutteleem.

10. het fragment van een slijpsteentje, een bolvormige werp- of verzwaarsteen van kwartsitisch gesteente en steenbrokken, waaronder bazaltlava.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde).

NOORD-BRABANT

Asten. In de Astense Peel of Veluwe vond J. van Brunschot uit Deurne een aantal mesolithische vuursteenartefacten en afslag.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Bakel-Milheeze. Ten Oosten van Hilakker vond de heer J. van Brunschot uit Deurne een aantal vuursteenafslagen aan de oppervlakte. Waarschijnlijk moeten deze in het Mesolithicum gedateerd worden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Deurne. Op verscheidene plaatsen te Deurne verzamelde de heer J. van Brunschot een groot aantal vuursteenartefacten als oppervlaktevondsten.

a) Zo vond hij in een zandafgraving langs de Kaweische Loop een honderdtal artefacten en afslagen, die gedeeltelijk tot de Tjongercultuur zullen behoren, maar gedeeltelijk ook uit het Mesolithicum dateren. De vindplaats werd reeds eerder vermeld in *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1970, *35.

b) Langs de Baarschotse Heide werd een concentratie vuursteenafslag en kwartsiet van Wommersom aangetroffen. Hoewel hierbij geen gidsartefacten werden gevonden, moet deze vindplaats toch hoogstwaarschijnlijk in het Mesolithicum gedateerd worden.

c) Ten zuidoosten van Vlierden werd aan de oppervlakte een concentratie vuursteenaf-

slag gevonden, waarbij een gebroken bewerkte kling.

d) Ten zuiden van Deurne vond hij langs de Vreeswijkse Loop vuursteenvondsten, waarbij een bewerkte kling en een microschrabbertje.

e) Ten Westen van Liessel trof hij mesolithisch materiaal aan, waarbij een kling van kwartsiet van Wommersom.

f) Nabij het gehucht Leensel lag een concentratie vuursteenafslag, waarbij ook een fraaie kling en een pseudo-burijn.

g) Bij de Lange Reijerspaal vond hij vuursteen, die waarschijnlijk door egalisatie hier secundair terecht is gekomen. Immers \pm 100 m ten noordoosten hiervan werd in 1966 een hoog kopje geëgaliseerd, waarin talrijke vuursteenvondsten werden aangetroffen.

h) Een paar honderd afslagen van silex en kwartsiet van Wommersom werden verzameld als oppervlaktevondsten op een viertal punten noordelijk van de Bakelse Aa.

i) In een kleine zandafgraving bij de Achterste Beersdonk, waar boeren nu en dan een kar zand halen, vond hij neolithische vuursteenartefacten. Op het naastgelegen perceel zijn bij afgraving in de vijftiger jaren ook talrijke neolithische voorwerpen gevonden (*Brabant's Heem*, 1958, 2-6). Het blijkt dat deze neolithische nederzetting destijds niet geheel is vernield, zoals in betreffend artikel staat vermeld. Ook uit de terreinomstandigheden blijkt, dat nog een groot gedeelte van deze nederzetting intact kan zijn.

j) Op het Hoekske ten zuiden van Neerkant werden enige neolithische artefacten aangetroffen en verder wat vuursteenafslagen, die mogelijk ook tot de Tjongercultuur behoren, zoals uit vroegere vondsten blijkt (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1969, *55).

k) In een zandafgraving langs de spoorlijn bij Klein Bittel vond de heer J. van Brunshot tenslotte een aantal onversierde urnscherven en wat silexafslag, die door gebrek aan gidsartefacten niet dateerbaar waren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Drunen. Iets ten westen van een in 1965 ontdekte concentratie van vuursteenartefacten der Tjongercultuur vond drs. J. H. Verhagen in juni van dit jaar een nieuwe concentratie die aan oppervlaktevondsten de volgende voorwerpen opleverde:

44 schrabbbers, 7 dubbelschrabbbers, 5 stekers,

1 spitsfragment, 1 steil geretoucheerde smalle kling, enige steken- en correctieafslagen, 1 kernsteentje, enige afslagen met retouche en verder veel zeer kleine afslagsplinters.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Empel. Ongeveer een kilometer ten zuidwesten van het dorpscentrum ligt een hoogte, die ruim een meter boven het omgevende rivierkleigebied uitsteekt. Deze hoogte werd aan de noordzijde aangesneden bij de aanleg van de nieuwe Rijksweg (omleiding Den Bosch). Op ruim een meter beneden het huidige maaiveld bleek een duidelijk podsol aanwezig dat later met zand is overstoven.

Deze overstuiving moet hebben plaatsgevonden in de IJzertijd, want scherven uit deze periode werden zowel op 10 cm boven het podsol als op 50 cm daarboven aangetroffen. Nog hoger op ongeveer 25 cm onder het maaiveld werden ook enige Romeinse scherven gevonden. Uit het profiel kwamen voorts nog twee vuurstenen schrabbertjes en wat afslag te voorschijn.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Onze correspondent A. Jansen uit Geldrop vond ten noorden van het voormalige Groot Huismeer op dezelfde plaats, waar hij reeds eerder urnscherven en vuursteenartefacten had aangetroffen, een aantal grove met kwartskorrels gemagerde urnscherven, die waarschijnlijk tot de Hilversumcultuur gerekend moeten worden. Ook nu weer vond hij vuursteenartefacten waarbij een fragment van een gepolijste stenen bijl (zie ook *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1970, *69).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

—-. Nabij Genoehuis werden door J. Coenen en W. van der Sanden uit Geldrop scherven gevonden van dikwandig aardewerk, dat met grove kwartskorrels was gemagerd en dat waarschijnlijk tot de Hilversumcultuur behoort. Op dezelfde plaats vonden zij ook scherven van Romeins-inheems en Merovingisch aardewerk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Haps. Ir. J. N. B. Poelman van de Stichting voor Bodemkartering te Tilburg bezocht met ondergetekende een zandafgraving te Haps, waar in het westelijk profiel urnen met crematieresten waren gevonden door de heren Kleinsman en Leenders van genoemde stichting. De urn be-

hoort tot het merkwaardige type met uitwijken-de voet zoals door prof. dr P. J. R. Modderman werd beschreven in de *Berichten van de R.O.B.*, 1960-1961, 548-551.

De urn was bedekt met een schaalvormig deksel. Behalve deze urnbijzetting werden in de teruggestorte bovengrond van de zandafgraving nog verscheidene urnscherven gevonden. Deze vondsten waren alle geconcentreerd langs de westrand van de afgraving, zodat er goede kans is dat het urnenveld zich voortzet in het ten westen aangrenzende perceel.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hooge Mierde. Volgens inlichtingen van het gemeentebestuur van Hooge en Lage Mierde (later door vinder bevestigd) werd een aantal mesolithische vuursteenartefacten uitgegraven in een brandgang in de bossen ten westen van het gehucht Twisselt.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Maarbeeze. Bij het bouwen van een huis te Sterksel stiet men op de funderingen van de voormalige Catharinekapel, die eens toebehoorde aan de abdij Averbode. Deze abdij kwam in 1172 in het bezit van de heerlijkheid Sterksel. De oude kapel kwam na 1866 in verval, toen elders een nieuwe kapel werd gebouwd (Schutjes V, 7).

De stenen van de fundering hadden de afmetingen 26 x 13 x 6 cm.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Mierlo. De heer J. Theeuwen te Liessel meldde aan ondergetekende, dat hij enige jaren geleden een bronzen hielbijl had gezien, die toen in het bezit was van het R.-K. klooster der Zusters van O.L. Vrouw, Kerkeind 40 te Mierlo. De bijl was gevonden bij Overakker.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Megen. Op de begraafplaats te Megen werden funderingen van de voormalige St.-Servaeskirk aangetroffen, toen een standbeeld van graaf Brimeu naar elders werd verplaatst. Een nader onderzoek naar het verloop dezer fundering werd niet ingesteld en was ook niet mogelijk door de vrij recente graven in de omgeving. De baksteenmaten van deze fundering bedroegen 28 x 14 x 6.5.

Elders in Megen deed onze correspondent L. van Liebergen een aantal opmetingen. Bij verbouwingen van het Clarissenklooster ontdekte

hij, 65 cm onder de gang naast de refter, kelders en funderingen van het voormalige kasteel van Megen. De gewelven van een der kelders waren aan de top 2.23 m hoog. Ze bestaan uit vier grote en een kleine spitsboog. De totale lengte bedroeg 20.40 m.

Reeds eerder werden elders binnen de kasteelfunderingen kelders aangetroffen, namelijk in 1933, toen bij de aanleg van een verwarmingsinstallatie een stenen wenteltrap werd ontdekt, die naar deze overwelfde kelders leidde. De afmetingen hiervan zijn toen niet genoteerd.

Na de afbraak van een boerderij tegenover het Clarissenklooster vond Van Liebergen over het gehele terrein (34 x 15 m) sporen van bestrating met veldkeien. Mogelijk hebben deze tot het voorplein van het voormalige kasteel behoord. De dikte van deze laag veldkeien varieerde van 30 tot 50 cm. Aan de noord- en oostzijde vond hij funderingen van kloostermoppen, die hij over ruim 15 m afstand kon volgen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Nuenen. Op dezelfde plaats waar onze correspondent A. Jansen uit Geldrop reeds eerder Romeins, inheems en middeleeuws aardewerk had aangetroffen (*Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1970, *70) vond hij nu ook scherven van Merovingisch aardewerk, waarbij een schouderfragment van een pot, die met horizontale groeven was versierd, waarboven golvende evenwijdige groeflijnen waren aangebracht.

Ook vond hij een gaaf spinklosje, dat waarschijnlijk uit de IJzertijd dateert.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Onze correspondent A. Jansen uit Geldrop vond scherven van Romeins aardewerk in een zandafgraving nabij de Boschhoeve te Nuenen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. P. Wiro Heesters meldde, dat bij de Oude Bogaard scherven werden gevonden van middeleeuws aardewerk, o.a. Pingsdorf.

Verder werden er maalsteenfragmenten aangetroffen van bazaltlava en een paar ronde bollen, eveneens van bazaltlava.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oosterhout. Bij werkzaamheden aan wegenbouw ten noorden van Oosterhout stiet men op funderingen van het voormalige kasteel „Huis ten Strijen”.

Deze funderingen werden aangetroffen op ongeveer 20 en 40 m ten westen van de grachten, die nu nog rond de kasteelruïne zichtbaar zijn. Deze grachten zijn echter in de vorige eeuw vernieuwd en liggen mogelijk niet op dezelfde plaats als de vroegere kasteelgrachten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Someren. In het uitbreidingsplan Noord werd weer een boomstamput aangetroffen, waarin scherven van Pingsdorfaardewerk. Ook in 1965 zijn in deze omgeving drie van dergelijke putten aangetroffen (*Brabants Heem* 1965, 65).

Ongeveer 100 m ten noordwesten van deze plaats werd een van groeven voorziene, ronde maalsteen gevonden. Het is een zogenaamde loper, die behalve de doorboring in het midden ook een boorgat heeft dicht bij de rand. In dit boorgat kon een houten handvat worden geplaatst, waarmee de steen in draaiende beweging kon worden gebracht.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— De heer J. Theeuwen, onderwijzer te Someren, vond ten noorden en ten noordoosten van de Boksenberg een aantal mesolithische artefacten en afslagen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Van een zijner leerlingen ontving de heer J. Theeuwen, onderwijzer te Someren, een aantal neolithische vondsten, zoals twee maalstenen met licht uitgehold maalvlak (grootste diameter \pm 40 cm), verder een drietal klopstenen en enige artefacten en afslag.

Dit alles werd gevonden op een akker te Someren-Heide.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Veldhoven. Een urn en een Merovingisch graf werden ontdekt langs de Oeienbosdijk waar men bezig is met de voorbereidingen van de doortrekking van de E3-autobaan tussen Veldhoven en de Belgische grens.

Door de zeer gewaardeerde medewerking van Rijkswaterstaat kon tevoren een onderzoek worden ingesteld op de plaats waar reeds eerder, namelijk \pm 1910, „frankisch aardewerk en ijzerwerk” waren gevonden door het hoofd der school de heer C. Rijcken.

Bij zijn nagelaten aantekeningen bevond zich een kaartje, waarop met een kruisje de vindplaats was aangegeven. Juist over dit punt

moest een aardgasleiding worden gelegd. Ir. Paauwen van Rijkswaterstaat zorgde dat ter plaatse de zwarte bovengrond werd verwijderd. Bij het afschaven van deze werksleuf werd hulp geboden door enige vrijwillige arbeidskrachten, zoals Ton van Rooyen uit Eindhoven, voorzitter van de Archeologische werkgroep van de N.J.B.G., door G. H. Fonteyn uit Duizel, correspondent van de R.O.B., door ir. P. A. Naastepad uit Knegsel en E. M. A. H. Goossens, arts, eveneens uit Knegsel. De urn werd ontdekt door Ton van Rooyen.

Doordat de urn in kleine stukjes uit elkaar was gevallen en de rand ontbrak was een nauwkeurige datering moeilijk te geven. Op een der scherven was een klein knobbeloortje waar te nemen. Een ander scherfje draagt een dubbele nagelindruk, aangebracht met duim en middelvinger.

Het Merovingisch graf werd ontdekt door G. H. Fonteyn in een hoek van de werksleuf. Door deze wat uit te breiden kon het gehele graf worden onderzocht. De afmetingen van de grafkuil bedroegen 2.70 x 1.80 m.

Hierin was een houten grafkamer gebouwd, die een lengte had van 2.30 m en een breedte van 1.35 m. Sporen van een hierin geplaatste lijkstaf waren niet waarneembaar. Ook het skelet was totaal verteerd zodat zelfs geen lijksilhouet was te zien. De zeer donkere grondkleur binnen de grafkamer bemoeilijkte daarbij ten eerste de waarneming van deze onderdelen.

De wanden van de grafkamer waren geplaatst op twee dwarsbalkjes. Op de plaats, waar de lange zijwanden op deze balkjes rusten, moet een inkeping zijn geweest, waarin de planken waren vastgeklemd. Dit bleek uit het feit dat de sporen dezer planken nog drie cm dieper zichtbaar bleven nadat de dwarsbalkjes aan het licht waren gekomen.

Het graf bevatte praktisch geen bijgaven. Alleen werd in het midden op de bodem van het graf een bronzen beslagplaatje aangetroffen, waarschijnlijk een munt, maar zo sterk door corrosie aangetast dat het, met het aangekoekte zand, voor verdere behandeling aan het laboratorium van de R.O.B. werd toevertrouwd.

Ir. Paauwen van Rijkswaterstaat heeft toegezegd, dat ook de naaste omgeving van dit graf van de zwarte bovengrond zal worden ontdaan, lang voor de verdere werkzaamheden aan de E3-weg het onderzoek zullen verhinderen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Vierlingsbeek. In een zandgroeve te Maashees, die incidenteel wordt gebezigd voor het halen van kleine hoeveelheden zand vond H. C. Linsen reeds enige tijd geleden een urn met crematieresten.

Reeds in de vorige eeuw en later nog verscheidene malen zijn in deze omgeving urnen aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Vlijmen. Onze correspondent A. N. van der Lee uit Den Bosch meldde aan ondergetekende, dat door L. P. van Gestel uit Vlijmen een spinklosje en aardewerkscherven uit de IJzertijd werden gevonden langs de Heidijk, waar ook reeds eerder dergelijk aardewerk is aangetroffen (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1969, *114).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Grubbenvorst. Van 25 augustus tot en met 15 september 1969 werd te Grubbenvorst met krachtdadige steun van de Gemeente een noodonderzoek ingesteld. Een woord van dank past allereerst de Burgemeester en de Gemeente voor hun loyale medewerking en steun.

Daarnaast de fa. Bruns en Bonke uit Venlo, wier bouwactiviteiten ter plaatse de directe aanleiding tot deze in alle haast geïmproviseerde opgraving vormden. Een woord van dank komt ook de heer J. E. Driessens toe voor zijn als altijd enthousiaste hulp en de heer J. J. K. Gerards, beiden uit Venlo.

Ten zuiden van het dorp op het terras langs de Maas bereidde de Gemeente het uitbreidingsplan „Molenveld” voor. In het najaar van 1968 werden hiertoe reeds de wegen aangelegd. Bij het uitgraven van een wandelpad stootte men daarbij op Romeins aardewerk. Van de zeer belangrijke resultaten van het onderzoekje, dat hierop zonder voorkennis van de R.O.B. vanuit het Gemeentearchief te Venlo werd verricht, maakte men om onbegrijpelijke redenen geen melding aan de R.O.B.

Pas medio augustus 1969 drong het door, dat er twee hutkommen, enige Romeinse graven benevens Bronstijdaardewerk opgegraven waren. Op dat moment echter zou ook een begin gemaakt worden met de bouw van huizen op het direct aan de vindplaats grenzende terrein. Haast was geboden en in ca. drie weken tijd kon onder technische leiding van de heer H. ter Schegget ruim 0.5 ha onderzocht worden. De resultaten hebben duidelijk gemaakt, dat hier een bijzondere gelegenheid voor een

prachtig onderzoek uit handen geglipt is. In chronologische volgorde kan het resultaat als volgt samengevat worden.

Bronstijd:

Uit twee kuilen (diam. 1.20-1.30 m; d. 0.80-0.85 m) kwamen randfragmenten van vier Hilversumurnen:

a. Een groot rand- en schouderfragment met op de rand een rij touwindrukken en buiten op de hals een zone van vier verticale rijen touwindrukken. De overgang van hals (h. 9 cm) naar schouder werd gemarkeerd door een stafband met daarop een horizontale rij touwindrukken.

b. Een randfragment met aan de binnenzijde een dubbele zigzaglijn van touwindrukken, bovenop de rand drie rijen touwindrukken en buitenop de hals minstens zes rijen horizontale touwindrukken.

c. Een randfragment met aan de binnenzijde onder de rand een horizontale rij touwindrukken, bovenop de rand twee rijen touwindrukken, aan weerszijden langs de rand vingertopindrukken en buiten op de hals een zone met minstens drie verticale rijen touwindrukken.

d. Een randfragment met bovenop de rand nagelindrukken, buitenop de hals touwindrukken in de vorm van een verticale lus en binnen onder de rand een groef ter breedte van een vingertop. Bovendien vond men nog een wandfragment met een zwakke „stafband”, waarop twee rijen nagelindrukken schuin waren aangebracht. Alle scherven waren met grof kwartsgruis gemagerd.

IJzertijd:

Verschillende sporen van nederzetting werden waargenomen, waaronder:

a. Een drieschepige boerderij (l. minstens 16 m; br. 6 m) met ingangen aan een smalle zijde en de noordelijke lange zijde. Naast de boerderij lag een graanschuur met zes palen (5.20 x 2.75).

b. Mogelijk de resten van een drieschepige boerderij (l. minstens 12.50 m; br. 6.50 m).

c. Vermoedelijk het zijschip van een drieschepige boerderij. De rand van de opgravingsput liep vermoedelijk in de lengte door het middenschip (l. minstens 42 m; br. zijschip 1.50 m). Ca. 3.75 m vanaf de boerderij liepen twee palissadegreppels (1.33 m).

d. Tussen (a) en (c) lagen twee graanschuren van resp. 8 en 4 palen (resp. 4.50 x 2.50 m en 2.25 x 2.25 m).

Uit een kuil naast boerderij (a) en een kuil op ca. 25 m afstand kwamen gladgepolijste scherven van twee of drie potten met een hoge (7.5-8 cm) trechtvormige hals met naar binnen afgeschuinde rand. De vrij scherpe korte schouder, die van een van de potten was bewaard en de halsvorm doet denken aan de „vase caréné” uit de Marnecultuur. Tot de losse vondsten van het terrein behoort een scherf met kamversiering.

Het merendeel van de randfragmenten bestaat uit eenvoudige gewelfde schaalprofielen. Een datering van deze bewoningsfase in de Vroege La Tèneperiode is dan ook niet ondenkbaar.

Romeins:

In deze periode heeft men het terrein gebruikt als begraafplaats. Twee soorten grafkuilen werden waargenomen:

a. Tijdens het Venlose onderzoekje werden twee langwerpige grafkuilen opgetekend (ca. 1.25 x 0.60 m). Uit deze kuilen en een andere plek verzamelde men een grijs geverniste en bestrooide beker (h. 15 cm) met Karniesrand (P. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats te Nijmegen en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, 1963. Type 2), een wrijfschaal met verticale rand (diam. 18.5 cm) (J. H. Holwerda, *Arentsburg*, 1923, afb. 96, 332) en fragmenten van een terra nigra beker (J. H. Holwerda, *De Belgische Waar te Nijmegen*, 1941, vorm 31b).

b. Tijdens de opgraving werden minstens zes kleine kuiltjes (diam. 0.50-1 m; d. 0.40-0.50 cm) vastgesteld, waarin soms enige, zelden veel crematie en houtskool voorkwamen alsmede scherven van Romeins aardewerk. Een kruikhals (Stuart *o.c.*, pl. 6, 103 type 110B) en fragmenten van een zwart geverniste en bestrooide beker met Karniesrand zijn de meest karakteristieke vondsten. Het aardewerk is niet verbrand. Datering: 2de eeuw na Chr.

Volksverhuizingstijd:

Van bijzonder belang waren de bewoningssporen uit deze periode. Het betreft:

a. Drie hutkommen, waarvan twee tijdens het Venlosche onderzoek werden opgetekend. De breedte varieert van 2-2.20 m, de lengte van 3-3.50 m, de diepte bedroeg in de regel 0.20-0.80 m. Alle hutkommen hadden op de beide korte zijden drie palen.

b. De plattegrond van een rechthoekig huis (5 x 8 m) met twee staanderpalen in het midden, die het huis in twee schepen verdelen. In

een van de hoeken is aan een korte zijde een ingang geweest, te herkennen aan twee dubbele palen.

Tijdens het onderzoek van het Gemeentearchief Venlo is bij de hutkommen nog een groepje van 3 x 2 palen opgetekend, die mogelijk tot een graanschuur behoorden (ca. 1.25 x 2.50 m). Deze kon wellicht ook in deze periode thuishoren, daar de bewoning uit de IJzertijd en de Volksverhuizingstijd zich op twee plekken concentreerde, die ongeveer 25 m van elkaar verwijderd waren.

Een der hutkommen lag zo dicht bij het huis, dat het niet aannemelijk is, dat hutkommen en huis allemaal tot een fase behoren. Het aardewerk, dat vooral in de hutkommen lag, dateert deze bewoning in de 6de-7de eeuw na Chr. De vondst van een fraaie gegoten schotel-fibula met een opstaande rand dateert uit de 5de eeuw na Chr. (F. Roeder, *Die sächsische Schalenfibula der Völkerwanderungszeit*, 1927).

De omvang van de nederzettingssporen uit deze periode wordt nog onderstreept door het onderzoek, dat F. C. Bursch in augustus 1940 ca. 300 m ten noorden van ons terrein verrichtte. Hier trof hij minstens vier rechthoekige kuilen (1 x 2 m) (hutkommen?) en een vermoedelijk tweeschepige huisplattegrond (5 x 9.5 m) met dezelfde constructiewijze als het in 1969 opgegraven huis aan. Bursch spreekt hierbij van „Germaansche en Karolingische” bewoning.

De functie van drie groepen in een kring geplaatste palen (diam. 5-7 m), soms met een kuil ongeveer in het midden, is niet geheel duidelijk. Uit de kuilen kwam in enkele gevallen IJzertijdaardewerk.

Het profiel bestaat uit een oudbouwlanddek van 0-80 cm; daaronder is een 10-20 cm dikke cultuurlaag met prehistorisch aardewerk, waar o.a. de Romeinse grafkuiltjes lijken ingegraven te zijn.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Maastricht. Van 19 mei 1969 tot 1 april 1970 heeft een omvangrijk bodemonderzoek op het Vrijthof te Maastricht plaatsgevonden. De aanleiding was de bouw van een ondergrondse parkeergarage. Dat de opgraving, die begon als een klein proefonderzoek, toen de bouw van de garage nog niet geheel vaststond, zich in november, toen het sein op groen werd gezet, ruim kon ontplooiën, zou niet mogelijk geweest zijn zonder de uitgebreide en veelzijdige

steun van de gemeente Maastricht. Burgemeester en wethouders toonden veel begrip te hebben voor de historische consequenties van een drastische ingreep op het Vrijthof.

Ook in de laatste en meest kritieke fase van de opgraving, juist op het moment dat de grondwerkzaamheden voor de garage reeds begonnen waren en de belangrijkste en bewerkelijkste vondsten, het Merovingisch grafveld, gedaan werden bleef een goed samenspel mogelijk. Dit is niet in het minst ook te danken aan de aannemer van de garage, de fa. M. Muylis uit Sittard en het transportbedrijf Lanen uit Geleen.

In de eerste fase van het onderzoek zijn twee 5 m brede en 40-45 m lange sleuven langs de westzijde van het Vrijthof aangelegd om een inzicht in het bodemprofiel te krijgen. Het bleek, dat de vaste grond op 4-5 m diepte lag.

In de tweede fase, toen het gehele Vrijthof ter beschikking stond, is midden over het Vrijthof een 20 m brede en 65 m lange oost-west gerichte sleuf aangelegd. Tussen deze en de noordzijde van het Vrijthof werd een 20 m brede en 37 m lange noord-zuid gerichte sleuf gegraven. In de laatste fase is deze sleuf langs de noordzijde van het Vrijthof naar het oosten toe uitgebreid (16 x 26 m).

De resultaten van het onderzoek kunnen zeer summier als volgt samengevat worden. Afgezien van enkele vage aanwijzingen voor het prehistorische materiaal dateert de oudste activiteit uit de 1ste eeuw na Chr. Het oppervlak lag toen ongeveer 4-5 m onder het huidige. Het gebied moet relatief laag geweest zijn ten opzichte van de hoogte, waarop thans de St.-Servaaskerk staat.

Langs de noordzijde heeft onder de huidige straat de Romeinse weg gelopen. De zijkant hiervan is net aangesneden in de opgravingsputten; een gedeeltelijk profiel in een rioolsleuf in de huidige straat werd in allerijl opgetekend.

Het hoogste waarneembare punt van de Romeinse weg lag ongeveer 2.50 m boven het oude maaiveld; de breedte moet minstens 16 m geweest zijn. Een strook van 20 m breedte langs de zuidzijde van de weg werd eerst 1.50 m opgehoogd alvorens men er ging wonen. Daarna plaatste men langs de weg enige gebouwtjes. Naast twee niet met zekerheid vast te stellen resten van een houtbouw (6.5 x 9 m) lag een duidelijk rechthoekig houten gebouwtje (5.75 x minstens 6 m).

Ten oosten van dit gebouw werd een 1.60 m diepe kelder (3.50 x 3.50 m) van fraai gemetselde mergelblokken aangetroffen. De kelder had twee nissen, een lichtval en mogelijk de aanzet voor een trap. Op de vloer werden twee van de mooiste vondsten van het onderzoek gedaan: een terra sigillata kantharos met barbotineversiering en drie fragmenten van een bronzen beeld van iets minder dan halve ware grootte. De bronsfragmenten zijn een fraai been met de aanzet van een mantel en een prachtige versierde sandaal, een groot stuk van een mantel en een kleiner stuk van een mantelplooi.

De Romeinse bewoning dateert van de 1ste tot in de 3de eeuw; sporen van 4de-eeuwse activiteit ontbreken. Eveneens ontbreken er aanwijzingen, dat er een Romeinse weg diagonaal over het Vrijthof naar het 4de-eeuwse castellum zou lopen, zoals wel verondersteld is.

Het 6de-7de-eeuwse grafveld is de eerste activiteit na de Romeinse tijd op het Vrijthof. In de noordoosthoek van het Vrijthof heeft men op de Romeinse ophoging een omvangrijk grafveld (minstens 150 graven) aangelegd, dat geen verbinding had met het grafveld in de Pandhof van de St.-Servaas.

De doden waren in oost-west richting met het gezicht naar het oosten begraven, overwegend in houten kisten, soms in kisten van gestapelde stenen, in twee gevallen in een sarcofaag. Veelvuldig was de doden aardewerk en glas meegegeven. Ook sieraden en wapens werden aangetroffen. Tweemaal werd een paar gouden hangertjes gevonden.

Reeds tijdens deze begravingen moet het lagere gedeelte van het Vrijthof ten zuiden van de Romeinse ophoging gedeeltelijk aangevuld zijn. In de 8ste en 9de eeuw moet het gehele terrein in ieder geval ongeveer 2 m opgehoogd zijn boven de vaste grond.

In deze tijd zijn talrijke ronde schachten gegraven, die vaak 3-4 m diep tot in het grind reikten, maar geen sporen van bekisting vertoonden. De functie van deze kuilen is niet duidelijk. Vermoedelijk eveneens uit deze periode dateert een langwerpige (3 x 10 m) en 1.50 m diepe kuil met steenpakking tegen de wanden.

Ongeveer vanaf dit niveau begon men op de heuvel ten westen van het Vrijthof de huidige St.-Servaas te bouwen, die in 1039 werd gewijd. De oostzijde van het koor, een ander dan het huidige, stond ter plaatse 4 m onder het

moderne maaiveld op een flauwe helling, waarop reeds in de 10de eeuw begraven is, en was niet dieper dan 1.50 m gefundeerd. Vermoedelijk om het te steunen bouwde men twee trechtervormig tegen het koor geplaatste muren, die ten dele werden afgepleisterd (1. 6.50 m; h. minstens 5.10 m; d. 1 m). De doden werden nu parallel aan de muren begraven; een enkele zelfs in een steenkist tegen een van de muren.

In de 12de eeuw werd het koor gesloopt en vervangen door het moderne. Het nieuwe koor, dat wij nu nog zien en dat vanaf het bouwniveau 29 m omhoog zou rijzen, stond ten tijde van de bouw 2-2.50 m diep gefundeerd. Tegen de bij de koorfundering doorgebroken steunmuren van het oude koor plaatste men het nieuwe. Het nieuwe metselwerk werd niet afgepleisterd.

Na de voltooiing van de bouw rond 1170, hoogde men met het afbraakmateriaal het terrein rond het koor in een keer ongeveer 3-4 m op tot dicht onder het huidige straatniveau, zodat het een verhevenheid vormde boven de rest van het Vrijthof. Het gedeelte van de steunmuren, dat oorspronkelijk nog boven het nieuwe maaiveld reikte was afgebroken. Op deze hoogte legde men het armenkerkhof aan.

Inmiddels was ook aan de noordwestzijde een kerkhof aangelegd. In de 13de-14de eeuw breekt dit af. Van dan af wordt het lager liggende deel van het Vrijthof geleidelijk aan 3 m opgehoogd tot het moderne niveau. Het Vrijthof gaat functioneren als een open onbebouwde ruimte, een plein.

Litteratuur: J. Kalf, „Opgravingen in de St.-Servaaskerk te Maastricht”, *Bull. K.N.O.B.* 9, 1916, 17-44. *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg*, 1. 3: Maastricht, 1935. J. Sprenger, „Beknopt overzicht der voor- en vroeg historische oudheden en hun vindplaatsen in de gemeente Maastricht”, *O.M.L.N.R.* 29, 1948, 15-42.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Swalmen. Het onderzoek van de grafheuvelconcentratie bij Swalmen, waarmee in 1969 een begin werd gemaakt (cf. *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1969, *124-*126), werd voortgezet van 27 juli t.e.m. 27 aug. De eerste twee weken kon gewerkt worden in het kader van een archeologisch werkkamp van de N.J.B.G., de laatste drie weken stelde de D. A. C. W. een ar-

beidskracht ter beschikking en werkte een wisselend aantal studenten van de Rijksuniversiteit te Utrecht aan het onderzoek mede.

Tevoren had een bij de Topografische Dienst te Delft aanwezige luchtfoto, opgenomen tijdens of kort na het onderzoek door dr. F. C. Bursch van de heuvels op het middenterras in 1936, het mogelijk gemaakt alle acht dat jaar onderzochte heuvels te localiseren.

Afgezien van de in 1969 opnieuw onderzochte heuvel 1, is in het terrein van deze heuvels thans vrijwel niets meer waarneembaar. Van de zolen van deze heuvels op het middenterras werden er dit jaar twee aan een nader onderzoek onderworpen: de heuvels 1936-2 en 8.

Heuvel 2 (uit de ondergrond waarvan destijds als enige vondst een randscherf van een maritieme klokbeker was te voorschijn gekomen; de heuvel zelf dateerde vermoedelijk uit later tijd) bleek geheel vergraven.

Heuvel 8 was volgens Bursch „geheel van zijn plaats geweest”; onder de voet van de heuvel had hij een schachtgraf gevonden met vondsten op twee niveaus.

Bovenin trof hij aan een schedelsilhouet met 1^d-standvoetbekertje met binnenrandversiering; onderin een lijksilhouet (ZW-NO, blik Zuidwaarts) met twee standvoetbekers (verlopen 1^b en 1^d), een vuursteenklingfragment met gebruiksretouche en een onbepaald, bewerkt stuk zandsteen. Bovendien vond hij een vondstloos schachtgraf met verkoold boomkist.

Bij het na-onderzoek kon de voet van de heuvel worden vastgesteld. In het middelpunt daarvan heeft het vondstloze graf gelegen, dat de heuvel in de Bronstijd dateert. Het bekergraf is naar alle waarschijnlijkheid een vlakgraf geweest.

Op het hoogterras bij de brandtoren werden onderzocht de reeds in 1937 door Bursch ten dele opgegraven heuvel 1 en voorts de heuvels 5 t.e.m. 8.

In heuvel 1937-1 beperkte het na-onderzoek zich tot het gedeeltelijk opengraven van de door Bursch dwars door de heuvel gegraven sleuf. De schoonzandige structuurloze monumentale heuvel is in een keer opgeworpen boven een ondiep N-Z schachtgraf en dateert wellicht uit de Vroege Bronstijd.

Heuvel 5 was reeds vroeger sterk afgeplat voor de bouw van de brandtoren. Ook hier gaat het om een eenperiode heuvel uit de Bronstijd met een uit plaggen opgebouwde

kern, een meer schoonzandige mantel en zonder randstructuren. In de beide onderzochte kwadranten (NW en ZO) werden geen prehistorische bijzettingen gevonden, wel aanwijzingen voor een graf in het centrum op bodemniveau. In een diep secundair O-W schachtgraf werd het hoofdloze skelet van een gehangene gevonden; zijn hoofd was later in een opnieuw, ten dele door de vulling van het graf gegraven kuil, bijgezet. Het is bekend dat deze plaats in de middeleeuwen een gerechtsplaats is geweest.

Van heuvel 6 werd de westelijke helft onderzocht. Het is een kleine structuurloze eenperiode heuvel, opgebouwd uit plaggen op een ten dele secundair zwaar gepodsoleerde ondergrond. Bijzettingen werden niet waargenomen. In de ondergrond werd een vuursteenconcentratie gevonden die volledig werd onderzocht. Het betreft een atelier van de ontwikkelde Ahrensburg-cultuur. Het onderzoek van deze heuvel vond plaats onder leiding van de heer R. M. A. Bedaux, student te Utrecht.

Van heuvel 7 werd het NO-kwadrant onderzocht. Ook hier betrof het een structuurloze

eenperiode heuvel, opgebouwd uit plaggen. Bijzettingen werden niet gevonden.

Heuvel 8 was een tweeperioden heuvel, waarvan een vak aan de O-zijde werd onderzocht. In het centrum van de kernheuvel werd een N-Z brandskeletgraf aangetroffen. In de vulling van een grote centrale verstoring op hoger niveau werden scherven gevonden van een Hilversumachtige urn en crematieresten, mogelijk afkomstig van het graf van de tweede periode. Onder de voet van de heuvel werden drie ringsloten gevonden, waarvan de binnenste onderbroken. Van deze heuvel zal nog een kwadrant worden onderzocht.

Monsters voor stuifmeelonderzoek werden genomen door mevrouw dr. W. Groenman-van Waateringe en de heer B. Voorrips.

Voor zover onderzocht werden de heuvels op het hoogterras gerestaureerd in de staat van voor diverse recente ingravingen en het onderzoek van 1937. Onderzoek en restauratie zullen indien mogelijk in 1971 worden afgesloten.

B.A.I., Groningen, (J. N. Lanting en J. D. van der Waals).

KASTEEL DUIVENVOORDE ROND 1393

EEN VRAAG EN EEN ANTWOORD OVER DE GEVOLGEN VAN DE MOORD OP ALEIDA VAN POELGEEST

In het boek „De Geschiedenis van het kasteel Duivenvoorde en zijn bewoners” door E. A. Canneman en L. J. van den Klooster, dat in 1967 verscheen, is sprake van een verwoesting van het kasteel Duivenvoorde in 1393.

Nadere bestudering van alle gepubliceerde gegevens en de resultaten van een hernieuwd onderzoek leidden echter tot onderstaande korte beschouwing.

Wanneer Arent III, gehuwd met Simone Bughe, in 1386 overlijdt wordt hij opgevolgd door zijn oudste zoon, die eveneens Arent heet, overeenkomstig zijn testament van 1382. Ook deze raakt als goed Hoek, in conflict met de plaatsvervanger van de graaf, diens broer Albrecht van Beieren. Zo werd hem in 1387 het leen van Noortwijkerhout ontnomen maar van tijd tot tijd werden de twisten weer bijgelegd. Gezien ook echter het feit dat de van Duivenvoordes sympathiseerden met de zoon van Albrecht, Willem van Oostervant, was het duidelijk dat de sfeer gespannen bleef.

Zelfs zou in de jaren, die volgden, het kas-

teel Duivenvoorde met de grond gelijk zijn gemaakt, maar de reden van deze verwoesting blijft onduidelijk. Sommigen willen de oorzaak zoeken in de moord op Aleida van Poelgeest op 21 september 1392 waarbij ook de grafelijke hofmeester, Willem Cuser, werd gedood. De wraak van Albrecht van Beieren en Coenraet Cuser, de vader van Willem, zou nu ook fataal geweest zijn voor het kasteel van een van de vermeende daders: Arent van Duivenvoorde.

De moord zelf is al een probleem apart. Een politieke moord kan het nauwelijks geweest zijn. Immers Aleida van Poelgeest stamde uit een Hoeks geslacht¹, dit in tegenstelling tot de mening van enkele historici uit de vorige eeuw, die steeds trouw werd nagevolgd. Ook de daders waren Hoeks. Levert dit geen aanknopingspunt; mogelijk moet de oorzaak gevonden worden in de haat van de edelen die in de persoon van Aleida, graaf Albrecht wilden treffen.

¹ H. A. van Foreest, „Traditie en Werkelijkheid”, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*. XX, no 2 en 3.

Onder de negen daders herkennen wij wel Philips van Wassenaer maar niet Arent van Duivenvoorde. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat Duivenvoorde om deze reden werd verwoest. Of het moest zijn dat Albrecht dacht door Duivenvoorde te verwoesten Philips van Wassenaer te treffen, gezien het feit dat Duivenvoorde een Wassenaers leen was.

Een andere en mogelijk plausibeler verklaring zoekt de oorzaak bij een incident dat zich in 1393 te Rijnsburg voor deed. Arent van Duivenvoorde was baljuw van Rijnsburg en had hier op moeten treden toen daar heer Willem van Herwijnen werd mishandeld. Het slachtoffer was echter een trouw aanhanger van de graaf, zodat de oorzaak van dit niet-ingrijpen waarschijnlijk ook weer in het politieke vlak ligt.

Dat Albrecht, die sinds 1389 de titel van graaf mocht voeren, deze nalatigheid van Arent hoog opnam is zeker. Hij zou in zijn woede over deze bijna persoonlijke belediging opdracht gegeven kunnen hebben het huis van zijn oude tegenstander te verwoesten. Echter op 21 juli 1394 schonk de graaf Arent van Duivenvoorde al weer vergiffenis, nadat deze een hoge boete had betaald.

In de opdracht tot verwoesting van de kastelen van Philips van Wassenaer wordt Duivenvoorde dan ook niet vermeld en andere opdrachten, die mogelijk op Duivenvoorde betrekking zouden kunnen hebben, zijn niet bekend².

De eventuele wederopbouw zou in het laatst van de 14de-begin 15de eeuw hebben plaats gevonden. Duivenvoorde zou toen de vorm hebben gekregen die nog op verschillende afbeeldingen uit de 16de- en begin 17de eeuw is terug te vinden. Helaas is geen van deze afbeeldingen bedoeld om Duivenvoorde zuiver weer te geven.

Toch komt, zowel uit de afbeelding op het wandtapijt „het Ontzet van Leiden”, dat werd geweven door Jan Janszn. Lankaert naar een ontwerp van Hans Liefvrick, als uit de voorstellingen op de kaarten van Jan Pieters Dou, Floris Balthasar en diens zoon Balthasar Floriszn. van Berkenrode en op de „Kaarte van Suyt-Hollants grootste deel”, die Pieter Bruynsen in 1591 maakte naar een origineel uit 1531, naar voren dat een centraal gestelde donjon de vorm van Duivenvoorde beheerst.

De datering van deze donjon is niet eenvoud-

dig. Ter Kuile stelt in zijn „Leiden en Westelijk Rijnland” in de reeks Monumenten van Geschiedenis en Kunst, dat de oudste delen van Duivenvoorde dateren uit de 15de eeuw.

In het derde deel van „De Nederlandsche Kasteelen en hun historie” stellen de schrijvers, dat een deel van de middenvleugel nog moet dateren uit de dagen van het oude kasteel; mogelijk dus uit 1226. Tijdens de restauratie, die in 1958 een aanvang nam, verzamelde Canneman voldoende gegevens om te kunnen aantonen dat de achtermuur van de middenhal en de daar op aansluitende rechter zij-muur uit de eerste helft van de 13de eeuw moeten dateren³. Zij vormden tezamen twee zijden van de donjon die de kern vormde van het kasteel in later tijd, maar aanvankelijk los gestaan zal hebben. De voorzijde van deze donjon is niet meer terug te vinden terwijl ook de zuid-muur geen sporen meer heeft nagelaten. Evenmin kon worden nagegaan, waar deze beide muren hebben gestaan. Waarschijnlijk zijn bij een latere verbouwing deze beide muren als onbruikbaar gesloopt en zijn de fundamenten onder de keldervloer verdwenen.

Uit het onderzoek tussen de jaren 1958 en 1963 is ook gebleken dat de buitenmuur van de noord- (rechter) vleugel en de huidige achtermuur tot de aanzet van de zuidvleugel, een steenformaat vertoont dat slechts weinig afwijkt van dat van de donjon, n.l. 29 x 14 x 7, althans voor zover het de kelderverdieping betreft. Canneman dateerde deze muurdelen op rond 1300.

Uit het onderzoek krijgen wij het volgende beeld: In de eerste helft van de 13de eeuw wordt de zware woontoren gebouwd, die muren had tot twee meter dikte. De noordelijke muur werd in later tijd afgekapt om meer ruimte te verkrijgen.

Vorm en afmeting van de toren laten zich slechts gissen, want eerst uit de tweede helft van de 16de eeuw zijn afbeeldingen bekend, die mogelijk niet eens zuiver zijn van weergave. Rond 1300 kon een vierkante ommuring geplaatst zijn rond deze toren maar waarschijnlijker lijkt het dat toen al wegens ruimtegebrek één of zelfs twee vleugels ten westen en ten noorden van de donjon zijn geplaatst. Van de zuid- en oostzijde van deze woontoren zijn geen sporen meer aanwezig. Tot zover de toestand tot het begin van de 14de eeuw.

muur sporen van steunberen en resten van bogen voor de weergangen moeten hebben gedragen, die toch maar moeilijk over het hoofd gezien zouden kunnen zijn bij de jongste restauratie.

² Zie ook *Haagsch Jaarboekje* 1897, „Het Jachtslot Ter Horst onder Wassenaar” (anoniem), 365-366.

³ Deze datering komt voornamelijk tot stand aan de hand van de uitzonderlijk grote afmeting van de stenen die tot 32 x 15,5 x 9 oplopen. Immers zou een weer-

Bouwactiviteiten van rond het begin van de 15de eeuw manifesteren zich in: de ommanteling van de noord- en westgevel, rond het souterrain; het leggen van een verbinding tussen de westgevel en het verlengde van de noordmuur van de donjon; een fundament voor een stortkoker van een gemak op de noord-westhoek; en het leggen van fundamenteen voor een zuidvleugel, die echter uit verschillende kleine delen zou bestaan.

Op de begane grond werd op de fundamenteen van de oude noord- en westmuur een complete noordvleugel opgetrokken die tot de ontlastingsbogen van de vensters op de eerste verdieping, herkenbaar is. Deze westmuur werd opgetrokken tot zelfs aan de zolderverdieping, terwijl een van de muren die in de kelderverdieping waren begonnen, werd voortgezet tot in de zolderverdieping.

Merkwaardig is nog de koker van het privaat, die tegen de noord-westhoek is geplaatst. De afmeting van de stenen die bij de bouw in het begin van de vijftiende eeuw zijn gebruikt, 20.5 x 10 x 5, zijn slechts terug te vinden in het deel, dat over de achtermuur van de kelderverdieping loopt. Op de parterre en de eerste verdieping is de latrinekoker wel aanwezig, maar is de steenmaat van dien aard, dat een datering in de eerste helft van de 17de eeuw gerechtvaardigd lijkt. Op de beide woonlagen zijn echter aanzetstukken te vinden in de steenmaat 20.5 x 10 x 5, zodat de veronderstelling gewettigd lijkt dat ook deze koker tot de uitbreiding van het begin van de 15de eeuw behoort.

Wat nu echter te denken van een verwoesting in 1393? We weten dat baljuws en schouten, die de afbraak moesten laten uitvoeren elders geen half werk zullen hebben geleverd. Immers de van

12 november 1393 daterende grafelijke opdracht luidde dat de huizen van Philips van Wassenaer moesten worden verwoest: „so datter stock, noch staeck, noch muyr daer op staende en blive”.

Als wij aannemen, dat inderdaad de woede van graaf Albrecht, om welke reden dan ook, Duivenvoorde ten onder deed gaan, mogen wij aannemen dat dit grondig gebeurde. Dat dan de oude donjon bleef staan over een hoogte van een kelder en twee verdiepingen is niet waarschijnlijk.

Gezien het feit, dat de datering aan de hand van de steenformaten onaantastbaar lijkt en de motieven voor een verwoesting te enen male ontbreken, blijft er maar een veronderstelling over: kasteel Duivenvoorde is in 1393 in het geheel niet verwoest.

Gewoonlijk neemt men aan dat kasteel Duivenvoorde in 1393 is verwoest als represaillemaatregel voor het aandeel, dat Arent van Duivenvoorde gehad zou hebben in de moord op Aleida van Poelgeest en de hofmeester van graaf Albrecht van Beieren, Willem Cuser.

Het blijkt echter, dat Arent van Duivenvoorde niet tot de negen samenzwerende edelen heeft behoord, waarmee het motief aan een verwoesting wordt ontnomen.

Bovendien is tijdens de restauratie in de jaren 1958 tot 1963, uitgevoerd onder leiding van de hoofdarchitect van de Rijks dienst voor de Monumentenzorg, A. E. Canneman, gebleken dat de resten van de donjon dateren uit de beginperiode van het kasteel.

Daar de ontbrekende delen van de donjon tijdens een verbouwing zijn gesloopt, ligt het voor de hand aan te nemen dat het kasteel in 1393 niet is verwoest.

E. M. CH. M. JANSON

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. De grafiek van Goya -17 jan.
- *Koninklijk Instituut voor de Tropen*. Borobudur, foto-expositie

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Java, religie en kunst -31 dec.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Muziekbibliotheek: Instrumentale muziek (1501-1699) -30 nov.

- *Museum voor het Onderwijs*. Tentoonstelling over de Borobudur -15 jan.
- *Kunsthandel G. Kramer*. Oude Meesters -17 dec.

DORDRECHT

- *Leprooshuis*. Dordrecht 750 jaar stad -30 dec.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Volkskunst en Voorbeeld -1 jan.

KEULEN

- *Kölnisches Stadtmuseum*. Keulse munten, 10de-18de eeuw -april

— <i>Kunstgewerbemuseum</i> . Kunstnijverheid vanaf de middeleeuwen tot heden -jan.	MÜNCHEN	— <i>Haus der Kunst</i> . Paul Klee	-3 jan.
— <i>Kunsthalle</i> . Opgravingen rondom de Keulse Dom -15 feb.	PARIJS	— <i>Orangerie des Tuileries</i> . Goya	-7 dec.
KOPENHAGEN			
— <i>Koninklijk Museum voor Schone Kunsten</i> . Henri Matisse	TILBURG	— <i>Natuurhistorisch Museum</i> . Vuursteen in alle tijden	-25 nov.
LONDEN			
— <i>Leonard Koetser Gallery</i> . Schilderijen van Nederlandse, Vlaamse en Italiaanse oude meesters -30 nov.	VOORBURG	— <i>Museum Swaensteijn</i> . Prinses Marianne	

MEDEDELINGEN

VACATURES

NAARDEN

De „Stichting Vrienden van de Vesting Naarden” zoekt voor het Historisch Vestingmuseum een
 CREATIEVE BEHEERDER,

die warme belangstelling heeft voor historie, een goed technisch inzicht met het oog op onderhoudswerkzaamheden en actief bezig wil zijn met de propaganda ter stimulering van het bezoek.

Hij zal met veel plezier, in nauwe samenwerking met een enthousiast bestuur, de problemen, die zich voordoen, moeten oplossen.

Verwacht wordt, dat hij zich een of meer uren per dag aan deze taak kan wijden.

Geïnteresseerden in deze functie, bij voorkeur als hobby, eventueel tegen vergoeding, verzoeken wij contact op te nemen met onze voorzitter, de heer A. Bonebakker, Bollelaan 12 te Naarden, tel. 02159-15336.

SCHIEDAM

Bij het Stedelijk Museum — gespecialiseerd in eigentijdse kunst — kan worden geplaatst een
 MUSEUM-ASSISTENTE

die in staat is zelfstandig tentoonstellingen te organiseren, museumvoorwerpen te inventariseren en leiding te geven aan enige personeelsleden. Bovendien moet zij de directeur kunnen vervangen.

Vereisten: middelbare opleiding, ervaring in museaal of cultureel werk en een levendige belangstelling voor eigentijdse kunstuitingen.

Salaris tussen f 974.— en f 1543.— per maand, afhankelijk van opleiding, leeftijd en ervaring. 6% vakantietoeslag, premie A.O.W. voor rekening gemeente, IZA-ziektekostenregeling; zonodig medewerking voor huisvesting.

Belangstellenden verzoeken wij binnen 14 dagen te schrijven — met vermelding van vakaturenummer 2203, volledige personalia, opleiding en ervaring — aan de directeur, Hoogstraat 112.

SARASOTA, FLORIDA, U.S.A.

Bij het John and Mable Ringling Museum of Art is plaats voor

TWEE NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

Het museum heeft vooral een rijke verzameling uit de tijd van de barok; een kunsthistoricus zou worden belast met het beschrijven van en de zorg voor de vaste collectie, terwijl de ander het organiseren van tijdelijke exposities tot taak zou krijgen.

Inlichtingen: mr. C. G. Coley, director, John and Mable Ringling Museum of Art, P.O. Box 1838, Sarasota, Florida 33577, U.S.A.

Inlichtingen van meer algemene aard: E. Alexander, Toneelmuseum, Herengracht 168, Amsterdam, tel. 020-233993.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Voormalige Lauwerszee Groningen. Een melding van de heer R. J. Clevering, voorzitter van de waterschappen Hunsingo en Ommelanderzeedijk, van de vondst van grote kloostermoppen ca. 400 m ten westen van de dijk bij Vierhuizen in de voormalige Lauwerszee, leidde op 20 oktober 1970 tot een verkenning aldaar. De toen aangetroffen bakstenen bleken van verschillend formaat te zijn (dikte 7.5-9 cm), terwijl het aantal brokstukken groot was. Van enig onderling verband was geen sprake, al wezen specieresten op hun vroeger gebruik als bouw materiaal.

In de onmiddellijke omgeving werd in grond, die bij de aanleg van draineergreppels was uitgegraven, 3de-4de-eeuws aardewerk gevonden, waaronder enkele scherven en Angelsaksische potten.

De veronderstelling met een overslibde nederzetting te maken te hebben, die vergelijkbaar is met — en mogelijk de voortzetting vormt van — de reeks wierden Panser-Midhalm, ligt voor de hand.

Biologisch-Archeologisch Instituut/Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Boerdam. Van 7.IX-12.X.1970 werd vanwege het B.A.I. een onderzoek ingesteld op een perceel land, dat ter plaatse bekend staat onder de naam „Jodenland”, gelegen tussen Middellstum en Westerwijtwerd, ten westen van de Boerdamsterweg. Op aardewerkvondsten van dit ten behoeve van kleiwinning voor draineerbuisenfabricage in exploitatie zijnde terrein, was het Instituut reeds in 1969 geattendeerd (Archeologisch Nieuws 1969, afl. 9, *97; hier vermeld onder het toponiem Fraamklap).

De in de zomer van 1970 door de heer A. E. Klungel uitgevoerde grondboringen ten dienste van de Stichting voor Bodemkartering wezen uit, dat de vindplaats niet door knipklei werd afgedekt, doch door het jongere, z.g. verjongingsdek. In de directe omgeving ontbrak deze knipkleilaag evenwel nergens, althans voorzover de gronden niet waren afge-

ticheld. Tevens wezen de boorgegevens een oude waterloop aan, waaraan zowel de vindplaats als ook de bijna geheel afgegraven wierde Westerwijtwerd eens lag.

Deze informatie gecombineerd met het uiteindelijk vinden van aardewerk van de Zeijener cultuur en de mededeling dat het slechts partieel afgetichelde perceel zou worden geëgaliseerd, vormden voldoende belangrijke criteria voor het doen instellen van een archeologisch onderzoek. De royale medewerking van de eigenaar van het terrein, de N.V. Verenigde Steen-, Pannen- en Draineerbuisenfabriek te Groningen, waarvan een der productiecentra ca. 375 m n.w. van de vindplaats staat, mag hier niet ongenoemd blijven.

In een oost-west uitgezette proefput van ca. 100 x 7 m kwamen naast een waterput, oude waterlopen en paalgaten, als mobilia aardewerk, voornamelijk behorende tot de Zeijener cultuur, en verkoolde graanresten voor den dag. Het lengteprofiel verraadde meerdere woonlagen en wees de plaats van het oudste gedeelte aan, waarvan jongere lagen dakpansgewijs vooral naar de oostzijde aflieden. Loodrecht op deze eerste werden aan de noordzijde twee andere putten gegraven (ca. 40 x 9 m), die naast eveneens vroeg aardewerk meerdere paalgaten opleverden. Deze zullen voorlopig moeten worden opgevat te behoren tot plattegronden van bijgebouwen. De hierbij te verwachten boerderijen zullen in het nog niet onderzochte gedeelte liggen.

In eerste instantie betreft het hier een vlaknederzetting, gelegen op een oeverwal. Verschijnselen die zouden kunnen wijzen op een duidelijke ophoging, zoals zodenstapelingen, werden (nog) niet aangetroffen. De hoogte tot het hedendaagse maaiveld ($\pm 0.6\text{m} + \text{N.A.P.}$) zal hoofdzakelijk door afval zijn ontstaan. De mestlagen zijn vergaan, waardoor anderzijds met klink rekening moet worden gehouden. De hoog gelegen vlakken waren dan ook nauwelijks of niet leesbaar.

De mobiele vondsten bestaan vooral uit aardewerk van het type Ruinen-Wommels I,

in mindere mate R.W. II en een weinig R.W. III. Streepbandaardewerk werd in de onderzochte gedeelten niet aangetroffen, maar is als oppervlaktevondst bekend. Het zal, gezien het lengteprofiel, afkomstig zijn van de reeds genoemde jongere uitbreiding. In de onderste woonlaag (± 0.4 m—N.A.P.), op de vlakke kwelder, werd een vuurstenen sikkkel aangetroffen. Onder het beendermateriaal was rund, schaaap of geit, paard, varken en hond vertegenwoordigd.

Het object ter vergelijking is de opgraving te Hatzum aan de Eems in West-Duitsland (W. Haarnagel, „Die Ergebnisse der Grabung auf der ältereisenzeitlichen Siedlung Boomberg/Hatzum, Kreis Leer, in den Jahren von 1965 bis 1967”, *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 4, Hildesheim 1969). Het onderzoek zal volgend jaar worden voortgezet.

Biologisch-Archaeologisch Instituut/Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

FRIESLAND

Baarderadeel. Bij graafwerk in zijn tuin, gesitueerd op een hoog perceel aan de noordelijke terprand van Bozum, vond de heer Ph. H. Breuker een fundering van secundair verwerkte middeleeuwse baksteen, met aan de binnenzijde een klamp van kleine, gele baksteentjes (18 x 8 x 3.8 cm).

Bij de plaats waar de fundering een hoek naar binnen maakte, werd een vloertje van deze baksteen aangetroffen, waaronder zich een grote rood aardewerken, aan de binnenzijde van loodglazuur voorziene wijdmondige grape bevond met twee oren en drie vrij grove klauwpoten.

De pot, met een grootste hoogte van 26.5 cm en een grootste diameter van 29.5 cm, was gevuld met grond. Op de bodem bevond zich echter een aan weerszijden afgebroken zwaar bot, vermoedelijk van een rund.

Hoewel alles voor de melding al geheel was uitgegraven en niets zich meer in situ bevond, wijst een en ander erop, dat het hier gaat om een zgn. „bouwoffer” uit het begin van de 17de eeuw.

Tot de verdere vondsten behoren fragmenten van een grote schotel met wit tinglazuur aan de voor- en loodglazuur aan de achterzijde, fragmenten van majolica-tegels uit het eerste kwart van de 17de eeuw en gele en groene plavuizen van 11.8 x 11.8 x 2.1 cm.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Franecker. Dank zij de melding en de welwillendheid van de eigenaar, bouwbedrijf Nijdam, kon in het pand Schilcampen 46 een vroeg 17de eeuwse vloer, die nog geheel intact was, met behulp van Provinciale Waterstaat worden opgemeten.

De vloer, gelegen aan de voorgevelzijde, mat 3.80 x 3.00 m en was in diagonaal patroon belegd met plavuizen van 14 x 14 x 2.5 cm, in de kleuren geel, groen, rood en donkerbruin.

Aan de oostelijke zijde bevond zich een in het midden ca. 10 cm dieper gelegen stookplaats van binnenwerks ca. 100 x 50 cm, omgeven door halfsteenmetselwerk. Deze stookplaats was ook met plavuisjes belegd, maar in rechthoekig patroon.

Het zuidelijke deel van de vloer was ingenomen door een bedstede-keldertje van 1.20 x 1.10 m, dat eveneens in rechthoekig patroon met plavuizen was bevloerd. Deze vloer lag 50 cm dieper en kon door enkele gemetselde trap-treden bereikt worden.

Merkwaardig was dat deze vloer op 1 m uit het westen in de lengte werd verdeeld door een halfsteens geelbakstenen muurtje van 2.80 m lengte, dat aansloot op de westelijke toegang tot het bedsteekeldertje. Op 20 cm boven de gehele vloer was een nieuwe vloer aangebracht van plavuizen die 20 x 20 x 2.5/3 cm maten.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. In de buurschap De Weper werd in een wegcunet, aangelegd in het kader van ruilverkavelingswerkzaamheden door de veldassistent J. K. Boschker onder een 40 à 50 cm dik esdek een onregelmatig ronde, ca. 1.20 m diepe put gevonden van ongeveer 1.60 m doorsnede.

In deze put werd een grijze, enigszins ge-laagde zandvulling aangetroffen, die onderin in een zwarte modderachtige laag overging.

Bovendien werd tegen de buitenrand aan een zodenachtige structuur aangetroffen, terwijl de put geheel omgeven was door een zware oer-laag van 20 tot 30 cm dikte.

In de grijze zandvulling werden scherven gevonden van tot de Zeijener-cultuur behorende potten, onder meer van twee gladwandige en hooghalzige potten van een late fase van Rui-

nen-Wommels I — aardewerk en van een besmeten Harpstedter-urn met vingertopindrukken.

Tevens bevonden zich enkele brokken natuursteen in de put, die kennelijk met opzet van een groter blok waren afgeslagen.

De vondst is van betekenis, omdat het voor de eerste maal is dat in de zuidoosthoek van Friesland verschijnselen van de Zeijener-cultuur zijn waargenomen. De vindplaats is gelegen boven op een tot ca. 0.5 m boven N.A.P. reikende zandrug aan de zuidzijde van het Tjongerdal.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

— In de uiterste zuidwesthoek van een boorlocatie van de N.A.M. nabij Ravenswoud vond de heer Tj. Vermaning uit Hijkersmilde (Dr.) een flink aantal vrij grove grijsbruine vuurstenen klingen en kernstukken alsmede afval.

Na een melding zijnerzijds leek een nader onderzoek gerechtvaardigd. Met toestemming van de eigenaren van het terrein, de „N.V. Gezamenlijke Compagnons der Opsterlandse en Ooststellingwerfse Veenen en Vaerten” en met medewerking van de Ned. Aardolie Mij. kon dit worden uitgevoerd.

Hierbij bleek, dat zich ter plaatse enkele vuursteenateliers op een dekzandlaag hadden bevonden, waarvan echter een groot deel was vernield tijdens een in de jaren rond 1910 uitgevoerde vervening en ontginning.

Van het bodemprofiel was namelijk nog slechts het onderste deel van de A₂ (= loodzand-)laag, waarin de vondsten werden aangetroffen, ongestoord aanwezig. De zich daarboven bevindende horizonten waren verspit en verploegd. De dekzandlaag zelf was hier en daar slechts enkele decimeters dik en bevond zich op een keileemlaag die in zijn microreliëf sterk geaccidenteerd was. Op de hellingen daarvan bevonden zich veel kleinere en grotere stenen van velerlei soort, alsmede vuursteenknoollen van vrij klein formaat. In het vlak dat nog geschaafd kon worden tekenden zich nog enige haardjes af, waarvan er enkele veel houtskool bevatten.

Verder kwamen enkele concentraties van vuursteenklingen te voorschijn, waaronder er een vrijwel uitsluitend gecraqueleerde klingen en afslagen bevatte. Duidelijke gidsartefacten kwamen niet aan het licht; wel werd een tweetal microlithen gevonden, maar het is niet dui-

delijk of deze tot dezelfde cultuur behoren als de overige, over het algemeen een grove indruk makende klingen en afslagen.

De ouderdom van de vindplaats zal dan ook gevonden moeten worden door middel van C14-onderzoek en analyse van veenmonsters. Op een plaats namelijk was de onderste veenlaag nog intact en liep daar juist over de vondstenlaag heen. De indruk is echter wel, dat het hier om een mesolithische cultuur gaat. De vindplaats is de eerst bekende van die aard in het gebied rond Ravenswoud.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

Tietjerksteradeel. Tijdens egalisatiewerkzaamheden in de ruilverkaveling „Garijp-Wartena” ontdekte mejuffrouw T. van der Brug ten zuiden van Suameer aan de oostzijde van de weg Bergum-Drachten een vindplaats van vuurstenen artefacten.

Met medewerking van de Cultuurtechnische Dienst kon op de vindplaats, waarvan de bovengrond reeds ernstig was verstoord, nog een ca. 20 x 15 m groot vlak worden afgeschaafd, waarbij aan het licht kwamen dertien min of meer ronde in diameter 40 tot 80 cm grote zwartgrijze plekken.

De diepte vanaf het schaaflak van deze plekken varieerde van ca. 10 tot 40 cm. Negen daarvan bevatten houtskool dat verzameld is. De voorlopige indruk bestaat, dat het hier een concentratie van mesolithische haardplekjes betreft. Enkele kernstenen en afslagen wijzen hier althans op.

De vindplaats, die thans geheel is verdwenen, bevond zich op een hoog gedeelte vlak ten noorden van een vroegere pingo.

Fries Museum, Leeuwarden/Biologisch-Archaeologisch Instituut, Groningen (G. Elzinga).

GELDERLAND

Arnhem. Op 17 november 1970 bereikte ons de melding van de heer D. J. G. Buurman, directeur van de Stichting Het Geldersch Landschap, dat op het landgoed Mariëndaal, in bezit van genoemde stichting, bij het graven van een electriciteitsleuf, resten van het voormalige klooster Mariënborn aan het licht waren gekomen.

Het landgoed ligt op de helling van de Zuid-Veluwse stuwwal en wordt grotendeels ingenomen door een erosiedal.

De sleuf, 0.75 m breed en 1.20 m diep, loopt

op een afstand van 2.20 m vanuit de rand van de Middellaan evenwijdig aan deze door de zogenaamde Kloosterwei, van noord naar zuid. Aan de andere zijde van de weide loopt de Klingel- of Slijpbeek, een kunstmatige beek, ontstaan na het aangraven van een spreng boven in het dal.

In de noordelijke helft van de weide zijn in de sleuf resten aangetroffen van het vroegere klooster Mariënborn, *Domus Fontis Beatae Mariae*, ook wel *Fons S. Mariae*, *Vallis S. Mariae* of het Fonteyneklooster genoemd.

Het klooster is als oudste dochter van het klooster te Windesheim (uit 1387) gesticht in 1392. Het werd bewoond door Regulieren met de regel van de kanunniken van S. Augustinus (*Monasticon Batavum*, II, 23). In de 15de eeuw heeft het klooster een grote bloei gekend. Het wordt thans beschouwd als een zeer voornaam centrum voor de vervaardiging van miniaturen (mededeling D. J. G. Buurman). In 1587 is het klooster gesloopt. Afbraakmateriaal is onder meer gebruikt om de vestingwerken van Arnhem te versterken.

Nabij de noordelijke rand van de Kloosterwei lagen tot voor enkele jaren enige zwaar beschadigde gotische grafzerken; deze zijn thans elders op het landgoed ondergebracht. Een andere aanwijzing voor de juiste plaats van het klooster had men tot nu toe niet.

In de sleuf valt, van zuid naar noord gaande, allereerst op, dat het oude, vermoedelijk wel middeleeuwse oppervlak in later tijd met gemengde, licht puinhoudende grond is opgehoogd. In de zuidelijke helft van de weide ligt het op of onder de sleufbodem. Het manifesteert zich als een donkervuile, grijze of zwarte ca. 0.30 m dikke laag met het uiterlijk van een cultuurgrond. Op dit maaiveld werd een 14de-15de-eeuwse scherf van blauwgrijs aardewerk gevonden. In noordelijke richting loopt dit maaiveld op, om vlak ten zuiden van het oude klooster de hoogte van het tegenwoordige oppervlak te bereiken.

Van het klooster zelf treft men allereerst een 10.50 m brede, tot 2 m of meer diepe uitbraaksleuf aan. Hierin komen zeer veel fragmenten van bakstenen en dakleien voor. Op een afstand van 1.60 m ten noorden van deze sleuf bevindt zich een muurfundering, ter breedte van 1.20 m. De bovenzijde ligt thans op 0.40 m beneden het maaiveld. De onderzijde ligt op een diepte van 1.60 m. De fundering is ruw opgemetseld van rode baksteen van het

formaat 28 x 14 x 6 cm. De muur heeft ter plaatse zijn westelijke beëindiging gehad.

Tegen de zuidelijke muurzijde aan werd een grafkuil gevonden. Doch de eigenlijke begraafplaats moet wel aan de andere, noordelijke, zijde van de muur hebben gelegen. Hier zijn talrijke begravingen aangetroffen, over een afstand van 10 à 12 m. De kuilen zijn 1.20-1.30 m diep en 0.70 m breed. In de grafkuilen werden, behalve de resten van de begravenen, ijzeren nagels gevonden; in een kuil werd ook een kistspoor waargenomen.

Op een afstand van 12 m vanaf de muur volgt een tweede uitbraaksleuf. Deze is 12 m breed, waarschijnlijk meer dan 1.50 m diep en met een zeer aanzienlijke hoeveelheid puin gevuld. Drie meter ten noorden van deze sleuf wordt tenslotte het laatste restant gevonden: een fundering met dezelfde kenmerken als de eerste. Deze fundering blijkt echter alleen aan de westzijde van de sleuf nog aanwezig; aan de andere zijde is zij geheel uitbroken.

Muren en graven blijken volledig georiënteerd te zijn. Ook aan de uitbraaksleuven valt de west-oost richting af te lezen.

Over de verdere omvang van het klooster valt niets te zeggen. Het is zeer de vraag of de Middellaan met de westelijke begrenzing van het klooster samenvalt of zelfs maar samenhangt. Het tracé van de laan is ook al enigermate anders georiënteerd dan het kloostercomplex. Bij de aanleg van het park, aan het einde van de 18de eeuw en omstreeks het midden van de vorige eeuw, heeft de Kloosterwei zijn huidige aanzien gekregen. De eerder genoemde ophoging zal toen ook hebben plaatsgevonden.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Beuningen. Ongeveer vijftien jaar geleden werd door een inwoner van Beuningen op de plaats, waar zich nu zijn huis bevindt, in de grond op een diepte van ongeveer 90 cm een aantal voorwerpen aangetroffen. Deze vondst kon eerst onlangs door het Rijksmuseum Kam te Nijmegen worden aangekocht.

De heer J. Ypey, te hulp geroepen omdat het vroegmiddeleeuws materiaal betrof, gaf de volgende beschrijving:

13 gelijke gouden hangertjes met ingestempeld ornament, 13 amethyst kralen, een barnstenen en 10 glazen kralen, een triens van Madelinus uit Dorestad, een grote en vijf kleine bronzen riemtongen, een aantal, deels sterk beschadigde leerbeslagstukken, een bronzen pin-

cet, een grote en een kleine bronzen ring, een doorboorde Romeinse bronzen munt, een Romeinse email-fibula, een knop van een saxschede(?), een ijzeren lanspunt, een ijzeren mesje en een vierkant afgeslagen randscherf van een terra sigillata wrijfschaal met uitgietopening in de vorm van een leeuwepkop.

Het totaal maakt de indruk omstreeks het midden van de 7de eeuw in de grond geraakt te zijn.

Een aantal tanden en een vingerkootje wijzen erop dat het een graf betreft. Gezien de samenstelling van het vondstcomplex zou gedacht kunnen worden aan een manne- en een vrouwegrav.

Hoewel de vinder sedertdien alle grondwerk in de omgeving in het oog heeft gehouden, zijn hem geen verdere vondsten ter kennis gekomen. Enkele door hem ter plaatse verzamelde scherven stammen niet uit dezelfde tijd.

Rijksmuseum G. M. Kam (A. V. M. Hubrecht).

Doetinchem. Tijdens de realisering van het uitbreidingsplan Overstegen zijn vanaf medio 1969 archeologische waarnemingen verricht door leden van de Archeologische Werkgroep Veluwezoom. De waarnemingen werden gedaan in het op een dekzandhoogte gelegen gedeelte van de nieuwe wijk. Deze hoogte bevindt zich ten noordoosten van de stad Doetinchem, daarvan gescheiden door een smalle laagte van beekgronden. Over een afstand van ongeveer 350 m werden op enkele punten diverse archeologica aangetroffen.

De best vertegenwoordigde categorie vondsten wordt gevormd door enkele honderden scherven IJzertijd-aardewerk. Op het meest westelijke waarnemingspunt is dit aardewerk samen met crematieresten en houtskoolfragmenten gevonden. Hier ook werden de fragmenten van een voor een aanzienlijk deel te completeren urn aangetroffen. Het is wel aannemelijk dat aldaar een grafveld is aangesneden.

Minder wijd verbreid zijn de talrijke vuursteenfondsten. Deze concentreren zich vooral in de omgeving van een plaats, waar een vuursteenatelier gelegen heeft. Op deze plaats werden ongeveer 150 stuks vuursteen, voornamelijk afval, verzameld. Kapot geslagen natuursteen, veel houtskool, enig hutteleem en enkele grondverkleuringen waren andere aanwijzingen voor een verblijf ter plaatse. Opvallend was dat

zich juist hier een zestal plekken roodzand voordeed.

Een aantal artefacten geeft uitsluitsel aangaande de datering van de bewoning: globaal Laat-Neolithicum. De twee gevonden scherven met een wijdgewonden wikkeldraad-versiering hangen waarschijnlijk wel met deze bewoning samen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Eibergen. Bij de regulatiewerkzaamheden van de Berkel te Rekken is in augustus j.l. een derde bijl van hertschoorn gevonden, (*Bull. K.N.O.B.*, juli 1970, *67, augustus 1970, *82).

Het betreft een gave basisbijl ter lengte van 22 cm bij een breedte van ca. 6 cm. De diameter van het steelgat bedraagt 25 mm.

De vondst is gedaan door de heer J. Schepers uit Rekken.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Cothen. Op de al bekende oude woongrond „De Dom”, ten zuiden van Cothen, hebben de heren Kees Vernooij en Ad van Bommel, beiden te Cothen, nieuwe vondsten gedaan, vooral bij het verbreden en opnieuw traceren van de sloot, die de vindplaats aan de zuid-oostkant begrenst.

De belangrijkste vondst is ongetwijfeld een bronzen follis op naam van Constantius Caesar (zoon van Constantijn), geslagen te Trier 330-332, cf. RIC 540, officina I (determinatie Kon. Penningkabinet, Den Haag).

Hij kwam te voorschijn uit de vulling van een oudere — maar toch vrij recente — sloot, waar bovengenoemde nieuwe sloot gedeeltelijk doorheen gegraven is. De munt lag dus niet in situ; daar echter op dit terrein nooit grond van elders is aangevoerd, hoeft aan zijn herkomst van deze vindplaats niet getwijfeld te worden.

Bij het uit de sloot afkomstige aardewerk overheerst het inheemse materiaal uit de Romeinse tijd. Vermeldenswaard zijn:

a. 2 randscherven van verschillende dunwandige, zwart-gepolijste, situla-achtige schaal-tjes; de ene (Van Es, *Wijster*, 1967, type IA) is nog vrij scherp geprofileerd, de andere (Van Es, *o.c.*, type IB) heeft sterk afgeronde vormen; volgens Van Es, *o.c.*, ligt de datering in de 2de en 3de eeuw;

b. randscherven van minstens 4 wijdmondige, terrine-vormige potten met hoge schouder, naar binnen zwenkende hals en iets uitstaande,

afgeronde of afgeplatte, al dan niet enigszins verdikte rand;

c. scherven van een dunwandig, zwart-gepolijst, bekervormig potje met flauwe standvoet, rechte, uitstaande wand en van boven afgeplatte rand (Van Es, *o.c.*, type VIA).

Op een zwart-gepolijste wandscherf met minstens 2 parallelle groeven na is al het inheemse aardewerk onversierd; besmijting komt wel voor, al is ook deze wandbehandeling vrij zeldzaam; normaler is opzettelijke ruwing van de benedenwand. De baksels zijn, behalve de genoemde uitzonderingen, vrij zacht, dikwandig, fijn verschaald (zand en/of organische bestanddelen) en grijs tot bruin en rood-bruin van kleur.

Onder het draaischijfaardewerk bevindt zich niet alleen enig Romeins (voornamelijk 2de-eeuws en later, zoals b.v. 1 randscherf van een ruwwandig kommetje Brunsting, Hees, 1937, type 9), maar ook Karolingisch materiaal, zoals een wandscherf van Badorf-aardewerk met radstempelversiering, en een van grijs Mayener aardewerk met violette breuk.

Interessant is een wandscherfje met omgeslagen rand van grijs, grof-gemagerd draaischijfaardewerk. Het zou Romeins kunnen zijn; waarschijnlijker is echter, dat het behoort tot een aardewerksoort, die karakteristiek is voor de Karolingische nederzetting Dorestad, en die daarbuiten tot nog toe niet is aangetroffen (Hübener, „Keramik und Kämme in Dorestad”, *Germania* 31, 1953, 177-189, Gruppe 1).

Latere vondsten ontbreken evenmin, zoals blijkt uit een op het terrein gevonden koperen oord van de stad Roermond, geslagen 1606-1612 (determinatie Kon. Penningkabinet, Den Haag).

Het nederzettingsterrein „De Dom” ligt op de stroomrug, die behoort bij het z.g. Houtense systeem (*De bodem van Utrecht*, 1966, 8). Deze strook hoge grond, die zich vanaf Wijk bij Duurstede, ten zuiden van Cothen langs, naar het west-noord-westen uitstrekt, heeft vanaf de Romeinse tijd een geliefd woongebied gevormd. Er ligt dan ook een keten van oude woonplaatsen op, die alle vondsten uit de Romeinse tijd en/of latere perioden hebben opgeleverd. Van deze woonplaatsen is „De Dom”, met zijn vele vondsten uit verschillende perioden, zeker niet de minst belangrijke.

R.O.B., Amersfoort (*W. J. van Tent*).

Amerongen/Rhenen. Door de speurzin van onze correspondent, mevrouw Ch. H. Delfin-van Mourik Broekman te Elst, is in de bossen op de zuidelijke helling van de Utrechtse Heuvelrug, tussen Amerongen en Rhenen, een groot aantal merkwaardig gevormde heuveltjes ontdekt. Het is niet uitgesloten, dat het grafheuvels zijn, waarvan het bestaan tot nog toe — althans officieel — niet bekend was. In de loop van het jaar zijn ze alle in kaart gebracht.

In totaal gaat het om een langwerpige en twintig ronde heuvels. De langwerpige heuvel is ongeveer 45 m lang, 10 m breed en 1.5 m hoog en heeft een in grote trekken oost-westelijke richting. De diameters van de ronde heuvels variëren tussen 9 en 20 m (in driekwart van de gevallen tussen 13 en 19 m), hun hoogtes tussen een paar decimeter en ongeveer 1.25 m.

Als we de al bekende grafheuvels in deze beschouwing betrekken, kunnen we over de ligging het volgende zeggen. Het lijkt, alsof ze zich in drie groepen scheiden, en wel van west naar oost: een op de zuidelijke helling van de Elsterberg (bij deze groep behoort de langwerpige heuvel), een tweede op de zuidelijke helling van de Sparreboomsche Berg en een derde — met over het algemeen wat forsere heuvels — op de westelijke helling van de Lijster Eng.

Het is overigens niet zeker, of dit beeld de oorspronkelijke verspreiding goed weergeeft, daar sommige bospercelen zich door hun dichte ondergroei niet lenen voor een nauwkeurige verkenning op het voorkomen van eventuele grafheuvels. Wel kan met vrij grote zekerheid gezegd worden, dat de heuvels de hoogste punten in hun omgeving schijnen te mijden: slechts enkele liggen er vlak onder, de meeste worden verder heuvelafwaarts aangetroffen, tot ongeveer de 25 m-hoogtelijn. In het op deze hoogte beginnende bouwland zullen de sporen van eventuele heuvels wel volledig zijn uitgewist. Er zijn overigens flauwe aanwijzingen (b.v. ronde, lichte plekken in donker akkerland), dat ook hier nog enkele heuvels zijn geweest.

In geen van de nieuw ontdekte heuvels heeft tot nog toe een archeologisch onderzoek plaatsgevonden, zodat over hun karakter niets definitiefs gezegd kan worden. Er zijn echter aanwijzingen, dat in ieder geval een aantal ervan grafmonumenten, althans door mensenhanden opgeworpen verhevenheden zijn.

In de eerste plaats heeft de Utrechtse Heu-

velrug in dit gebied weinig microrelief, zodat de door mevrouw Delfin opgespoorde heuvels, op enkele onduidelijke uitzonderingen na, tamelijk abrupt uit de effen verlopende hellingen oprijzen. Ze maken daarom niet de indruk natuurlijke, gevormde stuifheuvels te zijn.

In de tweede plaats blijken vele van de heuvels al de aandacht van — helaas onbekende — schatgravers getrokken te hebben: depressies in het oppervlak, dikwijls in of nabij het centrum, wijzen erop, dat ze vroeger al eens zijn „onderzocht”. In het centrum van een der heuvels, die in niets afwijkt van de meeste andere, bleek een dergelijke schatgraverskuil nog aanwezig. Het was een rechthoekige, vrij netjes gegraven, ongeveer 0.75 m diepe kuil, die net niet tot het niveau van het rond de heuvel liggende maaiveld reikte.

Van boven naar beneden werden in een der wanden de volgende verschijnselen waargenomen (oppervlak heuvel = 0): 0-8 cm: zode; 8-33 cm: donkerbruin, humeus zand; in deze laag werd een aantal wandscherven van onversierd Hilversum-Drakestein aardewerk aangetroffen; ze lagen bij elkaar, ongeveer op een niveau en behoren kennelijk tot een en dezelfde pot, al zijn de breuken oud; van een ingraving kon niets worden waargenomen; 33-75 cm: geel-bruin zand, niet dooraderd, naar onderen iets grijzer wordend met, naar het scheen, enkele minieme houtskoolspikkels.

Deze gegevens zijn niet voldoende om te bewijzen, dat hier inderdaad sprake is van een grafheuvel; ze vormen echter wel een sterke aanwijzing, dat de heuvel op enigerlei wijze in verband staat met menselijke activiteiten.

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

Amerongen. Op een perceel bouwland, ten zuidoosten van het sportpark „De Burgwal” gelegen, heeft onze correspondent, mevrouw Ch. H. Delfin-van Mourik Broekman te Elst, dit jaar een groot aantal kleine aardewerscherven verzameld. De vondsten liggen over het gehele perceel verspreid, maar schijnen zich te concentreren in het noordoosten, waar het terrein tot een kopje oploopt.

De meeste scherven vertonen een inheems-Romeins karakter, voorzover dat althans bij dergelijke kleine, kennelijk verploegde fragmenten is na te gaan. De randscherfjes hebben eenvoudige, s-vormige profielen met niet of nauwelijks verdikte, afgeronde, afgeplatte of puntig toelopende randen; een ervan

draagt vingertopindrukken buiten op de rand.

Een wandscherfje vertoont een versiering, die schijnt te bestaan uit smalle, horizontale, en brede, verticale groeven, enkele andere hebben een eenvoudiger groefversiering; de overgrote meerderheid is echter onversierd. Bijna al het inheemse aardewerk is zacht gebakken, fijn gemagerd (soms met scherfgruis of organische bestanddelen) en grijs tot bruin of rood-bruin van kleur.

Onder het latere materiaal valt in de eerste plaats een wandscherf op van hard, blauw-grijs draaischijfaardewerk met violette breuk: kennelijk Mayener aardewerk uit de Karolingische tijd. Verder zijn er scherven van Paf-frath, blauw-grijze en andere kogelpotten en van Siegburg-aardewerk, te zamen daterend uit de 12de tot 15de eeuw.

Toen de gemeente Amerongen ons onlangs waarschuwde, dat het sportpark „De Burgwal” in de nabije toekomst over deze vindplaats zou worden uitgebreid, leek het nuttig wat meer gegevens te verzamelen over de gesteldheid van het terrein. Hiertoe werden twee kleine proefputjes gegraven, de een tegen de huidige grens met het sportpark aan, op de hoogte in de noordoost hoek van het perceel (proefput 1), de ander ongeveer 17 m zuidelijker, wat meer aan de rand van bovengenoemde hoogte (proefput 2).

In de noordelijke wand van proefput 1 werden onder een ongeveer 30 cm dikke, donkerbruine, sterk humeus-zandige bouwvoor minstens vier elkaar versnijdende greppels zichtbaar. Uit een ervan kwam een stuk middeleeuwse dakpan, zodat het hele complex waarschijnlijk in de Middeleeuwen of later te dateren is. Oudere sporen werden hier niet waargenomen, wel kwamen door het gehele profiel verspreid kleine snippers vroeg-inheems aardewerk voor.

De zuidwand van proefput 2 vertoonde, van boven naar beneden, het volgende beeld (maaiveld = 0): 0-40 cm: donkerbruine, sterk humeus-zandige bouwvoor; 40-80 cm: bruine, tamelijk humeus-zandige bouwvoor; in deze laag werd een aantal inheemse wandscherven van inheems-Romeins karakter aangetroffen, in het bovenste deel ervan echter ook een geglazuurd scherfje, dat in de 15de eeuw of later te dateren is; 80-110 cm: door bovengenoemde bouwvoor versneden paalkuil met humeus-zandige vulling; in deze paalkuil werd een hoeveelheid inheems-Romeins aardewerk gevon-

den, en wel drie grote randscherven met s-vormige profielen en vingertopindrukken buiten op de rand, en vijftien wandscherven, waarvan een zwart-gepolijst en een besmeten.

Op grond van alle bovenstaande gegevens mag worden aangenomen, dat op dit terrein onder een oud bouwlanddek van plaatselijk zeker 80 cm dikte een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd schuilgaat. Het tot nog toe verzamelde aardewerk maakt een „Fries-Bataafse” indruk en vertoont geen of weinig verwantschap met de door von Uslar, *Westgermanische Bodenfunde*, 1938, beschreven vormen. De hoeveelheid is echter te gering om hieruit nu al vergaande conclusies te trekken.

Over de uitbreiding van de nederzetting valt niets definitiefs te zeggen. In westelijke richting worden nog inheemse scherven gevonden tot aan de weg Amerongen-Elst; het terrein ten zuiden en ten oosten van ons perceel is bedekt door een laag vrij recent opgebrachte grond, afkomstig van een vuilstortplaats, zodat oppervlaktevondsten geen uitsluitsel geven; aan de noordzijde zal de situatie altijd wel onduidelijk blijven, daar zich hier het sportpark bevindt.

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

Eemnes. In april 1970 werden wij door de Grontmij gewaarschuwd, dat er een nieuwe, brede sloot werd gegraven aan de zuid-westrand van het terrein, waarin zich de resten van het al in de 13de eeuw genoemde kasteel Ter Eem bevinden.

Bij een verkenning bleek, dat de omstandigheden voor het doen van nauwkeurige waarnemingen nogal ongunstig waren: in het grootste deel van de nieuwe sloot stond het water al op ca. 1 m beneden het maaiveld, terwijl de nog boven het water uitstekende slootwanden door uitdroging slecht leesbaar waren geworden.

Toch was het mogelijk, op ongeveer 70 m ten noord-westen van de nieuwe weg Baarn-Bunschoten, in beide slootwanden een uit horizontaal liggende zoden opgebouwde wal vast te stellen. De breedte van deze bijna precies noord-zuid verlopende wal was ongeveer 3.5 m, de resterende hoogte boven het wateroppervlak (hier op ca. 1.5 m beneden het maaiveld) minstens 0.75 m.

Aan de oostzijde werd hij begeleid door een — loodrecht op de wal gemeten — ca. 7.5 m brede strook, waarin de profielen tot een diepte van minstens 1.5 m beneden het maaiveld bestonden uit donkere, venige klei, met veel

houtscool en puin. Verder naar het oosten liep de onderkant van deze donkere laag vrij steil omhoog, om tenslotte in de bouwvoor te verdwijnen. Aan de westkant van de wal bestonden de profielen daarentegen uit lichte, schone klei met nauwelijks enig puin.

De waargenomen verschijnselen doen — zij het onder voorbehoud — denken aan een zodenwal met aansluitende gracht. Het is dan echter wel vreemd, dat de gracht aan de oostzijde, d.w.z. vanaf het kasteelterrein gerekend aan de binnenzijde, van de wal loopt. Een datering van wal en eventuele gracht is door het ontbreken van vondsten niet mogelijk.

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

Rhenen. Op de hellingen van de Donderberg, ten westen van Rhenen, zijn door de heer Ab Radstaak te Rhenen enige scherven gevonden. Het zijn:

a. 1 wandfragment van geverniste jachtbeker, lichte, bruin-rode engobe op wit baksel; Romeins, 2de eeuw;

b. enkele wandfragmenten van gevernist aardewerk en ruwwandig draaischijfaardewerk; Romeins;

c. 1 randfragment van dikwandig, inheems aardewerk met s-vormig profiel en niet-verdikte, afgeronde rand; het baksel is zacht, fijn gemagerd (organisch?) en bruin-grijs tot donker-grijs van kleur, het oppervlak is glad gemaakt; inheems-Romeins;

d. 1 wandfragment van dunwandig, inheems aardewerk; het baksel is vrij hard, fijnzandig gemagerd en grijs-bruin tot donker-grijs van kleur; het oppervlak is gepolijst; de scherf draagt een versiering, bestaande uit minstens twee 4 à 5 mm brede richels, waarop naast elkaar naar twee kanten scheef staande groefjes zijn aangebracht; in de ordening van deze groefjes valt op dit kleine fragment geen regelmaat te bespeuren; inheems-Romeins(?);

e. 1 randfragment van hard, grijs draaischijfaardewerk, violet op de breuk; de rand is omgeslagen en loopt puntig uit; Karolingisch, Mayener aardewerk.

Deze vindplaats ligt ongeveer 200 à 300 m ten noorden van het grote Merovingische grafveld van Rhenen.

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

Wijk bij Duurstede. Bij het graven van een funderingssleuf in de Peperstraat, in het centrum van Wijk bij Duurstede, heeft de heer E. B.

M. van Leeuwen te Cothen, een tweetal muntjes gevonden, en wel een zilveren penning van bisschop Boudewijn II van Utrecht (1178-1196), en een zilveren schelling van de stad Kampen, geslagen ca. 1615-1620 (determinatie Kon. Penningkabinet, Den Haag).

Op een perceel weiland aan de Landscheiding, in de noord-westhoek van de gemeente

Wijk Nij Duurstede, niet ver van Cothen, vond de heer Ad van Bommel te Cothen, na het diepploegen een randscherfje van geel, grof gemagerd draaischijfwaardewerk, met omgeslagen, puntig toelopende rand. Zowel baksel als vorm zijn typisch voor de Karolingische tijd. Andere vondsten zijn van dit terrein niet bekend.

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

BOEKBESPREKING

Hans Kayser, Leer Uzelf Archeologie, Nederlandse Boekenclub, Den Haag-Antwerpen z.j.

Dit is een bijzonder aardig boek en zal niet alleen de leek, die zich aangetrokken voelt tot dat „geheimzinnig bedrijf” van opgraven veel vermaak verschaffen, maar het lijkt mij ook nuttig voor de aankomende student in de archeologie ter algemene oriëntatie in de geschiedenis van het vak en in de problemen ervan. De titel van de oorspronkelijke Duitse uitgave (voor Nederland heel goed bewerkt door A. Verbraeck Jr) luidt: „Kleine Geschichte der Archäologie”. Die past zeker beter op de inhoud dan de Nederlandse: *Leer Uzelf Archeologie*, klaarblijkelijk gekozen omdat het boek deel moest uitmaken van een *Leer Uzelf* serie (*Leer Uzelf Fotograferen, Tekenen enz.*) want men kan er geen archeologie uit leren en dat is ook zeker niet de bedoeling van de heer Kayser geweest. In elk geval moet de lezer niet doen wat hem op de flap wordt aangeraden, n.l. „de lust voelen opkomen om er zelf op uit te trekken met de spade en spatel, met borstel en kwast, om te zoeken naar de geheimen die de aarde ons uit lang vervlogen eeuwen kan openbaren”. Mocht hij die lust al voelen opkomen, dan dient hij die, als zovele boze lusten die soms in de boezem van een mens komen opwellen, krachtig te onderdrukken. Er zijn al zoveel grafheuvels en andere praehistorische monumenten door urnenzoekers en beunhazen kort en klein gegraven, waardoor wetenschappelijk onderzoek door een archeoloog van professie onmogelijk is gemaakt.

Ik wil hiervan een enkel geval vermelden, dat in zekere zin wel vermakelijk is. Vele jaren geleden werd ik eens, door een toentertijd bekende verzamelaar van prehistorische urnen op de Veluwe, attent gemaakt op een groot en belangrijk kringgrepuurnenveld bij Ede. Het heideveld was omgeploegd, met het gevolg, dat alle kringgreppels bloot lagen (slechts door de ploeg iets ter-

zijde geworpen) zodat men het hele urnenveld zo, zonder graven, in kaart kon brengen. Het leek een aantrekkelijk object voor onderzoek, maar de opgraving leverde geen enkele urn op. Enige jaren later werd de verzameling van de amateur door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden aangekocht en deze bleek toen een groot aantal urnen te bevatten, die blijkens aantekeningen uit dat bewuste grafveld afkomstig waren. De verzamelaar had ons pas op het terrein attent gemaakt toen hij de potten er al uit had.

Maar er is wel degelijk een belangrijke taak voor de amateur, nl. om in de omtrek van zijn woonplaats naar oudheidkundige fenomenen te speuren en deze, evenals toevallige vondsten die hem ter ore komen, aan de bevoegde instanties te signaleren. Talrijke correspondenten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort en andere wetenschappelijke instellingen leveren een belangrijke en zeer gewaardeerde bijdrage tot het wetenschappelijk archeologisch onderzoek.

Het boek is dus, zoals ik reeds opmerkte, geen leerboek, ook geen beknopt leerboek, der archeologie. Het geeft alleen een zeer globaal en uiteraard zeer onvolledig overzicht van wat er in de meest uiteenlopende landen, Griekenland, Italië, Egypte, het Nabije Oosten, India, Zuid-Rusland (merkwaardigerwijze niets over de rest van Europa, behalve een paar opmerkingen over Lascaux en Altamira) zoal is onderzocht en opgegraven. Ook vindt men in het boek een kort, maar vrij duidelijk overzicht over moderne onderzoekingsmethoden en zo krijgt men enig idee van het bedrijf van de archeoloog.

In het algemeen is het boek erg anecdotisch maar dat is juist wel aardig, omdat men op die manier op tal van dingen attent gemaakt wordt, waar men anders niet zo gauw aan denkt. Bijvoorbeeld dat de Egyptische Pharaograven reeds in de oud-Egyptische tijd geregeld werden geplunderd, dat onnoemelijk veel monumenten uit

de Oudheid aan kalkbranders ten offer zijn gevallen, o.a. in Rome, waar ze in de renaissance-tijd, toen men juist zoveel belangstelling voor deze dingen had, geplunderd zijn, ook door kunstlievende Pausen, om zuilen en ander materiaal voor de nieuwbouw te gebruiken.

Aan de Nederlandse uitgave is een omvangrijke bijdrage over de geschiedenis van de Nederlandse archeologie toegevoegd, van de hand van drs. H. Halbertsma. De heer Halbertsma blijkt bijzonder goed op de hoogte met de oudere en oudste literatuur, voorzover daar ook maar iets over oudheidkundige vondsten, beschouwingen over de oudste bewoners van ons land enz. in te vinden is. In het algemeen hebben deze werken voor de archeologie weinig of geen waarde, maar toch is het bijzonder nuttig, dat men deze geschriften hier eens, chronologisch gerangschikt, vindt opgesomd en gekarakteriseerd. Hulde aan de auteur voor zijn bibliografische kennis op dit gebied.

Dan beschrijft hij, hoe eerst aarzelend in de 17de en 18de, dan sterker in de 19de eeuw, de oudheidkundige belangstelling groeit, hoe genootschappen en akademies zich met archeologie gaan bezig houden, gestimuleerd door geïnteresseerde partikulieren, die verzamelingen aanleggen waaruit op den duur openbare musea ontstaan. Schr. wijdt veel aandacht aan het werk van zijn leermeester Van Giffen, waardoor het werk, door anderen verricht, wel wat in de schaduw komt te staan. Van de thans werkzame generatie vermeldt hij alleen de namen van de directeuren van instituten en musea.

Maar ik moet toch wel opmerken dat de jongeren (sommigen thans ook al gepensioneerd) tijdens en na Van Giffen heel veel belangrijk werk hebben verricht en daaronder is de schrijver zelf zeker niet de minste. Wat mij opviel is, dat de heer Halbertsma veel beter geïnformeerd schijnt te zijn over wat in het Noorden van ons land is verricht en geschreven dan in het Zuiden. Hij vermeldt opmerkelijk weinig over oudheidkundige belangstelling en onderzoek in Brabant en Limburg. Hij noemt alleen in Limburg de oprichting van de Société d'Archéologie dans le Duché du Limbourg in 1863 en in Brabant het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen van 1837. Verder de musea in die provincies, zonder erbij te vermelden dat die resp. in Maastricht en Den Bosch te vinden zijn. Mij dunkt echter, dat voor Brabant in de 19de eeuw het verdienstelijk boekje „Noord Brabants Oudheden” van Hermans zeker met evenveel recht genoemd had

mogen worden als al die geschriften van Westendorp, Acker Stratingh en die vele andere Friese, Groningse en Drentse heren.

Voor Limburg had zeker het verdienstelijk, zij het amateuristisch onderzoek (maar niet amateuristischer dan dat van andere door schr. genoemde 19de eeuwse onderzoekers) van Romeinse villa's in Limburg van Jos Habets in de vorige eeuw vermelding verdiend, alsmede de werkzaamheden van de heren Beckers, vader en zoon in deze eeuw, met wier interpretaties de vakarcheoloog zich wel niet altijd kan verenigen, maar die toch heel wat aan het licht hebben gebracht en dat overzichtelijk in boekvorm hebben gepubliceerd.

Ook de tijdschriften: de „Publications de Limbourg” (waarin o.a. Habets zijn onderzoekingen publiceerde) en „De Maasgouw” hadden vermeld behoren te worden en voor Brabant het tijdschrift „Brabants Heem”. Ook dat in Limburg het onderzoek van Romeinse villa's in deze eeuw vakkundig door Leidse archeologen is ter hand genomen. Er zijn meer dingen, die een zekere eenzijdigheid verraden. Schr. vertelt wel dat Van Giffen in Vechten heeft opgegraven, maar niet dat het voornaamste werk daar al eerder door anderen was verricht.

Tenslotte moet ik opkomen tegen Halbertsma's zonderlinge interpretatie van de zogenaamde Zeeuwse Vliedbergen. Dit zijn beslist niet voor een deel schapenstellen of molenbergen, al mag er een enkele tussendoor lopen, maar vrijwel zonder uitzondering châteaux à motte, kasteelbergjes.

Deze bergjes zijn geenszins typisch voor Zeeland. In het Rijnland vindt men ze o.a. precies van dezelfde vorm en zijn ze in sommige gebieden even talrijk. In Engeland zijn het de kasteeltjes van de ridders van Willem de Veroveraar, opgericht om het veroverde land in bedwang te houden. In Normandië, waar ze ook zeer talrijk zijn, is er in de vorige eeuw het eerst de aandacht op gevestigd door De Caumont. Men vindt deze kunstmatige heuvels zelfs in Zwitserland.

Het is het gewone kasteeltype van de kleine edelman uit de 11de en 12de eeuw, de eerste versterkte huizen uit de tijd, toen de edelman niet meer op een herenhoeve woonde, maar door de maatschappelijke omstandigheden behoefte kreeg aan een verdedigbaar huis.

In sommige gevallen zijn de grondsporen van het oorspronkelijke houten huis op de vlakke grond onder de latere kasteelberg teruggevonden, o.a. door Halbertsma zelf bij de opgraving van een plaats, waar de berg al was afgegraven.

Tenslotte is ook uit archivalia de ware betekenis van de Zeeuwse bergjes gebleken. Halbertsma wijst al terecht op de zogenaamde hege wieren in Friesland, maar ook in de andere provincies van ons land zijn er vele geweest en een aantal nog aanwezig. O.a. Montferland is thans gebleken een kunstmatig opgeworpen heuvel te zijn. Veelal zijn ze in twee of drie perioden opgehoogd, zoals de berg van Troje te Borssele, de enige nog

gave berg die tot dusver in Zeeland volledig onderzocht is. Op de top heeft steeds een houten toren gestaan, veelal tenslotte in steen vernieuwd.

Samenvattend kan men zeggen dat dit boek, ondanks bepaalde lacunes in de beide delen en de ambitieuze titel, die niet aan de inhoud beantwoordt, wel lezenswaard is voor wie een globale indruk wil krijgen van de archeologie.

W. C. BRAAT

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Grafiek van Goya -17 jan.
- *Amsterdams Historisch Museum*. Plannen voor de Nieuwmarkt, ontworpen door Apon, Aldo van Eyck en Hertzberger -30 jan.
- *Koninklijk Instituut voor de Tropen*. Bórobudur.

BRUSSEL

- *Koninklijke Bibliotheek Albert I*. Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken -24 dec.

DARMSTADT

- *Baubaus-Archiv*. Grafisch werk van Georg Muche 23 dec. en 2-10 jan.

DEN HAAG

- *Mauritshuis*. Schok der herkenning. Invloed van 17de-eeuwse Nederlandse schilders op de Engelse romantische schilderkunst -9 jan.
- *Museum voor het Onderwijs*. Bórobudur -15 jan.

DEURNE

- *Museum Dinghuis*. Nederlandse kunst 1920-1940 -10 jan.

DORDRECHT

- *Leprooshuis*. Dordrecht 750 jaar stad -30 dec.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Volkskunst en Voorbeeld -1 jan.

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twenthe*. Moderne Duitse kunst. Honderd schilderijen van het Landesmuseum Münster uit de periode na 1900.

HILVERSUM

- *De Vaart*. Maarten Betlem, tekeningen en foto's: wat is het hier veranderd (coll. Goois Museum)

KEULEN

- *Kunsthalle*. Rom am Dom -14 feb.

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. De Zeeuwse boerderij als monument en als bedrijf -13 feb.

MÜNCHEN

- *Haus der Kunst*. Paul Klee -3 jan.

PARIJS

- *Petit Palais*. De eeuw van Rembrandt, Hollandse schilderijen uit Franse collecties -15 feb.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Kunst van de Maya -Pasen

SITTARD

- *Kritzaedthuis*. Oskar Kokoschka, grafiek -30 dec.

VOORBURG

- *Museum Swaensteijn*. Prinses Marianne

MEDEDELINGEN

BULLETIN K.N.O.B.

Met ingang van 1 januari 1971 zullen plaatsingskosten voor annonces met betrekking tot vacatures e.d. in rekening gebracht worden tegen de volgende bedragen: per bladzijde f 200.—, per halve bladzijde f 110.—, per kwart bladzijde f 60.— en per een achtste bladzijde f 35.—.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1970 zal ongeveer f 4.— bedragen, inclusief verzendkosten.

Bestellingen kunnen tot 15 jan. worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

STICHTING FONDS GOUDSE GLAZEN

De Stichting Fonds Goudse Glazen heeft de uitgave verzorgd van een boekje, getiteld „Kleurentooi van de Goudse basiliek”.

De 58 bladzijden tellende publicatie is verlucht met ruim 30 illustraties, waarvan 10 in kleuren-druk. In de tekst zijn gedichten uit verschillende tijden opgenomen, vanaf Vondel tot Schulte Nort-holt. De prijs van het boekje, dat aansluit bij de twee reeksen dia's van Polygoon, die ook bij de stichting verkrijgbaar zijn, bedraagt *f* 12.50; voor contribuanten *f* 10.—.

Besteladres: Stichting Fonds Goudse Glazen, Crabethstraat 43, Gouda.

VACATURES

ROME

Het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vraagt voor het Nederlands Historisch Instituut te Rome een

ARCHEOLOG

Taak: als hoofd van de afdeling Archeologie verrichten van wetenschappelijk werk en begeleiden van studenten.

Vereist: voltooide academische opleiding.

Salaris: tot maximaal *f* 2798.— per maand, exclusief verblijfstoelage en huurvergoeding. Het salaris wordt uitbetaald in Italiaanse lires, A.O.W.-premie voor Rijksrekening. Genoemd salaris is exclusief 6% vakantiewetuitkering en 2.78% nacalculatie.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vacaturnummer 0-6445/2035 (in linker bovenhoek van brief en enveloppe) zenden aan de Rijkspsychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, Den Haag.

DEN HAAG

Voor het Nederlandse Postmuseum wordt gevraagd een

ASSISTENT(E)

Zijn of haar taak zal het beheer omvatten der wereldcollectie van postzegels. Hiertoe behoort het maken van eenvoudige beschrijvingen van de afbeeldingen en het doel der uitgiften, het conserveren en tentoonstellen der collectie, het geven van mondelinge en schriftelijke inlichtingen (ook in de moderne talen) en het samenstellen van artikelen e.d.

Vereist zijn een goede algemene ontwikkeling (tenminste een voltooide middelbare opleiding), kennis der moderne talen en historische belangstelling. Filatelistische kennis kan in de functie verworven worden. Leeftijd tot 35 jaar.

Het maximum salaris van de eindrang in deze functie bedraagt *f* 1.543.— per maand (de A.O.W.-premie komt voor rekening van het bedrijf).

Schriftelijke sollicitaties binnen 14 dagen te richten tot de Personeelsdienst van de Centrale Directie der PTT, Kortenaerkade 12 te Den Haag. Nadere inlichtingen kunnen verkregen worden bij de directeur van het Nederlands Postmuseum, Zeestraat 82 te Den Haag.

VOORBURG

Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is plaats voor een

VOORLICHTINGSAMBTENAAR

Taak: in algemene zin bekendheid geven aan het werk van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Candidaten met middelbare opleiding en/of ervaring op voorlichtingsgebied genieten de voorkeur. Salaris: afhankelijk van leeftijd en ervaring: maximum *f* 1543.— per maand.

Sollicitaties te richten tot de Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2 te Voorburg.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 1970

- Aalst-Waalre *69
 Aalsum, kerk 59
 Abba, prefect van Koning Pippijn 50, 51
 Achlum, nonnenklooster 41
 Achtkarspelen *87
 Aduard, klooster 22, 23, 26
 Aerocarto 126
 Afsluitdijk 73
 Akersloot-Berg, Betsy Rezora 93
 Alberts, Bonne 68
 Albdag, graaf van Oostergo 38
 Albrecht, hertog van Beieren 49, 80, 82, 83
 Albrecht, hertog van Saksen 84, 88
 Alcuin 37, 41, 52
 Alem *99
 Almenum 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 88
 Altfried 37
 Ameland *127
 Amerongen *153.*154
 Amerongen-Rhenen *152.*153
 Amsterdam 73
 Beurs van Berlage 146
 Burgerweeshuis, Archief 112, 114
 Gemeentearchief 108, 109, 110, 117
 Gemeentelijke Universiteit 74
 Gravia, Johannes 110
 Oude Lutherse Kerk 108
 Oudezijds- of St. Olofskapel *100.*102
 Prentenkabinet 106, 107
 Remonstrantse Kerk 108
 Schouwburg van Van Campen 99, 100, 100, 101, 102, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 108, 109, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117
 Theosofengebouw Tolstraat 130
 Toneelmuseum 107
 Topografische Atlas Gem. Archiefdienst 100, 101
 Trippenhuys 112
 Amsterdamse School 132
 Andreae, A. J. 64, 69
 Andreas, Cornelis 81, 82, 83, 85
 Angerlo *2
 Anjum, nonnenklooster 41
 Anlo, Kerk 20
 Antonius Pius, keizer 76
 Appelscha, Natuurhistorisch Museum 93
 Arnhem *34
 Mariëndaal (opgraving) *149.*150
 Arnhem, Hermanus van 85
 Arum 73, 76
 Asbeck, J. B. Baron van 1, 9
 Asten *135
 Aufsess, Hans Freiherr von und zu 89
 Baarderadeel *47, *148
 Baarn *42.*43
 Baas, G. W. 123
 Baden, H. J. van 100, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 117
 Baexem *100
 Bakel *35
 Bakel-Milheeze *135
 Banham, Reynier 129, 135, 136
 Bartolomeus, Dirk 112
 Baudour, Robertus de 83, 77-78
 Bauhaus 132
 Beckman, J. I. 6, 8, 9
 Beers
 Stinzenmuseum 93
 Unia-State 93
 Belonje, J.
 Vondst van een grafsteen en een muurschildering in de Herv.- of St. Jacobskerk te Winterswijk *65.*66
 Berends, G.
 Nijmegen, St. Nicolaasgasthuis *96.*98
 Berg, H. M. van den
 Plattegrondvormen van Middeleeuwse Kerken in Groningen en Friesland 14-26
 Kollum in Oostergo 62-72
 Bergeijk *43, *69
 Berghuis, W. J. 64, 66, 67
 Berghuis, W. J., R. Steensma en-
 De Kerk van Janum 53-61
 Bergum
 Herv. Kerk 40, 65
 Indisch Museum 91
 St. Nicolaasklooster 40
 Berlage, H. P. 131, 133
 Berlikum, 62
 Bernulfus, bisschop van Utrecht 16
 Best *43
 Bethanië, klooster te Foswerd 48
 Beuning, fam. 5
 Beuningen *150.*151
 Beuningen, D. G. van 139, 140, 143, 144, 145, 147
 Bibiena, theater van Scamozzi 108

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Bijvoet, 135
 Binding, G. 14, 20
 Biniaterp 76
 Bisschop, Christoffel 90
 Bladel *69
 Blanken, H. 8
 Bleau, J. 78, 85
 Bleiber, W. 22
 Boeles, P. C. J. A. 90
 Boerdam *147-*148
 Boevé, Huis 132, 145
 Böhler, P. 8
 Bokma, S. 34, 46
 Bolsward 47, 52, 79, 82
 Oudheidkamer 92
 St. Maartenskerk 15, 16, 17, 18, 46
 Stadhuis 92
 Bonifatius 14, 15, 23, 33, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 45, 51, 52
 Boornbergum, Benedictinessenklooster te Smalle Ee 41
 Boschma, C. 92
 Musea en Oudheidkamers in Friesland. Geschiedenis en Actualiteit 89-96
 Botlekgebied *45
 Bottinga, Sidsz. 60
 Bouma, O. L.
 Fries Museum *57
 Stedelijk Museum De Lakenhal *59.*61
 Bouvy, D. (rec.) 119-122
 Bouwkundig Weekblad 141
 Boxmeer *99
 Bozum, Kerk 23
 Braat, W. C. (rec.) *155.*157
 Braun en Hogenberg 74, 77
 Bredero 106
 Bremen 37
 Bremer Hanse-Kogge, die (rec.) *102.*105
 Breslau, Jahrbundherhalle 146
 Brinkman, J. A. 123, 124, 125, 127, 129, 130, 131, 135, 136, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148
 Brinkman, M. 124, 130, 131, 136
 Brinkman en Van den Broek, architectenbureau 128
 Broedergemeente, Evangelische 1-13
 Archief 1, 4-5, 8-9
 Broek van den- en Bakema 145, 146
 Brouwer, Chr. Martin 8
 Brouwer, P. H. 8
 Bruno III, graaf van Brunswijk 47
 Brussel, Kon. Bibliotheek 74
 Buijs, A. J. M. 123
 Buijtenen, M. P. van, rijksarchivaris van Friesland 53, 78, 79
 Buitenpost, Toren Herv. Kerk 63
 Buontalenti 99, 116
 Burger, T. 132
 Burum, Kerk 54-55
 Buskens, P. G. 131, 132
 Byvanck, A. W. In Memoriam, *95.*96
 Calker, B. Chr. van 11, 12
 Calker, Johan van 6, 8, 9
 Campen, Jacob van 99, 100, 101, 101, 102, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 116
 Claesz, Pieter 71
 Clairvaux 22
 Coecke van Aelst, Pieter 70
 Corbusier, Le 131, 133, 134, 135, 145, 146, 147, 148
 Cornelius, Andreas 33, 51
 Corvey, Benedictijnerabdij, 25, 39
 Cothen *83, *151.*152
 Cronenburg, Adriaen van 94
 Dalen, J. van 106
 Dalfsen *48, *129
 Delft, Technische Hogeschool 124
 Denekamp *98, *129
 Den Haag, Koninklijk Penningkabinet 76
 Deurne *35, *99, *135.*136
 Deventer *66
 Deventer, Jacob van 46, 49, 50, 74, 76, 85, 86
 Devliegheer, Luc., Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen: De Huizen te Brugge. (rec.) 27-30
 Devliegheer, Luc. en Luc Schepens, Front 14/18 (rec.) 30-31
 Diepenheim *42, *130
 Diever, Herv. Kerk 65
 Dingjan, A. *55
 Diocletianus, keizer 74, 75, 76
 Dodo, rector 79
 Doesburg, Theo van 92, 132, 133, 135
 Doetinchem *151
 Dohna, Moritz Wilhelm, Graf von und zu 9
 Dokkum 14, 15, 33-52, 82, 84, 88, 97-98
 Abdijkerk 23, 24, 25, 26, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 48, 51, 52, 98
 Begijnenklooster 51
 „De Fetse” 47, 50-51
 Natuurhistorisch Museum 93, 96

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Nieuwe Zijlen 33
 Oudheidkamer 45, 95, 96
 Parochiekerk 15, 22, 24, 34, 35, 41, 43-47,
 46, 47, 51, 52, 63, 65, 68, 98
 Raadhuis 35, 49, 98
 Stadswallen 97-98
 Streekmuseum „Het Admiraliteitshuis" 92, 98
 Donia, Sierck van 71
 Dordrecht *51-*53
 Dortmund, St. Reinoldskerk 25, 39
 Drachten, Bleekershûs 92, 94
 Drogeham, Kerk 15, 17, 63
 Dronrijp 87
 Droogleever Fortuyn, burgemeester 138
 Drunen *136
 Druten *3, *67-*68, *90
 Dudok, W. M. 134, 147
 Duiker, J. 134, 135, 145, 148
 Duivenvoorde, kasteel *143-*145
 Dwingeloo *21

 Echteld *68
 Echternach 15
 Ede *68, *98
 Eemnes *154
 Eernewoude, It Kokelhûs fan Jan en Sjut 93
 Eersel *43, *51
 Eesens (Oost-Friesland) 78
 Eesteren, J. P. van 132, 133, 135, 142, 143
 Egbert I, graaf van Brunswijk 47
 Egbert II, graaf van Brunswijk 47
 Eibergen *66-*67, *82, *151
 Eindhoven *69
 Elegabalus, keizer 74, 75
 El Lissitzky 130, 131, 145, 146
 Elst *131-*132
 Emmen *21
 Emmen, A. 143
 Emmius, Ubbo 34, 82, 83
 Empel *136
 Enschede *130
 Ermelo *90
 Es, W. A. van 75, 76
 Ewijk *82, *90-*91
 Eysinga, F. J. J. van 97

 Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers
 94, 96
 Ferwerda, S. 82
 Ferwerderadeel *87
 Feijenoord Stadion 137-148, 138-139, 141

 Filedt Kok, J. P.
 De Kunsthistorische opleiding in Nederland
 en het museum (voordr.) *116-*119
 Finkum, Kerk 23
 Floris IV, graaf van Holland 81
 Fogelsangh, grietman 71
 Fogelsangh State 92, 93, 96, 97
 Franeker 81, 83, 84, 87, 92, 96, *148
 Academie 91
 Athenaeum 91
 „t Coopmanshûs" 91, 96
 Oudheidkamer 90-91
 Planetarium van Eise Eisinga 90
 Frans de Medici 101
 Frederik, abt van Mariëngaarde 38
 Frederik, bisschop van Utrecht 47
 Frederik Hendrik 113
 Friese Maatschappij van Landbouw 92
 Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en
 Taalkunde 89, 92, 96
 Fryske Kultuerried 92
 Fulda 15, 16, 19

 Gaastra, G. 93
 Gammeren, D. van 6, 9, 10
 Geelkerken, Nicolaas van 34, 35, 46, 49, 50
 Geest, Wybrand de 94
 Gelder, H. J. van en Beatrice Jansen,
 Glas in Nederlandse Musea (rec.) *92
 Geldrop *69, *136
 Genderen Stort, J. K. van 142
 George III, koning van Engeland 76, 77
 George, hertog van Saksen 84, 85, 87
 Gerbrands, Benedictus 71
 Gerkesklooster, Kerk 65
 Gerö, László
 Ungarische Burgen (rec.) 118-119
 Gerrits, Reyer 71
 Gerritsz, Claes 113
 Gersdorff, Abraham, baron von 4
 Giekerk, Kerk 15, 16
 Giffen, A. E. van 17, 20, 22
 Gijsseling, M. 83
 Glazema, P. 22, 53, 57, 59, 61
 Glimmen *41-*42
 Goetz, M. 9
 Gorissen, F.
 Ludwig Jupan von Marburg (rec.) 119-122
 Gorredijk, Oudheidkundig- en Natuurhistorisch
 Museum 93, 94
 Gotland (Zweden) 77

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- 't Goy *99
 Graafman, J. 6, 10
 Gramsbergen *48
 Gratama, R. 91
 Grathem *91
 Groenewegen, H. 145
 Grombach, Frits, drossaard 85
 Groninga, villa 16
 Groningen 84, 86
 A-Kerk 64
 Biologisch Archeologisch Instituut 17, 21
 Liturgisch Instituut 55
 Martinikerk 17, 37, 44, 63, 64, 65, 70, 72
 Natuurkundig Laboratorium der R.U. 47
 Middelbare Technische School 124, 130, 131, 131-132
 Groothoff, C. J. 138
 Gropius, Walter 130, 134, 145, 148
 Grouw
 Gemeentemuseum Idaarderadeel 93
 Kerk 15, 16
 Grubbenvorst *139-*140
 Guicciardini 77
- Haaksbergen *22, *67
 Halbertsma, Joost Hiddes 89, 96
 Halbertsma, gebroeders 33
 Halbertsma, H. 17, 63, 77
 „Dokkum” 33-52
 Hallum, klooster Mariëngaarde 38, 39, 42, 48
 Hamburg 48, 88
 Tolboek van 83
 Hannema, L. J. 91
 Hantum, Kerk 15, 16
 Haps *136
 Hardenberg *48, *81
 Harinxma thoe Slooten, B. Ph., baron van 92
 Harlingen 73-88, 76-77, 82-83, 84-85, 91, 97, *47, *79
 Admiraliteit 85, 88
 Blokhuys 85, 86, 87
 Brouwersgracht 75
 Franekereind 75
 Gebouw Roma 88
 Gouverneurshuis 86
 Grote Bredeplaats 74, 75, 82, 85
 Grote Kerk 75, 77, 83, 88, 97
 Haveningang 83
 Heiligeweg 75
 Hein Buisman-Stichting 97
 Lanen 74, 75, 82
 Muntvondsten 75-77, 74
 Museum Hannemahuis 87, 94, 97
 Noorderhaven 74, 75, 82, 84, 86, 97
 Noordijs 75
 Odulphiesteeg 74
 Ossemarkt 82, 85
 Schritsen 74, 75, 82, 85
 Simon Stijlstraat 74, 75
 St. Jacobstraat 75
 St. Michaëlskerk 15, 78, 83, 88
 Spekmarkt 74, 75
 Stadhuis 74, 82, 84, 85, 97
 Stadszegels 75
 Turfmarkt 75
 Voorstraat 74, 75, 82
 Werf Welgelegen 88
 Westerkerk 82, 83, 85, 87
 Wortelhaven 74, 75
 Zoutsloot 82, 97
 Zuiderhaven 82, 85, 86, 88, 97
 Zuiderhavenpoort 84
 Hartwerd 80, 81
 Klooster Bloemkamp 22, 23, 80
 Hartwigsen 9
 Haskerdijken, Klooster Maria Rozendaal 40
 Hasselman, W. 6, 9
 Hasselt *130
 Hasselt, C. van 139
 Hattum *68
 Havard, Henri 79
 Haven, W. van der 85
 Heckius, Joh. Willh. 4, 5
 Heemstra-Glinstra, fam. van 72
 Heepen (Wf.) 20
 Heer *35
 Heerenveen
 Fries Tweewielermuseum 93, 96
 Oudheidkamer 92
 Heesch *50, *100
 Heeswijk, van 57
 Heiloo, Kerk 22
 Hein Buisman-Stichting 97
 Hellendoorn *130
 Hellum, Kerk 15, 19, 20, 21, 22
 Helmond *35
 Hempel, J. G. 97
 Hendrik I, keizer 47
 Hendrik III, keizer 16
 Hendrik IV, keizer 79
 Hengelo (O) *67
 Herrnhuttergemeente 1

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Herwaarde, I. van 143
Heslinga, Goetscalc 82
Hesselinus, schout 79
Hessen-Kassel, Maria Louise van 91
Heumen-Malden *83
Heymenberg, G.
 Musement (voordr.) *14.*17
Highburg (Londen)
 Arsenal Stadion 138, 140, 141, 147
Hijken (Drente) *1, *2
Hilvarenbeek *69, *100
Hilversum *70
Hindeloopen 89, 90
 Museum Hidde Nijland Stichting 91, 95, 95,
 96
Hinricus 60
Hoetink, H. R.
 Museum en Student (voordr.) *119.*125
Hoff, Van 't 131, 134
Hogebeintum 77
 Kerk 15, 16, 98
Hogewier 76
Hollum (Ameland) Oudheidkamer 93
Holwierde, Kerk 15, 19, 20, 21, 59
Hooge Mierde *137
Hooghalen *21.*22
Hoogkerk, Kerk 22, 65
Hoorn (Terschelling) Kerk 23
Hora Siccama, collectie 92
Horn *35
Hövers 6, 7
Hummelen, W. M. H. 100, 104, 105, 107, 109,
 111, 116, 117
Hunsel *91
Hutter, L. 6, 7
Huurkamp van der Ninne, P. 7

Ijlst 62
Ijsselstein,
 's Heerendijk 4
Inte, abt van Mariëngaarde 38
Itten, A. 130

Jan I, graaf van Holland 48, 82
Jankel, Adrianus 54
Jans, Rintie 94
Jansen Beatrice, Gelder, H. E. van en —
 Glas in Nederlandse Musea (rec.) *92
Janson, E. M. Ch. M.
 Kasteel Duivenvoorde rond 1393 *143.*145
Jansz, Occo 65

Janum, Kerk 53-61, 54-55, 58-59, 60, 92, 94,
 95, 96, 98
Jelles, Claes 71
Jones, Inigo 99, 100, 101, 116
Jongert, Jacques 124
Joosten den Uyl, Elbert 115
Jouwerd, Kerk 23

Kahn, M. 126, 127, 131, 133, 134
Kalf, J. 57
Kamman 127
Kammer, H. 132
Kantens, Kerk 22
Karel V 50, 85, 86, 88
Karel de Grote 37, 78
Karel van Gelre 50, 85
Kaulfuss 8
Kayser, H.
 Leer Uzelf Archeologie (rec.) *155.*157
Kempius, Cornelius 44-45, 49, 51
Keulen, St. Pantaleon 25, 26, 39
Key, Lieven de 99
Kilian, Chr. 9
Kilian, J. C. 6, 9
Kingmans, H.
 Het Fries Museum te Leeuwarden verbouwd.
 *55.*57
Klaarkamp
 Abdij 48, 53, 55, 56, 61, 94
 Kloosterkerk 22, 26
Klein Maarslag, Kerk 15, 17, 19, 21
Klerk, M. de 131, 134
Kollum 62-72, 84
 Herberg 62
 St. Maartenskerk 15, 16, 17, 44, 62-72, 64,
 66-67, 68-69, 70-71, 97
 Waag 62
Kollumerland *33
Kramer, C. 126
Kroeze, T. 127
Krul, Jan Harmens 103, 106, 107
Kuyper, W.
 Een Maniëristisch Theater van een Barok Ar-
 chitect. 99-117

Laag Spul (Hilvarenbeek) *25
Laeckama, Schelte, baljuw 82
Laegh, W. van der 100
Laer, A. C. van 10
Laer, C. van 6, 10
Laer, fam. van 5

- Laer, Johan Renatus van 10
 Laer, Ludwig van 6, 7
 Laming-Middelburg, mevr. J. H. 123
 Laren (Gld.) *99
 Lauwerszee (voormalig) *147
 Leende *43
 Leermens, St. Donatuskerk 15, 16, 17, 19
 Leeuw, C. H. van der 123, 124, 125, 127, 128, 130, 132, 133, 134, 136, 146
 Leeuwarden *47, 47, 52, 70, 71, 82, 83, 84, 88, 90, 91, 92, 92, 94, 95, 96, 97, 98
 Antiquarisch Kabinet van Friesland 89
 Apollobeeldje 75, 76
 van Eysingahuis 90, 92
 Fries Museum 18, 46, *54, *55-57, 56, 74, 75, 76, 76, 83, 84, 85, 86
 Fries Natuurhistorisch Museum 93, 96
 Fries Schoolmuseum 92
 Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum 93
 Galileikerkerk 65
 Gouvernementsgebouw 90
 Kanselarij 92
 Koninklijk Paleis 90
 Paleis van Justitie 90
 Pier Pander Museum 92, 96
 Pier Pander Tempel 92
 „Het Princessehof”, museum 91, 94, 96
 Rijksarchief 75, 82
 St. Vituskerk 24, 25, 26, 39, 39
 Leiden
 Rijksmuseum van Oudheden 78
 Stedelijk Museum De Lakenhal *57-*61, *55
 Lely, fam. van der 94
 Lemmer, oudheidkamer 93
 Lennep, J. van 108, 109, 113
 Liber Camerae 48
 Lidum, praemonstratenserklooster 23, 80, 84
 Linden, A. van der 133
 Linden, A. A. van der 141
 Ljungberg, C. 8
 Londen
 Banqueting House 100
 The Cockpit Theatre 100, 100, 101, 116
 Crystal Palace 134, 147, 148
 Whitehall Palace 100
 Loon op Zand *69
 Looxma Ypey, A. collectie 90
 Loppersum, St. Petrus- en Pauluskerk 15, 19, 20, 21, 63, 64, 65, 69, 69, 70, 72
 Lübeck 48, 81, 82, 88
 Lucht, W. van der 69
 Lucius, J. F. 11
 Ludger 14, 15, 37, 41, 46, 52
 Ludingakerk, klooster van reguliere kanunniken 16, 40, 41, 43, 74, 80, 81, 83, 84
 Ludolphus, abt van Bloemkamp 80
 Luning Prak, N.
 De Van Nelle Fabriek te Rotterdam 123-136
 De Bouw van het Stadion Feyenoord 137-148
 Luyksgestel *43
 Lyon, slachthal 146
 Maarheeze *137
 Maastricht, Vrijthof opgravingen *140-*142
 Makkum
 Fries Aardewerkmuseum 93, 95, 96
 Tichelaars Aardewerk- en Tegelfabriek 93
 Mander, C. van 109
 Maniërisme 99
 Maria de Medici 101-102, 103, 116
 Marrum, Kerk 59
 Marssum
 Heringa State 90, 96
 Poptaslot 90
 Maximiliaan van Oostenrijk 84, 102
 Meckama, Hessel van 71
 Meckama, Scipio van 70-71
 Medemblik *3, *4
 Megen *137
 Meinsma, S. 57
 Menaldumadeel *79, *80, *87
 Mendelsohn 145, 148
 Meulen, A. T. van der, collectie 91
 Meyer, H. 134, 145, 148
 Meyers, Gijsb. 7
 Midlum 77
 Midwolda 23
 Mierlo *137
 Mies van der Rohe, Ludwig 131, 132, 134
 Milde, K. J. 81
 Minnertsga 43
 St. Maartenskerk 15, 16, 18, 63
 Moddergat, vissershuisje 93
 Moergestel *51
 Moerman, I. W. L.
 De nieuw ingerichte historische afdeling van het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden *57-*59
 Moorsel, P. van (rec.) 31-32
 Moser, Werner 130
 Moyaert, Claes 101, 102

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Mulder, Ad 69, 70, 70, 71, 71, 72
 Munster, vrede van 106
 Musement 94
- Nassau Odijk, Willem Adriaan van 1, 4
 Neer *91
 Nelle, Johannis van 123, 124
 Nes (Ameland) 46
 Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum 89
 New York Times 140
 Niekerk, Kerk 15, 16, 19
 Nieuwolda, Cisterciënzerklooster Menterna 20
 Nijbeets, veenderijmuseum „Damshûs” 93
 Nijmegen *83, *133-*135
 St. Nicolaasgasthuis *96-*98, *97
 Noordbroek, Kerk 59
 Noormannen 38, 63, 78, 79
 Norden, Kerk 64
 Norel, H. J. 85, 97
 Nuenen *70, *137
- Obreen, H. T.
 Harlingen 73-88
 Odulf, St. 40, 47
 Oenkerk, Stania State 92, 96
 Oirschot *43
 Ojen, van 127, 130
 Oldemarkt *48.*49
 Olivier van Keulen 49
 Oostdongeradeel *87
 Oosterhout *137
 Oostervant, Willem van 49
 Ooststellingwerf *33, *87.*88, *127-*128,
 *148.*149
 Ootmarsum *22.*24
 Opbouw de 132, 145
 Opsterland *128
 Ottema, Nanne 90, 91
 Ottema-Kingma Stichting 93
 Otten Husley, Jacob 97
 Otter, J. 65, 70
 Oud, J. J. P. 124, 125, 131, 134, 136, 146
 Oudega 93
 Oudemirdum, Natuurhistorisch museum 93, 96
 Oude Vlie 74, 75
 Oudewater, Kerk 22
 Oudwoude, Kerk 72
 Oxford, Worcester College 100
 Ozinga, M. D. 14
- Palladio 99, 100, 116
- Pander, Pier 92
 Parijs
 Eiffeltoren 146, 148
 Galerie des Machines 146
 Peeters, C. J. A. C.
 27-30 (rec.), 30-31 (rec.)
 De liturgische dispositie van het vroegchriste-
 lijk kerkgebouw (rec.)
 Pelinck, E. *92 (rec.)
 Pernis, A. van 39
 Peruzzi 99, 116
 Pessac, woningen van Le Corbusier 135
 Peterson, J. 4
 Philips II 85, 86, 88
 Philips de Schone 84
 Piaam 96
 Piekes, Claas 82
 Pietersbierum 82
 Pijnacker Hordijk, C. 79
 Pincoffs Rotterdamse Handelsvereniging 137
 Place, Th. 10-11
 Poorter, J. J. W. M. de 138, 140
 Popken, F. 75, 93
 Popta, zilvercollectie 90, 92, 94
 Prediger-Archiv 1, 4, 5, 7, 8, 10, 12
 Pronk, C. 84
- Quaestius, A., Collectie 90
 Quast, Pieter 103, 104
 Questiers, Catharina 104, 105, 111
 Questiers, Petronella 111
- Raard, Kerk 59
 Ragyndrudis-codex 51
 Redela 132
 Reginhart 16, 62
 Reimann, Joh. 8
 Rembrandt 102, 103, 106, 116
 Renaud, J. G. N. (rec.) 118-119
 Rennenberg 49
 Rhenen *154
 Rieborn, P. Th. 6, 10
 Riethoven *70
 Rietveld *135
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg 19, 21, 54-
 55, 58-59, 69, 70, 71, 72, 85
 Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemon-
 derzoek 18, 21, 24, 34-35, 39, 46
 Rijswijk (Z.H.) *35.*37
 Rijt, N. C. G. M. van de 1, 2
 Rinsumageest, Kerk 15, 16

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Robertus, schipper 80
 Robles, Caspar di 86
 Roermond-Maasniel *83
 Röhring, broeder 6, 8
 Rome 99
 S. Michele dei Frisoni 78
 Roodbaard, L. P. 92, 97
 Rosenberg, Léonce 132
 Rosmalen *100
 Roth, E. 130
 Rotterdam
 Bergpolderflat 145
 Bijenkorf (Dudok) 147
 Feijenoord Stadion 137-148, 138-139, 141
 Grand Theater 142
 Rotterdamse Kunstkring, gebouw 147
 St. Luciakweekschool 131, 132
 Van Nelle Fabriek 124-136, 126-127, 128, 129, 130-131, 145, 147, 148
 Rover, broeder de 6, 7
 Rozenburg *45
 Rudolf, noormannenvorst 38
 Rusburg, B. 7

 Sarasota (Florida), John and Mable Ringling
 Museum of Art 102, 104, 108
 Scamozzi 99, 108, 117
 Schaft, W. van der 6, 7
 Scheller, R. W. H. *108-*116 (voordr.)
 Schellinger, Cornelis 1, 3, 4, 5, 9, 13
 Schepens Luc, Luc Devliegheer en —
 Front 14/18 (rec.) 30-31
 Schiermonnikoog, natuurhistorisch museum 93
 Schillaard, nonnenklooster 41
 Schimmel, M. A. 1
 Schimmel, Meta A. en C. L. Temminck Groll.
 Het Zusterplein en het Broederplein van de
 Evangelische Broedergemeente te Zeist. 1-13
 Schliesser, J. 6, 8
 Schmidt, H. 130
 Schotanus, C. 33, 86
 Schoy, A. 70
 Schuilingsoord *128
 Schuurman, Anna Maria van 91
 Schweindorf (O. Friesland) 77
 Schweinitz, Moritz von 5, 10, 13
 Serlio 99
 Sexbierum 81, 82
 Sgrooten, C. 74
 Siardus, abt van Mariëngaarde 42
 Sibculo *49

 Sicco, abt 80
 Simon, schipper 80
 St. Odiliënberg *91
 St. Oedenrode *43, *70, *137
 Sipma, P. 78
 Six, Jan 102, 103, 106
 Skangel, J. 6, 8
 Sloten 62
 Stadhuis, oudheidkundige verzameling 91
 Smalingerland, „Oudkerkhof” *88-*89
 Smedema 50
 Sneek *80
 Fries Scheepvaart Museum 91, 96
 Soest (Wf) Dom 20, 25, 39
 Someren *138
 Sonneveld, Huis 132
 Spilman, H. 4
 Staveren 47, 48, 52, 79, 82
 Klooster 40, 47
 Stam, M. 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136
 Staphorst *81-*82
 Stedum, Herv. Kerk 64
 Steensma, R. en J. W. Berghuis
 De Kerk te Janum 53-61
 Stijl, Simon 87
 Stijl, de 131, 145
 Strijp (Terschelling) Kerk 22
 Struiksma, A. *54
 Stuyvesant, Peter 93
 Suawoude, Kerk 15, 17
 Swalmen *142-*143
 Sylt 20

 Tadeco 38, 39
 Tatlin 146
 Temminck Groll, C. L., Meta A. Schimmel en —
 Het Zusterplein en het Broederplein van de
 Evangelische Broedergemeente Zeist. 1-13
 Temminck Groll, C. L. 1
 Tenboer, kloosterkerk 23
 Termunten, St. Ursuskerk 15, 20, 21, 23
 Terschelling, Vogelmuseum „Brandaris” 93
 Thaco, abt 84
 Theodosius I, keizer 76
 Theodosius II, keizer 74, 76
 Theodosius III, keizer 76
 Theodosius IV, keizer 76
 Thiel, van 9
 Thümmler, H. 20
 Thun, gymnasium 131
 Tiel *3

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Tietjerksteradeel *33, *89, *149
 Tjebbo 83
 Twijzel
 Simke Kloostermanhûs 92
 Toren Herv. Kerk 63
- Unia, jonker 49
 Unie van Utrecht 86
 Utingeradeel *47.*48
 Utrecht 37, 72
 Centraal Museum 104
 Domkapittel 16
 Kunsthistorisch Instituut 8, 9
 Museum „Het Catherijneconvent” *85
 Rijksarchief 1
 Schröderhuis 135
 St. Maartenskerk 16
- Valderpoort, W. 143, 144
 Valkenswaard *44
 Vasari 99, 116
 Vechten *34.*35, *68
 Veenklooster
 Streekmuseum Kollumerland en Achtkarspe-
 len 92
 Fogelsangh State 92, 93, 96, 97
 Veenwouden
 Oudheidkamer van Dantumadeel 93
 Schierstins 93
 Veer, N. de 6, 8
 Vegter, J. J. M. 54, 56, 57, 58, 65
 Veldhoven *44, *138
 Velsen *37
 Venge (Denemarken), benedictijnerkerk 25
 Verbeek, A. D. R. 91
 Verbeek, fam. 5
 Verbeek, J. 6, 10
 Verbeek, P. 10
 Verbeek, R. D. 91
 Vermeer, W. 143
 Vessem *44
 Vierlingsbeek *139
 Vieweg, M. W. 91
 Vingboons, J. 111, 112, 117
 Vingboons, Ph. 100, 100, 108, 109, 109, 111,
 112, 113, 117
 Vink, notaris 127, 131, 131, 135, 136
 Viollet le Duc 146
 Vitruvius 99
 Vlieger, Simon de 101, 102, 103
 Vlieland
 Natuurhistorisch Museum 93
 Trompshuys 93
 Vliet, P. A. H. van 1, 3, 5
 Vliet, J. van der 5, 5, 6, 11, 12
 Vliet, van der, collectie 93
 Vlijmen *139
 Vlucht, L. C. van der 123, 124, 125, 127, 128,
 129, 130, 131, 131, 132, 133, 134, 135, 136,
 140, 145, 146, 147, 148
 Voet, Elias 91
 Vollenhove *82
 Vondel, Joost van den 113-114, 116
 Voorst *135
 Vorden, Wildenborch 86
 Vorsteher-Archiv 1, 4, 5, 7, 9, 10, 11
 Vos, Jan 114
 Vos, Maria 114
 Vredeman de Vries, Hans 70, 71
 Vries, Kerk 20
- Wagenaar, Jan 113
 Wal, H. van der 15, 54, 60, 64, 66, 67
 Wassenbergh, A. 91-92
 Watteville, Frederik baron van 4, 5
 Weber, D. Chr. 6, 8
 Weber, R. E. J. *102.*105 (rec.)
 Wees, G. van 6, 8, 10
 Weidum, Kerk 23
 Weima, Jan 93
 Welman, A. 6, 8
 Wendt, Eyso de 71
 Werden (Ruhr) 15, 16, 17, 20
 Westdongeradeel *89.*90
 Westerhoven *51, *70
 Westewird, nonnenklooster 41
 West-Terschelling
 „'t Behouden Huys” 92
 Natuurhistorisch Museum 93
 Wetsens, Kerk 15, 16
 Wibald, abt van Corvey 25, 39
 Wickham, Glynne 100, 101, 116
 Wiebenga, J. G. 123, 124-125, 127, 131, 131
 Wierden *24, *82
 Wierum, Kerk 15, 17
 Wigbold, abt van het klooster te Ludingakerk 40
 Wijdeveld 134
 Wijk bij Duurstede *154
 Wijk, D. J. van 123, 133
 Wijnjeterp 93
 Wijns, Kerk 59
 Wilbrand, bisschop 48, 79, 80

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Wilfried 14
 Willehad 37
 Willem I, graaf van Holland 79
 Willem III, graaf van Holland-Henegouwen 80, 81
 Willem IV, graaf van Holland 82
 Willem III, koning 90
 Willibald 36, 37, 41, 42, 46, 50, 51
 Willibrord 14, 15
 Wils, Jan 138, 140, 147
 Winaldum 82
 Winsemius 33, 50
 Winterswijk, Herv. Kerk *49-*50
 Herv. Kerk, grafsteen en muurschildering *65-*66
 Witsen, N. 74
 Witteveen, W. G. 138
 Wolvega, oudheidkamer in molen „Windlust” 92-93
 Wons, Kerk 15, 16, 17, 18, 46
 Wcnseradeel *34, *80-*81
 Workum 82
 „Warkums Erfskip” 93
 Waag 93
 Wright, F. L. 134
 Wymbritseradeel 43
 Wynaldum 76
 York, Minster 25, 26
 Ypenburg, vliegveld 132, 147
 't Zandt, Herv. Kerk 64, 65, 69, 69, 70, 71, 72
 Zandvliet, L. van 138, 139, 140, 144, 145, 147
 Zeerijp, Kerk 59
 Zeist
 Broederplein 1-13, 4-5, 6, 8-9
 Haarlemmerhuis 7, 8
 Maquette Broeder- en Zusterplein en Slot 7
 Slot 4, 7, 9, 12
 Voorstandershuis 9
 Zusterplein 1-13, 4-5, 6
 Ziaerda, Douwe 83
 Zinzendorff, Maria Agnes van 9
 Zuiderzee 73
 Zuidhorn
 Kerk 65
 Woonhuis Notaris Vink 127, 131, 131, 135, 136
 Zuidpolder *34
 Zuilen, kasteel Zuylen *3
 Zwaagdijk *44-*45
 Zwammerdam *53-*55
 Zwan, van der 92
 Zwolle *67

Corrigendum:

- Blz. 25, rechter kolom regel 1: S. Patrokli te Keulen, lees: S. Pantaleon te Keulen.*
Blz. 97, Kollum Hervormde kerk, regel 2, tweede helft van de 15de eeuw, lees: eerste helft van de 15de eeuw. Regel 4, en van de tegenwoordige spits voorzien, lees: en later van de tegenwoordige spits voorzien. Regel 16, is bij de restauratie herbouwd, lees: is bij de restauratie groter herbouwd. Regel 24, de oorspronkelijke polychromie, lees: de polychromie op pijlers en wanden.